

28. évfolyam

2013. 4. sz.

AETAS

TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FOLYÓIRAT

A kiadványt szerkesztette:

TOMKA BÉLA

A kiadvány

Nemzeti Együttműködési Alap,
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar,
Szegedi Tudományegyetem Juhász Gyula Pedagógusképző Kar,
Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

VAJDA ZOLTÁN
(főszerkesztő-helyettes)

BENCSIK PÉTER
GALAMB GYÖRGY
KOSZTA LÁSZLÓ
PAPP SÁNDOR
PELYACH ISTVÁN
SZÁSZ GÉZA
TOMKA BÉLA
TÓTH SZERGEJ

HORVÁTHNÉ SZÉLPÁL MÁRIA
(olvasószerkesztő)

Tartalom

Tanulmány

PHILIPP THER

Divergencia a konvergenciában. Gondolatok a kelet-közép-európai rendszerváltozások történetéhez (Fordította: *Tamás Ágnes*) 5

APOR PÉTER

Autentikus közösség és autonóm személyiség: 1989 egyik előtörténete 22

BOTYÁNSZKI ALEXANDRA

A „nemzeti megbékélés” koncepciója és a rendszerváltás 40

RÉVÉSZ BÉLA

Alkotmányozás és állambiztonság. Alkotmányossá válási törekvések az állambiztonsági reformkoncepciókban, 1989–1990 63

VALUCH TIBOR

A társadalomszerkezet változásainak néhány jellegzetessége a rendszerváltás Magyarországon 101

Műhely

CSUNDERLIK PÉTER

A pojácától az ikonig. Szekfű Gyula Rákóczi-képének átváltozásai 119

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben 131

VÁRI LÁSZLÓ – ORBÁN RÓBERT – PÉTER LÁSZLÓ

A Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya 145

Határainkon túl

„A kelet-európai történelem kutatása a német történetírás egyik leg-innovatívabb területének bizonyul”. Beszélgetés Joachim von Puttkamerrel (Az interjút készítette: *Tomka Béla*, fordította: *Tamás Ágnes*) 166

Joachim von Puttkamer műveinek bibliográfiája 170

JOACHIM VON PUTTKAMER

Iskoláztatás, vallás és birodalmi integráció. Oktatásügy a Habsburg Monarchiában és a cári Oroszországban (Fordította: *Tamás Ágnes*) 173

Kitekintő

Az értelmezés privilégiuma. Woodrow Wilson-viták az amerikai történetírásban

GLANT TIBOR 184

Figyelő

A magyar történelem „hosszú” 19. százada – francia nyelven (Charles Kecskeméti: <i>La Hongrie des Habsbourg, Tome II: de 1790 à 1914. Préface de Sándor Csernus et de Noel-Yves Tonnerre. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2011.</i>)	
BALÁZS PÉTER	195
Metamikrotörténelem (<i>Mikrotörténelem másodfokon. Szerk.: Papp Gábor– Szijártó M. István, L'Harmattan, Budapest, 2010.</i>)	
MOLNÁR ESZTER EDINA	201
„...tények aligha formálják a történelmet – de eszmék igen” (<i>Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies by László Péter. Edited by Miklós Lojkó. Brill, Leiden–Boston, 2012.</i>)	
DEÁK ÁGNES	203
A magyarországi németek történetének szintéziséről (<i>Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860.; Band 2: 1860 bis 2006. Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2012.</i>)	
TAMÁS ÁGNES	207
Számunk szerzői	213

PHILIPP THER

Divergencia a konvergenciában

Gondolatok a kelet-közép-európai rendszerváltozások történetéhez

2014-ben az európai emlékezetpolitika és a tudományos érdeklődés homlokterében is az első világháború kitörésének százéves jubileuma áll. Emellett azonban egy másik évforduló is közeleg: nemsokára negyedszázad telik el az 1989-es rendszerváltozások óta. A változások következményei pedig Közép-Európa mai társadalmi számára nem kis jelentőséggel bírnak, kiváltképp a társadalomtörténeti fejlődést illetően.

Hogy történettudományi s mindenképp jelenkortörténeti témáról esik szó, kiolvasható az akkori vezető szereplők életrajzaiból. Az elmúlt években prominens disszidensek és a demokráciába való átmenet olyan meghatározó figurái hunytak el, mint Václav Havel, Jiří Dienstbier és Bronisław Geremek. A korábbi rezsimek azon vezetői, akik lehetővé tették az átmenetet 1989–1991 között, mára ugyancsak történeti személyiségekké váltak. Mihail Gorbacsov átlépte már a nyolcvanadik életévét, a vezető reformkommunisták sorai pedig egyre ritkulnak.

Az 1989-es forradalmakkal kezdődött korszak mégis a társadalomtudományi kutatás területe marad a közeljövőben. A társadalomtudományos transzformáció-kutatást, mely Magyarországon különösképp virágzik, és az ország olyan nemzetközileg elismert szakemberekkel rendelkezik, mint például Kornai János, Bruszt László és Greskovits Béla, a történettudományi megközelítések kiindulópontként használhatják, hiszen számos adatot, modellt és elméletet kínál számunkra. A transzformáció-kutatás fő jellemvonása az, hogy művelői figyelmüket egyrészt a posztkommunista államokra összpontosítják, tehát Európa azon részére, melyet Szűcs Jenő már az 1980-es évek elején szembeállított a gyakran idealizált Nyugat-Európával,¹ másrészt pedig kifejezetten az 1989-et követő korszakra. Ez a földrajzi és időbeli behatárolás még inkább azt mutatja, hogy a transzformáció-kutatás maga is a történeti folyamat részét alkotta, sőt, fő művelői közül többen politikai tanácsadóként is szerepet játszottak. Ezért a történészek számára az akkori kutatások nem csupán faktográfiai bázist jelentenek, hanem egyúttal olyan forrásokat is, melyeket kritikusan kell szemlélni.

A jelenkorkutatás számára nagy kihívást jelent a transzformáció történelemmé válása. A következő években meg kell határoznunk e korszak legfontosabb jellemzőit, e folyamatot időben és térben be kell határolnunk, és mindezek alapján a kutatás szempontjából releváns kérdéseket kell feltennünk. Eddig csak kevés könyv jelent meg történészek tollából, mely a hidegháború és az államszocializmus végét követő korszak áttekintő ábrázolására

¹ Vö. Szűcs, Jenő: *Die drei historischen Regionen Europas*. 2. Auflage. Frankfurt am Main, 1994. [Magyarul: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1981. – a ford. jegyzete.]

vállalkozott.² Ezek a kötetek mindenekelőtt a politikai szabadság és a reformok gazdasági, valamint társadalmi költsége között meghúzódó ellentétet hangsúlyozzák. Néhány, a második világháború utáni periódusra vonatkozó szintézis továbbá kitekint az 1989-et követő időszakra is. Az európai jelenkortörténetről szóló, jelenleg legtöbbet idézett mesternarratíva szerzője, Tony Judt sem tudott szabadulni a Kelet-Európáról korábban kialakult sztereotípiák fogságából. Judt szintén az átalakulás negatív kísérőjelenségeit emelte ki, mint például a bűnözés növekedését, a korrupciót és a nacionalizmust.³ E tanulmány empirikus része inkább Hartmut Kaelble érvelését követi, s a konvergenciákkal és divergenciákkal foglalkozik.⁴

Judt könyvének találó címe – *Postwar* – a jelenkortörténeti kutatások további feladataira irányítja a figyelmet: ez a korszak megnevezése. Az egyértelmű, hogy 1989–1991 között a keleti blokk szétesésével, a Szovjetunió és a kommunista ideológia összeomlásával véget ért egy korszak. A háború utáni időszakot követő periódust már csupán nyelvi okokból is nehez lenne „háború utáni utáni történet”-nek (*Post-Postwar-History*) nevezni. A „hidegháborút követő történet” (*Post-Cold-War-History*) elnevezés ugyancsak nehezen kezelhető lenne, főként azért, mert a hidegháború paradigmája és fogalma az egykori keleti blokk országaiban nem vált széles körben elfogadottá, mivel az ottani társadalmakban és történeti kutatásban a kommunista uralom konfliktusokban bővelkedő feldolgozása és ennek belső társadalmi hatásai állnak a figyelem előterében.

A keleti–nyugati konfliktusra való utalások alapvető fontosságúak azért, hogy megérthessük az újabb jelenkortörténet eseményeit. E konfliktusokkal terhelt korszak és ezzel együtt a Kelet és Nyugat közötti versengés vége az egész európai történelmet átformálta. 1989 után már egy csapásra nem az egyenlőséget hirdető, hanem a liberális, pontosabban szólva neoliberais társadalmi eszmék iránt nőtt meg az érdeklődés. A piacgazdaságok megteremtése mellett a demokráciák létrehozása állt előtérben. Ez ismét csak meghatározta a transzformáció-kutatást, mely az 1990-es évek elején e két folyamat (gyakran használt elnevezés szerint: a transzformáció első és második dimenziója – *First and Second Dimension of Transformation*) figyelemmel kísérésére és kutatására, valamint az ezekkel összefüggő politikai és gazdasági reformokra koncentrált.⁵ E reformok tekintetében feltűnő, hogy azok nem csupán egy országban kerültek bevezetésre, ami nemzeti történeti perspektívát tenne szükségessé, hanem egy teljes térségben, a posztkommunista Európa egészében. Sok érv szól ezért amellett, hogy a történészek, ha csak provizórikusan is, de elfogadják a ’transzformáció’ fogalmát. Ennek megfelelően a következő esszé a transzformáció, illetve a transzformáció időszakának történetével foglalkozik.

² Megemlíthetjük többek között: Wirsching, Andreas: *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit*. München, 2012.; Kenney, Padraic: *The Burdens of Freedom. Eastern Europe since 1989*. Black Point, 2006. Lásd továbbá a következő gazdaságtörténeti munkát: Berend, Ivan T.: *From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge, 2009. Lengyelországról lásd: Chwalba, Andrzej: *III Rzeczpospolita. Raport Specjalny*. Kraków, 2005.

³ Vö. például: Tony, Judt: *Postwar. A History of Europe Since 1945*. New York, 2005. 665–700.

⁴ Vö. Kaelble, Hartmut: *Sozialgeschichte Europas. 1945 bis zur Gegenwart*. München, 2007. Nemrégén jelent meg Európa társadalomtörténetéről egy másik munka jelentősen több statisztikai adattal és más súlypontokkal: Tomka, Béla: *A Social History of Twentieth-Century Europe*. London, 2013.

⁵ Korai és alapvető szöveg a „duális transzformációról”: Lipton, David – Sachs, Jeffrey D.: *Poland's Economic Reform*. Foreign Affairs, vol. 69. (1990) No. 9. 47–66.

Rezsimváltás vagy forradalom?

A társadalomtudományokban e jelenkortörténeti korszakot illetően leginkább az 1989-es átalakulások szolgálnak a kutatások kezdőpontjául, amit gyakran egyfajta „nulladik órá”-nak tekintenek. E ponton azonban ismét felvetődik a kérdés, hogy miként nevezzük ezt a folyamatot, s hogy csupán rezsimváltásról vagy forradalomról volt-e szó. Egyértelmű választ erre a kérdésre nehezen adhatunk, mivel az egyes országok 1989 és 1991 között eltérő tapasztalatokra tettek szert. Azokban az országokban, melyekben a rendszer végéig keményvonalas kommunisták gyakorolták a hatalmat, a régi rendszerrel való szakítás gyorsan és radikálisan ment végbe (itt is említhetünk azonban kivételt, Romániát), míg például Magyarországon és Lengyelországban a reformkommunisták politikaformáló erejük egy részét és gazdasági pozícióikat sokkal inkább meg tudták őrizni.⁶

Az 1989–1991 közötti átalakulások jellegére pontosabban rávilágíthatunk, ha diakrón összehasonlítást végzünk. Az 1789-es, 1848-as és 1917-es forradalmak mutatnak bizonyos hasonlóságokat az 1989-es eseményekkel, ezek közül az egyik például az a gyakran emlegetett szikra, mely országról országra terjedt. Minden esetben forradalmak láncolatáról beszélhetünk, melyben a láncszemek egymással összekapcsolódtak. A korábbi forradalmi korszakokhoz hasonlóan az 1989-es átalakulás sem korlátozható egy meghatározott évre vagy országra. A Bastille 1789-es ostroma folytatódott a különböző európai országokban, mindenekelőtt Lengyelországban, ahol Európa első alkotmányát elfogadták. Igaz, ott Franciaországgal ellentétben 1794-ben felülkerekedtek az *ancien régime* intervenciók hadseregei. Az 1917-es oroszországi forradalom kevésbé hírt nagy hatással. Németországban és Magyarországon ugyan megpróbálták tanácsköztársaságokat alapítani, de ezek a kísérletek igen rövid idő alatt megbuktak. A bolsevik törekvések arra, hogy forradalmukat a Vörös Hadsereg segítségével exportálják, 1920-ban a lengyel–szovjet háborúval véget értek.

A Szovjetunió 1945 utáni katonai terjeszkedését értelmezhetjük a forradalomexport új fejezeteként, de a szovjetizálás minden érintett társadalomban ellenállásba ütközött. A sztálinizmus végét követően autoriter rendszerek jöttek létre, melyek egy hallgatóságos megállapodáson alapultak: növekvő fogyasztást garantáltak a politikai jogokról való lemondásért cserébe. A „létező szocializmus” azonban elsősorban gazdasági szempontból nem működött, a korábbi forradalmakhoz hasonlóképpen, melyek sikere mindenekelőtt az „ancien régime”-ek gyengeségén nyugodott. Ez egyidejűleg azt is jelenti, hogy az átalakulás története nem kezdhető el egyszerűen egy „*Annus Mirabilis*”-szel – „csodák éve”-vel –, hanem vissza kell nyúlnunk az 1980-as évekhez vagy még korábbi eseményekhez, mint például az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezletnek a keleti blokk ellenzéki mozgalmaira gyakorolt messzeszemő hatásaihoz, a prágai tavasz leveréséhez, s ezzel együtt a reformkommunizmus akadályaihoz vagy a felkelésekhez 1956-ban.

Az 1989-es forradalmak még inkább egy egymással összefüggő, transznacionális folyamat részét képezték, mint a korábbiak. Charles Tilly általánosan elfogadott definíciójának megfelelően forradalomról beszélhetünk, ha egy válságos helyzetből kiinduló, gyors és erő-

⁶ Az átalakulás huszadik évfordulója alkalmából különböző áttekintő munkák láttak napvilágot: Dalos, György: *Der Vorhang geht auf. Das Ende der Diktaturen in Osteuropa*. München, 2009. Angolul lásd például: Sebestyen, Victor: *Revolution 1989 – The Fall of the Soviet Empire*. New York, 2009.

szakos hatalomváltás következik be, mely gyakran mélyreható társadalmi és gazdasági változásokkal jár együtt.⁸

Az 1989-et követő időszakot vizsgálva felvetődik azonban a kérdés, hogy mikor fejeződött be a forradalom utáni felgyorsított átalakulás szakasza. Így definiálható lesz a 'transzformáció' történeti perspektívából homályos fogalma is, mivel, mint ismeretes, a politikai, gazdasági és társadalmi rendszerek folyvást átalakulnak. Tekinethetnénk Padraic Kenneyvel egyetértésben 2004-et cezúraként, mivel ebben az évben szinte mindegyik állam, melyben 1989-ben rendszerváltás következett be, felvételt nyert az Európai Unióba. Továbbá ekkor történt a forradalom exportjának eddigi utolsó lépése, amikor Ukrajnában a demokrácia hívei meghírdették a „narancsos forradalmat” (*Orangene Revolution*). E korszakhatár elfogadása ellen szól azonban, hogy az Európai Unió bővítése csak Románia és Bulgária 2007-es felvételével zárult le a régióban. Mindemellett jelentős változásokat eredményeztek a Brüsszelből érkező jóléti támogatások, melyek összege jelentősen túltett a második világháború utáni amerikai Marshall-terven. Ha a belépő országok társadalmaira is pillantást vetünk, némely területen, többek között a munkavállalói migrációt illetően, nagyobb mozgásnak lehetünk tanúi, mint valaha 2004-et megelőzően.

Ezért alkalmasabb végpontnak mutatkozik egy globális történeti fordulópont kijelölése, az egész világra kiterjedő pénzügyi, költségvetési és gazdasági válságé – melyet az amerikai ingatlanpiaci buborék kipukkadása váltott ki, s Európát 2009-ben érte el –, mivel egyes új EU-tagállamokra és Dél-Európára sokkal erőteljesebb hatást gyakorolt, mint az Egyesült Államokra. A 2009-es válság óta kérdőjelezzik meg nyíltan az 1980-as években kialakult neoliberális globális hegemoniáját.⁹ Ezt a hegemoniát pedig szintén 1989-ben vették kőbe. Ez év januárjában, tehát még a kelet-európai átalakulások előtt, de már az államszocializmus gyógyíthatatlan válságának hatása nyomán a Világbank, a Nemzetközi Monetáris Alap és az Egyesült Államok pénzügyminisztériuma megegyezett egy szabványeljáráásban az eladósodott államok és az állam által irányított gazdaságok számára, mely a következő három elemből állt: „liberalizáció, deregularizáció, privatizáció”. A szakértők az állam szinte teljes kivonulását tanácsolták a gazdaságból, továbbá a jóléti állam szolgáltatásainak leépítését és privatizációt minden szinten a nagy cégektől kezdve a kommunális lakásszektorig. A washingtoni konszenzus gyakorlatba való átültetését a magyarok elsősorban az 1995-ös „Bokros-csomag” nyomán ismerték, melyet a posztkommunista pénzügyminiszter, Bokros Lajos egy akut adósságválság nyomán átfogó takarékosági és reformcsomagként vezetett be. A 2009-ig tartó periodizáció azzal az előnnyel járhat, hogy ezt a korszakot nem csupán a szűkebb (a maga nemében mégis igen tág) Kelet-Közép- vagy Kelet-Európa keretei között vizsgálhatjuk, hanem egyben kiemelhetjük a globális vonatkozásokat is.

Ez elvezet bennünket az 1989-től 2009-ig terjedő időszak területi behatárolásának kérdéséhez. A forradalmak közvetlen eseményként Kelet-Közép-Európára, a Baltikumra és a Kaukázus térségére korlátozódtak. A még érvényben volt utazási korlátozások és mindezekelőtt a mentális gátak következtében Nyugat-Európa polgárai szinte egyáltalán nem vettek részt az 1989. év történéseiben. Még a hidegháború frontországjaiban is, mint Németországban vagy Ausztriában, az állampolgárok a vasfüggöny megnyitását (az 1989. júniusi ikonikus fénykép az akkori magyar és ausztriai külügyminiszterrel, Horn Gyulával és

⁸ A forradalomfogalomról lásd: Tilly, Charles: *European Revolutions 1492-1992*. Oxford, 1992. 8. A „forradalmi eredmények”-re (*revolutionary outcomes*) fókuszálva Tilly mindenekelőtt azt hangsúlyozza, hogy 1989-ben egy forradalmi láncról beszélhetünk. Vö. Tilly: *European Revolutions*, 235.

⁹ Vö. a „piaci fundamentalizmus” talán legprominensebb kritikájával: Stiglitz, Joseph: *Freefall. America, Free Markets, and the Sinking of the World Economy*. New York, 2010².

Alois Mockkal egyébként is utólag készült) és a berlini fal ledöntését alapvetően médiaeseményként élték meg.

De már 1989–1990-ben az események egy része eltolódott Nyugatra. Németország egyesítését Bonnból irányították, nem sokkal később pedig az Európai Bizottság vált a transzformáció egyik központi szereplőjévé. Továbbá a már említett Európán kívüli, illetve globális intézmények, mint a Nemzetközi Monetáris Alap és a Világbank szintén fontos szerepet játszottak.¹⁰

A korábbi forradalmakkal való összehasonlítás a hasonlóságok mellett fontos különbségeket is felszínre hoz. 1989 túlnyomórészt erőszakmentes, békés forradalom volt. A lengyel szociológus, Jadwiga Staniszkis 1982-ben intellektuálisan megelőzte az eseményeket, amikor a Szolidaritásról szóló tanulmányában egy „önkorlátozó forradalom”-ról beszélt.¹¹ Románia az 1991–1992-ben felbomló Jugoszláviához hasonlóan e tekintetben kivétel, mivel itt az erőszak a régi elitnek hatalmának megőrzését szolgálta. Ez a forradalomfogalom definíciójában megjelenő erőszakot a feje tetejére állítja. 1989-ben ugyanis az erőszak nem tartozott a forradalmak eszköztárába, hanem az ellenforradalmakat jellemezte, például Kínában is, ahol a Tiananmen téri mézárás épp azon a napon vetett véget a szabadságmozgalmaknak, amikor Lengyelországban az első szabad parlamenti választásokat tartották.

Az erőszak messzemenő hiánya a tudományos és a társadalmi recepcióban is kétséget keltett aziránt, hogy egyáltalán forradalom zajlott-e le 1989-ben. Gyakran beszélünk „fordulat”-ról vagy a különböző szláv nyelvekben „változás”-ról (lengyelül például: „zmiany”). A populáris nyelvhasználat azonban nem szolgálhat a tudományos megfigyelések mértékéül. A ’forradalom’ fogalmának használata mellett döntő érv a társadalom vitathatatlan mobilizációja és 1989 őszének tömeges tiltakozásai mellett a változások előre megjósolhatatlan dinamikája (ki tudta volna korábban elképzelni a berlini fal ledöntést vagy épp a Szovjetunió szétesését?), valamint az európai jelenkortörténet következő időszakára gyakorolt mélyreható következmények.¹²

Csak egy pillantást kell vetnünk Európa térképére, s máris nyilvánvalóvá válik 1989 forradalmi jellege. Németország és Európa kettéosztottságának, ezáltal a háború utáni rendnek a megszüntetése szemmel látható következmény. Hogy 1989 maradandó jelentőségét meg tudjuk ragadni, majdnem egy évezreddel korábbra kell visszatekintenünk. Az 1054-es szizma óta először terjed ki Keletre a politikailag és értékeiben is jórészt messzemenően egységes Európa. Romániában ’Európa’ fogalma az Atlanti-óceántól a Fekete-tengerig terjedő terület jelenti. Nem voltak földrajzilag ennyire átfogóak az 1789–1794-es, az 1848–1849-es vagy az 1919–1920-as európai forradalmak sem, az események és a hatások tekintetében sem. Továbbá a forradalom eszmei kisugárzása és ehhez kapcsolódóan a szabadság és a jólét további bővülése messze túlmutat a mai Európai Unió határain. Ukrajnát már említettük, s az orosz kormány is sokáig komolyan tartott a „narancsos forradalom” áttérjedésétől.

¹⁰ A külső szereplőkről, illetve a „transzformáció negyedik dimenziójáról” („fourth dimension of transformation”) lásd többek között: Orenstein, Mitchell A. – Bloom, Stephen – Lindstrom, Nicole (eds.): *Transnational Actors in Central and East European Transitions*. Pittsburgh, 2008.; Epstein, Rachel A.: *In pursuit of liberalism: international institutions in postcommunist Europe*. Baltimore, 2008.; Grabbe, Heather: *The EU's transformative power. Europeanization through conditionality in Central and Eastern Europe*. Basingstoke, 2008.; Vachudova, Milada: *Europe Undivided: Democracy, Leverage and Integration After Communism*. Oxford, 2005.

¹¹ Vö. Staniszkis, Jadwiga: *Pologne. La révolution autolimitée*. Paris, 1982.

¹² Vö. a következő gondolatokkal: Bauman, Zygmunt: *A Revolution in the Theory of Revolution*. In: *International Political Science Review*, vol. 15. (1994) 15–24.

1989 társadalmi következményei a korábbi forradalmakhoz viszonyítva kevésbé voltak mélyrehatóak, ami az erőszakmentességből következik. A régi eliteket ugyan 1989-ben megfosztották politikai hatalmuktól, de a gazdaság területén nagyfokú személyi kontinuitás tapasztalható. Mi több, nem egy kommunista káder tért vissza az 1990-es években a politika színpadára. Ez ahhoz vezetett, hogy mindenekelőtt Lengyelországban és Magyarországon egyesek ismételten megkísérelték az 1989-es hatalmváltás módjának legitimációját kétségbe vonni. Eszerint az átalakulás nem forradalomnak tekinthető, mely tömegeket mozgató meg, hanem a kommunista elitek összeesküvésének, melyek célja az volt, hogy gazdasági pozícióikat és élethosszig tartó ellátásukat átmentsék. Ezek az összeesküvés-elméletek azonban nem tarthatók, mivel az átalakulás túl tervezetlenül, túl dinamikusan, végül is forradalmi módon zajlott.¹³

Nyugati társadalomtudósok is gyakran fordultak el a forradalmaktól és a keleti blokk korábban talán túl romantikusan szemlélt társadalmaitól. Példaértékűek e tekintetben Jacques Rupnik írásai, aki 1989-ben „anti-1968”-at, tehát egy konzervatív forradalmat látott.¹⁴ Sőt Timothy Garton Ash is azt állította egyszer a korábban szimpátiával elhalmozott polgárjogi harcosokról, hogy Keletről semmi új sem érkezett. De történeti szempontból kétségtelen, hogy az erőszakmentességben 1989 történeti innovációja és politikai hagyatéka rejlik. Kevés kivételtől eltekintve, mint például Románia, ezek voltak Európa modern kori történelmének első *tárgyalásos forradalmi*.

A transzformáció történeti látószögéből

A transzformáció, melyet az angol nyelvű szakirodalomban némileg más tartalmi és politikai súlyponttal átmenetnek is neveznek, kiinduló feltételei igen különbözőek voltak. A hajdani keleti blokk országai közül néhány, mint Lengyelország és Magyarország 1989-ben nagy összegű külföldi adósságot halmozott fel, míg másoknak, például Csehszlovákiának szinte nem volt adósságuk. Az államszocialista országok gazdasági fejlettségi foka is jelentősen eltért egymástól. Lengyelországban például az autópályák hossza csupán pár száz kilométert tett ki, míg a kelet-német, a csehszlovák és a magyar úthálózat viszonylag jól kiépített volt. A lengyel társadalom viszont azzal az előnnyel bírt, hogy nagyobb piacgazdasági tapasztalattal rendelkezett az 1956-ban megszakadt kollektívizálásnak, a kisebb mértékű társadalmi kontrollnak és az 1980-as évek különféle reformintézkedéseinek köszönhetően. A magyarországi kisvállalkozások fellendülése is megkezdődött már több évvel 1989 előtt Kádár János és utódai reformjai következtében.

A gazdasági viszonyokhoz hasonlóan a demokrácia kiépítésének feltételei is különbözőek voltak. A két világháború között Csehszlovákia a kevés stabil demokrácia egyikének számított Európában, míg a többi kelet-közép-európai országban az 1920-as évek közepén vagy végén autoriter rendszerek épültek ki. Az 1990-es években a demokratikus tradíciókhoz való visszanyúlás ezért gyakran csupán modern mitologikus elem volt, de mégis jó célt szolgált, mivel erősítette az újonnan létrehozott politikai rendszerek legitimációját. Ezentúl a lengyel ellenzék valóban rendelkezett demokratikus tapasztalatokkal is, hiszen a Szolidaritás, amennyire lehetett, demokratikus elvek szerint működött. Magyarországon pedig a kommunista párton belüli pluralizmus volt figyelemreméltó.

¹³ Borodziej, Włodzimierz: *Geschichte Polens im 20. Jahrhundert*. München, 2010.

¹⁴ Jellemző módon nyilváníttotta ki ezen ítéletét Rupnik egy 1968-at helyeslő cikkében: Jaques Rupnik: 1968. *The year of two springs*. Transit, vol. 35. (2008), <http://www.eurozine.com/articles/2008-05-16-rupnik-en.html>.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az egykori keleti blokk országai, melyeket kívülről gyakran egységesnek tekintettek, igen eltérő gazdasági és emberi erőforrásokkal rendelkeztek a reformok rögzös útjára való lépéskor. A nyugati transzformáció-kutatásban hosszú időn keresztül komoly szkepszis uralkodott a tekintetben, hogy a három lépcsős transzformáció demokráciát, stabil államiséget és piacgazdaságot eredményez-e. Claus Offe például azért adott hangot kételyeinek a sikert illetően, mert véleménye szerint e három feladattal egyszerre kellene az országoknak megbirkózniuk.¹⁵

Padraic Kenney összességében pozitív áttekintést ad a kelet-közép-európai politikai és gazdasági átalakulásokról, de egyben azt is hangsúlyozza, hogy sokan a reformok vesztesei lettek.¹⁶ A transzformáció sikerének vagy sikertelenségének megítélése azonban minden esetben a viszonyítási ponttól függ. Az 1990-es évek szkeptikus jóslatainál kétségkívül jelentősen jobban teljesítettek ezek az országok. Az új európai uniós tagállamok éllavasai gazdasági szempontból megelőzték Görögországot és Portugáliát. A demokrácia fejlettségi foka a „Freedom Index” szerint Lengyelországban magasabb, mint Olaszországban, mert ez utóbbiban a média sokszínűsége korlátozott, és a hatalommegosztás veszélyben forog.¹⁷ A transzformáció ezen vívmányai, melyeket Brüsszel az Európai Unió keleti irányú bővítésével 2004 és 2007 között hivatalosan is elismert, nem fedhetik el azonban az úgynevezett rendszerváltó országok közötti nagymértékű különbségeket.

A hajdani keleti blokk egyes társadalmait, mint például a lengyelt, a balti államokét és a román megtelehetősen nagy társadalmi egyenlőtlenségek jellemzik, jóllehet jóval kisebb mértékűek, mint ami az Egyesült Államokban megfigyelhető. Más országok viszont, így például Csehország, Szlovákia, Magyarország és Szlovénia majdnem akkora Gini-együtthatóval bír, mint a skandináv államok (a Gini-koefficiens a jövedelem-eloszlás egyenlőségét méri).¹⁸

A transzformációs időszak társadalomtörténete számára mindkét feszültségekkel telített tendencia érdekes: egyrészt egy széles középréteg tartós jelenléte, melynek jóléte jelentősen növekedett, másrészt új egyenlőtlenségek létrejötte. Megkülönböztethetünk vertikális, azaz társadalmi rétegekre és csoportokra vonatkozó, illetve horizontális, térbeliként de-

¹⁵ Offe, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Cambridge, 1997.

¹⁶ Vö. Kenney: *Burdens of Freedom*, id. mű. A politikai transzformációról lásd még: Merkel, Wolfgang: *Systemtransformation. Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung*. Wiesbaden, 2010.

¹⁷ Vö. a „Freedom in the World” mutatóval, melyet 2009-ben az amerikai Organisation Freedom House állított össze: <http://www.freedomhouse.org>. Az „Economist” demokrácia mutatója (*Democracy Index*) természetesen kritikusabban értékeli Lengyelországot. Vö.: Müller, Thomas – Pickel, Susanne: *Wie lässt sich Demokratie am besten messen? Zur Konzeptualität von Demokratie-Indizes*. Politische Vierteljahresschrift, Jg. 48 (2007) 511–539.

¹⁸ A 2007–2008-as adatokat a Gini-koefficiensről lásd az ENSZ Fejlesztési Programjának Emberi Fejlődési Jelentésében (*Human Development Report*): http://hdr.undp.org/en/media/HDR_20072008_EN_Complete.pdf (itt: 281. old., letöltés ideje: 2013. október 15.) A konkrét értékek a következők: Svédország 25,0 (2000), Csehország 25,4 (1996), Szlovákia 25,8/26,0 (1996 és 2009), Magyarország 26,9 (2002), Szlovénia 28,4 (1998), Németország 28,3 (2000), Ausztria 29,1 (2000), Lengyelország 34,5 (2002), Lettország 37,7 (2003), USA 40,8 (2000). Néhány Gini-számítással szemben azonban érdemes gyanakvónak lennünk, így például az Ukrajnánál feltüntetett értékek tekintetében, melyek az 1990-es évek végén körülbelül a többi kelet-közép-európai országgal azonosak voltak. Ez csak azzal magyarázható, hogy a népesség tömegei olyan szegények és a jómódúak felső rétege nyilvánvalóan olyan vékony volt, hogy ez utóbbi a Gini-együttható számításakor bevett módszernél (*Quantilmessung*) semmit sem nyomott a latban.

finiált egyenlőtlenségeket. 1989 óta a fejlettségbeli különbségek elsősorban város és vidék között nőttek, így ez a téma áll e tanulmány empirikus részének fókuszában.

Regionális divergenciák

Az elmaradott, szegény Kelet-Európa olyan sztereotípiája, mely nem csupán a nyugati médiák tudósításait jellemezte, hanem hosszú ideig a tudományos kérdésselvetések kiindulópontjává is szolgált. Vajon mennyire elmaradott a hajdani keleti blokk az 1989-es forradalmak után huszonöt évvel? Van-e még egyáltalán magyarázó értéke az elmaradottság paradigmájának? A kommunista uralommal kapcsolatosan igenlően válaszolhatunk erre a kérdésre, mivel az elmaradottság a cselekvéseket irányító autosztereotípiája volt. A háború utáni modernizációs kísérleteknek, melyek példaképeként a sztálinista iparosító politikát tekintették, túlnyomórészt agrártársadalmakat kellett, hogy a modernitásba átlendítsenek.¹⁹ Az 1989–1991 közötti átalakulás tekintetben nem jelent cezúrát, mivel a transzformációt ugyancsak „pótlólagos modernizáció”-nak tartották. A Keletnek oda kellett megérkeznie, ahol a Nyugat tartott.

A kommunista modernizálás második fontos célja egy homogén és egyenlő társadalom megteremtése volt minden országrészben, így a nagy beruházásoknál gyakran előnyben részesítették az agrár régiókat. Az eisenhüttenstadti, a Nowa Huta-i, a kassai és a Miskolc környéki acélművek vagy az 1960-as évek elején megnyitott tarnobrzei vegyi kombinát mind példák arra a kísérletre, hogy földrajzilag is egyenlő társadalmakat hozzanak létre. Az ipari vállalatok telepítésétől egyúttal politikailag lojális munkásság létrejöttét is remélték. Az államszocialista modernizáció segítségével kiegyenlítődött az életszínvonal a társadalmon belül. Ezentúl a tervez gazdaság keretei között a béreket, a fizetéseket és a fogyasztási cikkek árait országsszerte egységesen rögzítették.

Az árukészlet azonban továbbra is eltérő volt, a fővárosokat látták el a legjobban, s általában ugyancsak előnyben részesítették az ipari régiókat, ellenben a kisvárosokban és a vidéki területeken a hiánygazdaság különösen érezhető volt. Ez az egyik oka annak, miért rendelkezett továbbra is alacsony presztízzsel a mezőgazdasági tevékenység és egyáltalán a vidéki élet.²⁰ A falusi lét azonban azzal az előnnyel járt, hogy az ott lakók gyümölcsöt és zöldséget termeszthettek, s ezeket eladhatták a falusi piacokon, ami mindenekelőtt Lengyelországban pótlólagos jövedelemforrást jelentett, amit az 1980-as évek közepén keresztülvitt reformok hivatalosan is elismertek.

Már az 1990-es évek első felében mély szakadék alakult ki város és vidék között, ami Lengyelországra volt a legjellemzőbb. Mindemellett jelentős mértékű különbség tapasztalható a mindenkori nyugati és a 2004 óta az Európai Unió külső határain fekvő területek között. Az, hogy ezek a térségek mennyire szegények, jól mérhető a reál bruttó hazai termék segítségével, melyet az Európai Unió statisztikai hivatala, az Eurostat 1995 óta regionális bontásban is regisztrál. A Kárpátok előterében Nowy Sącz-i regionális központtal vagy a még szegényebb Przemyśl környéki régióban Lengyelország dél-keleti részén 1995-ben az

¹⁹ Különösen érdekes és ellentmondásos a lengyel kommunista modernizációs kísérletekről folytatott legfrissebb vita. A legutóbbi vitáról és egy a lengyel népköztársasággal szemben kritikus nézetről lásd: Jarosz, Dariusz: *Problemy z peerelowską modernizacją*. Kwartalnik Historyczny, vol. 120. (2013) 365–384.

²⁰ A késő államszocializmus kori társadalmi egyenlőtlenségekről lásd a következő különszámot: *Zeithistorische Forschungen*, Jg. 10. (2013) Heft 2. (vö. mindenekelőtt Klaus Bachmann Lengyelországról szóló tanulmányával, melyben a szerző ki tudta mutatni korábbi közvélemény-kutatások és szociológiai tanulmányok alapján, hogy a vidéki régiók korábban is elmaradottnak számítottak.)

egy főre jutó GDP átszámítva alig volt több mint 2000 euro. Ez az összeg ugyan az Európai Unióba való belépésig megkétszereződött 4400 euróra, és 2008-ban elérte az 5500 eurót, de még egyötöde sincs Varsó gazdasági erejének, ahol a GDP/fő 1995-ben 8200 eurót, 2008-ban pedig 28 400 eurót tett ki, amivel megelőzte az európai uniós átlagot, és maga mögé utasította a német fővárost, Berlint is.

Lengyelországhoz hasonlóan nagyok a regionális különbségek Szlovákiában is, ahol a leggazdagabb nyugati régiók és a legszegényebb kelet-szlovákiai területek között a GDP aránya négy az egyhez (Pozsonyban 2009-ben 28 400 euro, míg Prešov régiójában 6700 euro).²¹ Magyarországon a regionális különbségek némileg még nagyobbak, mivel a GDP Budapesten 2008-ban átszámítva lakosonként 23000 eurót tett ki, az északkeleti Nógrád megyében viszont csak 4900 eurót.

Mint tudjuk, a GDP csak korlátozott érvényű kijelentéseket tesz lehetővé a népesség valós élethelyzetéről, azonban más indikátorok is azonos irányba mutatnak. A munkanélküliség aránya 2000-ben Nowy Sączban a keresőkorúak körében magasabb volt, mint 15%, és 2005-re majdnem elérte a 17%-ot. Nógrádban – többek között a fővárostól való kisebb távolság miatt – nem volt ilyen rossz a munkapiaci helyzet, ott a munkanélküliség alig 10%-ot tett ki, a kelet-szlovákiai értékek a dél-lengyel és a magyar között helyezkedtek el.

A szerkezeti gyengeség nem csupán a munkapiacot és a munkaképes népességet érinti, hanem negatívan befolyásolja a következő generációt is. Az iskolák, a könyvtárak és más képzési lehetőségek minősége, az orvosokkal és kórházakkal való ellátottság és a teljes infrastruktúra állapota a mindenkor országos átlag alatt helyezkedik el ezeken a területeken. Még ennél is szegényebbek a kelet-ukrajnai hegyvidéki területek, elsősorban a hajdani Galíciában és a Kárpátokon túl, ahol a vidéki lakosság szinte csupán csak a fejlődő országok színvonalán él. Ukrajna kivételnek tekinthető a nyugati–keleti különbségek mintázatát illetően, mivel ott a Kelet tehetősebb, mint a Nyugat. Összességében a Kárpátokban s a Kárpátok déli és északi hegyvonulatainál fekvő régióban alakult ki egy szegénységi zóna, mely észak–déli irányban körülbelül 400 kilométert ölel fel, illetve a hajdani Galíciától a Dunai-síkság északi széléig terül el.

Az 1990-es években a volt NDK-ban szintén nagy különbség jött létre a szerkezetileg gyenge és a prosperáló régiók között. A drezdai nagytérség hozzávetőlegesen másfélszer annyit termel lakosonként, mint az Odera és a Neisse menti régiók, így nagyjából a Ruhr-vidék keleti részének színvonalán áll. Az Érchegeység egyes régiói azonban különösen szegények, pedig nem egészen egy óra távolságra fekszenek Drezdától vagy Lipcsétől.²² Ausztriában is nőnek az egyes régiók közötti különbségek, az eltérés a bécsi és a cseh határ menti Waldviertel egy főre jutó GDP értékei között 2008-ban több mint 200 000 eurót tett ki (22 900 és 43 800 euro). Ezek a regionális diszparitások Ausztriában és Németországban még-

²¹ A bekezdésben található adatok lelőhelye: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/database (letöltés ideje: 2011. június 20. és 2013. március 5.) A régiókra vonatkozó adatok 1995-ben még nem voltak hiánytalanok, de később Brüsszel és a belépésre váró országok a regionális különbségekre vonatkozó adatokat hiánytalanul és pontosan regisztrálták. Már csupán az a tény, hogy a különbségeket nyilvántartásba vették, arról tanúskodik, hogy az Európai Bizottság számon tartja ezt a problémát.

²² Az utolsó válság előtti évben Drezdában a GDP fejenként 29 000 euro, Uckermarkban és Görlitzben körülbelül 20 000 euró, míg Annabergben, az Érchegeységben már csak 17 700 euro volt, ami adalékul szolgál a regionális divergenciák kistérségi jellegére is. Ez esetben is az adatokat lásd: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/region_cities/regional_statistics/data/data_base Mindemellett az 1990-es évek óta az egyenlőtlenség a társadalmi rétegek között is nőtt. Vö.: Wehler, Hans-Ulrich: *Die neue Umverteilung - Soziale Ungleichheit in Deutschland*. München, 2013.

is kisebb következményekkel járnak, mint Lengyelországban vagy Szlovákiában. A rendelkezésre álló személyenkénti jövedelem kevésbé áll távol egymástól, mint a GDP, a különbségeket messzemenően kiegyenlítik az alacsonyabb bérleti díjak és megélhetési költségek, s az iskolákkal és kórházakkal való felszereltség ugyancsak jó.

Az új európai uniós országok esetében az államnak nem áll módjában ilyen jóléti szolgáltatásokat nyújtani, mi több, nem lehet munkába ingázni Nowy Sączból Varsóba, mint ahogy Waldviertelből Bécsbe vagy Frankfurt/Oderből Berlinbe. Így Lengyelország, Szlovákia és Magyarország keleti területein valóban sok szegény ember él, s e tekintetben mindegy, hogy melyik indikátort használjuk, a népesség átlagkeresete közötti különbséget (ami az ipari országokra vonatkozó nemzetközi szegénységi jelentésekben általánosan használt) vagy más értékeket, mint például a tartós fogyasztási cikkekkel való felszereltséget. A regionális különbségek Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon némileg önmaguktól értetődővé váltak, s rányomták bélyegüket az önértékelésekre és sztereotípiákra, amire jó példa a „Polska B” kifejezés Lengyelország szegény déli és keleti felének megnevezésére.

Nyitott kérdés, hogy az emberek ezekben a hátrányos helyzetű régiókban miért tűrik el az ilyen mértékű egyenlőtlenséget. Lehetséges, hogy a regionális egyenlőtlenségek nem nyomnak annyit a latban, mint más társadalmi törések, melyek az 1980-as évek óta alakultak ki, például a generációk vagy bizonyos foglalkozáscsoportok közötti szakadékok. További lakonikus felelet lehet az, hogy például a Kárpátok térségében élők a múltban is nagyon szegények voltak, összegyűjtötték és generációról generációra átadták azt a tudást, hogy hogyan lehet a szegénységgel megküzdeni az inaktív családtagok önellátó gazdálkodása és a keresőkorú generációk távolra irányuló munkamigrációja segítségével. Minderre példaként említhetjük a Szlovák Tudományos Akadémia egy tanulmányát, mely szerint 16 000 szlovák ápolónő dolgozott Ausztriában 2009-ben, tehát Bécsben az otthoni ápolás intézménye összeomlana a szomszédos országok munkavállalói nélkül.²³ Nem olyan ingázókról van azonban szó, akik a közeli nyugati határ menti régiókból származnak, hanem a legtöbb ápolónő Kelet-Szlovákiából érkezik.

A munkamigráció azt jelenti, hogy a társadalom teljesítőképesebb és mobilabb része elvándorol. Ez a jövőbeli fejlődés gátja lehet, de a hazautalt összegek a szerkezetileg gyenge régiókban többletbevételt jelentenek. Ebben fontos szerepet játszik a lakosság tradicionális értékrendje, mivel Lengyelországban, Szlovákiában és Magyarországon megszokott, hogy a közeli hozzátartozók segítenek egymásnak, a fiatalabb generációk kiegészítik az idősek csekély nyugdíját, és fordítva, az idősebb generáció tagjai áldozatokat hoznak gyermekeikért és unokáikért. Ezen kulturális és társadalmi praktikák, melyek bizonyos mértékben az „alulról” megvalósuló transzformáció történetét testesítik meg, felkutatása lehet a jelenkortörténet egyik jövőbeli feladata. A távoli munkamigráció és a családon belüli újraelosztás ugyan hozzájárult ahhoz, hogy a társadalmi szakadék némileg áthidalható legyen, de ennek következményeként sok gyermeknek kellett szinte félárvaaként vagy nagyszülőknél felnőnie.

Teljesen más a helyzet a fővárosokban és Kelet-Közép-Európa növekedési központjaiban. Prága, Varsó és Pozsony már 2007–2008-ban elérte az Európai Unió átlagos gazdasági teljesítőképességét, majd később túl is szárnyalta azt. Mögöttük kullog némileg lemaradva Budapest, ami nem utolsósorban azért is érdekes, mert ez nem áll összhangban a magyarok önképével, mely szerint ők a reformok éllovasai, és Magyarország – legalábbis Ausztrián kívül mindegyik szomszédjával összehasonlítva – viszonylag jól működő ország. Ma-

²³ Vö. http://195.46.72.16/free/jsp/search/view/ViewerPure_en.jsp?Document=..%2F.%2FInput_text%2Fonline%2F12%2F01%2Ftbbw1vd302533.dat.1%40Fondy&QueryText (letöltés ideje: 2013. március 8.)

gyarország, Szlovákia, Csehország és Lengyelország nyugati területei szintén az átlagosnál nagyobb mértékben profitáltak a fellendülésből. Poznan és Wroclaw köré, Nyugat-Csehországba és Nyugat-Szlovákiába, valamint Győrbe és Sopronba számos ipari vállalat települt. Ezek a helyeken a munkanélküliség alacsony, az átlagos jövedelem viszonylag magas. Ezek alapján ezen régiók és a régi EU-tagállamok között konvergencia mutatható ki.

Ez a határokon túlnyúló vagy transznacionális konvergencia azonban markáns országokon belüli divergenciával jár együtt. A fentebb felsorolt gazdasági adatok azt mutatják, hogy már 1995-ben a kelet-közép-európai metropoliszok és a vidéki régiók egy főre jutó GDP-je közötti különbség legalább négy az egyhez aránylott. Ezek a különbségek az Európai Unió bővítéséig tovább nőttek a neoliberális gazdasági rend részeként és következményeként.

A posztkommunista államok versenyeztek azért, hogy minél több külföldi befektetőt csábítsanak országukba, ezért nem szabályozták, hogy a vállalatok hol ruházhatnak be. A növekedési központok és az adott ország többi részének széttartó fejlődése elvben hasonlít a korábbi növekedési periódusokhoz, például a 19. századi iparosításhoz. Mindezt a következőképpen egyszerűsíthetjük le: a növekedés egyenlőtlenségeket hoz létre mind térbeli, mind pedig társadalmi síkon.

Ezenkívül az 1990-es években a szocializmusban (vagy még régebben) felépített ipar bukása új egyenlőtlenségeket hozott létre. A nagy ipari kombinátok a KGST és a keleti fellelvőpiacok összeomlása nyomán megoldhatatlan problémák előtt álltak. Továbbá a cégeknek – a háború utáni Nyugat-Európától és 1989-et követően Kínától, illetve Vietnámtól eltérően – a külkereskedelem liberalizálása következtében gyorsan fel kellett venniük a versenyt a nyugati konkurenciával. A piacok megnyitása az import előtt a neoliberális rend legfontosabb elemei közé tartozott. Ez a regionális különbségek erősödésének további és igen jelentős tényezőjéhez, a külföldi működőtőke-befektetésekhez (Foreign Direct Investments, FDI) vezet, melyek kevés helyre, elsősorban a mindenkorai fővárosokra koncentráálódtak.²⁴ A kelet-közép-európai országok mindig is sokkal erősebben központosítottak voltak, mint Németország vagy Ausztria, az 1990-es évek elején pedig a gazdasági hatalom centralizációja tovább folytatódott, és ez a GDP statisztikákban is megmutatkozott. Az egyetlen kivétel az egykori NDK, ahol a beruházások nem Berlinre, hanem regionális központokra, mint Drezda, Lipcse és Jéna koncentráálódtak.

Mindemellett a tradicionális ipari régiók és a szocialista nagyvállalatok hatalmas előnnyel, politikai nyomásgyakorló erővel rendelkeztek. Egyetlen lengyel kormány sem engedhette meg magának, hogy a jól szervezett Balti-tenger parti hajógyári munkások vagy a felső-sziléziai bányászok érdekeit figyelmen kívül hagyja. Ezzel magyarázható az átfogó állami segítségnyújtás ezen ágazatoknak, ami viszont egyáltalán nem felelt meg a neoliberális iskola elveinek. Az 1996-os összeomlásig a bankok Csehországban nagylelkű hiteletet kínáltak a nagyvállalatoknak, sőt még a volt NDK-ban is az állami vagyonügynökség (Treuhandanstalt) megpróbálta milliárdos nagyságrendű beruházásokkal és támogatásokkal a magánosításhoz megfelelő állapotba hozni a vállalatokat.

A szerkezetileg gyenge vidéki területek az ilyenfajta politikai tőkében is szűkölködtek. A mezőgazdasági termelősövetkezetek tömegesen mentek csődbe, a falvakban alig maradt kereseti lehetőség. Berend T. Iván a mezőgazdaság válságát használta kiindulópontként, hogy megfogalmazza az 1990-es évek eleji gazdaságpolitika alapvető kritikáját: „A legsúlyosabb hibák többsége az ideológiai alapú, egyoldalú deregularizációból következett, ami

²⁴ Vö. Pavlínek, Petr: *Regional Development Implications of Foreign Direct Investment in Central Europe*. European Urban and Regional Studies, vol. 11. (2004) No. 1. 47–70.

rendkívül meggyengítette az állami kormányzást, melyre azonban igazán szükség lett volna a transzformáció nehéz időszakában. Az – ideológiai alapú – vak hit a piaci erők automatizmusában olyan országokban, ahol még nem létezett teljesen kifejlődött piac, hasonlóan pusztító következményekkel járt.”²⁵ Berend kritikájánál figyelembe kell vennünk, hogy ő is a gradualisták – a fokozatos reformok hívei – közé tartozik, és az 1990-es évek elejétől élesen bírálta a radikális gazdasági reformokat. Azt azonban a sokkterápia híveinek is el kell ismerniük, hogy a vidéken végrehajtott reformok, ha egyáltalán létezett átgondolt állami politika e szektorra vonatkozóan, kontraproduktívnak bizonyultak. A föld felosztása, mely a privatizációval együtt a washingtoni konszenzus dogmáinak egyike volt, katasztrofális gazdasági és társadalmi következményekkel járt.

Oroszországban a helyzetet súlyosbította, hogy a termőföld magántulajdonát, vételét és eladását csak Vlagyimir Putyin elnöksége alatt szabályozták. Ennek következtében majdnem teljesen elmaradtak a mezőgazdasági beruházások az 1990-es években, s a határok ezzel egyidejű megnyitása az import előtt oda vezetett, hogy az 1990-es évek közepén Szentpétervár és Moszkva piacain szinte kizárólag külföldi élelmiszereket lehetett vásárolni. Az ukrán mezőgazdaság állapota is válságos volt, Európa egykori éléskamrája átmenetileg több élelmiszert hozott be, mint amennyit exportált.

Míg a falvak elszegényedtek, a nemzetközi cégek letelepedése az ipari központokba új felemelkedési és kereseti lehetőségeket hozott magával. A nyugati cégek az 1990-es évek elején jelentősen magasabb béreket fizettek, mint a hazai vállalatok, melyek azonban általában még mindig jobb jövedelemmel kecsegtettek, mint az állam. Ez ugyanúgy felforgatta a társadalmi hierarchiát, mint amikor a késő szocializmus idején a taxisofőrök, idegenvezetők vagy autószerelők – például annak következtében, hogy nyugati valutában kaphatták a jövedelmüket –, magasabb fizetéssel rendelkeztek, mint az orvosok, professzorok vagy akár a középvezető pártfunkcionáriusok. Az 1990-es évek elejére számtalan hasonló helyzet alakult ki: egy nyugati cégnél a főnök titkárnője gyakran a sokszorosát kereste annak, amit egy hazai vállalat magasabb beosztású alkalmazottja vagy egy állami oktatási intézmény tanára haza vihetett. Az új elitnek másik alkotóelemévé a „Biznesman”, azaz az üzletemberek váltak, csillogó társadalmi presztízsükkel. Az 1990-es évek folyamán végezetül a társadalmi hierarchia csúcsára a menedzserek másztak fel, akik megnevezése például a lengyel nyelvben a mai napig egy idegen szó („menadzer”).

Vidéken ezek az új munkaterületek és felemelkedési lehetőségek alig adóttak. Az ott élők számára, látva a kombinátok válságát, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek nehéz továbbműködését vagy feloszlását és a gyorsan kialakult tömeges munkanélküliséget, érdemesebbnek tűnt kitartani egy rosszul fizetett állami pozíció mellett. Így hiányzott az az új elit, mely a fogyasztásnak szárnyakat adhatott, amely az új üzletekben vásárolt, az éttermekben evett, és új vállalatalapításokba kezdett volna. Még nem sokkal Lengyelország, Szlovákia és Magyarország Európai Unióba való belépése előtt is az a benyomás alakulhatott ki bennünk, ha Varsót, Prágát, Budapestet elhagytuk ötven kilométerrel, vagy beléptünk a Berlint övező brandenburgi kisvárosokba, hogy egy másik világba csöppentünk. Ennek a jelenségnek a leírására Lengyelországban a „kétsebességű Lengyelország” („Polska dwóch prędkości”) kifejezést használták.

Túlzottan leegyszerűsítően fogalmaznánk azonban, ha a nemsokára az ellenzék sorai közé szorult polgárjogi aktivistákat vagy az 1990-es években a hatalmuktól megfosztott ipari dolgozókat tekintenénk az 1989–1991 közötti forradalmak fő veszteseinek. A valódi lemaradók ugyanis a falusi régiók voltak, mindenekelőtt a mezőgazdaságban dolgozók. Ez

²⁵ Berend: *From the Soviet Bloc*, 74.

igaz a balti államokra is, melyek kis méretük ellenére némileg még nagyobb regionális különbségeket mutatnak fel, mint Lengyelország.

Ezeket az egyenlőtlenségeket az Európai Unió már korán problémaként ismerte fel. Az Eurostat már említett, Kelet-Közép-Európáról 1995 óta folytatott regionális adatgyűjtése révén vált egyáltalán számokban kifejezhetővé a fellendüléstől távol eső régiók elmaradottsága. Már az Európai Unió kibővítésének előkészületei során különböző programok segítettek a regionális fejlesztéseket, említhetjük például a „Phare”-t. A Phare keretei között elosztott eszközök mégis csupán a töredékét teszik ki a 2004-es EU-bővítés óta a térségbe áramlott forrásoknak. A legnagyobb új EU-tagállam, Lengyelország egyedül 67 milliárd eurós hozzájárulást kapott Brüsszelből a 2007–2013-as időszakra, ennek kétharmadát az infrastruktúra kiépítésére és a mezőgazdaság fejlesztésére.²⁶

Ezek az összegek még impozánsabbak, ha a lengyel és más kelet-közép-európai országok áraival és bevételeivel hasonlítjuk össze. 2010-ben Lengyelországba Brüsszel 10 milliárd eurót fizetett ki, ami fejenként több mint 250 eurót, átszámítva több mint 1100 zlotyit jelent. Ez az összeg megegyezik egy egyszerű alkalmazott vagy egy iparos segédmunkás egyhavi bérével. Ráadásul az eszközök jelentős részét a szegényebb régiókba fektették be, ami átfogó következményekkel járt. Néhány éve a keleti és déli lengyel kisvárosok már nem olyan nyomorúságosnak, hanem fellendülőben lévőnek hatnak, a legtöbb épülethomlokzatot felújították, új üzletek, kisipar és munkahelyek jöttek létre. Mindez a gazdaság egészére is visszahatott. Az Európai Bizottság becslése szerint 2007–2013 között a „kohéziós politikai intézkedések” Lengyelországban és a balti államokban 5,5%-os, Csehországban pedig 8,5%-os pótlólagos növekedést tettek lehetővé.²⁷

A fellendülés az Európai Unió keleti régióiban még inkább nyilvánvalóvá válik, ha valaki Oroszországból vagy Ukrajnából érkezik. Ott a falvak még ugyanúgy néznek ki, mint húsz évvel ezelőtt Lengyelországban: csak nagyon rossz utakon keresztül érhetőek el, és nem rendelkeznek olyan üzemekkel, például fejőüzemmel, malommal vagy fűrészüzemmel, melyekben az itt élők saját termékeiket feldolgozhatnák. Ezért a fiatal generáció itt nem lát szakmai perspektívákat. Lehet, hogy az Európai Unió keleti határain túli még nagyobb szegénység is hozzájárul indirekt módon az elégedettséghez Kelet-Lengyelországban, Kelet-Szlovákiában és a hasonló régiókban. Ott gyakran Keletről érkező munkaerő helyettesíti a saját, Nyugaton dolgozó ápolónőket, szobalányokat és építőipari dolgozókat. A növekvő különbség Fehéroroszországhoz, Nyugat-Ukrajnához és a kalinyingrádi területekhez képest azt az érzést táplálja, hogy a határ jó oldalán élnek.

Ezzel egyidejűleg azonban a szigorú határrendszerek és a közvetlen szomszédságban lévő szegénység negatívan hat. A határ menti kiskereskedelem a keleti szomszédokkal, mely az 1990-es években Kelet-Lengyelországban és az ukrán–magyar határon még virágzott, az EU-bővítés óta szinte teljesen megszűnt. A peremhelyzet az Európai Unió keleti határai mentén fontos tényező egy újabb divergencia, a vidéki régiók közötti különbségek kialakulását illetően. Lengyelországban 2004 óta a nyugati területeken elterülő agrárjellegű országrészek is jelentősen nagyobb fellendülést éltek meg, mint a Kelet. Mindezt tovább sú-

²⁶ Lásd: http://wyborcza.biz/biznes/1,100969,13385359,MRR_rozdysponowano_ok_84_proc_pieniedzy_z_UE_na.html (letöltés ideje: 2013. március 13.) Vö. 2010-es adatok tekintetében a *Wirtschaftswoche* 2011. június 6-i számával: <http://www.wiwo.de/politik/europa/europaeische-union-europas-zahlmeister/4706514.html> (letöltés ideje: 2013. március 13.)

²⁷ Vö. egy sajtónyilatkozattal, mely számadatokat is tartalmaz: http://europa.eu/rapid/press-release_IP-07-721_de.htm (letöltés ideje: 2013. március 12.)

lyosbítja Kelet-Szlovákiában és Északkelet-Magyarországon a romák megoldatlan helyzete, akik ugyancsak a forradalom és a transzformáció vesztesei közé tartoznak.

Mégis a kelet-közép-európai EU-tagállamok keleti országrészeiben is nőtt a jólét 2004 és 2009 között. Ez további magyarázatot nyújt arra, hogy az ott élők miért fogadják el a nagy regionális különbségeket és az ezzel összefüggő hátrányokat saját magukra és családjukra nézve. Minden egyenlőtlenség ellenére – legalábbis 2009-ig – valóra vált a politikai és gazdasági elitek ígérete, hogy a társadalom nagyobb része számára a nélkülözés időszakát a fellendülésé követi.

A térbeli vagy más különbségek hallgatólagos elfogadásának egyik kulturális faktora a kommunizmus örökségében keresendő. Az egyenlőség eszméjét és fogalmát különböző változataival együtt az 1990-es évek elejére a korábbi propaganda oly mértékben aláasta, hogy a regionális különbségek nagy mértéke elfogadhatónak tűnt, és az évek során normál állapottá vált.

Az általános minta alól Csehország és Szlovénia képeznek kivételt. Ott is léteznek szerkezeti problémákkal küzdő régiók, mint például az észak-morva ipari körzet, de például a GDP és a rendelkezésre álló jövedelmek elosztása országszerte még az ausztriainál is kiegyensúlyozottabb. Ezen országok kivételes helyzete a posztkommunista Európában a privatizációs stratégiájukkal függ össze. Csehország és Szlovénia ugyanis az 1990-es években késlekedett azzal, hogy a nagyvállalatokat nemzetközi befektetőknek adja el. Ehelyett a cseh kormány kuponokat (voucher), illetve vállalatok tulajdonrészeit bocsátotta áruba a lakosság számára (ezért nevezzük ezt kuponos vagy voucher privatizációnak), akik ezeket ismét hazai bankoknak vagy befektetési alapoknak adták el vagy ezekkel kezeltették. A gazdaság átszervezése tehát belföldi befektetőkkel zajlott. Ez viszonylag kiegyenlített fejlődést tett lehetővé regionális és társadalmi tekintetben egyaránt.

Semmiképpen sem előre determinált vagy törvényszerű azonban, hogy egy gazdasági fellendülésnek vagy egy modernizációs lökésnek nagyobb társadalmi egyenlőtlenséget kell magával hoznia. Ez történt ugyan a 19. századi iparosítás idején is, és ahogy említettük, a legtöbb posztkommunista országban is,²⁸ de ez nyilvánvalóan a tőke eredetével, illetve a nagy beruházók kilétével függött össze. Az egyenlőbb társadalmi rend létrehozásában ezenkívül fontos szerepet játszottak a szakszervezetek, melyek mindkét országban meg tudták őrizni erős pozíciójukat.

E nemzeti privatizációs és befektetési stratégia viszont hátránnyal is járt: a korrupcióra és a bennfentes üzletelésre való hajlam megerősödésével. Csehország 1996-tól 1998-ig tartó transzformációs válságát az okozta, hogy a gyengélkedő nagyvállalatok nem tudták visszafizetni a hiteleket, s ennek következtében a cseh nagybankok a csőd szélén álltak. Václav Klaus kormánya úgy reagált erre, hogy a cseh koronát leértékelte, és a gyengélkedő nagybankoknak állami garanciákat adott, melyeket ezt követően külföldi beruházóknak adtak el. Szlovénia jelenlegi problémája abban keresendő, hogy a bankok számára nyújtandó ehhez hasonló garanciák meghaladnák az állam tőkeerejét, továbbá a kormány nem tudja leértékelni a szlovén valutát, mert Prágával ellentétben Szlovénia az eurozóna tagja.

Az egykori Habsburg Birodalom területének nagy részén tehát viszonylag kis egyenlőtlenségek jellemezték államok találhatók. Ez a tény arra ösztönöz, hogy a távolabbi múltban gyökerező tényezőket is megfontoljunk. A Habsburg Birodalomban az első világháborúig

²⁸ Ezt az utalást a hosszabb távú mintára a gazdaság és az iparosítás történetében köszönöm lipcsei kollégámnak, Uwe Müllernek (*Geisteswissenschaftliche Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas*).

sűrű út- és vasúthálózatból álló infrastruktúrát, differenciált iskolarendszert, valamint társadalombiztosítási rendszert hoztak létre.²⁹ Így egészen más előfeltételekkel találkozhatunk az egyenletes gazdasági fejlődést illetően, mint Lengyelország nagy részén vagy Délkelet-Európában. Továbbá az is lehetséges, hogy a generációk óta megszokott szociális biztonság rányomta a bélyegét a mai mentalításra és politikai viselkedésre, s ez visszavezet bennünket az államszocializmushoz és annak utóhatásaihoz.

Az, hogy egy társadalom milyen mértékű egyenlőtlenséget visel el, nem utolsósorban függ a szemlélő politikai álláspontjától. A posztkommunista Európa azon reformpolitikusi sem kívánták az itt bemutatott társadalmi törésvonalakat, akik kiálltak egy „jelző nélküli piacgazdaság” (Václav Klaus) vagy a lehető legradikálisabb sokkterápia mellett. Ez megkülönbözteti őket a tatcheristáktól és a nagy-britanniai „New Labour” gazdasági liberális szárnyától, akik valóban hittek abban, hogy a szociális juttatásoktól függő alsóbb rétegeket aktivizálni lehet azáltal, hogy az állami juttatásokat megnyirbálják, tehát a szegényeket még szegényebbekké teszik. A posztkommunista államokban a regionális különbségeket azonban nem ideológiai hiba eredményezte, hanem elsősorban az, hogy keveset vagy semmit sem tettek ezen fejlődési irány ellen, ami pedig már az 1990-es évek közepe óta világosan kirajzolódott.

Ez a (neo-)liberális *lassiez faire* gazdaságpolitika a kelet-közép- és délkelet-európai államok európai uniós csatlakozásával változott meg. A brüsszeli regionális támogatások és agrárszubszenciák segítségével város és vidék széttartó fejlődése Lengyelországban és a többi posztkommunista, az Európai Unióba belépő országban már nem folytatódott, hanem az olló elkezdett lassan összecsukódni. Oroszországban vagy Ukrajnában az Európai Unió mint külső aktor nem játszik szerepet, így ott a metropoliszok és a vidéki régiók közötti különbségek továbbra is nőnek.

Ebből a megállapításból ismét újabb kérdések adódnak. Tekintettel a belső nemzeti divergenciákra mennyiben van még értelme a „reformországok”-at nemzetállami egységekként kezelni? Anélkül, hogy a nemzetgazdaság fogalmát vagy a gazdaságpolitika nemzeti jellegét megkérdőjeleznénk, felmerül a következő kérdés is: A regionális vizsgálati egységek nem mondanak-e ugyanolyan sokat a transzformáció folyamatáról és mindenekelőtt eredményeiről, mint az országos statisztikák hosszú sora, melyek eddig túlnyomóan meghatározták a szakirodalmat?³⁰ Azt a következtetést mindenképpen levonhatjuk, hogy „a Kelet”

²⁹ Jelentős mértékben csak Galícia maradt le, éppúgy, mint Magyarország és különösképpen a Kárpátok térsége – tehát itt a szegénység hosszú távú jelenléte a jellemző. Vö. a Habsburg Birodalom gazdaság- és társadalomtörténetéről: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter – Rumpler, Helmut (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie, 1848–1918*. Bd. 1 (Die wirtschaftliche Entwicklung), Bd. 9 (Soziale Strukturen). Wien, 1973, 2010.

³⁰ A kérdés magától értetődően nem teljesen új. Lásd például a transzformáció kutatók közül regionális megközelítést alkalmazott a lengyel közgazdász munkáját: Gorzelak, Grzegorz: *The Regional Dimension of Transformation in Central Europe. Regions and Cities*. London, 1996. (2nd ed. 2002); Gorzelak, Grzegorz – Bachtler, John – Smętkowski, Maciej (eds.): *Regional Development in Central and Eastern Europe. Development processes and policy challenges*. London, 2010. Lásd még: Förster, Michael – Jesuit, David – Smeeding, Timothy: *Regional Poverty and Income Inequality in Central and Eastern Europe: Evidence from the Luxembourg Income Study*. In: Kanbur, Ravi – Venables, Anthony J. (eds.): *Spatial Inequality and Development*, Oxford 2005.; Macours, Karen – Swinnen, Johan F. M.: *Rural–Urban Poverty Differences in Transition Countries*. LICOS Discussion Paper 169/2007.; Fassmann, Heinz: *Die Rückkehr der Regionen – regionale Konsequenzen der Transformation in Ostmitteleuropa: Eine Einführung*. In: uő. (Hrsg.): *Die Rückkehr der Regionen*. Beiträge zur regionalen Transformation Ostmitteleuropas. Wien, 1997. 13–34.

vagy Kelet-Európa egységes térségként már nem létezik. Ez különösképpen érvényes a kelet-közép-európai fővárosokra, melyek már régen gazdagabbá váltak, mint néhány nyugat-európai metropolisz, s maguk mögött hagyták az Európai Unió átlagos GDP-jét.

A növekvő regionális divergenciát azonban mégsem tekinthetjük csupán a posztkommunista országok sajátos jelenségének. A válságok által megrázott dél-európai országokat is a szegény és a gazdag közötti növekvő távolság jellemzi, Olaszországban ez különösképpen igaz Dél-Itáliára. Sőt, a tehető Németsországban is kinyílik a társadalmi olló vertikális tekintetben, a különböző társadalmi rétegek között, ahogy horizontálisan, területi síkon is. A jelenlegi válság leküzdésére szolgáló reformstratégiákat látva ez a tendencia a jövőben vélhetően fel fog erősödni. Még ha a közeljövőben a nemzetközi befektetők a válságtól sújtott Olaszországba, Spanyolországba vagy Görögországba áramlanának is, a gazdasági fejlődés valószínűleg ugyanolyan egyenlőtlenül menne végbe, mint 1989 után például Lengyelországban. Az egyenlőtlenség azonban, mint ismeretes, észlelés kérdése is. Összegzés

Valamennyi itt bemutatott adat csupán rövid bepillantást tesz lehetővé a transzformációs időszak történetébe. A továbbiakban szükséges lenne vizsgálni, hogy a társadalmak miként birkóztak meg a transzformáció kihívásaival és következményeivel, ezek miként változtatták meg hétköznapijait és magatartásukat. E kérdéseket eddig a legrészletesebben a kulturális antropológusok és az etnológusok vizsgálták. Chris Hann, Elisabeth Dunn vagy Michał Buchowski korábbi tanulmányainak felismerései a transzformációs időszakáról különösen érdekesek a jelenkor történetét tanulmányozók számára.³¹ A jelenkortörténetesek is megpróbálhatnák a transzformációt hangsúlyosabban „alulról” vizsgálni, hogy ki-egészíthessék az országos adatok összegyűjtésén alapuló transzformáció-kutatás fő irányvonalának eredményeit. Lehetséges útja lehet ennek bizonyos társadalmi csoportok, családok, sőt egyének vizsgálata és annak elemzése, hogy ők miként alakították át önmagukat. Az alkalmazkodási teljesítmények közé és így az ön-transzformáció toposzához tartozik például a másod-, sőt harmadállás elterjedt gyakorlata a tulajdonképpeni főfoglalkozás mellett, vagy a már említett, nagy távolságokon keresztülívelő munkavállalói migráció. Egy további kérdés lehet, hogy a posztkommunista országokban végbement változások miként hatottak Nyugat-Európára. Mindenekelőtt azokban az országokban, melyek a vasfüggönyhöz közel helyezkedtek el, s így jobban hatottak rájuk a kelet-közép-európai átalakulások, olyan változások mutathatók ki, melyek ugyancsak „pótlólagos modernizáció”-ként ragadhatók meg. Példaként említhetjük a svéd nyugdíjreformot, melyben olyan elemeket vettek át, melyeket korábban a Baltikum és Kelet-Közép-Európa számára fejlesztettek ki, vagy emlékeztethetünk a 2003–2005-ös német munkaerő-piaci reformokra. Ezeket a reformokat ugyanazzal a neoliberális argumentációval indokolták, mint a szociális megszorításokat a posztkommunista államokban, hogy tudniillik ezek elkerülhetetlenek és alternatíva nélküliek. Ez az argumentáció az 1990-es évek kelet-közép-európai transzformáció-diskurzusára emlékeztet, mely apolitikus és valójában antipolitikus volt. Ha ebből a perspektívából nézzük, még nem világos, hogy a transzformációs időszak 2009-cel valóban véget ért, vagy bizonyos tekintetben máig is tart. Mindig is jó érv volt a jelenkortörténet művelése mellett annak jelen idejű fontossága, s kutatóinak már csak azért is foglalkozniuk kellene e témákkal, mert a korszak szereplői felett eljár az idő, legyen szó akár a tanulmány elején említett

³¹ Vö. többek között: Buchowski, Michał: *Rethinking Transformation. An Anthropological Perspective on Postsocialism*. Poznań, 2001.; Burawoy, Michael – Verdery, Katherine (eds.): *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, 1999.; Dunn, Elizabeth C.: *Privatizing Poland. Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca–London, 2004.; Hann, Chris: *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London, 2002.

államférfiakról vagy a kelet-lengyel munkanélküli mezőgazdasági dolgozókról, s már nem sokáig lehet őket megkérdezni egykori tapasztalataikról és a transzformációról alkotott nézeteikről.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

PHILIPP THER

Divergence in Convergence: The East Central European Transformation since the 1980s in Historical Perspective

The revolutions of 1989-91 and the post-revolutionary transformation are going down in history and therefore become an issue of historiography. The article deals with one of the major results of this transformation: the intra-national divergence between rich and poor regions in East Central Europe. The major reason for the rising social and spatial gap was the global hegemony of neoliberalism that came into existence in the 1980s, and its specific adoption in post-communist countries.

Reform policies neglected the rural regions, while the capital cities and other areas of strong growth profited from foreign direct investments. As a result, a decade after 1989, the poor regions of Poland, Slovakia and Hungary earned only a fifth of the per capita GDP of the respective capital cities. However, since the enlargement of the EU, this divergence has been disappearing, or has even been slightly reversed.

The divergence was accompanied by transnational convergence between the capital cities. Warsaw, Prague and Budapest have caught up with western capital cities, the former two have even surpassed Berlin for a number of years. But there is also a convergence of poor areas, such as that larger region which stretches from south-eastern Poland to north-eastern Hungary. The inhabitants of this region have reacted by various strategies of “self-transformation”, among them long-distance labor migration. The article finally poses the questions: how this divergence has influenced everyday life in poor regions, and why it did not provoke more protests or counter-action.

APOR PÉTER

Autentikus közösség és autonóm személyiség: 1989 egyik előtörténete*

„A jogokkal körülbástyázott magánszféra: érték. Új tartalmat adott az egyéni és társas szabadságnak: lehetővé tette az intim viszonyok elválasztását a személytelen kapcsolatoktól, szuverenitást adott az embereknek a csak rájuk tartozó dolgokban. Érték a joguralom: korlátozta az önkényt az állam és a neki alárendelt embersokaság viszonyában és az emberek egymás közti viszonyában is, és mindenkit egyenlővé tett a törvény előtt. Érték a képviseleti demokrácia: politikai tartalmat adott az egyenlőségnek azzal, hogy kötelező és kikényszeríthető törvényt csak az alkothat, akit a törvénynek alávetett emberek maguk választottak önmaguk közül. S érték a piac is: magával hozta a fogyasztói szuverenitást, megnövelte az életpálya-választás szabadságát, és hallatlan lökést adott a technikai fejlődésnek.”

Kis János, a magyarországi, de alighanem a tágabb kelet-európai rendszerváltások egyik mértékadó személyisége egy 2005-ben megjelent cikkében e szavakkal fogalmazta meg az 1989-es változások lényegét, illetve az általuk megvalósított értékek tartalmát. Az 1989-es rendszerváltás, a szocialista diktatúrák lebontása ebből a szempontból egy olyan világ előtt nyitott utat, mely lehetőséget teremtett a szabad és autonóm egyén kiteljesedésére. Kis János – számos, a rendszerváltásban szintén jelentékeny szerepet játszott nemzedéktársával együtt, s elsősorban Márkus Györgyön, kisebb mértékben Heller Ágnesen és Fehér Ferencen keresztül – abban a Lukács György körül az 1960-as évek második felében kialakult körben szocializálódott, mely Marx kritikái újra-olvasásán keresztül az autentikus szocializmus elméletének és gyakorlatának kimunkálását tűzte ki célul. Ebből a nézőpontból e nemzedék politikai–eszmei útját a marxizmus revíziója, a marxizmustól való eltávolodás, a marxizmus lebontása, majd az emberi jogok talaján gyökerező liberális, intézményes demokrácia újra megtalálása jellemzi. Ez a történet,² melyet az egykori résztvevők is sokszor

* Bár e tanulmányt szerzője egyedül jegyzi, kollektív munka eredménye. A cikkhez szükséges kutatást James Markkal együtt végeztük 2008-09-ben, az Oxfordi Egyetem által vezetett „Around 1968: Activism, Networks, Trajectories” című, a brit AHRC által támogatott európai összehasonlító munkában. Ennek eredményei a Robert Gildea, James Mark, és Anette Warring által szerkesztett *Europe's 1968: Voices of Revolt*. Oxford, 2013. című kötetben jelentek meg. Jelen tanulmány pedig közvetlenül a James Markkal közösen, „Che in Budapest” címmel a magyarországi késő szocializmusról íródó munka előtanulmányának tekintendő, s ebben az értelemben a már elkészült közös fejezetek és beszélgetések eredménye.

¹ Kis János: *Szocializmus, kapitalizmus, politika*. Népszabadság, 2005. október 8.

² Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968-1988). Monográfia*. Budapest, 1995.

elmondtak már,³ keretezi a magyar, illetve tágabb értelemben a kelet-közép-európai demokratikus ellenzék kialakulását. Ma leginkább egy radikális szakítás, lényegi identitásváltás története ez, mely ugyan bizonyos folytonosságok és kapcsolódások elismerésével párosul, mégis elsősorban a kiábrándulás, csalódás és felismerés fogalmaival írható le. Az alábbi tanulmány újabb, a szűkebb esztétik történeten túli szempontok bevonásával közelít e történethez. Az 1960-as és 1970-es évek egyik jelentékeny társadalmi gyakorlatának és kulturális témájának, az autentikus közösség keresésének összefüggéseibe helyezve az újjáélesztett marxizmussal és az új baloldal örökségével való korabeli viaskodást, az írás jobban érthetővé teszi e nemzedéki csoport 1989-re adott sajátos válaszait is.

Az autentikus közösség vágya

2009-ben Székely B. Miklós, az 1970-es és 1980-as évek magyar művész-mozijának egyik legjelentősebb színésze, az 1970-es években az alternatív Orfeo együttes tagja a következő szavakkal tekintett vissza az Orfeo közös pilisborosjenői házának heroikus építésére:

„Önfeláldozás, hiszen brutális önfeláldozás volt ez az egész építkezés. Semmi pénzből, semmi anyagból... '72-ben Magyarországon még cementhiány volt. Jöttek hírek valahonnan egy térszögből, nem tudom, honnan, hogy Hejőcsabán, Miskolctól nem tudom, hol van cement egy térszögmagtárban. És akkor feketefuvarban fogtunk egy Zilt Pesten, feketefuvarban, settenkedve az úton, hogy nehogy a rendőr megállítson, lementünk ketten, és fölraktunk 140 mázsa cementet. És settenkedve visszahoztuk, és a Patak utcán volt napközben egy hatalmas zápor, ami nem volt lebetonozva, és nem tudott fölmenni a teherautó. És akkor a Málót kivezényelte az építkező fiatalokat, és a 280 zsák cementet egy olyan 300 méterre, egy ilyen meredek utcán fölhoztuk.

Na, ezek voltak azok a kubai helyzethez vagy a vietnámi nem tudom, mihez hasonló, ilyen hősi... ami emberi erő léptékével nem mérhető, rációval nem mérhető gesztusok. Mert azt lehetett volna csinálni, hogy a kocsi tolasson le a térre, ponyvázzuk le, és reggel fölmegy. Nem. Ott, akkor, az alkonyban, balesetekkel, kínlódva – mert hiába, azért 280 zsák hat embernek vagy hét embernek, az brutális. És megcsináltuk.”⁴

Ahogy az interjúból is kitetszik, az 1960-as és 1970-es évek egyik alapmítosza, a forradalmi tűzben égő társadalmak, Vietnam vagy Kuba képéhez társított önfeláldozó munka ideálja kézzelfogható hatást gyakorolt a korabeli fiatal nemzedékre. Ugyanakkor az is jól érzékelhető, hogy ez az ideál nem a gyárban vállalt állami munkahely, a szocializmus szó nélküli építése volt, ahogyan az a hivatalos gondolkodás vágyképében élt. Az Orfeóban dolgozó fiatalok a hősi munkát saját kézzelfogható közösségük megteremtése érdekében vállalták. Vietnam és Kuba számukra nem a párthatározatok feltétel nélküli követésére mutatott példát, hanem az önzetlen munkán és elkötelezettségen keresztül létrehozott valódi autentikus közösség lehetőségére.

Fábry Péter, az Orfeo egykori látványtervezője 2009-ből visszatekintve az autentikus közösség keresését nem csupán valamiféle társadalmi vagy szellemi igényből látta levezethetőnek. Számára az Orfeo-házban megvalósult közösségi együttélés, az életforma a Nyugat és Kelet közti politikai tartalmú különbségre világított rá:

³ Például Kis János és Márkus György. In: Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Interjúk.* Budapest, 1995. 14–22., 95–111. Vajda Mihály: *Marx után szabadon, avagy miért nem vagyok már marxista?* Budapest, 1990.

⁴ Interjú Székely B. Miklóssal. Készítette Apor Péter. Kisoroszi, 2009. március 5.

„Mi volt az Orfeo tagjainak a véleménye a nyugati életforma-kísérletekkel⁵ kapcsolatban?

- Volt egy nagyon nagy különbség, hogy ezek a kommunák, ezek sokféle alapon jöttek létre. Volt, ahol szabad közösségek voltak, volt, ahol egy meghatározott aktivitás köré szerveződtek, tehát színház, építész kommuna. Volt, ahol a párkapcsolatok szabadságára épült, tehát a szerelmi viszonyok szabadságára épült. Az Orfeónak az volt a véleménye, hogy ez a közösség, ez a tevékenységben, és a tevékenységhez kapcsolódó célok alapján áll, és amiben meg tudunk állapodni, azok voltak a szabályok. Tehát a színházi aktivitás és a színdarab-készítés, és ennek a baloldali szellemiségnek az alapja a közösség.”⁶

Az egyén és a közösség viszonya az Orfeo előadásainak egyik központi témája volt. A csoportot, amely tulajdonképpen három művészeti együttest – bábszínházat, színi együttest és zenekart – fogott össze, visszatérően foglalkoztatta a modern egyén sebezhetősége a nálánál hatalmasabb, számára érthetetlen és elérhetetlen, elvont társadalmi-politikai erők hálójában. A Gyermekjátékok című bábjáték hatásos módon dramatizálta ezeket a félelmeket. A darab ártatlan, autonóm gyerekek, illetve saját elgondolásaikat és játékaikat (a darabban fegyvereket) a gyerekekre erőltető, paternalista jóindulattól vezérelt felnőttek látványos ellentétére épült. A Vurstli című darab hasonló módon ábrázolta a szabadság és jólét illúziójában élő, akarat nélküli egyének tömegtársadalmát, akiket valójában eláruul és becsap a vurstli csupán boldogság-pótlékot áruló ura. Az előadás atomizált, tévelygő, munkájuktól és magánéletüktől is elidegenedett egyéneket állított színpadra. Az Orfeo mondani valója azonban túlmutatott e sötét látomáson. A darabokban megfogalmazott társadalomkritika az értelmes és teljes, valódi közösségekbe vetett hitről árulkodott.⁷

Az Orfeo-együttes vezetője, az eredetileg szobrásznak tanuló Malgot István az 1960-as évek közepén közeli kapcsolatba került az ELTE Bölcsészkarán tanuló, akkoriban baloldali nézeteket valló fiatalokkal. Szilágyi Anna, e bölcsész-társaság egyik tagja számára az Orfeo az autentikus közösségi lét kézzelfogható élményét idézte föl: „Valami komoly hiány támadt a 20. században – vagy valószínűleg a tizenkilencedikben is –, hogy emberek közösségekben jobban kezdték el érezni magukat, mint a szűk családban. A kommuna, az '68-tól datálódik mint forma. Akkor utána itt Magyarországon megszületett az Orfeo, amelyik először egy házat, Szentendrén, azt eladták, de közvetlenül utána, '72–'73-ban kezdték el építeni a pilisborosjenői házakat. És az egy művészeti, és társadalompolitikát napi szinten, közösségi intézmény volt. Ami engem nagyon vonzott.”⁸

Szilágyi Anna akkori férje, a társaság egyik hangadó tagja, Pór György, az 1968 májusában zajlott budapesti „maoista”-per fővádlottja 2009-ben egy vele készült interjúban kiemelte korabeli vonzódását az 1968-as gyökerű nyugati kísérleti életformák, közelebből a kommuna-közösségek iránt: „Ez nekem nagyon tetszett, és a kommuna-életforma különö-

⁵ Az Egyesült Államokban és kisebb mértékben Nagy-Britániában fiatalok csoportjai az 1960-as évek második felétől kezdtek különböző közösségi (kommuna) életformákkal kísérletezni. A konvencionális társadalmi formák elleni lázadásként megszülető közösségek jellegzetes, közkeletű jellemzői voltak a szabad szerelem és a különböző pszechedelikus tudatmódosító szerek elterjedt használata. A külsőségeken túl a közösségi együttélés etikáját az emberi méltóság tiszteletben tartása, az egyenrangúság és a hierarchikus viszonyok kiküszöbölésének vágya jelentette. Norbert Frei: *1968. Diáklázadások és globális tiltakozás*. Budapest, 2008. 52–58.

⁶ Interjú Fábry Péterrel. Készítette James Mark. Budapest, 2009. január 23.

⁷ Nánay István: *Elkötelezett amatőrök és az új színpadi nyelv*. In: Debreczeni Tibor (szerk.): *A kritika mérlegén. Amatőr színjátékok 1967–1982. Bírálatok, elemzések, tanulmányok*. Budapest, 1982. 61–63.

⁸ Interjú Szilágyi Annával. Készítette Apor Péter. Budapest, 2009. április 18.

sen vonzott. Elkezdtem cikkeket fordítani a kommunákról, a Németországban létrejött baloldali kommunákról, és annyira vonzott a dolog, hogy magam is kísérleteztem kommunaszerű életformával.”⁹ A közösség elvont eszményén túl Pór elsősorban a kísérletezés, az új utak fölfedezésének izgalmát kötötte a kommuna-élményhez.

Pór és Szilágyi korabeli barátja, a „maoista”-perben is megvádolt Gáti Tibor, akárcsak több társuk vagy egyetemi ismerősük, részt vett az 1970-es évek elején a később értelmiségi körökben „budapesti kommuna” néven ismertté vált közös lakás és életter kialakításában a pesti belvárosban. Gáti a közös lakás kísérleti életforma jellegét hangsúlyozta, ahol a hagyományos, „burzsoá” család kritikáját és újfajta közösségi kapcsolatok kialakítását tartották szem előtt: „Egyrészt lakásmegoldás volt, másrészt pedig valamilyen fajta alternatív életforma, tehát mindenki egy kicsit más – azt hiszem legalábbis, én legalábbis úgy gondoltam, hogy ez valamilyen alternatív életforma. Bennem volt mindig valami családellenesség, hogy ez valami nem jó intézmény. Sokan voltunk ezzel így, és azt gondoltuk, hogy ez tulajdonképpen valamilyen módon egy alternatív életmódot jelent a hagyományos családcentrikus életmóddal szemben.”¹⁰

Az 1960-as és 1970-es évek kulturális és társadalmi mozgalmaiban résztvevők történeteiben a közösségi életforma nem csupán egyéni választás kérdése volt. A hiteles közösségeket megvalósító életforma választ jelentett átfogó kulturális és politikai kérdésekre, mindenekelőtt arra a kulturális hiányra, mely a modernitás előretörése következtében látszott kialakulni, vagy Vietnam és Kuba választása volt az amerikai imperializmussal szemben. Még ha a kommuna modellje Nyugatról származott is, megteremtése a fogyasztói társadalom kritikája volt. A pesti fiatalok szeme előtt a radikális anti-kapitalista Rudi Dutschke aarhus-i kommunája, illetve német baloldali közösségek képe lebegett.¹¹

Az 1972-ben felépült „pesti kommuna” – mely valójában egy fiatal építész által tervezett belvárosi lakás volt – egyik lakója, Galicza Péter néhány évvel korábban részt vett az ELTE Bölcsészkarán zajló, diákok által kezdeményezett Kari Gyűlés, illetve a kari KISZ szervezetek átalakításának munkájában. Az 1969 tavaszán a hivatalos kari KISZ vezető-jelöltek helyébe saját vezetőséget választó egyetemistákat két lényegi célkitűzés vezette. Egyrészt szeretnék volna elérni az egyetemi élet jobbá tételét az oktatás minőségének javítása révén, valamint növelni szeretnék volna a diákok közvetlen beleszólását az egyetem egészét érintő döntésekbe, és különösen valamiféle tényleges önkormányzatot létrehozni az egyetemi diákéletre vonatkozó kérdések intézésére. Másrészt, a kiüresedettnek és formálisnak érzett hivatalos KISZ-tevékenységek helyébe valódi közösségi életet kívántak szervezni.¹² Az új bölcsészkarai KISZ-vezetés egyik fontos problémája az volt, hogyan lehetséges a szervezet mindenkori vezetése és a tagság közötti szakadék áthidalása. Meglátásuk szerint a hétköznapi KISZ-tagok általában passzívan vagy sehogy sem vettek részt a munkában, amelyet így lényegében a vezető testületek ötletei és elképzelései határoztak meg. Az 1969/1970-es tanév elsőévesei számára készült felhívásban az új kari KISZ-vezetés óvott a „túlzott befelé fordulás, a társadalom életéből való önkirekesztés” veszélyétől.¹³ Az egyetemen nincs közösség, vélték többen a mozgolódó KISZ-tagságon belül.

Ezen a helyzeten kívánt változtatni a közös kérdések megvitatását és közös döntések meghozatalát szolgáló nyilvános fórumok sora, valamint a KISZ alapszervezeteket valódi

⁹ Interjú Pór Györggyel. Készítette James Mark. Brüsszel, 2009. március 13. Ford.: Apor Péter.

¹⁰ Interjú Gáti Tiborral. Készítette Apor Péter. Budapest, 2008. október 20.

¹¹ Galicza Péter: *Hol volt, hol nem volt. Kommuna 1972-ben*. 2000, 20. évf. (2008) 7-8. sz. 11.

¹² Dénes Iván Zoltán: *Diákmozgalom Budapesten 1969-ben*. 2000, 20. évf. (2008) 7-8. sz. 19-35.

¹³ *Szervusztok! BTK KISZ Végrehajtó Bizottság felhívása*. Kari Híradó, 3. sz. (1969. szeptember) 1.

személyes érdeklődéshez kötő munkacsoportokká átalakítani célzó elképzelés. A közösség valódi kovásza ugyanis a hosszantartó közös tevékenység, amit a közös érdeklődésen alapuló, együtt végzett munka teremthet meg. „Azonban ahhoz, hogy egy KISZ alapszervezet életképes legyen, és ne csak vegetáljon, magában az alapszervezetben közösségnek kell létrejönnie!”¹⁴ A kari KISZ szervezet így, a tagok tényleges személyes részvétele nyomán valódi közösséggé alakulhatna át, vélte az új vezetőség: „...ily módon lesz képes valóban aktív közösségi élet létrehozására, olyan közösségek teremtésére, amelyek legmélyebb lényege és tartalma egyúttal a benne dolgozó legmélyebb tartalma és lényege is lehet.”¹⁵

Az autentikus közösség kialakításáról folytatott eszmecsere nyilvános fóruma a Kari Híradó, a bölcsészkar KISZ VB új sokszorosított lapja volt. Radnóti Sándor, a filozófia szak hallgatója második számában üdvözölte a lapot, melynek fontos szerepet tulajdonított a valódi közéleti részvétel kialakításában. Véleménye szerint az újság képes lehet a közéleti kérdéseket igazi személyes üggyé változtatni, ami megteremti majd a személyes elköteleződést is az egyetemi élet közös gondjai iránt.¹⁷ Radnóti ekkor már közeli kapcsolatban állt Lukács György körének több tagjával, elsősorban Heller Ágnessel és Fehér Ferencsel, akikkel 1962-es megismerkedésük óta rendszeresen találkozott is, többnyire a filozófus házaspár lakásán, főként az ekkortájt új lendületet kapó, újragondolt marxista társadalom- és politikafilozófia lehetőségeiről beszélgetve.¹⁸

Az autentikus közösség és a szocialista életmód

Heller Ágnesnek épp 1969-ben jelent meg Érték és történelem című tanulmánykötete, mely az 1960-as évek közepén íródott munkáit gyűjtötte össze. A kötet írásai, bár sok szempontból olyan eltérő témákat jártak körül, mint erkölcs, mindennapi élet és egyéniség, minduntalan visszatértek az autentikus közösség és az életforma-választás kérdéseire. Az 1960-as években Heller számára, bár elismerte az egyéni választás fontosságát az autentikus közösségek létrejöttében, az életforma egyéni választása messze nem volt ártatlan tett. Az életformák, illetve az azokat megvalósító közösségek nem viszonyultak egyenlő módon erkölcsi és társadalmi értékekhez. Bizonyos formák követése értékesebbnek látszott számára másoknál, mert bizonyos közösségek több értéket hordoztak és valósítottak meg, mint mások. E megfontolások nem csupán elvont erkölcsi mondanivalóval jártak, hanem komoly gyakorlati érvénnyel bíró erkölcsi tartalmuk volt. Ez azzal függött össze, hogy Heller ebben az időszakban elvetette az értékekhez való szubjektív viszonyulás bármiféle jelentőségét, s szigorúan az értékek objektívitasát feltételezte. Az emberi értékek lényegében egyértelműen meghatározhatónak tűntek: „Objektív értéknek – tehát az emberi értékelésektől független értéknek – tekintjük mindazokat a társadalmi viszonyokat, produktumokat, cselekedeteket, eszméket stb., melyek az adott történelmi fokon előbbre viszik az emberi lényeg fejlődését.”¹⁹ Az emberi lényeg ugyanakkor szintúgy egyértelműen körülhatárolható volt számára, mint a munkatevékenység, társadalmiság, egyetemesség, tudat és szabadság eredője.²⁰ Következésképpen, az egyéni életmód-választás erkölcsi felelősséggel járt együtt, hiszen

¹⁴ Szabó Dániel: *Az alapszervezet*. Kari Híradó, 1969/70. 1. sz. 2.

¹⁵ -kcs-: *A munkacsoportokról*. Kari Híradó, 2. sz. (1969. május 24.) 2.; Trencsényi László: *Még több KISZ-aktivistát!* Kari Híradó, 1969/70. 1. sz. 1.

¹⁷ Radnóti Sándor: *A Kari Híradó köszöntése*. Kari Híradó, 2. sz. (1969. május 24.) 10.

¹⁸ Interjú Radnóti Sándorral. Készítette Apor Péter. Budapest, 2008. december 17.

¹⁹ Heller Ágnes: *Egyén és közösség – ellentét vagy látszatellentét*. In: uő.: *Érték és történelem*. Tanulmányok. Budapest, 1969. 67–68.

²⁰ Márkus György: *Marxizmus és antropológia*. Budapest, 1966.

közvetlen társadalmi jelentőséggel bírt: az életmód kihatott a társadalom egészének boldogulására, a közösség tagjainak lelki-szellemi kiteljesedésére.

Így az életmód kérdése igen bonyolult és összetett kapcsolatba került a politika területével. Először is, az egyéni életforma-választáshoz elválaszthatatlanul kötődtek bizonyos politikai következmények. Ez nem csupán azt jelentette, hogy az értékek objektivitása megalapozhatta a központi hatóságok jogát, hogy beavatkozzanak a mindennapi élet egyéni vagy közös magatartásformáiba. Fontosabb következmény volt, hogy bizonyos életformák szorosan köthetők lettek politikai rendszerekhez, konkrétan a kapitalizmushoz vagy a szocializmushoz. Ahogyan Heller ekkoriban látta, nem minden társadalmi–politikai környezet engedte az egyén számára az objektív értékek választását, azaz olyan életformákét, melyek lehetővé teszik ezek tényleges megvalósítását. A pre-kapitalista társadalmak, vélte a korban marxista közhelynek számító tétel, elnyomták az egyéni választás lehetőségét. Az egyén ugyanakkor nem élhette meg morális autonómiáját a kapitalizmus körülményei között sem, miközben valójában ez a kor teremtette meg az egyéniséget és az emberi szubjektivitást. Ez az állítás igaznak látszott, hiszen úgy tűnt, a kapitalizmus lényegileg és szükségszerűen elidegeníti az egyént azáltal, hogy aláveti a gazdaság kényszerítő körülményeinek, és egész életére társadalmi osztályához láncolja őt. Az osztályrendszer, miközben fölszabadította az egyént a hagyományos feudális közösségi kötelékek alól, elszigetelt egyéneket és magányos tömegeket hozott létre. Tette ezt azáltal, írta Heller, hogy felkeltette annak illúzióját, miszerint lehetséges az egyéni kiteljesedés, azaz az objektív értékek előmozdítása közösségek nélkül és azokon kívül. Ezzel szemben azonban, ahogyan Heller érvelt ezekben az években, az egyén értelmes életcélját csak az autentikus közösségek keretein belül találhatja meg, melyek céltudatos módon segítik elő az autonóm és független választást és döntést, azaz elutasítják az önkényességet, elkülönülést és társadalmi önzést.²¹

A fogyasztáshoz fűződő viszony egyértelműen elkülöníti a szocialista közösségi létet a kapitalista létformától, írta Heller egy évvel a kötet megjelenése előtt, 1968-ban. Álláspontja szerint a kapitalista típusú fogyasztás felszámolja az egyének lehetőségét, hogy hasznos társadalmi vagy politikai tevékenységet folytassanak, és értelmes életet éljenek. A kapitalista fogyasztói kultúra a birtoklás vágyát kelti föl az egyénben, aki így elveszti személyes érdeklődését a társadalom és a közösség ügyei iránt. A hasznosság szempontjai által vezetve és a birtoklás vágyától hajtva az egyének önző személyiséggé válnak, és szétbontják a társadalom kollektív szövetét.²² Heller egyik barátja és szerzőtársa, a Lukács-iskola fiatalabb tagja, Vajda Mihály hasonló aggodalmakat fogalmazott meg még ugyanebben az évben. Lukácsból kiindulva, Vajda azt hangsúlyozta, hogy a korabeli nyugati társadalmakra jellemző magas fogyasztási színvonal a kapitalizmus fejlődésének új szakaszát jelentette. Vajda ugyanakkor elviekben is elutasította, hogy ez a jelenség elmozdulást eredményezett volna egy igazságosabb társadalom, vagy éppen a jövőbeli szocializmus felé. Az individualizált és manipulált fogyasztás, fejtette ki Vajda, elidegenedéshez vezetett, és fenntartotta a munkásosztály általános kiszolgáltatottságát.²³

Heller Ágnes már néhány évvel korábban, az 1960-as évek közepén arra a következtetésre jutott, hogy a fogyasztói életmód, mely a korban a kapitalista társadalmak lényegi szervezőelvének látszott, a fő felelős az ottani társadalom-lélektani problémákért. Úgy vélte, hogy Nyugaton a fogyasztás adta az élet minden lényeges területén a kereteket: a munka

²¹ Heller: *Egyén és közösség*, 56–67.

²² Heller Ágnes: *A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma*. Kritika, 6. évf. (1968) 12. sz. 50.

²³ Vajda Mihály: *Az ontológia aktualitása*. Kritika, 6. évf. (1968) 7. sz. 30–31.

csupán a későbbi fogyasztáshoz szükséges eszköznek látszott, miközben a szabadidő az általános fogyasztói magatartások és mechanizmusok közé illesztve találta meg jogos helyét a kapitalizmusban. A fogyasztói tárgyak előállításának módja a fogyasztást pusztán ismétléssé változtatta, miközben mindenki arra volt kényszerítve, hogy ugyanazt és ugyanúgy fogyasztssa.²⁴

Heller fogyasztói magatartásokat érintő kritikája a szocializmus és kapitalizmus megkülönböztetésének tágabb kérdéseit feszegette, sőt, ami azt illeti, a „jó” és „rossz” társadalmak kérdéseit is egyben. A Nyugat mint a fogyasztás rendszere, véleménye szerint, az autentikus egyén szétbomlásához vezetett. Először is, a munka kapitalista rendszere gyökeresen kiirtotta mindenféle egyéni kezdeményezést, felelősségvállalást és személyes kapcsolatot lehetőségét a munkahelyen. Másodszor, mivel a szabadidő, a magánélet és az érzelmi viszonyok egyformává váltak, az identitás egyéni kifejezési formái immár konvenciókat, mintsem a „valódi személyiséget” tükrözték. Harmadszor, az újfajta rutinná vált mindennapi élet szétrombolta a valódi közösségeket, hiszen ezek a csoportok már csupán felszínes közös formák, és nem valódi tartalom, autentikus közös célok vagy közös értékek és érdekek mentén kapcsolódtak össze. Negyedszer, mindezek a körülmények elidegenedést, konformistát, mentálisan sérült egyéneket hoztak létre, akik képtelenek voltak autonóm cselekvésre és társadalmi–politikai kezdeményezésre, ám magányban és morális félelemben éltek.²⁵

Az 1960-as években azonban az életforma, illetve a szocializmus és a kapitalizmus közti különbség nem csupán a marxizmus kritikai újragondolását célul kitűző filozófusok számára volt fontos probléma. Valójában, ezek a kérdések a korabeli értelmiség egyik leggyakrabban tárgyalt témái lettek, melyek megvitatásában számosan vettek részt különböző hivatalos és viszonylag önállóbb fórumokon is. Ezekben az igencsak elvont fejtegetésekben a nyugati kapitalizmus legfontosabb bűnének éppen az látszott, hogy megakadályozta a valódi, autentikus közösségek kialakulását. A kapitalista életmód legnagyobb veszélye az egyéniség degenerációja, írta Almási Miklós, az 1960-as évek egyik vezető marxista esztétája és filozófusa, egy 1964-ben megjelent, az elidegenedésnek szentelt tanulmányában. A kapitalista társadalomban, ahogyan akkoriban Almási látta, a személyek közti kapcsolatok alapvetően eltorzulnak, hiszen lényegében pénzügyi viszonylatokká alakulnak át. Kapitalista körülmények között az egyéniség végletesen szétesik, érzelmi, pszichikai és fizikai személyekké forgácsolódik szét. Ennek következménye a magán- és közélet merev szétválása, pontosabban az, hogy a kapitalista államok polgárai elhanyagolják a közösségi feladatokat és tevékenységet. A nyugati kapitalizmus szélsőségesen individualista körülményei között nem jöhetnek létre adekvát, hiteles közösségek.²⁶

Olyan szerzők, mint Garai László vagy Katona Katalin már 1963-ban azért ítélték el a kapitalizmust, mert elvileg nem teszi lehetővé olyan közösségi életforma létrejöttét, ami kibékíthetné az egyes egyéni psziché és a társadalmi együttműködés helyenként látszólag elmentmondó igényeit. Számukra a kapitalizmus olyan termelési rendszerként jelent meg, mely a termelő eszközök magántulajdonából adódóan megakadályozza a munkás személyes részvételét a termelő és teremtő tevékenységekben. Következésképpen, ahogy e szerzők érveltek, a kapitalizmusban összeütközik a társadalom érdeke a javak minél hatékonyabb előállítására az egyén azon érdekeivel, melyek a mindennapi életben való kiteljesedésre irányulnak. Az egyén a kielégülés önző és egoista útjainak keresésére kényszerül, a

²⁴ Heller Ágnes: *A morál szociológiája vagy a szociológia morálja*. Budapest, 1964. 30–42.

²⁵ Heller: *A morál szociológiája*, 30–55.

²⁶ Almási Miklós: *Elidegenedés és szocializmus*. Valóság, 7. évf. (1964) 2. sz. 8–9.

személyiség kiteljesedését a közösségen kívül kutatja, és elhanyagolja a tágabb társadalom szolgálatát.²⁷

Gyurkó László, a késő szocializmus egyik jellegzetes, színes egyénisége – aki a legkülönbébb közéleti vitákhoz is szenvedélyesen szól hozzá, a proletárszínház elkötelezett szervezője és a korabeli pártelit számos tagjának jó barátja volt, majd később Kádár életrajzírója lett – meglehetősen eredeti módon szélesítette a feltételezett kapitalista és elképzelt szocialista életmódok közti elvont különbséget az egyetemes történelem kozmikus látomásává. A Valóságban, a késő szocialista-kori értelmiség népszerű folyóiratában közzétett cikkében újra értelmezte a nyugati társadalomkritika által kidolgozott civilizációs hanyatlás elméleteket, elsősorban David Riesman *A magányos tömeg* című művére támaszkodva. Gyurkó írásának fő témája az egyén elmagányosodása volt és a közösség hiánya a kapitalista társadalomban. Teljes mértékben egyetértett azzal a véleménnyel, hogy a késő kapitalista körülmények tönkretették az egyén életformáját, már ami az egyén történelemalakító és társadalomformáló lehetőségeit illeti. Gyurkó szerint a kapitalizmus az embereket robotszerű, elidegenedett életvitelre kényszeríti, amelyben elveszítik szabadságukat és személyiségüket. Gyurkó ugyanakkor hevesen bírálta a nyugati társadalomkritika általa nosztalgikus merengésnek tartott következtetését, mely szerint a korai kapitalizmus vállalkozó szellemű „harmadik embere” szabadságban élt volna. Véleménye szerint ez a korábbi kapitalista életmód is az elnyomásban és a kizsákmányolásban gyökerezett. Valójában, mutatott rá cikkében, a kapitalizmus utáni kor, a szocializmus „negyedik embere” élhet majd teljes életet az egyenlőségre épülő valódi közösségben.²⁸

A szocialista elit és az életmód

A szocialista életmód kialakítása az avantgárd bolsevik és sztálinista társadalom-átalakító programok szerves részét, mi több, központi elemét alkotta az egész tágabban vett egykori szocialista világban. Az elképzelés, hogy társadalmi–politikai elitek, élcsapatok feladata, egyfajta civilizációs küldetése lenne a kommunizmus „Új Emberének” létrehozása, a mindennapi életet a politikai beavatkozás logikus terepévé tette.²⁹ Egészen addig, amíg a kommunista pártok agresszívan konfrontálódtak a kapitalista világgal, illetve saját országuk kulturális–társadalmi hagyományaival, a szocialista életmód mibenlétét viszonylag egyszerűnek látszott meghatározni. Az 1950-es évek közepétől azonban, a de-sztálinizáció és a hruscsovi fogyasztási javak növelését előíró program előrehaladtával, mindez megváltozott. Ahogyan az európai szocialista országok a technikai modernizációra és az életszínvonal emelésére kezdtek összpontosítani, megszülettek a szocializmus és a kapitalizmus között előbb-utóbb bekövetkező konvergencia változatos elméletei, melyek egyre erőteljesebben mutattak rá a kapitalista Nyugat növekvő etatista tendenciáira és a szocialista Keleten egyre hangsúlyosabbá váló piaci mechanizmusokra.

A szocialista elitek egyetértőleg fogadták az ilyesfajta elméletek bizonyos elemeit, hiszen önbizalommal telve gondoltak arra, hogy a gazdasági versengés végső soron országaik

²⁷ Garai László: *Egyén és társadalom a kommunizmusban*. Valóság, 6. évf. (1963) 1. sz. 15–25.; Kátona Katalin: *Munka, erkölcs, nevelés*. Valóság, 6. évf. (1963) 1. sz. 4–14.; Garai László: *Ember és technika a kommunizmusban*. Valóság, 7. évf. (1964) 3. sz. 1–10.

²⁸ Gyurkó László: *A negyedik ember*. Valóság, 7. évf. (1964) 1. sz. 32–41.

²⁹ A mindennapi élet politikáját és a sztálinista „civilizációs” modellt egyre terebélyesedő irodalom tárgyalja. Stephen Kotkin: *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*. Berkeley – Los Angeles – London, 1995.; David L. Hoffmann: *Stalinist Values: The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Ithaca–London 2003.; Ulf Brunnbauer: *Alltag und Ideologie im Sozialismus – eine dialektische Beziehung*. Berliner Osteuropa Info, 2005. 23. sz. 4–16.

szélesebb körű szociális ellátó rendszereinek előnyeit bizonyítja majd. Az a kérdés azonban aggodalommal töltötte el őket, hogyan lehet meghatározni a sajátos szocialista életforma mibenlétét, ha a modern kultúra keretei egyre inkább azonossá válnak. Ahogyan a technikai feltételek és a fogyasztói szokások egyre inkább hasonlítottak, a szocialista életforma jelentése és tartalma fokozatosan bizonytalanná vált, még ha a szocialista elitek hevesen érveltek is amellett, hogy a termelőeszközök tulajdonviszonyai döntő és visszafordíthatatlan különbséget jelentettek.

Ezzel egy időben a nyílt katonai és politikai konfrontáció feladása, a békés együttélés szükségességének hangsúlyozása, valamint a kapitalista világgal folytatott gazdasági és fogyasztói verseny következtében a hivatalos szocialista kultúra fölfedezte a mindennapi életet mint a kapitalizmus és szocializmus közti különbség életszerű kifejtésére alkalmas, legfontosabb még megmaradt területet. Ha az életforma tette a szocializmust és a kapitalizmus különbözővé, a mindennapi élet egyre inkább figyelmet érdemelt.

Az 1950-es évek közepén, a szovjet tömb számos országában indultak szociológiai kutatások, melyek az életmód átalakulásait vizsgálták. E kutatások első átfogó eredményei jellemzően az 1960-as évek közepén láttak napvilágot. Lengyelországban 1965-ben jelent meg az első jelentős tanulmánygyűjtemény a háború utáni társadalmi változásokról. Figyelemreméltó módon, a háború utáni lengyel társadalom fő fejlődési tendenciáit megragadni kívánó szociológusok olyan tényezőkre összpontosítottak, mint a jövedelem, a tulajdon, az életmód, az oktatás és a politikai részvétel kérdései. A vidék modernizációja olyan sajátos problémának tűnt, melyet a szociológusok kifejezetten az életforma, mint a társadalmi státuszt kifejező tényező vizsgálatával véltek megérteni. Csehszlovákiában 1967-ben indult átfogó szociológiai kutatás a munka, a szórakozási és fogyasztói szokások, az oktatás, a kulturális értékek és a politikai részvétel összetevőinek vizsgálatára. Az 1969-ben megjelent elemzés egyik legfontosabb következtetése az volt, hogy a társadalmi helyzetet döntően meghatározó tényező az életforma.³⁰ Ezek a szociológiai kutatások figyelemreméltó módon helyezték át a társadalmi–kulturális kérdések megértésének súlypontját az osztály- és tulajdon-viszonyok elemzéséről az életforma összetevőire. Az 1960-as és 1970-es években tehát az életmód látszott a leggyümölcsözőbb fogalomnak a társadalom jellegének megragadására.

Magyarországon az első átfogó szociológiai életmódvizsgálat 1969-ben indult. Az 1969 és 1971 között zajló kutatás sok szempontból kísérleti jellegű volt, hiszen az ország egy mezőgazdasági területén próbálta meg felmérni a korábbi életmódformáló programok hatását. A szociológiai programot közvetlen társadalompolitikai célkitűzések ösztönözték. Az MTA Szociológiai Intézete által folytatott kutatás ötlete közvetlenül eredt abból a társadalom-reformer elitek számára aggasztó felismerésből, hogy a falusi életmód a korábbi modernizációs programok ellenére is nagyjából változatlan és hagyományos maradt. A vizsgálódások többnyire megerősítették az értelmiségiek és a pártvezetés életmóddal kapcsolatos növekvő aggodalmait. A programról szóló jelentés hangsúlyozta, hogy a szociológusok, miután szembesültek az életmód nehezen változó természetével és a korábbi társadalom-átalakító programok alacsony hatékonyságával, az életforma jobb megértésére törekedtek, hogy az átalakításra hatékonyabb programokat lehessen a jövőben kidolgozni. Az életmód a társadalmi–kulturális struktúrák legmélyebb rétegének mutatkozott, következésképpen a

³⁰ Joachim von Puttkamer: *Gesellschaftliche Selbstbeschreibungen und soziales Krisenbewusstsein in den ostmitteleuropäischen Volksrepubliken*. In: Lutz Raphael (Hrsg.): *Theorien und Experimente der Moderne. Europas Gesellschaften im 20. Jahrhundert*. Köln–Weimar–Bécs, 2012. 234–236.

leginkább figyelembeveendő tényezőnek a társadalompolitikai intézkedések kidolgozása során.³¹

Az életmód viszonylag gyors átalakítása annál is inkább sürgető feladatnak látszott, mert olyan területnek tűnt, ahol a kapitalizmus befurakodhat a szocialista polgárok életébe. A párt- és a KISZ-vezetés már viszonylag korán, 1959–1960-tól kezdve különféle félelmeket táplált az életmód kérdéseivel kapcsolatban. Aggodalmaikat a kispolgári életformáról és az életmódhoz való nyugati, „moralizáló” viszonyulásról rendszeresen megrendelt jelentések fejezték ki.³² A párhivatalnokok hasonlóképpen féltek a nyugati életforma magyar fiatalokra gyakorolt hatásainak veszélyeitől, és különösképpen veszélyesnek tartották a nyugati turisztákat és a magyar disszidenseket, akik számukra egyszerűen a nyugati életforma hirdetői voltak.³³ A „nyugati” életstílus, amit ezek a turisták és disszidensek terjesztene látszólag, olyan kézzelfogható fogalmakhoz és életszerű részletekhez segítették hozzá az értelmiségieket és a hatóságokat, melyek segítségével meg tudták határozni a helytelen életforma jellemzőit. 1964-től a szocialista párhivatalnokok rendszeresen figyelmeztettek a polgári és kispolgári életfelfogás és magatartás elleni harc, valamint a szocialista életforma és morál kialakításának és terjesztésének fontosságára.³⁴

Az életforma által látszólag fölvetett kérdések súlya ilyen vagy olyan formában számos pártvezetőt, a párthoz közel álló vagy non-konformista, de baloldali értelmiségit győzött meg arról, hogy a szocialista társadalom kialakítása előtt álló legfontosabb közvetlen feladat a mindennapi élet átformálása. Sokan vélték úgy, hogy bár a politikai és gazdasági rendszer átalakítása megtörtént, a forradalom befejezetlen marad, amíg a kultúra és a mindennapi élet területén létre nem jön az autentikus közösségekre alapuló szocialista életforma. A kommunizmus filozófiai értelemben vett ígérete, az objektív értékek szabad választása, azaz az emberi nemre jellemző lényegben való kiteljesedés, az ezt minden egyes egyén számára lehetővé tevő autentikus közösségek tapasztalata révén váltható be, írta Heller Ágnes *A mindennapi élet* című, 1970-ben megjelent könyvében. A szocializmus kulcskérdése, azaz az elidegenedéssel való megbirkózás autentikus közösségek megélése segítségével azonban végső soron elválaszthatatlan a mindennapok szövetétől.³⁵

A pártelit ezt a folyamatot igyekezett kézben tartani a „mindennapok forradalmára” alapozott elképzelésekkel és programokkal. A hivatalos álláspont szerint a forradalom látványos és erőszakos szakasza a politikai fordulat időpontjában lezajlott, és ezzel értelemszerűen le is zárult. Mindez nem jelentette azonban azt, hogy megszűnne a forradalmi tettek lehetősége. Az új típusú forradalmi tettek kevésbé látványosak, érveltek az ideológusok, ám nélkülözhetetlenek a szocializmus felépítéséhez. A „láthatatlan forradalom” új szakaszában „a gazdaságban, a kultúrában, sőt a politikában is, minden téren módszeres, kitartó, hosszú időn át folyó, türelmes, rendszeres tevékenységre van szükség”.³⁶ Király István irodalomtörténész, a késő szocialista irodalomkritika és művelődéspolitikai egyik meghatározó

³¹ Losonczy Ágnes: *Életmód és társadalmi változások*. Szociológia, 1. évf. (1972) 2. sz. 153.

³² Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak a jelen színházi évad néhány problémájáról, 1964. március 18. Magyar Országos Levéltár (A továbbiakban: MOL) M-KS 288/21/1964/21, 47–8. 49, Tájékoztató jelentés az Agit. Prop. Bizottság részére, 1965. szeptember 30. MOL M-KS 288/21/1965/49, 72.

³³ Jelentés az Agit. Prop. Bizottságnak az ideológiai Irányelvek megtárgyalásának tapasztalatairól, 1965. október 15. MOL M-KS 288/21/1965/49, 66.

³⁴ Javaslat az Agit. Prop. Bizottság részére az 1964–65. évi népművelési feladatokra, 1964. június 4. MOL M-KS 288/21/1964/25, 7.

³⁵ Heller Ágnes: *A mindennapi élet*. Budapest, 1970. 40–67.

³⁶ Rényi Péter: *A forradalom, mely nem falja fel gyermekeit*. Valóság, 13. évf. (1970) 9. sz. 13–22. (19.)

alakja 1973-ban a Kortársban publikált hosszú értekezést a mindennapok forradalmiságáról. Ebben így fogalmazott: „Igényt jelent ez a fajta forradalmiság. Igényt a társadalommal, a külső világgal s önmagunkkal szemben. Igényt a hétköznapiakban, az aprómunkában helytálló életre. Úgy kellene élni ennek törvényei szerint a mindennapokban, hogy érződjék folyvást – a kis tettekben is – az ügy, a feladat, a jövő pátosza, a dolgok komolysága.”³⁷

Mindennapi élet és a technikai civilizáció bírálata

Heller Ágnesnek a kapitalista fogyasztói társadalmakat illető kritikája kortárs nyugati társadalomelméleti és kritikai munkákon alapult. Ezek a szerzők, mint Erich Fromm, David Riesmann, Theodor Roszak vagy Herbert Marcuse egyfajta baloldali, a kapitalizmussal erős ellenérzéseket tápláló hozzáállással fogalmazták meg a kortárs nyugati társadalmakra vonatkozó véleményüket. Ugyanakkor, bár sokukra hatott a marxizmus valamilyen olvasata, nem voltak kifejezetten marxisták, társadalmi–politikai ideáljuk pedig aligha a kommunizmus, még kevésbé a korabeli kelet-európai szocialista rendszerek voltak. A főként amerikai, a későbbiekben újból baloldaliént azonosított szerzők társadalombírálatának fő célpontjai a technikai, ipari civilizáció káros következményei voltak. Álláspontjuk szerint a modern nyugati társadalmakban az egyén távol kerül a rá vonatkozó döntésektől, csökkennek részvételi esélyei a lényeges társadalmi–politikai folyamatokban, mert ezek irányítását kisajátítják az új technokrata–bürokrata elitek. E társadalom–politikai gondolkodás egyik fő kategóriája az elidegenedés lett, melynek segítségével megragadhatónak látszott az egyén kiszolgáltatottsága és kirekesztettsége a modern hatalomgyakorlási folyamatokból.³⁸

Az elidegenedés fogalma furcsa, talán a kelet-európai szerzők számára is váratlan következtetésekre vezetett a szocializmust illetően. Olyan konklúziókra, melyek számos, a szocializmust egyértelműen a kapitalizmus fölé helyező szerző számára is nyilvánvalóak voltak. Almási Miklós már 1964-ben elbizonytalanodott a tekintetben, hogy az elidegenedés jelensége vajon csupán a kapitalizmusra jellemző-e. Számára úgy tűnt ugyanis, hogy a szocialista életmód nem marad automatikusan érintetlen a kapitalista múltra jellemző elidegenedéstől. A túlzott állami ellenőrzés elfojthatja az állampolgári kezdeményezést. Amennyiben fennmarad a munka és magánélet kettős erkölcsisége, az egyén szocialista körülmények között is elidegenedik. Az anyagi javak túlzásba vitt imádata szocialista kispolgári mentalitásokat fejleszt ki, és belső elzárkózásra ösztönöz – érvelt.³⁹

Az elbürokratizálódott és kispolgári fogyasztói mentalitást támogató elitekről szóló kritikát az 1960-as évek közepén megfogalmazták azok a radikális baloldali csoportok is, melyekhez korábban az Orfeo több tagja is kapcsolódott. A „maoista” perben a vád egyik gyakran használt bizonyítéka egy közgazdászhallgató, Simon Péter *Kié a gyár?* címmel írt kézirat tanulmánya volt. Az írás, melyet a nyomozók a csoport eretnek nézeteinek illusztrálására igyekeztek fölhasználni, a néhány hónappal korábban, 1968. január 1-jén életbe lépett új gazdasági mechanizmusban látta a legfőbb bizonyítékot a hivatalos szocialista elit kapitalistává válására. Az ifjú radikálisok attól tartottak, hogy az új mechanizmus bevezetése a magyar társadalmat a Nyugaton látható fogyasztói kultúra elidegenítő világához közeleli majd, és a munkások újbóli kizsákmányolásához vezet. Az új mechanizmus, vélte Simon

³⁷ Király István: *A mindennapok forradalmisága*. In: uő.: *Irodalom és társadalom*. Budapest, 1976. 622.

³⁸ Kovács Gábor: *Forradalom, életmód, hatalom, kultúra. A politikai gondolkodás jellemzői a hatvanas években*. In: Rainer M. János (szerk.): *A „hatvanas évek” Magyarországon*. Budapest, 2004. 206–215.

³⁹ Almási: *Elidegenedés és szocializmus*, 10–21.

szövege, a profit révén új burzsoáziát teremt, mely értelemszerűen támogatja az átalakítást saját önös osztályérdekeit féltve. A gazdaságirányítás új rendszere a Nyugathoz hasonló társadalmat hoz létre a látszólag szocialista világban, hiszen lehetővé teszi a kispolgári mentalitással bírók számára, hogy felhalmozzanak, és magasabb jövedelemhez jussanak mint a munkások, továbbá a vezetők szűk rétegét alakítja ki, és így tovább növeli a társadalmi egyenlőtlenségeket.⁴⁰

Ha a szocializmus lényege a mindennapi életbe beágyazott autentikus közösségek megléte, akkor a szocialista társadalom megteremtésének programja akár ki is vehető a politikai és gazdasági szerkezetre koncentráló elitek kezéből. Ez a felismerés 1968 után különös jelentőségre tett szert. A „demokratikus szocializmus” csehszlovákiai elfojtása, illetve az ebben való közös kelet-európai katonai részvétel a baloldali kritikai értelmiségiek nagy részében kétséget ébresztett a szocializmus megreformálhatóságát illetően, valamint a szocialista társadalom kialakulásához vezető útra vonatkozó hivatalos tételekkel kapcsolatban.⁴¹ Ráadásul egyre inkább úgy látszott, hogy a hivatalos elitek éppen a szocialista társadalom lényegi ígéretének, a szabad, autonóm emberi életet lehetővé tévő autentikus közösségeken alapuló „demokratikus szocialista” mindennapi élet megteremtéséről mondanak le. A kritikai baloldali értelmiségiek 1968 után egyre inkább kezdték úgy érezni, hogy a nyugati újbaloldali társadalomkritikák nem csupán a kapitalizmus bírálását illetően járnak fontos következményekkel. Utólag, különösen 1989 után Heller és Vajda hangsúlyozták, hogy jelentős különbségek voltak a budapesti marxista revizionizmus és a nyugati újbaloldal között, különösen a nyugati radikálisokat és az 1970-es évek baloldali eredetű terrorista-csoportjait illetően. Ugyanakkor e felismerés előtt lehetőséget láttak a közös fellépésre a nyugati kapitalizmust és a keleti szocializmust egyként jellemző túlbürokratizált, túlracionalizált és elidegenítő politikai fejlődéssel szemben.⁴²

Egyként elvetették ugyanis a munkáosztályban feltételezetten benne rejlő forradalmi tartalékot, mert véleményük szerint az a háborút követő gazdasági fellendülés következtében túlságosan is integrálódott a nyugati kapitalizmus rendszerébe, miközben Keleten túlságosan elidegenedett és eltávolodott a politikától, így nem lehet valódi társadalmi változások mozgatója.⁴³ Heller sokkal inkább a nyugati diákok vezette tiltakozásokban látta a modern iparosított, bürokratizált és elidegenedett rendszerekkel szembeni átfogóbb ellenállás lehetőségét, mely a későbbiekben a vasfüggöny mindkét oldalán ifjúsági lázadássá alakulhatna.⁴⁴ Marxista revizionisták Magyarországon (Helleren és Vajdán kívül leginkább az ifjú Bence György és Kis János),⁴⁵ akárcsak nyugati újbaloldali gondolkodók egyre kevésbé látták jelentősnek a szocializmus és a kapitalizmus közti különbségeket. Amellett érveltek, hogy ezek a saját lakosságukat elidegenítő modern ipari bürokratikus rendszerek két hasonló formáját jelentik, miközben a vasfüggönyön átívelő közös fellépésben látták a válto-

⁴⁰ Pór György és társai. Vizsgálati dosszié. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) V-154419/1. 167–168.

⁴¹ Rainer M. János: *Prága – Korčula – Budapest, 1968. augusztus 21.* In: Rainer M. János (szerk.): *A felügyelt (mozgás)tér. Tanulmányok a szovjet típusú rendszer hazai történetéből.* Budapest, 2011. 192–211.

⁴² Simon Tormey: *Agnes Heller: Socialism, Autonomy and the Postmodern.* Manchester – New York, 2001. 8.

⁴³ Heller Ágnes: *Everyday Life [Mindennapi élet (1970)].* London, 1984. 58.

⁴⁴ Open Society Archives HU 300-40-2-84. doboz. Ld. még György Lukács: *The Process of Democratization,* ford. Susanne Bernhardt és Norman Levine. Albany, NY, 1991. 88.

⁴⁵ Bence György: *Marcuse és az újbaloldali diákmozgalom.* Új Írás, 8. évf. (1968) 9. sz. 95–102.; Kis János: *Rejtett forradalom. Franciaország május előtt és után.* Új Írás, 9. évf. (1969) 3. sz. 88–96.

zás esélyét. Még az olyan, idősebb nem marxista értelmiségiek is, mint Bibó István közléről figyelték az efféle új baloldali vitákat, és figyelmeztettek az értelmiségi technokraták veszélyére, akik képesek lehetnek uralni társadalmaikat kapitalizmusban és szocializmusban egyaránt.⁴⁶

A mindennapi élet forradalmi antikapitalista átalakítása egyre inkább a politikai folyamatoktól elváló területnek látszott, sőt, ami azt illeti, egyre inkább olyan célkitűzésnek, melyet éppen az elitekkel szemben kell megvalósítani. Az antikapitalista forradalom lényege, a mindennapi életbe beágyazódott autentikus közösségek kérdése egyre inkább elvált a szocializmus politikai programjától, sőt potenciális szocializmus-kritikát hordozott. Az Orfeo-együttes *Étoile* című darabja, mely Jorge Semprun *A háború vége* című regényén alapult, explicit módon támadta a nyugati kapitalizmust és implicit módon a keleti szocializmust az általuk létrehozott rendőrállam, a bürokrácia túlbúrjázó terhei és a munkások kizsákmányolása miatt. Az Orfeo kivételes politikai érzékenységről tanúskodó művészeti együttes volt, kifejezetten erős baloldali nézetekkel. Korabeli társadalmi–politikai elképzeléseik a munkásosztályhoz való erős kötődésen alapultak, melyet lényegében egyszerű bérből élő kisemberek csoportjaként azonosítottak. Egyfelől a nyugati technicizált kapitalizmus által kizsákmányoltnak látták őket, másfelől úgy vélték, a szovjet tömb államai újratermelik ezt a kizsákmányolást az állami hivatalnokok bürokratizált, elidegenedett osztálya révén.⁴⁷

A „mindennapok forradalmát” megvalósító autentikus közösségek lényegében az elitekkel szembeni ellen-kulturális gyakorlatokban találták meg a helyüket. Heller Ágnes és Vajda Mihály 1970-ben készült közös írása a kommunáról mint életformáról, a hatalmi struktúrákkal szembehelyezkedve érvelt a kommuna, mint autentikus antikapitalista közösség jövője mellett. A tanulmány valódi mondanivalója alighanem már akkor sem a kommuna mint pozitív életforma-modell felállítása volt. A szerzők számára fontosabb a kritikai cél: a hivatalos életmódpolitika által újratermelt tekintélyelvű és hierarchikus életformával szemben az ellenkultúra területévé tenni a mindennapi élet átalakításának programját.⁴⁸ A világ megváltása, az egész társadalom átalakítása az 1970-es évek elején számos mozgalmár számára egyre kevésbé látszott elérhető célnak. Az ideálok megvalósításának terepe a saját, igazi kisközösségek keretei közé helyeződött át – mint amilyen a pesti kommuna is volt –, súlypontja pedig egyre erőteljesebben a személyes élet lett.⁴⁹

Az 1960-as és 1970-es évek fordulóján a főként, de nem kizárólag budapesti fiatalok számára a baloldali radikalizmus és a hozzá kötődő forradalmi romantika vonzó kritikai alternatívát nyújtott. Az egyéni rajzstílusáról és a történelmi tablók iránti vonzalmáról ismert művész, Somogyi Győző, aki ifjúkorában a zsidó miszticizmus, a klasszikus európai magaskultúra és a katolikus vallásos filozófia lenyűgöző kulturális keverékében szocializálódott, ebben az időszakban egy rövid ideig radikális baloldali fogalmak, különösen a maoizmus révén vélte képviselni a számára fontos spirituális értékek védelmét és a nyugati fogyasztói társadalom kritikáját. Somogyi azonban épp 1968 és 1975 között római katolikus plébánosként működött Budapest főként munkások lakta külkerületeiben. Mint pap, Somogyi különösen fontosnak tartotta a fiatalok bevonását és ifjúsági csoportok szervezését.

⁴⁶ Kovács: *Forradalom*, 212., 233.

⁴⁷ ÁBTL 3.1.2. M-38310. „Kárpáti Emese”. Jelentés 1972. május 3. 61–62.; Ring Orsolya: *A színjátás harmadik útja és a hatalom. Az alternatív Orefo Együttes kálváriája az 1970-es években*. Múltunk, 53. évf. (2008) 3. sz. 233–257.

⁴⁸ Heller Ágnes – Vajda Mihály: *Családforma és kommunizmus*. Kortárs, 14. évf. (1970) 10. sz. 1655–1665.

⁴⁹ Galicza: *Hol volt, hol nem volt*, 12.

1970-ben új ifjúsági csoporttal kezdett foglalkozni, egy Hagemann Frigyes nevű paptársa korábbi gyülekezetének tagjaival.⁵⁰

Hagemannt ugyanis ebben az évben letartóztatták államellenes szervezkedés gyanújával. A római katolikus pap az 1903-ban alapított és 1951-ben feloszlott Regnum Marianum nevű, főként ifjúsági neveléssel foglalkozó szervezetben szocializálódott. Az egykori tagok, az idősebb és a középgenerációhoz tartozó papok közül sokan az 1950-es és 1960-as években is tartották a kapcsolatot, és alkalmanként találkoztak is – többnyire éppen Hagemann lakásán –, megvitatva a mindannyiukat érdeklő teológiai és az ifjúság nevelésével kapcsolatos gyakorlati kérdéseket. Az állambiztonsági szervek ezt a körülményt kihasználva tartóztatták le az egykori regnum-i papok jelentős részét, néhányukat több ízben is, 1961-ben, 1965-ben és 1971-ben is.⁵¹

A hatóságok akciója, melynek célja elsősorban az egyház folyamatos illegális politikai tevékenységének dokumentálása volt, azonban váratlan következményekkel járt. Éppen mivel az ifjúsági csoportokkal foglalkozó papok többsége börtönben volt, e gyülekezetek vezetése bizonyos szempontból magától értetődően került a fiatal generáció laikus tagjainak kezébe. Bár e fiatalok többsége vallását gyakorló elkötelezett katolikus családokból származott, a számukra fontos szociális érzékenységet, az elesettek ügyét, illetve a társadalomtól elidegenedett elitek kritikáját nem csupán vallásos fogalmakban fejezték ki. Sokuk számára vonzó mintát jelentettek Latin-Amerika szociális mozgalmi, különösképpen a „marxista papok”, a kizsákmányolás ellen fellépő, az elnyomottak ügye mellé álló lelkesek szerepe e mozgalmakban,⁵² ami a magyar olvasók számára döntően mint a helyi oligarchák és az amerikai nagytőke ellen irányuló tiltakozások jelent meg. A katolikus aktivisták új nemzedéke általában lelkesedett a II. Vatikáni Zsinat eszméiért, különösen a fokozottabb szociális szerepvállalás és az ifjúság felé való nyitás gondolataért.⁵³ Fő céljuk az volt, hogy ezekből az alapelvekből kiindulva teremtsék újjá az elkötelezett katolikus közösségeket, melyeket, úgy látták, aláástak a mindennapi megélhetésért folytatott munka gondjai és a fogyasztói javakért folytatott hajszája. Az új nemzedék számára kiemelten fontos volt a szellemi és anyagi értékek és javak közös birtoklása. A „lélek kincsestára”-nak megosztását, de az anyagi javakét is, a közösségépítés fontos eszközének tekintették. A Regnum Marianum mozgalmárai számára az anyagi javakról való lemondás moralitása, illetve a saját tulajdon megosztása másokkal a közös célok érdekében különösen fontos spirituális értékeknek

⁵⁰ Interjú Somogyi Győzővel. Készítette Apor Péter. Salföld, 2008. november 7. N. Dvorszky Hedvig: *Somogyi Győző*. In: Somogyi Márk (szerk.): *Somogyi Győző*. Budapest: Ernst Múzeum, 2003. 7–8.

⁵¹ Dobszay János: *Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Budapest, 1991. 10–14., 97–136.; Ungváry Krisztián: *Koncepciók per a Kádár-rendszerben: A Hagemann-ügy*. Beszélő, 12. évf. (2007) 2. sz.; Árpád v. Klimó: *Katholische Jugendgruppen in Ungarn in der zweiten Hälfte der 1960er Jahre. Die Gruppen um Regnum Marianum – ein religiöses Netzwerk?* In: Annette Schuhmann (hrsg.): *Vernetzte Improvisationen. Gesellschaftliche Subsysteme in Ostmitteleuropa und in der DDR*. Köln, 2008. 121–137. Az 1965-ös eljárás iratai: ÁBTL V-152268. Az 1970-esé: V-158886.

⁵² „Volt akkor egy ilyen, hogy baloldali katolikus. Vagy a forradalom teológiája Dél-Amerikában. Még odáig is elmentek, hogy fegyverrel harcoltak papok a dzsungelben mint gerillák.” Interjú Somogyi Győzővel. Interjú Deák Istvánnal. Készítette Apor Péter. Budapest, 2009. február 19.

⁵³ „Az egész keresztény egyházra hatással volt a II. Vatikáni Zsinat. Önmagában ez egy lelkesítő dolog volt, hogy van.” Interjú Kemenes Balázssal. Készítette Apor Péter. Visegrád, 2009. január 9. „Azért is gyönyörű idők voltak, mert a II. Vatikáni zsinat akkor zárult, ’65-ben, tehát az összes reformot mi vezettük, kezdtük el, főleg a liturgikus reformot.” Interjú Balás Bélával. Készítette Apor Péter. Budapest, 2009. február 24. Interjú Kemenes Gáborral. Készítette Apor Péter. Nagykovácsi, 2008. december 12. Interjú Elek Károllyal. Készítette Apor Péter. Budapest, 2009. január 9. Interjú Diószegi Lászlóval. Készítette Apor Péter. Budapest, 2008. december 1.

számított. Ebből a szemszögből nézve, ideáljaik tekintetében egyformán fenyegetőnek látták az ateista kommunizmust és az anyagi nyugati kapitalizmust.⁵⁴ Az 1960-as és 1970-es években a fogyasztói kapitalizmus kritikája és az autentikus közösség eszméje számos átfedést és átjárást biztosított a non-konformista vallásos és politika-orientált szubkultúrák és csoportok között. A szociális érzékenységen, a szolidáris közösségek eszményén, az ipari társadalmak elidegenítő hatásainak bírálata és a modern technokrata elitek elutasításán alapuló közös nyelv inkább a kapcsolódásokat és azonosságokat erősítette, mintsem a különbségeket.

A közösségbe bújtatott egyén

Az 1960-as évek közepén a második Vatikáni Zsinat hatására számos nagy jelentőségű változás indult meg a katolikus egyházon belül és a katolikus-keresztény közösségi vallásgyakorlat terén. Az egyházi gyakorlat nyitottabbá vált a laikusokkal való együttműködésre, új kulturális formák, mint például a beat beemelése a vallásgyakorlatba, illetve a fiatal nemzedékek sajátos érdeklődésének és igényeinek hatékonyabb figyelembevételére.⁵⁵ Ezek a folyamatok sok szempontból megváltoztatták az egyházi hierarchia és a hívők viszonyát, a vallásról és a kereszténységről vallott gondolkodást, valamint elősegítették egy új „aktivista” vallásos nemzedék létrejöttét. Ezzel együtt azonban a katolikus-keresztény vallásgyakorlat és életvezetés magja és lényegében önértéke az autentikus közösségek létrehozása maradt.

„Két dologért jönnek össze az emberek. Egyrészt egymásért, a közösségért, mert jól érezzük egymást, meg ismerjük egymást, meg szeretjük egymást. Egyrészt ezért jön, másrészt azért, mert valami értelmes dolog történik. Ha bármelyikben hiba van, fölborul az egésznek az egyensúlya, és előbb-utóbb meghal a csoport. Tehát hogyha nem törődnek eléggé egymással, nem érdeklik egymást, az is nagy baj. És az is nagy baj, hogyha ott valami komoly – a Regnumban pedig, ha az valami egyházas dolog, ha ez nem történik, akkor is megdöglik... Az elvek számítottak. Tehát az számított, hogy meggyőződésünk volt, hogy egyrészt az ifjúsággal kell foglalkoznunk, azonkívül, hogy a kereszténységet csak közösségben lehet csinálni. Tehát közösséget kell csinálni, és az ifjúsággal kell foglalkozni – akármi áron is.”⁵⁶

A spirituális közösségelvű modernitáskritika számára mindig az autentikus közösség misztikumának s annak a transzcendens folyamatnak a megélése volt a legfontosabb, melynek során egyének pusztán gyülekezete valami minőségileg mássá, igazi közösséggé változik át. Hit és közösség ebben a felfogásban elválaszthatatlanok: a hitet közösségben lehet megélni és továbbadni, a kétségeket pedig a közösség erejével lehet legyőzni.⁵⁷

⁵⁴ Interjú Diószegi Lászlóval. Interjú Hajba Jutkával. Készítette Apor Péter. Budapest, 2009. március 10.

⁵⁵ Árpád v. Klimó: *Zwischen Beat und Kommunismus. Katholische Jugendgruppen in Ungarn 1968*. In: Angelika Ebbinghaus (Hrsg.): *Die letzte Chance? 1968 in Osteuropa. Analysen und Berichte über ein Schlüsseljahr*. Hamburg, 2008. 108–120.; Árpád v. Klimó: *Katholizismus und Popkultur. Beatmessen in Italien und Ungarn in den 1960er Jahren*. In: Friedrich Wilhelm Graf – Klaus Große Kracht (Hrsg.): *Religion und Gesellschaft im Europa des 20. Jahrhundert*. Köln, 2007. 353–374.

⁵⁶ Interjú Elek Károllyal.

⁵⁷ „1965-ben a közösség révén túl tudtam tenni magam félelmeimen, és felnőttként újra megtanultam megérteni az örömhírt; a közösség adott erőt, hogy komolyabban és lelkiismeretesebben foglalkozzam gyermekeim vallásos nevelésével.” Interjú Bulányi Györggyel. Idézi Árpád von Klimó: *A katolikus önértelmezés új irányai az 1960-as években Olaszországban és Magyarországon*. Századvég 12. évf. (2007) 44. sz. 156.

A baloldali közösségelvű modernitáskritika, ezzel ellentétben, már az 1960-as években is tartalmazta az autentikus közösségekre vonatkozó alternatív olvasat lehetőségét. A marxizmus reneszánszán dolgozó újbalsoldali gondolkodás számára az életmódok sokfélesége egyértelműnek tetszett, s az ezek közül való választás, majd elsajátításuk egyre inkább az egyén jogának látszott. Heller Ágnes, miközben ma már paradoxnak ható módon Lukács György Makarencónak az ideális szocialista közösségről adott értelmezését választotta kiindulópontul, azt hangsúlyozta, hogy e közösségek lényegi összetevője az egyén szabad döntése, hogy csatlakozzék, vagy elvesse ezeket.⁵⁸ Habár a közösségek elviekben mindig képviselnek bizonyos értékeket és célokat, a döntés meghozatala már az egyén lehetősége és kötelessége. Az eszményi közösségek alapja az autonóm és szabad egyén. Az erkölcs, ebből következően, „egyéni motívum, de nem partikuláris többé, hanem individuális: szabadon (viszonylag szabadon) magunkra vett attitűd az étellel, társadalommal, az emberekkel szemben.”⁵⁹ Az ember lényege éppen döntési szabadsága: ebben a kijelentésben látta 1964-ben Márkus György Marx fiatalkori műveinek jelentőségét.⁶⁰

„A közvetlen, vagyis embertől emberig hatoló demokrácia, a »hozzáértő nép okos gyülekezete«, hogy József Attila bombasztikussá idézett szavait a helyén alkalmazzuk, azt a célt szolgálja, hogy az egyes ember saját, közvetlen ügyévé tegyen progresszív, általános érdekeket.” Emberek csoportjait az egyének személyes részvétele, a közvetlen egyéni választás tesz valódi közösséggé – írta Radnóti Sándor 1969. májusban a bölcsészkar KISZ VB munkatervét illető bírálatában.⁶¹ A közösség keresése az egyéni szabadság lehetőségeinek kutatása volt. Az autentikus közösség fogalma nagy, ám inkább pragmatikus jelentőséggel bírt az 1960-as és 1970-es évek kritikai baloldali irányultságú gondolkodásában. Értéke nem önmagában volt, hanem abban állt, hogy képesnek látszott megvédeni az egyént az elidegenedés hatásaitól. A közösség moralitását éppen az egyén adta, a közösség értelmét abban lelte föl, hogy biztosíthatta az individuum kiteljesedését. Bár a kritikai baloldali gondolkodás és a vele kölcsönhatásban álló társadalmi gyakorlat minduntalan az autentikus közösségekről beszélt, ezek központi, lényegi eleme és igazi tétje mégis az individuum volt. Az autentikus közösség utáni kutatás a személyes, belső szabadság megtalálását hozta el: a közösség felé vezető út végén a magánember, a *citoyen* állt. „A »kommunárok« ideológiai tévelygések közepette keresték a szabadságot, s elnyerték személyes, belső szabadságukat, igazi civilek, magánemberek lettek.”⁶²

A pesti kommuna egyik lakója, Gáti Tibor a következőképpen emlékezett vissza a lakóközösség életének egyik jelentős eseményére: „Kis Jánosnak, Bencének és Márkus Györgynek volt egy közös írásuk, aminek az volt a címe, hogy Lehetséges-e egyáltalán kritikai gazdaságtan, rövidebb nevén Überhaupt. Én azt a könyvet elolvastam szamizdat formában, mert akkor már kezdtek lenni szamizdatok, és az nekem nagyon sokat adott akkor éppen, ’72–’73-ban a saját egyéni utamban... Az Überhaupt nekem annyira fontos volt, hogy úgy gondoltam, ezt megosztom másokkal, és akkor én arra gondoltam, hogy csak elmondom a többi kommunalakónak. De akkor még annyira érdekesek voltunk, hogy egyszer csak azt vettem észre, hogy tele van a nappali.”⁶³

⁵⁸ Heller: *Egyén és közösség*, 72–73.

⁵⁹ Heller Ágnes: *A mindennapi élet szerkezetének vázlata*. In: uő.: *Érték és történelem*. 32.

⁶⁰ Márkus György: *Marx fiatalkori művei és napjaink társadalomtudománya*. Valóság, 7. évf. (1964) 4. sz. 9–26.

⁶¹ Radnóti: *A Kari Híradó*, 10.

⁶² Galicza: *Hol volt, hol nem volt*, 18.

⁶³ Interjú Gáti Tiborral.

Az 1992-ig soha ki nem adott munka korabeli jelentőségét az adta, hogy módszeresen bebizonyította Marx politikai gazdaságtani főművének, *A tőkének* elméleti tarthatatlanságát. Ma már kevés téttel bír annak pontos rekonstrukciója, miként mutatták ki a szerzők Marx haszonérték fogalmának és munkaérték-elméletének bírálata révén a szocialista tervgazdaság elméleti működésképtelenségét és ezzel együtt az erre épülő szocialista diktatúráknak az eredeti marxi filozófiai szándékokkal való ellentétét. Már csak azért is kevésbé fontos ez, mert, bármennyire furcsának is tűnik mai szemmel, a munka nem anti-marxista. Éppen ellenkezőleg, eredeti célja az volt, hogy összhangba hozza a kelet-európai szocialista reform-rendszereket a nyugat-európai és amerikai újbaldali kapitalizmuskritikákkal, oly módon, hogy fönnartsa a marxi filozófia magjának érvényét. Ez a vállalkozás azonban radikális következményekhez vezetett. Ha eltűnik a marxi értelemben a kapitalista rendszert követő és felváltó szocializmus lehetősége, ha nem érvényesek a tőkés gazdaságra vonatkozó marxi törvényszerűségek, és nem létezik a marxi értelemben vett szükségyszerű történelmi haladás, akkor lényegében Marx elgondolásaiból az antropológiai, az emberi lényegre vonatkozó megállapítások és azok erkölcsi következményei maradnak meg. „Az individualitás szabad kiteljesedése – a szocializmus végcélja – nem képzelhető el az anyagi szükségletek valóban nyitottá és dinamikusá tétele nélkül. A fogyasztói szokások szabad megválasztása elengedhetetlen feltétele az életforma autonóm, tudatos alakításának, s – mint erről később még részletesen beszélnünk kell – az életformák sokfélesége, a köztük való választás szabadsága éppenúgy a marxi értelemben vett szocialista mozgalom alapvető törekvései közé tartozik, mint a széles értelemben vett munkamegosztási és érintkezési viszonyok állandó átalakításának lehetősége” – írták a szerzők.⁶⁴ Az ezek elérésére vezető sajátos marxi út érvénye nélkül, azonban ezek az értékek lényegében a modern európai progresszió közös értékei lesznek. Az értékekhez való ragaszkodás ilyen körülmények között elveszítheti ideológiai burkát, az elméleti gondolkodás tétje pedig pragmatikussá válhat: középpontjába immár az értékek megvalósítását és védelmét biztosító intézmények és eljárások ki-munkálása kerülhet.

Zárszó

1989 szimbolikus éve nem csupán cezúra. A poszt-szocializmus története aligha elválasztható a (késő)szocializmus világtól. A szakadások és eltávolodások meghatározó történetén belül feltűnik egy másik fontos, 1968 és 1989 szimbolikus éveit összekötő, folytonos szál is. Az 1989 utáni folyamatokra, ugyanis, meghatározó hatással voltak az 1970-es és 1980-as évtized folyamán kialakuló társadalmi–kulturális minták. Egyrészt, a vissza-visszatérő kérdés, az autonóm egyén moralitása, a gondolkodástörténet törései által elfedett, ma mégis jelentősnek látszó kultúrtörténeti ívet rajzol fel. A marxizmustól és a klasszikus baloldali társadalomkritikától való távolodás, ebben az értelemben, a filozófiai magra tapadó burokok fokozatos lefejtésének, vagy az egyén világban elfoglalt helyét érintő, állandónak bizonyuló ontológiai probléma más-más elméleti-módszertani megválaszolásának látszik.

Másrészt, az autentikus közösség spirituális fogalma, mint a modern ipari társadalmakra együttesen jellemző elidegenedés bírálata is nagy hatású maradt. A szocializmus vége, melynek az egyéni elidegenedést megszüntető autentikus közösségeket keltett volna elhoznia, számos spirituális és vallási mozgalom, vagy éppen neo-tradicionalista szubkultúra szemszögéből csupán egy másik, hasonlóan elidegenítő világnak nyitott kaput. A bemuta-

⁶⁴ Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* Budapest, 1992. 127.

tott közösségek egyik tagja ezt így fogalmazta meg: „Amire Jean Vanier [katolikus filozófus és teológus, a Hit és Fény mozgalom alapítója – A. P.] fölhívta a figyelmemet, az mindenkinek szól. Most van a nagy világválság. Ő mondta azt, amit én más vonalon beláttam, hogy előtte járt nemrégén Moszkvában is, és akkor mondta, hogy most úgy néz ki, hogy boldogok vagyunk, mert érezzük, hogy itt a változás, és hogy ez micsoda jó dolog. Hát ő azt mondja, hogy biztos jó, hogyha nem üldözzük el az egyházat fegyverrel, meg nem börtönzik be a tagjait. De egyet ne felejtünk el, hogy könnyebb elviselni az erőszakos üldözést, mint amikor a szívet csábítják el. Márpedig ugye a kapitalizmusban – nem is tudom, hogy ezt a szót használta-e, de hogy a nyugati világban, lehet, hogy azt mondta. Ott az embereknek a fogyasztói társadalomban a szívet csábítják el, még az erőszaknak sokan ellent tudnak állni, mégpedig az anyagi csábításnak, anyagi és erkölcsi csábításnak jóval nehezebb, hogy ne örüljünk korán vagy figyeljünk erre, mert ez a veszély itt van.”⁶⁵ Ebben a világban az autentikus közösségek védtelenül állnak szemben a rájuk zúduló támadásokkal, az egyéni önzés szétrombolja a közösségi szolidaritás megtartó kötelekeit, a társadalmon pedig az anyagi javak megszerzésének és birtoklásának vágya lesz úrrá.⁶⁶

PÉTER APOR

*Authentic Community and Autonomous Individual:
A Pre-History to 1989*

The paper examines the idea of authentic community, one of the important cultural themes and social practices of the 1960s and 1970s. It argues that the use of the concept provided an important context for coming to terms with the legacy of Marxism and was also instrumental in interpreting what socialism and capitalism or the East and the West meant. The notion of authentic community was used to formulate powerful criticism of alienation and the consumer society, which connected the concerns of the socialist elite, the intellectuals, secular and religious critical thinkers and activists together. However, for revisionist Marxism, the idea of authentic communities was crucial for considering the role and responsibility of the individual and, hence, was instrumental in developing a new critical language based upon the morality of autonomous individuals. Focusing on the individual, in turn, gradually helped such intellectuals and activists to move away from Marxism and develop a political thought and practice in pragmatic terms that preferred debates about appropriate institutions instead of ideologies. In this respect, the ideas of the 1960s and 1970s still continue to shape the culture of post-socialism. On the one hand, concerns about the morals of the individual are a continuation of similar considerations from the past. On the other hand, the concept of authentic communities is still used as a powerful critique of contemporary consumer societies.

⁶⁵ Interjú Sajgó Csanáddal. Készítette Apor Péter. Budapest, 2009. január 26.

⁶⁶ Jellegzetes e tekintetben Lányi András álláspontja: „A modern ipari társadalmakban ezek az egyenlősítő mozgalmak – nyugaton demokratikus, keleten diktatórikus eszközökkel – átütő sikert arattak: megteremtették korunk tömegtársadalmait, ahol a hagyományos különbségek (közösségi kötelekek) felszámolása után mindenki egyenlőképpen kiszolgáltatót a technológiai-gazdasági kényszerűségek személytelen uralmának...Az ezredvég nagy tanulsága, hogy az egyén nem lehet szabad sem a közösségtől függetlenül, sem a hagyomány ellenében.” *Az ököpolitik és a hagyomány*. Ökotáj, 12. évf. (2003) 31–32. sz. 93–100.

BOTYÁNSZKI ALEXANDRA

A „nemzeti megbékélés” koncepciója és a rendszerváltás

Bevezetés

Politikai átmenetek sokasága jellemezte a huszadik és a huszonegyedik század fordulóját szerte a világban, megszabadulva a gyarmatosítás, a kommunizmus, a katonai diktatúra, a rasszizmus vagy ezek valamilyen kombinációjának bilincseitől. Az új rendszerek létrejöttükkor rendszerint szembesültek azzal a problémával, hogy miként számoljanak le a régi rendszer hibáinak, bűneinek örökségével, amelyek továbbra is megosztják a társadalmat.¹ A különböző országokban zajló rendszerváltásokban közös volt, hogy egyedi gondjaik orvoslására a megbékélést tartották csodaszernak a kormányok,² ugyanakkor a megbékélési politika jelentette az egyik legnagyobb kihívást a demokratizálás időszakában.

A megbékélés gondolata az 1990-es évek közepétől vált népszerűvé, kiemelt helyet foglalva el az átmeneti igazságszolgáltatás³ szakirodalmában és gyakorlatában. Annak ellenére így van ez, hogy nincs konszenzus arról, mit jelent a kifejezés pontosan, milyen tevékenységeket foglal magában, vagy megvalósításához milyen feltételek lennének szükségesek.⁴

A megbékélés ezredvégi koncepciójának számos előzményét találjuk meg a történelemben. Egyrészt szoros kapcsolatba hozható a katolikus megbocsátási gondolattal és a vesztfáliai szerződés elemével („*perpetua oblivio et amnestia*”),⁵ amely a közös emlékezet etikai követelményeire tér ki.⁶ A fogalmat politikai területen arra használják, hogy leírják a különböző szintű „helyreállítást” – a személyes gyógyulást, az interperszonális kapcsolatok és a közösségek újjáépítését, a nemzeti stabilitást és a nemzetközi béke megteremtését.⁷ A szakirodalomban a megbékélést többféle módon értelmezik: mint megbocsátást, mint a normatív várakozások és a bizalom megteremtését és stabilizálását, mint politikai értéket

¹ Schaap, Andrew: *Political Reconciliation*. London, 2005. 1.

² Daly, Erin – Sarkin, Jeremy: *Reconciliation in Divided Societies: Finding Common Ground*. Philadelphia, 2007. 3.

³ Hayner, B. Priscilla: *Fifteen Truth Commissions 1974 to 1994: A Comparative Study*. Human Rights Quarterly, vol. 16. (1994) no. 4. 558. Az átmeneti igazságszolgáltatás 1945 után, a nürnbergi pereket követően terjedt el. Az igazságtételről lásd bővebben: Fogarassy Edit: *Visszamenőleges igazságtétel Közép-Kelet-Európában, a rendszerváltás után*. Jogtudományi Közlöny, 56. évf. (2011) 9. sz. 381–387.; Halmai Gábor: *Facing with the Legacy of Human Rights Violations. Post-communist Approaches to Transitional Justice*. In: Gómez Isa, Felipe – de Feyter, Koen (eds.): *International Protection of Human Rights: Achievements and Challenges*. Bilbao, 2006. 639–656.

⁴ Murphy, Colleen: *A Moral Theory of Political Reconciliation*. Cambridge, 2010. 7.

⁵ Örök felejtés és amnesztia.

⁶ Assmann, Aleida: *Soziales und kollektives Gedächtnis*. <http://www.bpb.de/files/oFW1JZ.pdf> [Letöltés ideje: 2011. 09. 13.]

⁷ Daly – Sarkin: *Reconciliation in Divided Societies*, XIII–XIV.

és mint politikai közösség létrehozását. A megbékélés felfogható a kapcsolat javításaként az egykori politikai ellenfelek között – javulásként, amely egyfajta bizalmat biztosít a szükséges együttéléshez és az együttműködéshez. Hayner definíciója alapján a megbékélés „a kapcsolatok felépítésének vagy újjáépítésének cselekményeit jelenti ma, hogy a tegnapi konfliktusai és gyűlöletei ne kísértsenek”.⁸ Schaap szerint a megbékélési politika a múlt sérelmeivel foglalkozik oly módon, hogy lehetőleg ösztönzi a nemzeti egység megteremtését, és megnyitja az utat a békés jövő felé.⁹

A megbékélés és a demokrácia között a szerzők többsége összefüggést lát, azzal érvelve, hogy a társadalmi szinten történő megbékélés kizárja új diktátorok felemelkedését, akik az emberek közötti megosztottságból és gyanúból élnek. Az egyének közötti megbékélés létrehoz egy – ha csak minimálisan is – összetartó társadalmat, amely szükséges a demokrácia működéséhez. A megbékélés „a talaj, ahol a demokrácia gyökeret ereszt”.¹⁰

A megbékélés különböző szinteken működhet, beleértve a személyes és a politikai szintet is. A szakirodalomban a szerzők egyetértenek abban, hogy lényege a kapcsolatépítés, a bizalom és a kohézió, és bár szinte mindannyian elfogadják a megbékélést „erkölcsi jóként,” a sikeres demokratizálódás egyik feltételeként, sokan nem látják lehetőségét minden körülmények között. Schmitt felhívta a figyelmet arra, hogy a múlt sérelmei jelentőségük és a különböző értelmezési módok okán összeegyeztethetetlenek¹¹ lehetnek, és akadályát képezhetik a megbékélésnek.

Kérdéses továbbá magának a megbékélésnek a természete. Többen úgy vélekednek, hogy a megbékélés egy folyamat¹² vagy cselekmények sorozata, amely végül konklúzióhoz vezet. Ebből a szempontból a megbékélés tetszőleges számú lépésből állhat, és különböző módszereket használhat. Mások azzal érvelnek, hogy a megbékélés a végpont, az utolsó szakasz, amelyben a szembenálló felek közötti kapcsolat megjavult.¹³

A megbékéléshez a legtöbbször az igazságosság, az igazság és a megbocsátás fogalmát társítják. Ugyanakkor különösen az elméleti elemzések adnak kevés útmutatást a hatékony és „igazságos” megbékélési politika kialakításához, és kevés munka értelmezi azt, hogy miért elengedhetetlen a megbékélés a demokratizálódáshoz.¹⁴ A hagyományos értelmezés nem igazán segít annak a kérdésnek a megválaszolásában sem, hogy mennyiben járulhat hozzá a megbékélés a sikeres politikai átmenet folyamatához.¹⁵

A kérdés legellentmondásosabb aspektusa az, hogy a megbékélés legitimizálhatja a politikai erőszak elkövetőinek nyújtott amnesztiát,¹⁶ és a bűnök büntetlenül maradnak. Számos ország, amely traumatikus események után állt talpra, nem engedhette meg magának a választás luxusát az igazság és a megbékélés között. Az igazságosság csak illuzórikus lehetett Kelet-Európában is, a kommunizmus tragédiájának nagysága miatt. Daly és Sarkin szerint a resztoratív politika, a tettesek megbüntetése növelheti a feszültséget a fiatal de-

⁸ Hayner, Priscilla: *Unspeakable Truths. Facing the Challenge of Truth Commissions*. New York, 2002. 161.

⁹ Schaap: *Political Reconciliation*, 1.

¹⁰ Daly – Sarkin: *Reconciliation in Divided Societies*, 19.

¹¹ Schmitt, Carl: *The Concept of the Political*. Chicago, 1996. 26.

¹² Govier, Trudy: *A Dialectic of Acknowledgment*. In: Quinn, Joanna R. (ed.): *Reconciliation(s): Transitional Justice in Postconflict Societies*. Montreal–Kingston, 2009. 41–46.

¹³ *Reconciliation(s): Transitional Justice in Postconflict Societies*, 4–5.

¹⁴ Murphy: *A Moral Theory of Political Reconciliation*, 8–9.

¹⁵ Daly – Sarkin: *Reconciliation in Divided Societies: Finding Common Ground*, XIII–XIV.

¹⁶ Schaap: *Political Reconciliation*, 2005. 1.

mokráciában, különösen akkor, ha a tettesek megőrzik a politikai hatalmat, és ezáltal késleltetik a megbékélést. Másrészt azonban, a tettesek meg nem büntetése aláássa az új rendszer azon törekvéseit, amelyek a demokratikus szellemiség és jogállamiság értékeit védik, és megerősítik a választóvonalat a régi, elnyomó rezsim és az új, demokratikus, az emberi jogokat tiszteletben tartó rendszer között.¹⁷

A megbékélés egyik további kényes kérdése a múlttal való szembenézés. A legalapvetőbb kérdés a következő: a történelemben elkövetett bűnöket és igazságtalanságokat meg lehet-e bocsátani és el lehet-e felejteni? Frayling szerint ez nem lehetséges. Az emlékezés és a bűnbánat, vagy, ha úgy tetszik, az emlékezés és változás, vagy legalábbis a változás kezdeményezése az egyetlen módja annak, hogy foglalkozunk a mély fájdalommal és a haraggal, amelyet a leváltott rendszer örökölt hagy.¹⁸ Ha egy elnyomó, erőszakos rendszer átalakul valami jobbá, az áldozatokat biztosítani kell arról, hogy nem fognak újra megismétlődni a szörnyűségek. A megnyugtató rendezés első lépése az, hogy elismerik az elkövetett bűnöket, nem tagadják, nem hagyják figyelmen kívül, nem azon fáradoznak, hogyan csapják be vagy tévezzék meg a társadalmat. Az elkövetők szempontjából ugyanakkor a bűnök elismerése gyakran több kárral jár, mint haszonnal, az elismerésre azonban elengedhetetlenül szükségük van az áldozatoknak, ahogy hasznos és konstruktív az egész társadalom számára is.¹⁹ Nemcsak a múlt eseményeit lehet másként értelmezni, hanem egy múltbeli bűn terhe is súlyosbodhat vagy enyhülhet attól függően, hogy „a bűnöst fogva tartja-e a vád a visszafordíthatatlanság fájdalmas érzésében, vagy a megbocsátás nyitva tartja számára a feloldozás perspektíváját,” ami felér azzal, hogy megváltozik a múlt értelme.²⁰

Daly és Sarkin értelmezése szerint a megbékélés olyan mechanizmus, amely jövőbe mutatóan – konstruktívan és átalakítóan foglalkozik a múlttal, ahelyett, hogy büntető vagy megtorló lenne. A célja az, hogy gyógyítsa az áldozatokat, nevelje a társadalmat, és segítse az elkövetők visszaailleszkedését a társadalomba. Elkerüli a megbélyegzést és elidegenítést, ami gyakran jellemzi a büntető igazságszolgáltatást. A folyamatba általában bevonja az összes érdekelt felet, az áldozat és az elkövető aktív részvételére is számít.²¹

A múlt feldolgozásának kapcsán nem beszélhetünk egységes, minden ország esetében alkalmazható modelltől, hiszen eltérők a traumák tapasztalatai. Az elnyomásnak ebben az esetben alapvetően két fajtáját különbözteti meg a szakirodalom – a latin-amerikai és a kelet-európai mintát –, amelyek szükségszerűen különböző modellek bevezetését igénylik. Ez a rendszerek természetéből következik, hiszen Latin-Amerika diktatúráiban az elnyomást egy viszonylag kis csoport gyakorolta, amelytől a gyilkosságok, kínzások áldozatainak viszonylag szűk csoportja szenvedett.²² A legtöbb kelet-közép-európai kommunista államban

¹⁷ Daly – Sarkin: *Reconciliation in Divided Societies*, 6.

¹⁸ Frayling, Nicholas: *Towards the Healing of History: an Exploration of the Relationship Between Pardon and Peace*. In: Quinn (ed.): *Reconciliation(s): Transitional Justice in Postconflict Societies*, 28–29.

¹⁹ Govier: *A Dialectic of Acknowledgment*, 41–46.

²⁰ Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Vál., szerk., utószó Szegedy-Maszácz Mihály. Ford. Angyalosi Gergely et al. Budapest, 1999. 51–67.

²¹ Daly – Sarkin: *Reconciliation in Divided Societies*, 15.

²² A latin-amerikai országok átmenetére vonatkozóan lásd: Diamond, Larry – Linz, Juan – Lipset, M. Seymour (eds.): *Democracy in Developing Countries*. Boulder, Lynne Rienner, 1989. Vol. 4.; Wilde, Alexander: *Irruptions of Memory: Expressive Politics in Chile's Transition to Democracy*. *Journal of Latin American Studies*, vol. 31. (1999) no. 2. 473–500.; Hartlyn, Jonathan: *Political Continuities, Missed Opportunities and Institutional Rigidities: Another Look at Democratic Transitions in Latin America*. In: Mainwaring, Scott P. – Valenzuela, Arturo (eds.): *Politics, Society and Democracy: Latin America, Essays in Honor of Juan J. Linz*. Boulder, 1998. 101–120.;

ezzel szemben az elnyomás szélesebb kört érintett, de valamennyivel mérsékeltebb volt. Ezenkívül a diktatórikus viszonyok fenntartásában többé vagy kevésbé milliók vettek részt.²³ A másik fontos különbség abból következik, ahogyan az új politikai rendszerek szemlélik, és ahogyan szűkítik a múlt feldolgozásának lehetőségeit. A legtöbb országban, ahol szerződésben szabályozott átalakulás zajlott a háttérben, gyakran megállapodásokkal, garanciákkal leszűkítették a jogi lehetőségeket, a társadalom megosztott volt a felelősségre vonás kérdésében,²⁴ és nem történt meg a múlt rituális lezárása sem.²⁵ Ennek kapcsán Krasnodębski²⁶ az emlékezet csatájáról és az új kollektív identitás kialakításának szükségességéről írt.²⁷

A legtöbb latin-amerikai országban a hadsereg azzal fenyegetett, hogy az új, még meg nem szilárdult demokrácia összeomlik, ha bíróság elé állítják a bűnösöket. Dél-Afrikában az alkotmányt kiegészítették az amnesztiával: ez volt a hatalomról való lemondás ára.²⁸ A Dél-Afrikai Igazságteltő és Megbékélési Bizottság számít az ilyen típusú intézmények mintamodelljének. A Bizottság feladata volt feltárni a kormányzat által a múltban elkövetett bűnöket, és ezáltal elősegíteni a múltból átörökölt konfliktusok feloldását. A hasonló bizottságok (Guatemala, Peru, Kelet-Timor, Marokkó stb.) elősegítették az áldozatok rehabilitációját, a jóvátételt, illetve nyilvános beismerés és bocsánatkérés esetén mentesítették az elkövetőket tetteik következményei alól. Épp emiatt érték a legélesebb kritikák a bizottságok munkáját, mondván, büntetlenül hagynak bűnöket, köztük az alapvető emberi jogok komoly sérelmeit.²⁹

Linz, Juan – Stepan, Alfred: *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. Baltimore, 1996.

²³ Ahogyan Václav Havel megjegyezte, összemosódik a határ a két világosan nem körvonalazódott csoport – a kollaboránsok és az ellenszegülők – között. Skilling, H. Gordon – Wilson, Paul (eds.): *Civic freedom in Central Europe. Voices from Czechoslovakia*. London, 1991. 63.

²⁴ Lengyelországban 2000 novemberében egy közvélemény-kutatásban feltett kérdésre – „A III. Köztársaság eleget tett-e, hogy a kommunista hatalom képviselőit büntetőjogilag elítélje” – a megkérdezettek 37%-a nemmel válaszolt, 34% volt azon a véleményen, hogy a tetteseket (kommunista bűnelkövetőket) nem kell üldözni. Ugyanakkor, ha többen (48%) voltak is azok, akik úgy vélekedtek, hogy ezeket a vétségeket továbbra is üldözni kell, ebben a kérdésben nem jött, nem jöhetett létre társadalmi konszenzus. A közvélemény-kutatás eredményeit közli: Paczkowski, Andrzej: *Was tun mit der kommunistischen Vergangenheit? Polen*. Transit: Europäische Revue, (2002) no. 22. 87–107.

²⁵ Magyarországon például Nagy Imre újratemetése szimbolikus volta ellenére nem értelmezhető végső lezárásként.

²⁶ Lengyel szociológus, író (1953–).

²⁷ Kubik, Jan – Linch, Amy: *The Original Sin of Poland's Third Republic: Discounting 'Solidarity' and its Consequences for Political Reconciliation*. In: Aleksandrowicz, Dariusz – Sonntag, Stefani – Wielgoń, Jan (eds.): *The Polish Solidarity Movement in Retrospect: A Story of Failure Or Success?* Berlin, 2009. 51. A kulturális emlékezet a kulturális „tárgyalások”, versengések terepe, hogy a különböző történetek elfoglalják helyüket a történelemben. (Sturkin, Marita: *Tangled Memories: The Vietnam War, the Aids Epidemic, and the Politics of Remembering*. Berkeley, 1997. 1.) Ugyanakkor a hatalom lehetetlenné teheti az identitások versengését, hiszen a történelem nem mindenki számára hozzáférhető „eszköz.” Alonso, Ana Maria: *The effects of truth: representation of the past and the imagining of community*. Journal of Historical Sociology, vol. 1. (1988) no. 1. 33–57.

²⁸ Kirs Eszter: *A dél-afrikai Tényfeltáró és Békéltető Bizottság amnesztia-megítélési és tényfeltárási gyakorlatával kapcsolatos kritikai megjegyzések*. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica, 26. 2008. 1.

²⁹ Hayner: *Unspeakable Truths*, 2002.

T. Garton Ash tanulmányában³⁰ Stanley Cohen³¹ nyomán tíz különböző módját különböztette meg a múlt feldolgozásának. Ezek közé tartozik a bírósági eljárás; a megtisztítás, átvilágítás/lusztáció; az igazságügyi/igazságtételi bizottságok működése, az átmeneti igazságszolgáltatás; a levéltárak megnyitása (állambiztonsági akták); a tagadás kriminalizálása; emlékezés- és emlékezet-munka (múzeumokban, emlékhelyeken, kiállításokon, évfordulón); szimbolikus engesztelő cselekedetek vagy nyilvános bocsánatkérés; szimbolikus békéltető tettek; illetve a kártalanítás, a kárpótlás. A legnehezebb feladatnak a gazdasági újjáépítést és a strukturális hibák megszüntetését tartotta, amelyek a legyőzött diktatúra mechanizmusából erednek. A demokrácia konszolidálása kapcsán megvizsgálta, hogy az igazságtétel és a múlttal való szembenézés szükséges feltétele-e egyáltalán a rendszerváltásnak. Konceptiójában a múlttal való szembenézés a tünete a demokratikus átmenetnek. Azok az országok – elsősorban Németország –, amelyek szembenéztek a múltjukkal, egyúttal létrehozták vagy legalábbis megerősítették a demokráciájukat. Ugyanakkor olyan országok is vannak, ahol nem foglalkoznak a múlttal említésreméltó mértékben, és mégis stabil demokratikus viszonyok fejlődtek ki, mint például a Franco utáni Spanyolországban.³² A spanyol példa megjelent a magyar rendszerváltás idején is mint lehetőség. Kopácsi Sándor megbékélésre felhívó torontói üzenetében utalt arra, hogy Spanyolországban az 1936–1939-es polgárháború emlékműve nem tett különbséget a francóista vagy a köztársaság oldalán elesettek között: „Ezen emlékoszloppal kifejezett megbékélési aktus, okos hatalomkorlátozó menetrenddel egybekötve, biztosította az átmenetet a többpártrendszerű spanyol államberendezkedéshez.”³³

Kelet-Európában – és így Magyarországon – a kommunizmus bukása hozta felszínre a megbékélés gondolatát. A nemzeti megbékélés vagy nemzeti közmegegyezés koncepciója a posztkommunista átalakulás azon dimenziói közé tartozik Magyarországon, amelyek fontosságuk ellenére kevésbé kutatottak. Tanulmányomban elsősorban arra keresem a választ, hogy milyen szerepe volt a nemzeti megbékélés koncepciójának a demokratikus átalakulásban. Vizsgálom továbbá azt, hogy miként kezdődött a múlttal – elsősorban 1956-tal – való szembenézés, végül pedig azt, hogy sikeres volt-e az MSZMP taktikája 1989 két szimbolikus napján (június 16-án és október 23-án).

Polarizációs folyamatok az MSZMP-ben és 1956 átértékelése

A nemzeti megbékélés kiindulópontja a múlt eseményeinek egységes értelmezése. 1989-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) legnagyobb problémája 1956 kérdése körül kristályosodott ki.³⁴ Az ellenzék elengedhetetlennek tartotta a nemzeti megbékéléshez, hogy a hatalom szakítson az „ellenforradalom” szóhasználatlaltal. Az MSZMP igyekezett ki-

³⁰ Garton Ash: *Mesomnesie*. Transit: Europäische Revue, (2002) no. 22. 32–48.

³¹ Cohen, Stanley: *States of Denial: Knowing about Atrocities and Suffering*. Oxford, 2001.

³² Aguilar, Paloma Fernandez – Humlebaek, Carsten: *Collective Memory and National Identity in the Spanish Democracy: The Legacies of Francoism and the Civil War*. History & Memory, vol. 14. (2002) no. 1–2. 121–164.; Humlebaek, Carsten: *The „Pacto de Olvido.”* In: Muro, Diego – Alonso, Gregorio (ed.): *The Politics and Memory of Democratic Transition: The Spanish Model*. New York, 2011. 183–198.

³³ Kopácsi Sándor: *Torontói üzenet. Gyűlölködéstől mentesen lezárni az elmúlt négy évtizedet*. Magyar Nemzet, 1989. május 9.

³⁴ „Egy csomó embernek az a lételapja, abból él, hogy 56 ellenforradalom volt. [...] Ebben tud Kádár a legnehezebben lépni.” Újhelyi Szilárd visszaemlékezése. Donáth Ferenc és a hatalom kapcsolatfelvételeiről. Nyers Rezső iratai, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL) M-KS 288. f. 66/20. ő. e.

térni a vita elől, a párt emlékezet-politikájának vizsgálatakor a diktatúrákban oly gyakori elhárító stratégiával találkozunk. A felejtés mindig menekülés, amelyet a hatalom részéről az a vágy kísér, hogy semmit se tudjon a társadalom a gaztettekről, ne informálódjon, ne kérdezősködjön.³⁵ Annak köszönhetően azonban, hogy 1956 az ellenzék egyik legfontosabb identitásképző hagyományává vált,³⁶ egyre kevésbé sikerült a forradalom emlékezetét uralnia az MSZMP-nek. A párton belül nőttek a feszültségek. Kádár lemondása után³⁷ 1988-ban a párt reformszárnya a múlt átértékelése és ezzel egy új legitimáció megszerzése mellett döntött. Eközben azonban Kádár utódja, Grósz Károly amerikai újságíróknak kijelentette, hogy nem lehetséges elmozdulás az egypártrendszer fenntartását és 1956 ellenforradalomként való értékelését illetően,³⁸ majd november végén „fehérterroros” beszédével³⁹ gyorsította fel a polarizálódást. A párton belül mind többen ismerték fel, hogy képtelenek a régi módon kezelni a válságot, egy plurális szerkezetben viszont előbb–utóbb összeroppantja az MSZMP-t a múlt terhe.⁴⁰ Ezt akadályozta volna meg a Pozsgay Imre irányításával létrehozott, az MSZMP történelmi útjával foglalkozó bizottság (Történelmi Albizottság) munkája.⁴¹

Az 1956-os eseményekkel kapcsolatos vita napirenden tartása politikailag nem volt célszerű az MSZMP számára, ugyanakkor nem térhettek ki előle. Ezért tartották kíváncsnak, hogy a véleménykülönbségeket, vitatott kérdéseket mindinkább tudományos–szakmai síkra tereljék.⁴² A Pozsgay Imre által nyilvánosságra hozott „népfelkelés” terminológia azonban nemcsak a párton belül, hanem a közvéleményben is óriási vihart kavart.⁴³ Az újraértékelés

³⁵ Ricoeur: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, 51–67.

³⁶ *Tájékoztató a Központi Bizottságnak az ellenzéki, ellenséges tevékenység néhány új vonásáról, 1988. március 16.* MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya. MNL M-KS 288. f. 11/4450. ó. e.

³⁷ Kádár 1988. május 19-én benyújtotta lemondását a Politikai Bizottságnak. Létrehozták számára a pártelnöki tisztséget.

³⁸ Emigráns magyarok előtt álláspontján annyit módosított, hogy 1956 átértékelése ugyan elképzelhetetlen, de Nagy Imre és társai eltemetését humanitárius megfontolásokból lehetővé kell tenni a családoknak. *Elsődleges vélemények a magyar miniszterelnök Egyesült Államokbeli látogatásáról.* Budapest, 1988. július 29. Belügyminisztérium III/1-6. Osztály 67/9-2684/1988. július 29. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) 1.11.4. T-V./88. Magyarországnak.

³⁹ „A magyar párt és a társadalom jó irányba halad előre [...] Osztályharc ez a javából. [...] Ha kell, határozottan fel tudunk lépni az ellenséges, ellenforradalmi erőkkel szemben. [...] Ha nem, akkor az anarchia, a káosz és – ne legyen illúzió – fehérterror uralkodik el.” Grósz Károly olyan fogalmakat használt, amelyek a Rákosi-korszakot idézték, és az ellenzékét következetesen „ellen-ség”-nek nevezte. *Népszabadság*, 1988. november 30.

⁴⁰ *A Nagy Imre és sorstársai perében, valamint az 1956-os „ellenforradalmi” cselekmények miatt halálra ítétekkel kapcsolatos kegyeleti kérdések rendezése.* 1988. december 15. MSZMP KB 1988. december 15-i ülésének jegyzőkönyve. MNL M-KS 288. f. 4/248–249. ó. e.

⁴¹ A Történelmi Albizottság létrehozásának célja egy új reformkurzus legitimációjának megteremtéséhez való hozzájárulásra irányult, munkáját Berend T. Iván vezette, megalakulását 1988 májusában az országos pártértekezlet határozta el, hogy „átfogó módon, tudományos igényességgel értékelje az MSZMP által megtett történelmi-politikai utat, s ezzel járuljon hozzá a párt programnyilatkozatának felülvizsgálatához”. *Melléklet a PB 1989. január 31-i ülésének jegyzőkönyvéhez.* MNL M-KS 288. f. 5/1050. ó. e.

⁴² *Jelentés a KB tagjainak a párt- és társadalmi élet főbb eseményeiről.* 1988. december. MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály. MNL M-KS 288.f. 11/4506. ó. e.

⁴³ *Történelmi utunk.* Társadalmi Szemle, 1989. Különszám 1. 12–34. Grósz Károlyhoz levelek ezrei érkeztek, és tiltakozásuk jeleként több százan visszaadták párttagsági könyvüket. Volt, ahol a párttagság arról számolt be, hogy kellemetlen és nehéz helyzetbe kerültek, olyan megjegyzések is elhangoztak, miszerint „Nagy Imre akkor népfelkelő volt?”; „jövőre hogy fogják hívni a Köztársaság teret, Nagy Imre tér?”; „ha most valami hasonló történe, mint akkor, azt minek lehetne mi-

alapjaiban kérdésessé tette az MSZMP és az egész magyar hatalmi rendszer legitimitását. A Történelmi Albizottság tanulmányában szereplő fogalom már önmagában érzékeltette a revízió mértékét és jelentőségét. A különbség, amely az ellenforradalommal egyszerűsített – torzított régi értékelés és az új között fennállt, nem csupán árnyalatnyi, de minőséginek tekinthető. Először hangzott el magas szinten, hogy „az 1956-os magyarországi események a megalázó hatalmi formák és az oligarchia elleni népi felkelés formái” voltak. A múlt felülvizsgálata elkerülhetetlenül kiterjedt a Kádár-korszakra is. Pozsgay kifejtette: „nem valamilyen primitív formájú leszámolásról van szó egy egyéniséggel [Kádárral], hanem sokkal átfogóbb dolgokról. Társadalmi meggyőződésünk az, hogy minden egyéni és másfajta felelősség mérhetetlenné vált, de kétségtelen, hogy az elkövetett mulasztásokért a magas vezető helyeket betöltő emberek a bűnösök legjobban – noha maguk is bizonyos struktúra rabjai voltak – vétkesebbek mint azok, akiknek tűnniük kellett e bűnöket.”⁴⁴

A „felelősség mérhetetlenségével” többen nem értettek egyet a párttagok közül, a heves reakciókat jelezte az a levél, amelyet ismeretlen készthelyi feladó az MSZMP Budapesti Bizottsága címére küldött, és azzal fenyegetőzött, hogy felgyújtja magát, ha az MSZMP Központi Bizottság (KB) ülésén nem mentik fel Politikai Bizottság tagsága alól Pozsgay Imrét, vagy nem módosítják – a „szocializmusnak károkat okozó” – kijelentését.⁴⁵ Egyes források szerint a nyilatkozat miatt a pártközvéleményben katasztrófától tartottak, mégpedig kétirányú félelem élt: „...egyrészt a párton belüli baloldali erők lépéseket tehetnek a visszarendeződés irányába, katonai eszközökhöz nyúlhatnak. Másrészt a széthúzás, a parttalan viták anarchiát szülhetnek.”⁴⁶ A KB 1989. február 10–11-i ülésén a vitából kitűnt, hogy sok, a párt ideológiai tisztaságáért aggódó pártvezető azt hitte, hogy egy 30 éven át az egész párt véleményét tükröző hivatalos meghatározás helyett hirtelen valami attól teljesen eltérő megfogalmazáshoz jutottak. Hogy ennek ellenkezőjét bizonyítsák, a párt ideológusai nemcsak Lukács György véleményét⁴⁷ elevenítették fel, hanem Molnár Erik 1957-es tanulmányát is megjelentették, bizonyítékként arra, hogy 1956 novembere után a párt ideológusai között is eltérő nézetek alakultak ki 1956-ot illetően.⁴⁸ A KB állásfoglalásáról megjelent közlemény pontosan jelezte a vita két jellegzetes momentumát. Az egyik az „egyszavas” értékelés kifogásolása és így az új minősítés relativizálása volt, ami végül a „továbbkutatás” deklarált igényében jelent meg. A másik a korábbi kétszakaszos értékelést megalapozó tények hangsúlyozása: „...az eseményekben kezdettől fogva jelen voltak a kapitalista restaurációra törő erők, s október végétől felerősödtek az ellenforradalmi események.”⁴⁹ Kimmel Emil, az MSZMP akkori szóvivő-helyettese szerint a „népfelkelés” terminológia elfogadása taktikai fogás volt a párt részéről, és „Horn Gyula utal is rá egyik hozzászólásában, hogy a

nősíteni, népfelkelésnek?” *Az 1956-os ellenforradalom jellegének megítélésével kapcsolatos Pozsgay Imre nyilatkozatról.* Zentai Gábor. MSZMP Tungsram Rt. Bizottsága. 1989. január 30. TPO/51/13. Célinformáció. MNL M-KS 288. f. 22/1989/28. ó. e.

⁴⁴ *Ötvenhat népfelkelés volt.* Magyar Szó, 1989. január 30.

⁴⁵ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 29/14/89/02/09/14.

⁴⁶ *Levél a Központi Bizottsághoz és az Országgyűléshez.* MSZMP Városi Bizottsága, Kiskunhalas. Petőfi Népe, 1989. május 30.

⁴⁷ Lukács az 1956-os eseményeket felkelésnek tartotta, amelyet épp az különböztet meg a forradalomtól és ellenforradalomtól, hogy nincs világosan megfogalmazott célja, miközben forradalmi és ellenforradalmi gondolatok egyaránt kavarnak benne. Lukács György: *Megélt gondolkodás.* Életrajz magnószalagon. Az interjúkat készítette Eörsi István és Vezér Erzsébet. Budapest, 1989. 290.

⁴⁸ Molnár Erik: *Nemzeti-demokratikus felkelés vagy burzsoá ellenforradalom?* (1957. február 20.) Társadalmi Szemle, 44. évf. (1989) 4. sz. 47–54.

⁴⁹ Népszabadság, 1989. február 13.

népfelkelés elfogadásával az MSZMP képes lesz kifogni a szelet az ellenzéki körök vitorlájából.”⁵⁰ Kádár megszólalását sokan várták, azonban Grósz szerint „nem volna szerencsés Kádár elvtárs megszólaltatása. Ezt a traumát nekünk kell kihordani.”⁵¹

A „népfelkelés” minősítést az alternatív szervezetek viszont mérföldkőnek tekintették, és kampányt indítottak Pozsgay „megvédésére”: közös állásfoglalást⁵² alakítottak ki, majd aláírásgyűjtést szerveztek.⁵³ Az akció február 4-én kezdődött a Marx téri (ma Nyugati téri) aluljáróban, és több napon át zajlott. Az állambiztonsági információi szerint az első napon, 18 óráig kb. 300 fő írta alá az ívet, amelyek a KB tagjainak voltak címezve.⁵⁴ Az aláírásgyűjtő ív szövege óva intett minden olyan törekvéstől, amely konzerválná a korábbi, tarthatatlan minősítést, és egy reakciós fordulat irányában tenne lépéseket.⁵⁵ Február 8-án ki volt függesztve egy az MSZMP főtitkárának címzett nyílt levél, amelynek készítői az alábbiakban összegezték véleményüket: „Ideje volna már olyan kormányzati rendszert megteremteni, mely nem kényszerül legitimációját történelemhamisításra alapozni. Ragaszkodni egy tudományosan tarthatatlan, a nemzetet bántó és sértő tételhez a reformfolyamat akadályozását jelenti.”⁵⁶

A független szervezetek állásfoglalásukban leszögezték, hogy a hatalom és a társadalom kiegyezése csak a nemzeti közmegegyezés szellemében, azoknak az elveknek és eszméknek az alapján jöhet létre, amelyek összevágtnak a magyar nép történeti tudatával és erkölcsi érzékével. „A nemzeti közmegegyezés csak a fondorlatosság minden formájának elvetésével, az egyetemes magyarság érdekegyesítésével és történelmi igazságtétellel képzelhető el –, csak így épülhet szilárd talajra.” Ennek megfelelően a független szervezetek együttműködése, „akár koalícióban az MSZMP-vel, akár a konstruktív ellenzék alkotmányos pozíciójában” csak 1956 igazságos történelmi megítélésével, revideált felfogásával volt elképzelhető. Véleményük szerint minden ezzel ellentétes megnyilatkozás és állásfoglalás a válság elmélyítéséhez, a kibontakozás esélyének rosszabbodásához, az ország külföldi és hazai megítélésének leértékelődéséhez vezet. Hozzáadték, hogy senki sem felejtetheti el azt sem, hogy az egyéni tragédiák fájdalma és a kegyelet érzése mindenkit megillet, akit veszteség ért. A fájdalom és emlékezés joga nem lehet privilégium: „a nemzeti megbékélés és a szilárd politikai és erkölcsi alapokon nyugvó megegyezés alapfeltétele európai jelenlétünknek és megítélésünknek.”⁵⁷ Mécs Imre kiemelte, hogy az MSZMP és a társadalom között csak akkor lehet megegyezésről szó, ha a „népfelkelés”-nek minősítés általános pártvéleménnyé válik, és a

⁵⁰ *Végjáték a Fehér Házban*. Esti Hírlap, 1990. május 19.

⁵¹ Kimmel Emil: *Végjáték a Fehér Házban*. (A helyettes szóvivő titkai). Budapest, 1990. 35–46.

⁵² *A független szervezetek állásfoglalása*. Bajcsy-Zsilinszky Társaság, Erdélyi Szövetség, Fidesz, Független Jogász Fórum, Független Kiszagdapárt, FKGP Kovács Béla Politikai Társaság, MDF, Márton Áron Társaság, Raoul Wallenberg Egyesület, SZDSZ, SZKH, TIB, TDDSZ, Új Márciusi Front, Veres Péter Társaság. *Nyilatkozatok az 1956-os októberi események megítéléséről. A tisztázásnak a közmegegyezést kell szolgálnia*. Magyar Hírlap, 1989. február 7.

⁵³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 24/12/89/02/02/1.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ 26/7/89/02/06/07.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ 28/9/89/02/08/09.

⁵⁴ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 28/9/89/02/08/09.

⁵⁵ *Aláírásgyűjtés operatív megfigyeléséről*. Jelentés. Budapest, 1989. február 8. Somlai Ferenc r. százados alosztályvezető. 1989 391/II-50 Tüntetések, demonstrációk, megmozdulások I. 1989. II. 7-1989. II. 8. 4. Aláírásgyűjtés Marx téri aluljáró 401-187/89 Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III-D. Alosztály. ÁBTL 1.12.2. 3. d.

⁵⁶ Budapest, 1989. február 2. Dr. Heiszler Vilmos egyetemi adjunktus. Dr. Kelemen Péter középiskolai tanár. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 29/13/89/02/09/13.

⁵⁷ *Nyilatkozatok az 1956-os októberi események megítéléséről. A tisztázásnak a közmegegyezést kell szolgálnia*. Magyar Hírlap, 1989. február 7.

párt elhatárolja magát a bűnösöktől, felelősségre vonja a hibák elkövetőit, tehát szalonképessé teszi magát az elkövetkezendő politikai tárgyalásokra.⁵⁸ A büntetőjogi felelősségre vonás kérdésében a magyar ellenzéken belül nem volt konszenzus, a radikális ellenzék támogatta, több prominens ellenzéki azonban elvetette, és a megbékélést megbocsátásként, felejtésként értelmezte.⁵⁹

Pozsgay megerősödve került ki a vitából,⁶⁰ számára 1956 ügyében elfogadható kompromisszum született, méghozzá úgy, hogy a KB nem utasította el azt a gondolatot, hogy 1956-ban felkelés, népfelkelés játszódott le.⁶¹ Kende Péter azonban úgy értékelte a helyzetet, hogy a kommunista párt reformszánya kutyaszorítóba került.⁶² Az újraminősítés lelki szükséglet volt a reformkommunisták számára, enélkül úgy érezték volna, hogy kirekesztik magukat valami láthatatlan és mégis tapintható „közmegegyezésből”.⁶³ Azzal, hogy a Kádár-rendszer legitimációs alapjához tartozó 1956-értelmezés tarthatatlanná vált és felbomlott, út nyílt a rendszerváltozás legfontosabb szimbolikus aktusához, Nagy Imre újratemetéséhez.⁶⁴

Nagy Imre újratemetése és a nemzeti megbékélés gondolata

Nagy Imre rehabilitációja és tisztességes eltemetése⁶⁵ az ellenzéki mozgalom egyik fő követelése volt, amivel tulajdonképpen a Kádár-rendszer legitimációját vonták kétségbe. A rehabilitáció, a temetés („rendszertemetés”)⁶⁶ volt az, amely végleg elindította a demokratizálódás folyamatát.⁶⁷

Hegedüs András 1987-ben⁶⁸ vetette fel: elérkezett az idő ahhoz, hogy a politika presztízsveszteség nélkül döntsön Nagy Imre eltemetése mellett.⁶⁹ A megváltozott politikai helyzetben az MSZMP vezető szervei 1988 végétől foglalkoztak az újratemetés előkészítésével, a

⁵⁸ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 27/2/89/02/07/02.

⁵⁹ A rendszerváltás után Mécs már elutasította a felelősségre vonást, és azt a bosszúállás eszközének tartotta.

⁶⁰ Németh Miklós, akkori miniszterelnök szerint Pozsgay nyilatkozata készítette állásfoglalásra a pártvezetést a platformszabadság és a többpártrendszer ügyében. *Kossuth adó, Hírek 14h. 16.2.89-b.* Hungarian Monitoring. Open Society Archive (a továbbiakban: HU OSA) 300-40-1. 1308. d. 1956: 1989. 4:15.

⁶¹ *Párbeszéd a KB ülésről, 1956-ról, a többpártrendszerről.* Ötlet, 1989. február 23.

⁶² Kende Péter: *A párizsi toronyból.* Budapest, 1991. 46–56.

⁶³ Irodalmi Újság, 1973. május–június, 1–2.

⁶⁴ Ripp Zoltán: *1956 emlékezete és az MSZMP.* In: Évkönyv X. 1956-os Intézet, Budapest, 2002. 249–250.

⁶⁵ Gyenes Judit és Halda Alíz már 1983-ban kérelmezték a temetés engedélyezését. Azt a választ kapták, hogy a sír megjelölésére nincs lehetőség. *Lehet síremléket állítani a 301-es parcellában. Nyilatkozik Maléter Pál özvegye.* Magyar Hírlap, 1989. január 28. Halda Alíz levelezését lásd: *Kérése nem teljesíthető.* Beszélő, 1988/25. BÖK III. 438. A *Darázsfészek* fedőnevű iratokat az 1980-as évek elején állították össze. A párt részéről ekkor merült fel először, hogy meg kellene keresni a sírokat. 1981-ben a BM vizsgálati osztályának akkori vezetője „egyszemélyes” feladatot kapott a sírhelyek felkutatására, amely eredménytelenül végződött, a további kutatást pedig leállították. Pajcsics József: *Nagy Imre és mártírtársai sírhelyének felkutatása, 1988–1989.* Rendészeti Szemle, 54. évf. (2006) 10. sz. 76.

⁶⁶ Szilágyi Sándor kifejezése. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 93/1/1989/05/16/01.

⁶⁷ *1956 mai szemmel. Fejtő Ferenc nyilatkozik.* Fejér Megyei Hírlap, 1990. szeptember 22.

⁶⁸ Ekkortól konzultált rendszeresen a Tájékoztatási Hivatal munkatársaival politikai kérdésekről.

⁶⁹ Úgy vélte, ez nem jelentené azt, hogy Nagy Imrét rehabilitálni is kellene. *Emlékeztető Hegedüs Andrásról folytatott beszélgetésről (1987. május 28.).* Budapest, 1987. június 12. Dégen István. MNL XIX-A-24-b-1987/175. d.

sírok azonosításával.⁷⁰ A Minisztertanács 1989. január 26-i ülésén tárgyalta az előterjesztést „a Nagy Imre és társai elleni büntetőügyben, valamint az 1956. október 23-át követő ellenforradalmi eseményekkel kapcsolatban kivégzettek kegyeleti kérdéseinek rendezéséről”.

A párton belül sokan tartottak a felelősségre vonástól és attól, hogy az újratemetés veszélyt teremthet („e napra sokan készülnek ártó szándékkal”), Fazekas János, romániai magyar kommunista politikus például azt kérte a PB-től, hogy „ne engedjék üldözni a Kádár korszak kádereit”.⁷¹ Az MSZMP ezért azt indítványozta, hogy legyen június 16-a a megbocsátásnak és az igazi megbékélésnek a napja, ugyanis „az indulatok felkorbácsolása és a gyűlölködés csak újabb nemzeti tragédiának mérges magvetése lenne. Tartsa távol magától mindenki a megtorlás és a bosszú minden kísértését”.⁷²

A temetés előtt három héttel, május 26-án tartott PB ülésen a temetéssel kapcsolatos KB-közleményt vitatták meg.⁷³ A tervezet szerint az MSZMP úgy akart megújulni, hogy „kritikusan, önkritikusan, de egyúttal tárgyilagosan viszonyul minden olyan cselekedethez, amely meghatározóan befolyásolta az ország sorsát.” A dokumentum szerint hiba bárkit is politikai tetteiért halálra ítélni, és egyértelmű jogi garanciákat tartottak szükségesnek annak érdekében, hogy ilyen eset többé ne fordulhasson elő. Felhívták mindenki figyelmét arra, hogy a temetés „ne válhasson a nemzetet újólag megosztó drámai eseménnyé, hanem a nemzeti megbékélést szolgálja”.⁷⁴ A kormány nyilatkozatában szintén hangsúlyozta, hogy legfőbb törekvése „a nemzeti megbékélés és a társadalmi közmegegyezés elősegítése az ország felemelkedéséért”, elhatárolták magukat a múlt hibás, nemegyszer vétkes politikai döntéseitől, az 1956 utáni megtorló intézkedésektől, és kifejezték eltökéltségüket, hogy lezárjanak egy oly sok megpróbáltatást hozó korszakot. Végül összefogásra szólítottak fel az új demokratikus Magyarország megteremtéséért.⁷⁵

A Történelmi Igazságtétel Bizottság (TIB)⁷⁶ a temetésre mozgósító röplapot készített,⁷⁷ amelyben a nemzeti gyász és megemlékezés napjának nevezte 1989. június 16-át.⁷⁸ A közlemény tovább fokozta az ellenzék köreiben az ellentéteket, azzal sem a Szabad Demokra-

⁷⁰ *Nagy Imre sem volt szent, de... Jeltelen sír helyett lehetne végtisztesség.* Reform, 1988. december 2.

⁷¹ *Fazekas János levele.* Bukarest, 1989. május 18. Nyers Rezső iratai. MNL M-KS 288. f. 66/19. ő. e.

⁷² *Nyugodt, méltóságteljes végtisztességet Nagy Imrének és társainak. Borics Gyula igazságügyi államtitkár sajtótájékoztatója.* Közzétették az 1956 és 1961 közötti kivégzettek névsorát. Népszabadság, 1989. május 11.

⁷³ A Berecz János és Balogh Sándor által előterjesztett anyagokból véglegesített KB közlemény szövege. Közli: S. Kosztricz Anna (szerk.): *Az MSZMP Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei.* I. kötet. Budapest, 1993. 1079–1080.

⁷⁴ *Javaslat a Politikai Bizottságnak a Nagy Imre temetésével kapcsolatos KB közleményre.* MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály. Titkos! TPO/403/A. Budapest, 1989. május 25. MNL M-KS 288. f. 22/1989/1. ő. e. ill. S. Kosztricz Anna (szerk.): *Az MSZMP Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei.* I. kötet. Budapest, 1993. 1079–1080.

⁷⁵ *Kossuth adó. 18:30. 14. 6. 89-b.* Hungarian Monitoring. HU OSA 300-40-1. 1422. d. Rehabilitáció: 1989:2.

⁷⁶ A TIB megalakítását ötvenhatosok indították el; a megtorlás áldozatainak teljes erkölcsi, politikai és jogi rehabilitációját követelték. A szervezet 1988. június 6-án adott először hírt magáról. A megalkulásról lásd: Hegedűs B. 1998. 287–295.; Kozák Gyula: *A TIB 1988-ban.* Beszélő, 1999/9. 89–93. Céljaikat világosan tükrözi első, az engedélyezett sajtóban nem közölt felhívásuk. *Történelmi Igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz.* Beszélő, 1988/25. BÖK III. 603–604. ill. Demokrata, 1988/3. (1956-os különszám) 5–6.

⁷⁷ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 103/1/1989/05/30/01.

⁷⁸ *Kossuth adó, Esti magazin, 18:30. 1.6.89-l.* Hungarian Monitoring. HU OSA 300-40-1. 1422. Rehabilitáció 1989:2.

ták Szövetsége (SZDSZ), sem a Fidesz nem értett egyet.⁷⁹ A szövegbe nem került be az SZDSZ-es Szilágyi Sándor és Danis György által szerkesztett rész, amely szerint a kivégzettek hozzátartozóinak és a rendező szervezetnek az a határozott kívánsága, hogy az MSZMP, a Hazafias Népfront és a KISZ utódszervezetei, valamint az erőszakapparátusok hivatalosan ne képviseltesék magukat se a ravatálnál, se a temetőben.⁸⁰

A PB május 26-i ülésén Németh Miklós felszólalásában úgy vélte, hogy ha nem rendezik az ügyet megnyugtatóan, akkor június 16-tól október 23-ig ez a kérdés gyújtópont lesz.⁸¹ Foglalkoztak azzal is, hogy a Fidesz és az SZDSZ nem ért egyet a TIB-bel, és június 16-át nem tekintik a nemzeti megbékélés napjának, mert az áldozatok és a gyilkosok közötti elhatárolás nem történt meg.⁸² A provokációt tőlük és nem az emigrációtól várta a hatalom, erre utaltak számukra Kopácsi Sándor június 12-én a Magyar Nemzet hasábjain megjelent cikkének zárómondatai is.⁸³ Nagy Imre és társai temetését Németh vízvázalásztónak tekintette: „Ez a nap a nemzeti megbékélés és a kiegyezés, a tiszteletadás és a gyász napja mellett szakaszhatár is lesz, hogy minél előbb lapozni tudjunk a múltunkban.”⁸⁴ Az MSZMP a múlt rituális lezárásának szánta a temetés engedélyezését.

A megbékélésre irányult a Mező Imre özevegye által felajánlott baráti, szimbolikus kéznyújtás gesztusa az 1956-os forradalom képviselőinek, amelyet Vásárhelyi Miklós elfogadott.⁸⁵ Ugyanakkor az újratemetés napjáig tovább folyt a vita az ellenzék és a hozzátartozók köreiben a temetésen történő hivatalos részvételről, annak ellenére, hogy az MSZMP-t sem a család, sem pedig a TIB nem hívta meg.⁸⁶

⁷⁹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 108/1/1989/06/06/01. A dokumentum szerint Orbán Viktor azzal fenyegette meg pártja testületét, hogy kilép, ha a Fidesz aláírja a „nemzeti összeborulást” hirdető – a június 2-i Magyar Nemzetben is megjelent – közleményt. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 109/1/1989/06/07/01.

⁸⁰ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 104/1/1989/05/31/01.

⁸¹ Kenedi János: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*. Október 23. – március 15. – június 16. a Kádár-korszakban. II. kötet. Budapest, 1996. 297.; *A Nagy Imre volt miniszterelnök temetésével kapcsolatos közlemény. Az Ellenzéki Kerekasztal összefüvetele. MSZMP PB ülése, 1989. május 26.* MNL M-KS. 288. f. 5/1066. ő. e.

⁸² Vö. Kenedi: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*, II. 340–342.

⁸³ „Remélem, hogy a június 16-i temetés, a múlt lezárásának fontos állomás lesz, feszültség és zökkenőmentesen fog lezajlani. Ez nemcsak nemzeti érdek, de ezt követeli egyre növekvő hírünk, nevünk is a világban.” Kopácsi Sándor: „Egy korszak temetésére és egyben feltámadására tértem vissza...” Magyar Nemzet, 1989. június 12.; Kenedi: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*, II. 342.

⁸⁴ Németh Miklós interjú. 4.6.89-s. Hungarian Monitoring. HU OSA 300-40-1. 1422. d. Rehabilitáció: 1989:2.

⁸⁵ Konzultáció a belpolitikai helyzetről és a párt helyzetéről. Állásfoglalás a pártszervek képviselőinek Nagy Imre és társai temetésén való részvételéről. A kormány képviselőinek részvétele Nagy Imre és társai temetésén, a kormány nyilatkozatának megjelentetése a június 15-ei lapokban. MSZMP PB ülése, 1989. június 13. MNL M-KS. 288. f. 5/1068. ő. e.

⁸⁶ A 301-es parcella. Mégis van lista a sírhelyekről. Magyar Nemzet, 1989. április 1. Volt hozzátartozó, aki kijelentette, hogy abban az esetben, ha valamelyik hivatalos szervezet koszorúzna, vagy hivatalosan megjelenne, akkor elviszi az „ő koporsóját” onnan, hiszen a megtorlástól a hatalom teljesen világosan nem határolta el magát. *Kossuth adó, Esti magazin*, 18:30. 1.6.89-l. Hungarian Monitoring. HU OSA 300-40-1. 1422. d. Rehabilitáció: 1989:2. A TIB tárgyaló küldöttsége végül megállapodott Németh Miklóssal és Szűrös Mátyással, az akkori országgyűlés elnökével arról, hogy a Hősök terén ők ketten leróhatják tiszteletüket a ravatalok előtt a kormány, illetve a parlament nevében. Rajtuk kívül Pozsgay Imre államminiszter és Medgyessy Péter miniszterelnök-helyettes vett részt a koszorúzáson. Magyar Nemzet, 1989. június 8.

A belügy feladata volt, hogy megkíséreljék a közvéleményt a kormány mellé állítani, ehhez minden eszközt igénybe kellett venniük.⁸⁷ Az ellenzéki pártok térnyerésével és a TIB háttérbe szorulásával azonban csökkentek a nemzeti megbékélést hangoztató és gyakran a TIB-hez tartozó ügynökök lehetőségei.⁸⁸ Az információszerzésen túl kiemelten kellett kezelni az olyan kombinációkat, aktív intézkedéseket, amelyek a kegyeleti gondolkörre orientáltak, az eseménnyel kapcsolatban a rehabilitációt és a végtisztesség megadását helyezték előtérbe.⁸⁹ Mindhárom csoportfőnökség kiválasztott olyan hálózati személyeket, akiken keresztül a kül- és belpolitikai hangulatot befolyásolni kívánták. Feladatuk volt, hogy arról beszéljenek, a magyar vezetés jót akar, pozitív irányú kezdeményezéseket, intézkedéseket tesz, ezért nem lenne jó, ha a „szélsőséges erők” július 16-án vagy október 23-án kiprovoálnának egy visszarendeződést.⁹⁰ Ennek megfelelően a III/I. és III/II. csoportfőnökség megvizsgálta, hogy a Külügyminisztériumon keresztül milyen lépéseket tehet az eseményeknek az általuk kívánatos irányba történő befolyásolására. Az illetékes külügyi tisztviselőn (Bényi József) keresztül, „baráti” beszélgetés keretében felkérték Mark Palmert, az Egyesült Államok budapesti nagykövetét, hogy az alternatív szervezetekben meglévő ismeretségeit felhasználva igyekezzen az esemény kegyeleti jellegét erősíteni, lebeszélni a résztvevőket a politikai demonstrációról.⁹¹

Kiválasztották azokat a hálózati személyeket, akik alkalmas pozícióban voltak, részükre részletes, személyre szóló feladattervet és „magatartási vonalat” dolgoztak ki. Ilyen volt például a TIB-ben meglévő, nem nevesített kapcsolatuk, akin keresztül megkísérelték rábírni a hozzátartozókat egy nyilatkozat kiadására, amelyben felszólítanak mindenkit, hogy kegyeleti érzéseiket ne használják fel szélsőséges cselekményekre, provokációkra.⁹² Ilyen nyilatkozat végül nem készült, azonban a TIB felhívása ennek megfelelő szellemben íródott.⁹³

⁸⁷ *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 9-i üléséről.* III/III. Csoportfőnökség. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁸⁸ Az operatív bizottság üléséről készült jelentés szerint azonban „Szilárd” fedőnevű titkos megbízott feladatát végrehajtotta. *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 22-i üléséről.* BM III/III. Csoportfőnökség. Szekeres Péter r. százados. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁸⁹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 97/1/1989/09/22/01.

⁹⁰ *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 9-i üléséről.* BM III/III. Csoportfőnökség. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁹¹ A nagykövet egyetértett azzal, hogy a temetés nyugodt lefolyása megkönnyítené a nemzet megbékélését, és mindenben segítséget ígért. *RT Távirat Másolat.* EPF. Washington/New York. Bényi. 1989. május 29. MNL XIX-J-1-j A KÜM és magyar államhatalmi és államigazgatási szervek kapcsolata 1989. 2. d. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy nem voltak elégedettek a nagykövet lépéseivel az állambiztonság részéről, ugyanis júniusban ismételt kezdeményeztek egy „baráti beszélgetést”. *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. június 5-i üléséről.* BM III/III. Csoportfőnökség. Szekeres Péter r. százados. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁹² *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 9-i üléséről.* III/III. Csoportfőnökség. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁹³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 103/1/1989/05/30/01.

A belügy a független lapoknál meglévő pozícióit fel kívánta használni olyan cikkek megjelentetésére – a Reform, az Unió,⁹⁴ a Világ, a Magyar Hírlap szerkesztőségében –, amelyek a kegyeleti szándékot, a nemzeti megbékélésre, a nyugalom megőrzésére inspiráló hangvételt erősítik, és azt sugallják, hogy a nemzet érettségének bizonyítéka lesz, ha a június 16-i események rendben zajlanak. Megvizsgálták, hogy kapcsolatrendszerük segítségével készíthető-e olyan televízió műsor, amely Kopácsi Sándornak a Magyar Nemzetben megjelent „pozitív hangú” levelét erősíti.⁹⁵ Az operatív bizottság 1989. május 22-i ülésen beszámoltak arról, hogy elkészült a sajtóterv, amelynek megfelelően a Reform június 1-ig elkészítette és közölte a Szilágyi Sándorral, Hegedűs B. Andrással és az egyik özvegyvel készített interjúkat. A tervezett operatív intézkedések között szerepelt, hogy az MTV Panoráma című műsorának forgatócsoportját Király Bélához és Kopácsi Sándorhoz utaztatják. A szamizdat kiadványokban (Hiány és Munkás) olyan cikkek megjelentetését jelölték ki feladatként, amelyek a hangsúlyt szintén a temetés kegyeleti jellegére helyezik, és árnyalt fogalmazással – operatív pozíciók gyengítése nélkül – a politikai demonstráció szervezőivel szembenálló, kritikai hangvételt használnak, és erőteljesebben bírálják azokat a terveket, amelyekről akár a belügy által gyártott és a „szélsőjobboldali” emigráció véleményét tükröző rölapokon⁹⁶ vagy más úton tudomást szereztek.⁹⁷

Amikor a belügyi szervek az intézkedések hatását összegezték, úgy vélték, „a nyugalom megőrzésének irányába történő ösztönözés hatása” mérhető volt. Mind külföldön, mind belföldön sikerült olyan hangulatot kialakítani, amely garanciákat adott a temetés zavarmentes, békés lebonyolítására.⁹⁸

Június 16-a lehet-e a nemzeti megbékélés napja?

1989. június 16-án a Hősök terén kétszázazernyi tömeg tisztelgett Nagy Imre és társai újratemetésén.⁹⁹ A szónokok (Vásárhelyi Miklós, Király Béla, Zimányi Tibor, Mécs Imre, Rácz Sándor, Orbán Viktor) a halottakat méltatták, felolvasták a kivégzettek neveit,¹⁰⁰ és amikor

⁹⁴ A belügy inspirálására a lap – az interjú gondolatát megerősítendő – egy önmérsékletre figyelmeztető szerkesztőségi cikket is megjelentetett. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 97/1/89/09/22/01.

⁹⁵ Kopácsi Sándor: *Torontói üzenet. Gyűlölködéstől mentesen lezárni az elmúlt négy évtizedet*. Magyar Nemzet, 1989. május 9.

⁹⁶ A belügy a rölapokat eljuttatta ellenzéki személyekhez. A címlisták június elejére készültek el a terjesztéséhez. *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. május 29-i üléséről*. Szekeres Péter r. százados. BM III/III. Csoportfőnökség. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.; *Emlékeztető a Nagy Imre és társai temetésének előkészítésére alakult ÁB operatív bizottság 1989. június 5-i üléséről*. Szekeres Péter r. százados. BM III/III. Csoportfőnökség. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d. A rölap szerint a magyaroknak egy kommunista („a vörös Nagy Imre”) temetésén nincs keresnivalójuk. Az ő nevéhez kötötték az embertelen kuláklisztákat, a kínvallatásokat, az internálásokat. Az újratemetésről azt írták, hogy ott a kommunisták gyűlnek össze, hogy ismét eltemessék őt, és ismét elvtársai körében lehessen. Melléklet: rölap. Uo.

⁹⁷ *Nagy Imre és társai temetése előkészületeinek operatív befolyásolására. Sajtóterv*. Budapest, 1989. május 19. Dr. Földvári László r. ezredes csoportfőnök helyettes. BM III/III. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés I. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁹⁸ *Nagy Imre és társai temetésének állambiztonsági biztosításáról. Jelentés*. Budapest, 1989. június. Belügyminisztérium. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés II. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

⁹⁹ Király Béla (szerk.): *Amire nincs ige. Visszaemlékezések, 1912–2004*. Budapest, 2004. 359–394.

¹⁰⁰ A kivégzettek listája, a hitelesség már maga igazságtételként értelmezhető az utókor részéről. A 301-es parcella. *Hiánylista*. Magyar Nemzet, 1989. május 22. A büntetés-végrehajtás adatai és a bírósági iratok alapján összeállított első hivatalos névsor 277 személy adatait tartalmazta. Ez a névsor nem egyezett meg teljesen a TIB által publikálttal. A Kapu című folyóiratban megjelent ki-

a „forradalom”-ról beszéltek, nem annak folytatásáról vagy újraélesztéséről, hanem a békés átmenetről szóltak, az 1956-ban meghirdetett célok érdekében. A beszédek az állambiztonság megítélése szerint nem tükrözték „az elvárható önmérsékletet”, és több felszólaló „nyíltan felvázolta – és esetenként követelte – a rendszerváltozás programját” (Rácz Sándor, Orbán Viktor és Méray Tibor beszédét emelték ki).¹⁰¹

Göncz Árpád megnyitó szavait követően Vásárhelyi Miklós hangsúlyozta, hogy a társadalom kész a megbékélésre, mert így kívánja az ország érdeke, de „nem felejt”, szabad hazát, jogállamot, tisztességes megélhetést vár el. Olyan demokratikus, szociális, igazságos és törvényes társadalmat, amelyet a felkelt nép 1956 októberében megálmodott, és amely valóban az intézményes rend és a béke országa lesz.¹⁰² Mécs Imre a nemzeti gyász kapcsán az elvesztegetett harminckét évet vette számba. Véleménye szerint azonban az újratemetés több volt, mint a megemlékezés napja, alkalmat adott a lelkiismeret-vizsgálatra is. Összefogásra szólított fel, hogy megteremtődjék az, ami az 56-osok vágya volt, amiért életüket áldozták: a független, szabad, demokratikus Magyarország.¹⁰³ Zimányi Tibor, aki az internáltak nevében szólalt fel, a nemzeti megbékélésnek két elengedhetetlen feltételét látta: egyrészt valamennyi áldozat megfelelő rehabilitációját, másrészt hogy mindazok, akik a törvénysértések elkövetésében érintettek, vagy utólag egyetértésüket fejezték ki, önként távozzanak minden közéleti szereplésből.¹⁰⁴ Király Béla szintén a megbékélés fontosságát hangsúlyozta, és elvetette a gyilkosok büntetőjogi felelősségre vonását. Nagy Imre emléke megszenteltetésének tartotta volna, ha sírja széléről ujjal mutatnának gyilkosaira, és a magyar társadalom engedne a bosszúállásnak. A spanyol, illetve az uruguayi modell követését javasolta, amely totalitárius rendszerből, illetve véres katonai diktatúrából békésen hozott létre demokratikus társadalmat.¹⁰⁵ Rácz Sándor¹⁰⁶ három fő akadályát nevezte meg a szabad Magyarország létrejöttének: a szovjet csapatok jelenlétét, a kommunista pártot, amely görcsösen ragaszkodik a hatalmához, és a magyar társadalom megosztottságát. Orbán Viktor¹⁰⁷ értetlenül állt az előtt, hogy azok a párt- és állami vezetők, akik elrendelték, hogy a forradalmat meghamisító tankönyvekből oktassanak, „ma szinte tülekednek, hogy – mintegy szerencsehozó talizmánként – megérinthessék ezeket a koporsókat.” Esélyt látott arra, hogy békés úton érjék el mindazt, amit az 1956-os forradalmárok véres harcokban igyekeztek megszerezni.

végzettek névsorát még tavasszal elhelyezték a parcella közepén felállított kopjafán. A *titokzatos 301-es parcella*. Reform, 1989. március 31.

¹⁰¹ Kenedi: *Kis állambiztonsági olvasókönyv*, II. 342., 389.

¹⁰² Vásárhelyi Miklós: *Ne engedjük el többé egymás kezét!* In: Vásárhelyi Miklós: *Ellenzékben*. Budapest, 1989. 367.

¹⁰³ *A mai nap korszakváltás határköve*. http://www.rev.hu/89/f?p=107:18:2257843683694506::NO:RP,18:P18_DOC_ID:122 [Letöltés ideje: 2012. 12. 21.]

¹⁰⁴ *A megtörhetetlen lélek hozott össze bennünket*. http://www.rev.hu/89/f?p=107:18:2257843683694506::NO:RP,18:P18_DOC_ID:126 [Letöltés ideje: 2012. 12. 21.]

¹⁰⁵ *Vér és erőszak nélkül kell szabad országgá válnunk*. Király: *Amire nincs ige*, 359–394.

¹⁰⁶ *Továbbra is küzdünk minden apró igazságért*. http://www.rev.hu/89/f?p=107:18:2257843683694506::NO:RP,18:P18_DOC_ID:124 [Letöltés ideje: 2012. 12. 21.]

¹⁰⁷ *A hatodik koporsóban a mi elkövetkező húsz évünk is ott fekszik*. http://www.rev.hu/89/f?p=107:18:2257843683694506::NO:RP,18:P18_DOC_ID:123 [Letöltés ideje: 2012. 12. 21.] A beszéd közös munka eredménye, a Fidesz vezérkarának szövege volt. *Ki írta Orbán Viktor 1989. június 16-ai beszédét? Interjú Fodor Gáborral*. Magyar Hírlap, 2001. június 15.

A rákoskeresztúri Új köztemető 301-es parcellájánál a szónokok ugyancsak a megbékélés igényét hangsúlyozták. Méray Tibor¹⁰⁸ beszédében elhangzott újra, hogy méltatlan lenne Nagy Imre emlékéhez, ha bosszúállást vagy gyűlöletet hirdetnének. Kopácsi Sándor¹⁰⁹ június 16-át az 1956-os forradalom és szabadságharc gyászünnepének minősítette, amelynek „a megbékélés napjává kell magasodnia”. A bűnbakkeresés és a bosszúállás helyett – hasonlóan a többi szónokhoz – a megbékélés szellemét, a társadalmi békét tartotta szükségesnek.

Amikor 1989. július 12-én Bush amerikai elnök Magyarországra látogatott, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott beszédében a június 16-i temetést méltóságteljesnek és békítő jellegűnek nevezte.¹¹⁰

Ugyanakkor a rendezvény többekben csalódottságot keltett. Az MSZMP reformkörü mozgalma nehezményezte, hogy lekommunistázták és a koszorúzásnál is mellőzték őket.¹¹¹ Csurka István (MDF) a TIB-et bírálva kifejtette, álságosnak tartja, hogy a „rég reformkommunisták” mondták a „mai reformkommunistáknak”, hogy maradjanak távol. A Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (POFOSZ) egyes tagjai szintén úgy vélekedtek, hogy a kommunisták „meglovagolták” 1956-ot.¹¹²

Nagy Imre és mártírtársainak temetésére készülve gyakran hangzott el az a kijelentés, hogy június 16-án egy korszakot temetnek el. Az MSZMP az újratemetést a megbékélés napjává kívánta tenni. Németh Miklós kiegyezésről beszélt, és hozzátette, hogy a rehabilitáltak helyett nem lehet másokat a vádlottak padjára ültetni.¹¹³ A Fidesz szerint ugyanakkor hamis volt a nemzeti kiegyezés jelszava, mert azokat a célokat, amelyekért a forradalmárok életüket adták, még nem érték el ekkor. Ennek legfőbb akadályát pedig magában a párt látták, amelynek vezetői a „nemzeti megbékélés”-ről szónokoltak. Kövér László kiemelte, hogy amikor 1956 forradalmárait temetik, nem feledkezhetnek meg azokról a bűnökről, amelyeket „az MDP, majd a vele magát maig jogfolytonosnak valló MSZMP a magyar társadalom ellen elkövetett.” Úgy vélte, ezeket a bűnöket nem csupán nem lehet, hanem nem is szabad elfelejteni. A nemzeti megbékélés jelszava ugyanis összemosza a különbséget a hóhér és az áldozat között.¹¹⁴

Magyarországon a jogi lehetőségek korlátozottak voltak a felelősségre vonás tekintetében a rendszerváltást követően.¹¹⁵ A múlt rituális lezárására Nagy Imre újratemetésén tettek kísérletet. A kegyeleti aktus azonban nem vált a nemzeti megbékélés mérőföldkövévé.¹¹⁶ Az újratemetés ugyanakkor lehetőséget kínált a Kádár-rendszerrel való jelképes szakításra,

¹⁰⁸ *Ha megfullad a szellem, nincs fejlődés, nincs jólét!* http://www.rev.hu/89/f?p=107:18:22578436-83694506:NO:RP,18:P18_DOC_ID:132 [Letöltés ideje: 2012. 12. 21.]

¹⁰⁹ *Az újrakezdés, a megújulás, az életakarát programja támadt fel.* http://www.rev.hu/89/f?p=107:18:225-7843683694506:NO:RP,18:P18_DOC_ID:130 [Letöltés ideje: 2012. 12. 21.]

¹¹⁰ Magyar Nemzet, 1989. július 13.

¹¹¹ *A Budapesti Reformkör a TIB-hez.* 1989. június 19. Ágh Attila – Gécz József – Sipos József (szerk.): *Rendszerváltók a baloldalon. Reformerek és reformkörök 1988–1989.* Válogatott dokumentumok. Budapest, 1999. 252–253.

¹¹² ÁBTL 2.7.1. NOIJ 117/2/1989/06/19/02.

¹¹³ Magyar Nemzet, 1989. június 16.

¹¹⁴ Fidesz Press, 1989. június 10.

¹¹⁵ A Zétényi–Takács-törvény hatálybalépésének kudarcáról lásd: Kende Péter: *Igazságtétel.* <http://beszelo.c3.hu/00/03/15kende.htm> [Letöltés ideje: 2012. 02. 09.]

¹¹⁶ Vö. *Előzetes intézkedési terv az október 23-ával kapcsolatos szélsőséges jelenségek operatív felderítésére.* Cirkos Tibor r. alezredes osztályvezető. BRFK III/III. Osztály Dr. Stefán Géza r. ezredes főkapitány helyettes. 1989. 10. 20–23. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

1989. június 16-a erkölcsi mérőföldkő volt: lélektani és történelmi fordulópont, az összeszkadóban lévő Kádár-rendszer ekkor szembesült az igazsággal. Az esemény „olyan volt, mint egy úrfelmutatás, amely elől a Gonosz szűkülve menekül” – írta pár hónappal később Kende Péter.¹¹⁷

1989. október 23-a és a nemzeti megbékélés gondolata

1989. október 23-a lényegesen nagyobb erőpróbának ígérkezett június 16-ától.¹¹⁸ Nagy Imre és társai újratemetése és október 23-a között zajlott le a rendszerváltás döntő politikai szakasza. A nyár belpolitikai eseményeit a háromoldalú Nemzeti Kerekasztal tárgyalások határozták meg, amelyet az MSZMP, az Ellenzéki Kerekasztal (EKA)¹¹⁹ és a Harmadik Oldal folytatott, és amelyek a békés rendszerváltást készítették elő. A megállapodást szeptember 18-án írták alá,¹²⁰ ebből azonban kimaradt az SZDSZ és a Fidesz, bár vétőjogukról lemondtak. Magyarországon tehát szerződésben szabályozva történt a rendszerváltás, az „igazság” érvényre juttatásának kevesebb jelentőséget tulajdonítottak, mint az átmenet békés voltának. Egységes kelet-európai minta nincs erre vonatkozóan, hiszen például a kommunista múlttal kapcsolatos diskurzus nem vált központi jelentőségűvé a szlovák átmenetben, miközben Csehországban meghatározó volt.¹²¹

A párt megpróbálta úgy beállítani az eseményeket, hogy a múltat nem külső nyomásra értékeli újra, hanem ez saját kezdeményezésre történik, a tanulságok levonása, az elkövetett hibák korrigálása érdekében. Az MSZMP közelgő kongresszusára készülő program fontos részét képezte a múlt újraértékelése „az elhatárolódás és vállalás kettősségének jegyében”. Az 1956-tal kapcsolatos újabb politikai állásfoglalás kidolgozásának szükségességét az ellenzéki szervezetek „rendszerváltozás propagandájával” indokolták. A PB megbízta Barabás Jánost, a KB ideológiai titkárát, hogy a KB számára készített állásfoglalás-tervezetnek megfelelően irányítsa az előkészületeket, és dolgozzon ki részletes menetrendet a feladat megoldására. Egyúttal felhatalmazták, hogy kezdjen megbeszéléseket az együttműködési készséget mutató politikai csoportok képviselőivel.¹²²

Júliusban a KB javaslatot tett arra, hogy az 1956-tal kapcsolatos, október 23-a és november 4-e közötti megemlékezések a „nemzeti megbékélés” jegyében kerüljenek megrendezésre: ha június 16-a nem lehetett, akkor október 23-a legyen a „nemzeti megbékélés” napja.¹²³ Felkérték az országgyűlés elnökét, hogy tegyen javaslatot a nemzeti megbékélés

¹¹⁷ Kende: *A párizsi toronyból*, 154.

¹¹⁸ Nagy Imre és társai temetésének állambiztonsági biztosításáról. *Jelentés*. Budapest, 1989. június. Belügyminisztérium. 1989 391/II-50. VI. 1989. VI. 16. 4. Nagy Imre temetés II. ÁBTL 1.12.2. 8. d.

¹¹⁹ Alapító szervezetei: Bajcsy-Zsilinszky Társaság (BZST), Fidesz, Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt (FKgP), Független Szakszervezetek Demokratikus Ligája (FSZDL) (megfigyelőként), Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP), MDF, Magyar Néppárt (MNP), Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP), SZDSZ.

¹²⁰ Bozóki András: *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987–2002*. Budapest, 2003. 93., 98.

¹²¹ Pauer, Jan: *Aufarbeitung der Diktaturen in Tschechien und der Slowakei*. Aus Politik und Zeitgeschichte, Jg. 56. (2006) No. 42. 25–32.

¹²² Az Október 23-a Bizottsággal és a TIB-bel. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 193/2/1989/10/04/02.; *Az MSZMP javasolja a népfelkelés évfordulójának megünneplését*. Népszabadság, 1989. július 6.; *Javaslat a Politikai Intéző Bizottságnak az 1956-os népfelkeléssel kapcsolatos megemlékezésre*. Budapest, 1989. július 6. Andics Jenő. MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály. Bizalmas! TPO/494. Látta: Barabás János. MNL M-KS 288. f. 22/1989. 1. ó. e.

¹²³ Volt olyan szervezet, amely október 23-át nemcsak a megbékélés, hanem az erőszakmentesség napjává kívánta nyilvánítani. Ezt javasolta a Baloldali Ifjúsági Társulás Tanácsa és a Magyar Dol-

szellemét tükröző nyilatkozat közzétételére. Kezdeményezték azt is, hogy a minisztertanács javasolja az országgyűlésnek, hogy a rehabilitációs munka végeredményeként a jogtalanul elítéltek kapjanak erkölcsi jóvátételt. Megfontolásra ajánlották az EKA tagjainak és a harmadik oldalon helyet foglaló szervezeteknek, hogy a nemzeti érdekegyeztető tárgyalásokon essen szó a nemzeti megbékéléssel összefüggő történelmi jellegű kérdésekről. Az ilyen tárgyi megbeszéléseket azért tartották indokoltnak, mert úgy vélekedtek, hogy „bizonyos csoportosulások igyekeznek kisajátítani a múltat, sértve a békés átmenet érdekeit kommunis-taelenes hangulatkeltésre akarják felhasználni a közelmúlt évfordulóit.”¹²⁴

Hasonlóan június 16-ához, az állambiztonsági szolgálat tevékenységének fő hangsúlya a békés átmenetre, az összeomlás elkerülésére és a távlati kibontakozás feltételeinek biztosítására került.¹²⁵ A főkapitányságok vezetői a helyi sajtó útján nyilatkozatban hívták fel a figyelmet az önmérsékletre, a kulturált magatartásra a rendezvényeken. A központi sajtóban erre a Belügyminisztérium vezetése külön közleményt jelentetett meg.¹²⁶ A BRFK III/II-1., illetve 2. Osztályok kapcsolatain (SzT, hálózat, társadalmi, hivatali) keresztül olyan információkat terjesztettek, amelyek a kormány pozitív lépéseit, kezdeményezéseit erősítették. Azt kellett sugallni, hogy ez a folyamat minden bizonnyal megtorpanna egy esetleges provokatív célú demonstráció esetén,¹²⁷ ugyanakkor a belügy intézkedése szerint a zászlók égetését, vörös csillagok leverését el kellett tűrni.

Az MSZMP Budapesti Bizottsága javasolta, hogy október 23-a legyen a nemzeti kiegyezés ünnepe: október 23-a szellemiségét elődjüknek tekintették, és az elmúlt negyven év reformkezdeményezései között kívánták számon tartani.¹²⁸ A pártbizottság arra törekedett, hogy Budapesten az október 23-i ünnepségen az ellenzéki szervezetekkel közösen emlékezzenek a „népfelkelés” kezdetéről, ezért konkrét megbeszéléseket kezdeményeztek, elsősorban a TIB-bel. Együttal támogatták azt a kezdeményezést, hogy a fővárosban közterületet nevezzenek el Nagy Imréről, és javaslataik között szerepelt egy közös emlékmű állítása 1956 halottainak, mégpedig hősök és áldozatok elnevezéssel.¹²⁹

A javaslatot a Ribánszki Róbert nevével jegyzett társaság, az MSZMP Marxista Egységplatform felháborodva fogadta, és tiltakozott ellene. 1956 átértékelését, október 23-a nemzeti ünnepé nyilvánítását és a hasonló lépéseket az egyre nyíltabban hangoztatott rend-

gozók Ifjúsági Szövetsége. *EM. 21.7.89.-z. Hungarian Monitoring.* HU OSA 300-40-1. 1309. d. 1956:1988. 11:15

¹²⁴ A Központi Bizottság állásfoglalása az 1956-os népfelkeléssel kapcsolatos megemlékezésről. *Tervezet.* Budapest, 1989. július 6. Andics Jenő. MSZMP KB Társadalompolitikai Osztály. Bizalmas! TPO/494. Látta: Barabás János. MNL M-KS 288. f. 22/1989. 1. ő. e.

¹²⁵ *Intézkedési terv. Budapest, 1989. október.* Tárgy: 1989. október 23. operatív biztosításával kapcsolatos. BRFK III/III. Osztály. Dr. Stefán Géza. 1989. 10. 20-23. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹²⁶ *Országos rendőrfőkapitány 1/1989. intézkedése az 1956. október 23-ai népfelkelés 33. évforduló-jával kapcsolatos rendőri feladatokra.* Budapest, 1989. október 18., Dr. Turos András r. vezérőrnagy. MNL XIX-B-1-az-50-14/1/1989. 187. d. „A résztvevők közmegegyezést és megbékélést demonstráló magatartása legyen bizonyítéka fejlett politikai kultúránknak és európaiságunknak, s ehhez szükség van minden törvénytisztelő állampolgár közreműködésére és segítségére.” – szövege a BM közleménye. *Minden résztvevő együttműködésére számítanak. A BM közleménye.* Népszava, 1989. október 21.

¹²⁷ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 200/1/1989/10/13/11.

¹²⁸ Magyar Nemzet, 1989. július 19.; Esti Hírlap, 1989. július 18.

¹²⁹ *Kossuth 10.00 h Hírek.* 18. 7. 89-b. Hungarian Monitoring. HU OSA 300-40-1. 1309. 1956: 1988. 11:15

szerváltozás programjának támogatásaként értelmezték.¹³⁰ Az ellenzék szintén elutasítóan fogadta a felhívást. A Fidesz tatai csoportja agyrémnek, fantáziálásnak minősítette az indítványt, és hasonlóan minősítették a hatalom év eleji színpadias megnyilvánulásához.¹³¹ Ízléstelennek nevezték, hogy a demokratikus forradalmak nemzeti ünnepé tételében indítványozóként azok tetszelegjenek, akik korábban a csendes tiszteletadást is megakadályozták. A TIB tagjai kijelentették többek között, hogy „ez egy provinciális, primitív pimaszkodás [...], népbolondítás a majdani minél több szavazat érdekében [...], néhány budapesti alhülye találta ki.” A Magyar Október Párt (MOP) röpcédulákat terjesztett, amelyekben az szerepelt, hogy nem engedhetik, hogy a kommunista diktatúra elleni forradalmat kommunista hatalmi törekvések szolgálatába állítsák, október 23-át, a forradalom első napját leválasszák annak egészéről, és a gyilkosokkal politikai örökséget vállalók tisztelegjenek áldozataik előtt, „a szovjet szuronyokkal hatalomra segített párt még reformista álarcban ünnepelje a forradalmat.”¹³²

A demokratizálódási folyamatok hatásaként megalakult és egyre aktívabb társadalmi és politikai életet élő pártok és szervezetek tevékenységének kezdettől fogva egyik sarkalatos pontja a történelmi múlt újraértékelése, 1956 és a benne résztvevők tisztázása, a törvénytelennek minősített harcuk jogosságának elismertetése, az áldozatok emlékének méltó megőrzése volt. Ennek érdekében hozták létre az Október 23-a Bizottságot augusztus végén.¹³³ Alapítói (FKGP, POFOSZ, Magyar Néppárt, MFP, Kereszténydemokrata Néppárt, BZSBT, MDF, Független Magyar Demokrata Párt) és a később csatlakozók (Fidesz, TIB, SZDSZ, MSZDP, MOP) több háttérbeszélgetést követően megállapodtak október 23-a megünneplésének menetrendjében. Céljuk egy békés, konfliktusoktól mentes, több helyszínen, több napon át zajló rendezvénysorozat megtartása volt, amelyen a társadalom széles rétegeinek bevonásával, nemzeti összefogással emlékezni kívántak az önkényuralom ellen fellépő neves és névtelen mártírokra, és hitet kívántak tenni „egy elkövetkezendő szabad, demokratikus Magyarország” mellett.¹³⁴

Az MSZMP szeptember 28-ra megbeszélésre hívta a TIB, a POFOSZ és az MDF felhatalmazott képviselőit. A Bizottság úgy határozott, hogy udvarias hangú levélben elutasítja a meghívást, és Állásfoglalást¹³⁵ fogadott el, amelyben a leghatározottabban elítélték az 1956. november 4-i szovjet katonai beavatkozást, az azt követő tömeges megtorlást. Követelték, hogy az országgyűlés nyilvánítsa piros betűs nemzeti ünnepé, munkaszüneti nappá október 23-át. A „nemzeti megbékélés” jelszavának hangoztatása véleményük szerint nem szolgált más, mint a párt 1956 utáni szégyenteljes szerepének, hatalomátmentési törekvéseinek elkendőzését. Az állásfoglalás szerint a tényleges nemzeti megbékélés a hatalom birto-

¹³⁰ *Ellenezzük Október 23-a nemzeti ünnepé nyilvánítását! Nyílt levél az MSZMP Központi Bizottságához.* Az MSZMP Marxista Egységplatform szervezői. Budapest, 1989. július 25. OE/1761/1989. Szűrös Mátyás az Országgyűlés elnöke, 1989. MNL XVIII-6-n. 3. d.

¹³¹ Grósz Károly és Huszár István Hazafias Népfront (HNF) vezető a „szinte heroikus küzdelem végső akkordjaként” a parlament elé terjesztette az indítványt március 15-e nemzeti (munkaszüneti) ünnepé nyilvánítására. ÁBTL 2.7.1. NOIJ 146/5/1989/07/28/05.

¹³² ÁBTL 2.7.1. NOIJ 146/5/1989/07/28/05.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ 144/3/1989/07/26/03.; ÁBTL 2.7.1. NOIJ 140/1/1989/07/20/01.

¹³³ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 180/1/1989/09/14/01.

¹³⁴ *Intézkedési terv.* Budapest, 1989. október. Tárgy: 1989. október 23. operatív biztosításával kapcsolatos. BRFK III/III. Osztály. Dr. Stefán Géza. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹³⁵ *Állásfoglalás október 23-a megünnepléséről, „a nemzeti megbékélésről.”* ÁBTL 2.7.1. NOIJ 189/1/1989/09/27/01.

kosainak a politikai, gazdasági kiváltságokról való lemondását, a valódi demokrácia megteremtését jelenti, és nem egy-egy történelmi dátumhoz kapcsolódik.¹³⁶

A köztársaság kikiáltása és a hatalmi harc kezdete

Ez volt az első valóban szabad október 23-a, országszerte több száz ünnepséget tartottak. Nemcsak a fővárosban, hanem az ország különböző pontjain is emlékeztek arra, hogy a kommunista diktatúra mindig önkényt jelent, és október 23-a legfőbb tanulsága az, hogy ennek soha többé nem szabad megismétlődnie.¹³⁷ Ugyanakkor a „szabad ünneplést” beárnyékolta, hogy a budapesti megemlékezéseken a belügy részéről a „kiemelt operatív feladatokat” huszonhárom SzT-tiszt és negyvenhat hálózati munkatárs hajtotta végre.¹³⁸

Az évfordulóra az ellenzék mérsékelt szárnya (elsősorban az MDF) nem tervezett semmilyen konfrontációs jellegű megmozdulást.¹³⁹ Voltak azonban kisebbségi elképzelések is, amelyek nem mindenben azonosultak ezekkel a nézetekkel. A belügy szerint – hasonlóan a június 16-ai jelentésekhez – a „szélsőségeseknek mondható” szervezetekben (SZDSZ, Fidesz, Magyar Radikális Párt, Szabadság Párt, MOP) olyan elképzelés is megfogalmazódott, hogy a rendezvénysorozat a széles nyilvánosságot felhasználva alkalmas a belpolitikai helyzet végsőkéig való élezésére és ezáltal a kormány lemondatására. Egy nagy tömegeket megmozgató demonstrációval el lehet rettenteni a visszarendeződést akaró erőket, és a politikai hatalmat rá lehet kényszeríteni pozícióik feladására. A jelentés szerint ezért nem kívántak engedélyt kérni¹⁴⁰ semmilyen rendezvényükre, elvetettek mindenfajta egyezséget, és nem fogadták el az MSZMP által meghirdetett megbékélést, azt azonban elvárták, hogy az állampárt a kongresszus után ítélje el az 1956. november 4-ei szovjet „segítségnyújtást”.¹⁴¹

A belügy azonban eltúlozta a helyzetet, mert végül ugyan megjelentek az ünnepségeken a radikálisabb hangok, amelyek azt hangoztatták, hogy nem kérnek a nemzeti megbékélésből,¹⁴² de az átmenet békés jellegét nem kívánták veszélyeztetni, forradalmi helyzet kialakítására nem törekedtek (a szónokok közül többen együttműködtek a belüggyel), és az ilyen törekvések nem is rendelkeztek társadalmi támogatottsággal. Ebben a vonatkozásban a

¹³⁶ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 189/1/1989/09/27/01.

¹³⁷ Magyar Nemzet, 1989. október 24.; *Jelentés, Budapest, 1989. október 18.* Tárgy: operatív telefonügyelet megszervezése. Dr. Csatádi István r. alezredes. ov. BRFK III/III-1. Osztály. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d.

¹³⁸ *Jelentés, Budapest, 1989. október 18.* Tárgy: operatív telefonügyelet megszervezése. Dr. Csatádi István r. alezredes. ov. BRFK III/III-1. Osztály. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d.; *Feljegyzés az október 22-ei rendezvényekről.* Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III-D. Alosztály. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹³⁹ *Rejtjelezett okmány.* Szigorúan titkos! Állomás: Genf. 39/7053/1860/1989. október 5. Tárgy: Október 23. és az MDF. Mercz László, ITU-alkalmazott, néhány éve disszidált, MDF-szimpatizáns. 173-Szomjas. ÁBTL 1.1.4. BX/89 Ideológiai diverzió 1.1.4. T-V/89/V. Magyarország

¹⁴⁰ Az 1989. III. törvény értelmében bejelentési kötelezettségük volt, amelynek eleget is tettek. Lásd pl. *Köztéri rendezvény bejelentése.* Budapesti Rendőr-főkapitányság. Budapest, 1989. október 17. SZDSZ, XVII. csoport, Barna Andor. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹⁴¹ ÁBTL 2.7.1. NOIJ 193/3/1989/10/04/03.

¹⁴² Ezt illusztrálva kerekasztal beszélgetést rendeztek a Fiatal Művészek Klubjában az alternatív szervezetek és meghívott külföldi, prominens személyek részvételével, ahol Megbékélés (áthúzva) 1956–1989 címmel fotókiállítással emlékeztek a forradalom eseményeire. *Melléklet.* Rölapok, meghívók. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I. 4. dosszié 1. rész.; *Jelentés, Budapest. 1989. október 18.* Tárgy: operatív telefonügyelet megszervezése. Dr. Csatádi István r. alezredes. ov. BRFK III/III-1. Osztály. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

marginális csoportoktól eltekintve minden politikai erő azonos véleményt képviselt: békés átmenet kell, szemben 1956 „erőszakos forradalmával”.¹⁴³

A különböző megemlékezések során azonban elhangzott, hogy nevezzék meg az 1956-os forradalom leveréséért felelős személyeket, büntessék meg a gyilkosokat, kobozzák el a vagyonukat. A Corvin-közben Ruttkay Levente (SZDSZ) arról beszélt, hogy ünnep csak akkor lesz, ha bocsánatot kérnek a magyar néptől azok, akik az elmúlt évtizedekben méltóságát próbálták (sikertelenül) megtörni. Szalay Róbert a POFOSZ nevében szólalt fel, az állambiztonsági jelentések szerint a beszéd hangvétele kommunistaellenes és a hangulat meglehetősen túlfűtött volt. Később azonban úgy pontosították értesüléseiket, hogy a hozzászólók többsége nyugalomra és méltóságteljes viselkedésre intette a megjelenteket. A Hősök terén volt, aki a rendőrségi jelentések szerint „gyűlölködő hangnemből üvöltve lázított az összefogásra [!], melynek egyik célja az MSZMP mocskát lemosni és Erdély ügyében rendet teremteni” (Hornják Tibor), és volt aki „tárgyszerűen, visszafogottan ismertette 56 történéseit” (Zimányi Tibor).¹⁴⁴ A főrendezvényt, a Kossuth téri ünnepséget az ellenzéki pártok és a már több szervezetre oszlott egykori forradalmárok szervezték. Fónay Jenő, Krassó György, Rác Sándor, Wittner Mária, Obersovszky Gyula voltak a szónokok.¹⁴⁵ Ez volt „az ötvenhatosság csúcsa”.¹⁴⁶ A téren a jelenlévők számát 80 ezer főre becsülték. Az állami zászló mellett nagy tömeg gyűlt össze, akik a „kommunista mentes övezetet akarunk, világ proletárjai mi lesz veletek, vesszenek a kommunisták!” szöveget skandálták.¹⁴⁷

A hangulatot különösen élessé tette, hogy a kormány az utolsó pillanatban sem volt hajlandó munkaszüneti napot elrendelni, viszont a nemzeti megbékélés napjáról annál több szó esett.¹⁴⁸ Az új alkotmányt október 22-én fogadta el az Országgyűlés.¹⁴⁹ Az időzítéssel a párt új kezdetként próbálta beállítani volna be október 23-át, ezzel igyekeztek új tartalommal felruházni az évfordulót. Rainer M. János szerint mire eljött október 23-a, nemigen volt kivel megbékélni, hiszen az állampárt átalakult, és nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZP már nem tudja eljátszani elődje szerepét. Egy igazi játszma azért futotta: október 23-át a „köztársaság kikiáltása napjává” tették meg.¹⁵⁰ Ez volt az egész átmenet egyik legkülönösebb politikai akciója. A Köztársaság kikiáltási ünnepség október 23-án egyértelműen a párt mesterkedéseként értelmezhető. Szűrös Mátyás ünnepi beszédében hangsúlyozta, hogy „az utóbbi 40 év, különösen az 1956-os események történelmi tanulságaitól indítva” alkot-

¹⁴³ Vö. Rainer M. János: *Ötvenhat után*. Budapest, 2003. 237–238. 1956 mint „negatív” program. A kerekasztal-tárgyalásokon résztvevő pártok nem meghatározó politikusaikkal képviseltették magukat, hanem az alkalomhoz illően „saját” radikálisait delegálták az Október 23-a Bizottságba. Rainer M.: *Ötvenhat után*, 240.

¹⁴⁴ *Jelentés. Budapest, 1989. október 23.* Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III. Osztály. Cirkos Tibor r. alezredes osztályvezető. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹⁴⁵ *Hivatalos feljegyzés. Budapest, 1989. október 16.* Budapesti Rendőr-főkapitányság Közbiztonsági Osztály Jelen voltak: Dr. Pongor Sándor r. ezds. osztályvezető, Dr. Balogh János r.szds. alosztályvezető, Szalai Róbert az Október 23. Bizottság tagja (MDF). ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹⁴⁶ Idézi Lengyel Lászlót: Rainer M.: *Ötvenhat után*, 239.

¹⁴⁷ *Hivatalos feljegyzés. Budapest, 1989. október 16.* Budapesti Rendőr-főkapitányság Közbiztonsági Osztály Jelen voltak: Dr. Pongor Sándor r. ezds. osztályvezető, Dr. Balogh János r.szds. alosztályvezető, Szalai Róbert az Október 23. Bizottság tagja (MDF). ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

¹⁴⁸ Rainer M.: *Ötvenhat után*, 240.

¹⁴⁹ 1989. évi XXXI. törvény

¹⁵⁰ *Jelentés. Budapest, 1989. október 23.* Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III. Osztály. Cirkos Tibor r. alezredes osztályvezető. ÁBTL 1.12. 2. 391/II-50/IX/4/1/1989. 11. d. I.

ták meg az új köztársaság törvényes alapjait. Szűrös arról a parlamenti erkélyről jelentette be a köztársaság kikiáltását, ahonnan Nagy Imre tett kísérletet 1956. október 23-án a tüntetők lecsillapítására. Az államforma megváltoztatása betetőzhette volna a kerekasztalon körvonalazott, de még a régi Parlament által szentesített alkotmányozás folyamatát.¹⁵¹ Ripp Zoltán szerint úgy próbálták az új kezdet jelképévé avatni, hogy egyúttal ellensúlyozzák vele a kellemetlen emlékeket ébresztő évfordulót. Az ellenzék egyik oldala (SZDSZ, Fidesz) azonban úgy ítélte meg, hogy a tárgyalásos átmenet eredeti célkitűzése – a szabad választások feltételeinek megteremtése – csak további politikai harc révén teljesülhet. A népszavazási kampány központi kérdése az új párt, az MSZP hiteltelenítése, utódpartí jellegének hangsúlyozása és hatalomátmentő szándékainak leleplezése lett.¹⁵² A köztársaság kikiáltása így nem a hatalmi harcok nyugvópontját jelentette, hanem ellenkezőleg: a közvetlen hatalmi harc nyitányát, az átmenetet nem lehetett a „nemzeti megbékélésre” építeni.¹⁵³

Összegzés

A megbékélés lenyűgöző jelenség, mert nemcsak a legrosszabb, hanem a legjobb emberi vonásokat is érinti. Megtestesíti azt a lehetőséget, hogy a háború békévé, a trauma a túléléssé, a gyűlölet megbocsátássá alakuljon át, és hogy így módon az emberek újra termékeny kapcsolatba lépjenek egymással.¹⁵⁴ A jogállam helyreállításának, a rendszerváltás feltételeinek megteremtésében a megbékélés mellett ugyanakkor a büntetőjogi, illetve a politikai felelősség kérdése is szerepet játszott. A bűnökre való emlékezés, a múlttal való foglalkozás, a bűnösök felelősségre vonása fájdalmas és megterhelő a társadalom számára, mégis segít a politikai kultúra megerősítésében, elengedhetetlen feltétele a demokratikus rendszer stabilizálásának.

Úgy gondolhatnánk, hogy a büntetőjogi felelősség problémája (amelyet Jaspers¹⁵⁵ kriminális bűnnek nevez) egyszerű és alapvetően technikai: elég vizsgálatot indítani, vádiratot fogalmazni, és egyeseket felmenteni, másokat elítélni. A gyakorlat azonban mást mutatott Kelet-Közép-Európában, és ennek oka abban keresendő, hogy társadalmi konszenzus egyedül az egykori áldozatok rehabilitációjával kapcsolatban állt fenn.

A német államszocialista múlt feldolgozását és az NDK-s állambiztonsági akták széles körű nyilvánosságát példaértékűnek szokás tekinteni, azonban Joachim Gauck még 2002-ben sem tartotta Németországot megbékélt országnak. Úgy vélte, hogy a német társadalom megújításához a diktatúrát jogilag és tudományosan delegitimálni kell, és a nyilvános beszédben sem szabad lemondani erről. A német szövetségi elnök az „olcsó kegyelem” ellen volt,¹⁵⁶ végső célnak a megbékélést nevezte meg – de nem konfliktusok nélkül. A tényekből adódó konfliktusoknak teret kívánt engedni, a hallgatást viszont aggályosnak nevezte, és semmiképpen sem tartotta a megbékélés jelének: „Hiszen a nem tudás a feledés szándékát is tükrözi. És ez nem megbékélés.”¹⁵⁷

¹⁵¹ Rainer M.: *Ötvenhat után*, 239.

¹⁵² Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006. 492.

¹⁵³ Ripp: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*, 465–467.

¹⁵⁴ Daly–Sarkin: *Reconciliation in Divided Societies*, 4.

¹⁵⁵ Jaspers négy módját különböztette meg a bűnnek: kriminális, politikai, morális és metafizikai bűn. Értelmezésében politikai és morális vétség az együttműködés hiánya, a közömbösség, a konformitás, passzivitás, és a segítségnyújtás elmulasztása. Jaspers, Karl: *Die Schuldfrage. Ein Beitrag zur deutschen Frage*. München, 1987. 17.

¹⁵⁶ Gauck, Joachim: *Kommentare*. Transit: Europäische Revue, (2002) No. 22. 51.

¹⁵⁷ *Stasi-múlt, III/III-as múlt: Tekintettel a történetekre*. http://magyarnarancs.hu/publicisztika/stasi-mult_iiiiii-as_mult_tekintettel_a_tortentekre-59586 [Letöltés ideje: 2012. 06. 21.]

A múlt feldolgozásának politikája Csehországban a felelősök megbüntetésére és diszkriminálására irányult, és nem végezte el a diktatúra hatásmechanizmusának feltárását. Csehország esetében a megbékélés hiánya és a kommunizmussal szembeni fellépés hozzájárult az új politikai megosztottság kialakulásához. A vezető politikai erők között egyetértés volt az antikommunizmus elfogadásában, amely több síkon a volt rendszer képviselőinek és hagyományainak félresöpprését jelentette. A lusztrációs törvény azonban több problémát vetett fel: az alapul szolgáló nyilvántartások hiányossága illetve manipulálhatóságuk,¹⁵⁸ valamint a stigmatizáltak jogainak védelme. Az áldozatok körében az keltett felháborodást, hogy a kommunista rendszer főbűnösei nem nyerték még el méltó büntetésüket.

Szlovákiában nem létezett számottevő ellenzék, és a kommunista elitek valójában nem adták át hatalmukat, hanem reformált alakban vettek részt az új rendszer kialakításában. A szlovák katolikus értelmiség világosan a spanyol mintájú megbocsátási politika mellett tette le a voksát: amnesztiát kértek az egykori titkosszolgálat tagjainak. František Mikloško és Ján Čarnogurský kereszténydemokrata politikusok „látványosan” jelen voltak Gustáv Husák volt csehszlovák államfő temetésén.¹⁵⁹

Lengyelország a múlt feldolgozása terén előrébb jutott a Nemzeti Emlékezet Intézete működésével. A lengyel jobboldali körök – akiknek antikommunista ellenzéki múltjuk volt – azon a véleményen voltak, hogy a kommunisták nyilvánosságból történő eltávolításának elmulasztása az állami, különösen a gazdasági és pénzügyi igazgatás átalakulásának a fő akadálya. A kommunista múlt örökösei aláássák az új rendszer szavahihetőségét, a korrupció előmozdítói, és a „nomenklátúra–kapitalizmus” rendszerét építik ki. E véleménnyel szemben azonban némileg meglepő módon nemcsak az egykori kommunista párt tagjait találjuk, hanem egykori ellenzékieket is, akik azzal érveltek, hogy a demokratikus állam normái kizárnak bármilyen jogi diszkriminációt. Azt tartották, hogy az ilyen lépések a konfliktusok felhalmozódásához vezetnének és az átalakulás folyamata „forradalmi” irányt venne. A lengyel közvélemény ebben, ahogyan más kérdésekben is, mélyen megosztott volt, amelyet a posztkommunista párt választási eredményei (parlamenti választások 1993-ban, elnökválasztások 1995-ben és 2000-ben) is igazoltak.¹⁶⁰

Ha elfogadjuk, hogy a sikeres rendszerváltás feltétele, a megbékélés és a múlttal való szembenézés előre viszi a demokratikus változásokat, akkor kétséges, hogy sikeresnek tekinthető-e a magyar rendszerváltás a kommunista múlt bűneivel, a Kádár-rendszer „eredettörténetével”, az 1956 utáni megtorlással, a pártállami örökségével való szembenézés nélkül. Magyarországon – Lengyelországhoz hasonlóan – kerekasztal-tárgyalások zajlottak, és az állampárt által hangoztatott jelszó a „nemzeti megbékélés” volt. Az MSZMP hajlandósága a változásra, a múltjával való szembenézésre azonban nem értékelhető őszinte törekvésként. A párt és a belügy e koncepcióval igyekezett elejét venni az ellenzéki pártok radikális követeléseinek és hatalmát átmenteni. Az ellenzék mindeközben felismerte, hogy a politikai csoport- vagy kollektív felelősség számonkérése alapvetően nem más, mint egy jogi döntések által kierőszakolt elitváltás. Ha azonban a rendszerváltás a „rég” és az „új” elit megegyezésével történik, politikai lehetőségként csak a törvényes normák követése marad.

¹⁵⁸ Térségünkre jellemző az állambiztonsági aktákkal kapcsolatos politika deficitje, amely nem mutatja meg a legfőbb felelősöket, hanem a kényszerrel is toborzott adatszolgáltatókat állítja pellengérre.

¹⁵⁹ Pauer: *Aufarbeitung der Diktaturen in Tschechien und der Slowakei*, 25–32.

¹⁶⁰ Paczkowski: *Was tun mit der kommunistischen Vergangenheit?*, 87–107.

ALEXANDRA BOTYÁNSZKI

The Concept of “National Reconciliation” and the Hungarian Transition

A flood of political transitions marked the turn of the twenty-first century, and this wave has not abated ever since. Political systems throughout the world are being transformed, shaking off the shackles of colonialism, communism, military dictatorship, racism, or some combination of these, and marching toward democratic liberalism. The new regimes are faced with the problem of how to overcome the errors and the sins of the old system. The transitions taking place in different countries have nothing in common, save one thing: the nascent government in many of these countries is touting reconciliation as a panacea for the unique ills.

In Central-Eastern Europe, the fall of communism brought the idea of reconciliation to the surface. There are several dimensions of the post-communist transformation in Hungary, which, despite their importance, are under-researched. These include the concepts of national reconciliation and national consensus in the context of social, economic and political changes.

One of the most critical questions of reconciliation is dealing with the past. The paper seeks to define the role of the national reconciliation concept of a democratic transition and how it started dealing with the past, the Hungarian Socialist Workers' Party, and especially with the revolution of 1956.

RÉVÉSZ BÉLA

Alkotmányozás és állambiztonság

*Alkotmányossá válási törekvések
az állambiztonsági reformkonceptiókban, 1989–1990*

A politikai átalakulás, valamint a titkosszolgálatok változásaival kapcsolatban hosszabb ideje folyó kutatások, az eddig összegyűjtött iratok, dokumentumok, illetve ezek részfeldolgozásai néhány általánosabb következtetés levonására is lehetőséget teremtenek. Az eddigi vizsgálatok eredményei nyomán megerősíthető az a korábbi kutatási hipotézis, amely három, jobbra feltáratlan és feldolgozatlan területen vél új irányt kijelölhetőnek az ez irányú szakmai érdeklődés számára:

– A rendszerváltás politikai átalakulásának, valamint a titkosszolgálatok változásainak elemzései valóban jelentős eredményekkel jártak, de gyakorlatilag csupán egyik vagy másik szegmens vonatkozásában; a két folyamat kölcsönhatásának, kapcsolatuk valódi tartalmának feltárására eddig nem került sor.

– A jelenségcsoport vizsgálata szinte kizárólagos letéteményesének mindmáig a történeti megközelítések bizonyultak, hiszen a kutathatóság tartalmi és időbeli határait szigorúan kijelölték a iratok visszaminősítésének törvényi feltételei. Pedig a más természetű – a jelen kutatásban elsősorban: politológiai, jogtudományi, szociológiai – megközelítések alkalmazása nemcsak az egyes társadalmi, politikai, intézményi vonatkozások folytonosságát és / vagy megszakíttatóságát tehetik egyértelműbbé, de jelezhetik más tudományok számára is, hogy ezen az eddig általuk elhanyagolt területen megválaszolandó kérdések sorakoznak.

– A politika, a sajtó és a közvélekedés leegyszerűsített megközelítései folyamatosan és hátrányosan befolyásolják a vizsgálódások irányait, témaköreit, ezért ezek következtetései többnyire visszaigazolják a legkülönbözőbb (párt)ideológiai elvárásokat. Pedig például a „tisza” rendszerváltó politikai erők és a diktatúrát kiszolgáló „gonosz” állambiztonság lecsupaszított dichotómiája a valóságban soha nem létezett, még ha ez a szemlélet meg is könnyítette a történetek utólagos értelmezését. Mai ismereteink birtokában viszont már lehetőség nyílik a differenciáltabb és tárgyilagosabb értékelésre.

Ez utóbbi állítás melletti érvekhez kíván néhány adalékkal szolgálni a jelen dolgozat. A törvényesség és az alkotmány fogalmai nemcsak a rendszerváltás előtti politikai, jogpolitikai retorikának, a sajtó és propaganda nyelvének voltak alapkategóriái, de a szocialista állam- és jogtudomány is előszeretettel választotta kutatási témájának.¹ Ugyanakkor semmit nem lehet tudni az államszervezet egyik legkarakteresebb, de egyben legrejtőzködőbb szervtípusának ezzel kapcsolatos felfogásáról, miközben ennek éppen az az alapfunkciója, hogy az állami berendezkedés mindenkor szuverenitását – annak idő- és térbeliségétől, sőt

¹ A szocialista állam- és jogelméleti irodalom forrásfeldolgozása során önálló fejezetet kaptak az ezzel a témakörrel foglalkozó munkák. Lásd: *Magyar állam- és jogelméleti bibliográfia. 1950–1980.* Szerk.: Nagy Lajos – Papp Ignác. Szeged, 1980.

hatalomgyakorlási formáitól, módszereitől függetlenül – védelmezze. A titkosszolgálatok – természetesen róluk van szó – „rejtőzködéséről” persze csak akkor lebbenthető fel a fátyol, ha kellő információkhoz juthatunk ezzel kapcsolatos véleményükről, elképzelésükről, esetleg a szabályozásra vagy a joggyakorlatra vonatkozó koncepciójukról. A rendszerváltás környékéről származó dokumentumok érzékeltetik, hogy a titkosszolgálat (az akkori megjelöléssel: az állambiztonsági főcsoportfőnökség) milyen fokozott érdeklődéssel követte a „tárgyalásos forradalom”² menetét, benne a sarkalatos törvények³ meghozatalának, az alkotmányozásnak a folyamatát. Mivel az állambiztonsági – a kül- és belpolitikai változások kényszerétől sürgetve – egyébként is önmaga strukturális és funkcionális átalakítására kényszerült, így érthetően kereste a helyét az új alaptörvényhez való viszonyában is. A helyzet megértéséhez a kiindulópontot az átalakulás évének gyorsan változó pártállami és ellenzéki alkotmánykonceptiói jelentik, amelyek közül az előbbiek közvetlenül is befolyásolták az állambiztonsági főcsoportfőnökség álláspontjának alakulását. Az ebből levont végső következtetésük pedig arra indította a szolgálatokat, hogy explicit alkotmánybeli megjelenésüket konkrét módosító javaslat kezdeményezésével is proponálják a törvényalkotónak. Ezen szándékuk azonban paradox módon nem került nyilvánosságra, ismeretlen maradt mindmáig, miközben az alapprobléma, illetve annak vizsgálata a jogállam körülményei között is változatlan. Nem egyszerűen alkotmánytani deficitről van szó, amit jelez az a tény is, hogy gyakorlatilag nem léteznek titkosszolgálatokra vonatkozó állam- és jogtudományi, szervezetszociológiai, politológiai, kommunikációelméleti, pszichológiai stb. kutatások. A lehetséges okok valószínűsítése azonban meghaladja e tanulmány kereteit.⁴

Az állambiztonsági reform-elképzelések alkotmányozási háttere

A rendszerváltás politika- és társadalomtörténeti leírása és feldolgozása előbbre jár, mint a korszak állambiztonsági jellegű változásainak a feltárása. Magyaratzéppel megemlíthető, hogy az utóbbiak esetében – titkosszolgálati természetük folytán – közel sem ismerhetők meg, tekinthetők át teljes mivoltukban a történések. Sőt, még a felszínre kerülő bizonyítékok hitelessége is – szintén az alkalmazott titkosszolgálati eszközök és módszerek sajátosságaiból következően – megkérdőjelezhető. A jelenség egészéből talán csak az egyértelmű, hogy a történetileg kialakult társadalmi–hatalmi struktúrák részeként létrejött és szükségképpen azóta is működő titkosszolgálatok egyszerűbb vagy fejlettebb formában, de mindenkor rejtett intézményi keretek között, nem nyilvános szabályozással, titkos állománnyal, operatív módszerekkel és speciális technikákkal vesznek részt a legkülönbözőbb formájú államhatalmak szuverenitásának védelmében. Az információhiány a diktatúrákban nagyobb, míg a demokráciákban kisebb, de itt is misztikus homály övezi ezen szolgálata-

² A „tárgyalásos forradalom” kifejezés 1990-ben tűnt fel; Tőkés, Rudolf L.: *Hungary's Negotiated Revolution*. Cambridge, 1996. című könyvének a címében is helyet kapott. Magyarul: Tőkés Rudolf: *A kialakított forradalom. Gazdasági reform, társadalmi átalakulás és politikai hatalomátvétel 1957–1990*. Budapest, 1998.

³ A „sarkalatos törvények” a magyarországi politikai rendszerváltást megalapozó törvények. A törvényjavaslatok szövegét a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásain foglalmazták meg, s 1989 őszén az országgyűlés törvénybe iktatta őket. E törvények a következők: törvény az alkotmány módosításáról, az Alkotmánybíróságról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, az országgyűlési képviselők választásáról, a büntetőtörvénykönyv módosításáról, valamint a büntetőeljárás törvény módosításáról. Ezek a törvények lényegében megerősítették a demokratikus jogállam, a többpártrendszerű parlamentáris demokrácia jogi kereteit.

⁴ Bővebben lásd: Révész Béla: *A titkosszolgálatok titoktartásáról. Egy politikai jelenség politológiai mellőzöttsége*. Politikatudományi Szemle, 16. évf. (2007) 4. sz. 129.

tok tevékenységét. Természetesen vesztese ennek a titkolózásnak az emberi megismerés legracionálisabb rendszere, a tudomány is. A történelmi tapasztalatok szerint annak, hogy e sajátos kutatási objektum vonatkozásában a sejtések, találgatások tudományos érvelés útján is igazolható ismeretekké szerveződhesse, kedvező politikai kondícióknak is fenn kell állniuk. A titkosszolgálati struktúrák titkai ugyanis többnyire a politikai vezető/vezetés cseréje, de nem ritkán politikai elitek, rezsimek, rendszerek váltása idején tűnnek elő, legalábbis az új hatalom vezetése által hasznosnak tűnő és ezért engedélyezett mértékben és módon. Ilyen időszakokban a nagy leleplezések közelíthetnek ugyan az objektív (rész)igazságok felé, de ahogyan az információk visszatartása, úgy „csepegtetésük” is kikezdheti a tudományos megismerés kritikai élet, függetlenségét, egyben hitelességét is. A titkosszolgálatok kutatásának konjunktúrája ezért többnyire a nagy politikai, társadalmi megrázkódtatásokhoz kötődik, amikor az új rezsim a tudomány legitímációs hatását is fel kívánja használni a korábbi politikai vezetés bírálata, illetve saját hatalma hitelesítésére. Ennek pedig legalkalmasabb eszköze a korábbi vezetés gonosz, amorális, korrupt, cinikus és kegyetlen vonásainak minél teljesebb bemutatása. E leleplezésekhez egyrészt „örömmel” csatlakozik a közhangulat és -vélemény, amely természetes antipolitizációjánál fogva erkölcstelennek tekint mindenféle hatalmi tevékenységet, másfelől a tudomány is, amely számára viszont az a legfontosabb, hogy az eddig csak sejtett, de elrejtett politikai információk hirtelen felszínre kerülnek, így megismerhetővé, kritikailag feldolgozhatóvá válnak.

A kommunista rendszer összeomlása az 1980-as és 1990-es évtized fordulóján a titkosszolgálatok történetében is szakaszhatárt jelentett. Kelet-Európa korábbi politikai struktúráinak legfontosabb elemei az erőszakszervek, köztük a titkosszolgálatok voltak. A közvélemény a titkosszolgálatok továbbélését-átalakulását gyanakvással szemlélte. A bizalmatlanság fő oka a titkosszolgálatok természetes rejtőzködése volt. Kétségtelen, hogy nem lehet merev cezúrát vonni a rendszerváltás előtti diktatúra állambiztonsági szolgálata és a demokrácia jogállamiságának nemzetbiztonsági szolgálatai közé. S a titkosszolgálatoknál tapasztalható folyamatosság jelei megkérdőjelezik valódi átalakulásukat. A szolgálatok hatalom közelsége rendszereken átívelő szerepeket, attitűdöket is kialakít. A struktúrák és a belső szabályozás fennmaradása pedig még nagyobb állandóságot mutat, mint a személyi összetétel folyamatossága. Valószínűleg semmiféle szabályozás sem zárja ki teljesen automatikusan a titkosszolgálatok politika közeli, azt befolyásoló működésének lehetőségét. Ezért az alkotmányos garanciákon és a jogi szabályozáson túl fokozott jelentősége van a politikai hatalmat korlátozó demokratikus politikai környezet és kultúra kialakításának. A titkosszolgálatokat politikai jelentőségük teszi a politológiai kutatások szükségképpen tárgyává, amit a jövőben remélhetően meginduló szakkutatások is figyelembe fognak venni.

De milyen alkotmánykép körvonalazódhatott 1988–1989 táján az állambiztonság előtt, amelyhez saját törvényességi és alkotmányossági koncepcióját is hozzáigazíthatónak vélhette? Ebben a vonatkozásban a háromoldalú tárgyalások hat politikai munkabizottsága közül az I/1. számú – hivatalosan: „Az alkotmánymódosítás időszerű tételei, a köztársasági elnöki intézmény és az alkotmánybíróság kérdései” – bizottság végezte a legjelentősebb munkát. Bár a Nemzeti Kerekasztal résztvevőinek a politikai egyeztetőtárgyalások témaköreivel és munkarendjével foglalkozó 1989. június 21-i megállapodása az alkotmánymódosítással, a pártok működésével, illetve a választásokkal kapcsolatos kérdésekben tartotta kiemelten indokoltnak a „gyorsított ütemű munka vállalását”, ezek sorából is kiemelkedik az alkotmányozó munka.⁵ „Anyajogágként” a közjog egyébként is gyűjtőterülete a többi jogág

⁵ Lásd: Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. szeptember 22. Magyar Nemzeti Levéltár Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MNL MOL) P. 2117. 11. d., 281. i. sz.; továbbá: Or-

alkotmányos alapelveinek, de az átmenet időszaka önmagában is joggal kapta az „alkotmányos forradalom” megjelölést. Mindez természetesen nem kisebbíti a többi munkabizottságban folytatott munka jelentőségét, hiszen maga az I/1-es munkabizottság is gyakran utalt át különböző feladatokat más bizottság tevékenységi körébe, és a más bizottságokban kialakított javaslatokat kölcsönösen tudták saját munkájukban is hasznosítani. Mégis, ha a korabeli sajtót vagy a rendszerváltás időszakával foglalkozó elemzéseket vesszük figyelembe, szembetűnő az I/1-es bizottság szerepének túlsúlya.

Mindezt az a tény is megerősíti, hogy éppen ebben az albizottságban készült a tárgyalások legfontosabb dokumentuma: a Magyar Köztársaság alkotmánya. Történelmi háttérét tekintve természetesen nem előzmények nélküli munkáról volt szó. Az alkotmány felülvizsgálatának folyamatában – a már korábban megindult tudományos kutatások elméleti eredményei mellett – az MSZMP 1988. májusi pártértekezlete tekinthető kiindulópontnak. Állásfoglalása megerősítette, hogy „a társadalmi, politikai fejlődés szükségessé teszi az alkotmány felülvizsgálatát”, majd részletezi ennek fő irányait.⁶ Ezt követően az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. május 31-i határozata meghatározta a teendőket: „A Politikai Bizottság egyetért az alkotmány felülvizsgálatának megkezdésével; a munkálatok tartalmi kereteire, szervezeti rendjére vonatkozó javaslatot alapul elfogadja. A vitában elhangzott észrevételek figyelembevételével átdolgozott anyagot Fejti György elvtárs hagyja jóvá. Felkéri az Országgyűlés elnökét és a Minisztertanács elnökét, hogy az alkotmány vizsgálatával összefüggő állami feladatok végrehajtása érdekében tegyék meg a szükséges intézkedéseket. Megbízza a KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztályát, hogy a Központi Bizottság által kiküldendő bizottság összetételére tegyen javaslatot a Politikai Bizottságnak, melyet jóváhagyásra a Központi Bizottság soros ülése elé kell terjeszteni. A Közigazgatási és Adminisztratív Osztály folyamatosan gondoskodjon az alkotmány felülvizsgálatával kapcsolatos politikai döntések előkészítéséről.”⁷

A Politikai Bizottság döntését követően hozta meg a Minisztertanács 2022/1988. (HT. 7.) MT határozatát az alkotmány felülvizsgálatára irányuló munkáról. Ebben a testület jóváhagyólag tudomásul vette az Igazságügyi Minisztériumnak az alkotmány felülvizsgálatának ütemtervéről, valamint a szakmai szervezeti keretekről szóló előterjesztését.⁸ Az 1988.

szágygyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok. 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus. 251–300. jelzetű kötet.

⁶ *A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének jegyzőkönyve. 1988. május 20–22.* Budapest, 1988. 262–263.

⁷ Az MSZMP Politikai Bizottságának 1988. május 31-i határozata. MOL M – KS – 288. f. 5/1072. ő. e.

⁸ Az Alkotmány felülvizsgálatának szakmai szervezeti kereteivel kapcsolatban a határozat 2. sz. melléklete megállapította:

„1. Az Alkotmányban szabályozandó egyes témák szabályozási koncepciójának kialakítására a tudományos élet, valamint az érdekelt állami és társadalmi szervek képviselőiből munkabizottságokat kell létrehozni. A munkabizottságokban részt vesznek országgyűlési képviselők is, valamint a tudománynak azok a képviselői is, akik az elmúlt időszakban az Alkotmányban szabályozandó kérdésekben alternatív javaslatokat dolgoztak ki.

A munkabizottságok között létre kell hozni a kodifikációs bizottságot is, amelynek feladata a kodifikációs munkák irányítása, illetőleg a munkabizottságok részkoncepciói alapján az Alkotmány tervezetének kidolgozása.

2. A munkabizottságok tevékenységét az igazságügy-miniszter által vezetett, az egyes munkabizottságok vezetőiből álló tudományos-szakmai bizottság koordinálja és irányítja.

3. Az Alkotmány előkészítésének sokoldalú szakmai-tudományos megalapozása, az alkotmánykonceptió és az Alkotmány-törvényjavaslat kidolgozását végző szervek munkájának elősegítése érdekében az Igazságügyi Minisztériumban – erre a munkára függetlenített munka-

június 29-én igazságügyi miniszterre kinevezett Kulcsár Kálmán tíz munkabizottságot hozott létre az alkotmány egyes szabályozási tárgyköreinek gondozására, majd augusztus elején egy előzetes koncepcióvázlatot terjesztett elő az alkotmány felülvizsgálatáról. E dokumentum szerint ekkor még nem született döntés arról – jóllehet a vitában felmerült –, hogy új alkotmány kidolgozására vagy az 1949-ben kelt alkotmány módosítására kerüljön-e sor; maga a PB-határozat is az „alkotmányról szóló” törvényjavaslatról beszél. Kulcsár Kálmán a további, eldöntendő kérdések körébe sorolja, hogy „utaljon-e az alkotmány maga az egy-pártrendszerre, mint a politikai rendszer sajátosságára, s ha igen, összekösse-e jelenlegi történeti helyzetünkkel, mintegy »átmeneti« jelleggel biztosítva úgy, hogy a történelmi feltevések változásával esetleg alkotmányváltoztatás nélkül, más pártok szerveződése is lehetséges legyen”. Az alkotmányozás jellegével kapcsolatban megállapítja: „A jelenleg hatályban lévő alkotmányunk – a módosítások ellenére – alapvetően a harmincas években, a Szovjetunióban kialakult politikai rendszert, illetőleg az ott 1936-ban elfogadott ún. »sztalini« alkotmányt tükrözi, éspedig bizonyos vonatkozásban szinte »hívebben«, mint az 1977-ben a Szovjetunióban elfogadott új alkotmány. Ehhez való ragaszkodás politikailag felesleges teher továbbvitelét jelentené és óhatatlanul is egy olyan politikai rendszerhez való kötődésre engedne következtetni, amelyet a társadalom fejlődése meghaladott és amelyet egyébként sok összefüggésben magunk is elutasítunk. Kétségtelenül felmerül azonban a kontinuitás problémája, az ugyanis, hogy a szükséges változásokat tudomásul véve és érvényesítve, társadalmunkat és államunkat nem akarjuk saját korábbi fejlődési szakaszától elválasztani, e fejlődés eredményeit elutasítani.” Végül arra a következtetésre jut, hogy a problémák megoldásához szükséges tartalmi és szerkezeti változások súlyára tekintettel „technikailag is indokolt teljesen új alkotmány elkészítése”.⁹

Az MTA Államtudományi Kutatások Programiroda vezetőjeként Kilényi Géza 1988. szeptember közepére elkészített egy az alkotmányozás politikai szempontból legfontosabb kérdéseit tartalmazó „munkaközi anyagot” a Minisztertanács számára, amely az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya mellett működő alkotmány-előkészítő bizottság elé is bekerült. Az új alkotmány mellett érvelve a külpolitikai vonatkozásokra is felhívja a figyelmet: „A tapasztalatok szerint valamely szocialista ország új alkotmányának nemzetközi fogadtatása mindig két dologtól függ: az alkotmány tartalmától, illetőleg a hatalmat gyakorlók »politikai hitelképességétől«, ami az alkotmányos rendelkezések aranyfedezete. E két dolog nehezen függetleníthető egymástól. A mi esetünkben aligha kell attól tartani, hogy az új alkotmány aggodalmat kelt barátaink körében, illetőleg csökkenti az ország nemzetközi presztízsét. Reálisan épp az várható, hogy stabil politikai célkitűzéseink megerősítése és a modern szocialista állam jellemvonásainak alaptörvényi szintű rögzítése, illetőleg az állampolgári jogoknak nemzetközi kötelezettségeinkkel összhangban álló szabályozása egyértelműen kedvező visszhangot vált ki”.¹⁰ 1988. november 30-i dátummal készült el – az ekkorra az alkotmány-előkészítésért felelős igazságügyminiszter-helyettesé kinevezett Kilényi Géza irányításával – a Magyar Népköztársaság Alkotmányának szabályozási

társakból – Alkotmány-előkészítő Kodifikációs Titkárságot kell létrehozni. A Titkárság feladata a tudományos kutatások összehangolása, a munkabizottságok munkájának koordinálása, szervezése és segítése, valamint a bizottsági anyagok és jogszabály-tervezetek előkészítésénél a titkársági teendők ellátása.” A Minisztertanács 2022/1988. (HT.7.) MT határozata az Alkotmány felülvizsgálatára irányuló munkáról. Határozatok Tára, 1988. augusztus 25. 7. sz.

⁹ Lásd Kilényi Géza (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai*. (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására 1988–1990.) 1. kötet. Budapest, 1991. 43–63.

¹⁰ Kilényi (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai*, 71.

koncepciója, amelyet már szakmai vitára is bocsátottak.¹¹ A koncepciónak a szabályozási mód alapkérdéseire vonatkozó megállapításai egyebek mellett az alkotmány „ideologikumáról” is szólnak:

„a) 1949 óta alapvetően megváltozott szocializmus-képünk a hatalomról és a hatalomgyakorlás módjáról, valamint az emberi jogokról vallott felfogásunk, emellett mélyreható változások következtek be a társadalom szerkezetében, a gazdaságban, a tulajdonviszonyokban és a politikai intézményrendszerben, még további jelentős változások most vannak kibontakozóban. Mindezt egy alkotmány képtelen nyomon követni, vagy ha igen, ez annak a bizonyítéka, hogy az általánosság igen magas szintjén mozog, s ezért a szó igazi értelmében véve nem is tudja betölteni alaptörvény szerepét. Az elmúlt évtizedekben nálunk annyi alkotmánymódosításra került sor, hogy a hatályos alkotmányszöveg teljesen eklektikussá vált: számos új rendelkezés került bele, amelyek nehezen férnek össze a hatalom túlzott koncentrációján alapuló eredeti alkotmány-koncepcióval. Új szerkezeti felépítésű Alkotmányra van tehát szükség, amely számot vet a XX. század végének társadalmi-gazdasági realitásaival, s a marxista társadalomtudomány legújabb eredményeit felhasználva új elméleti alapokon álló, korszerű, s egységes logikai rendszerbe illeszkedő szabályozást nyújt. [...]

d) [...] A kifejtettek értelemszerűen irányadók az Alkotmány ideológiai vonatkozásaira is. Joggal elvárható az Alkotmánytól, hogy a szocialista társadalmi berendezkedés modern, tudományosan megalapozott koncepcióját jelenítse meg, de nem kérhető számon az alaptörvénytől egy »naprakész« szocializmus-kép. Tudomásul kell ugyanis vennünk, hogy szocializmus-képünk számos vonatkozásban szüntelenül fejlődik, s e tekintetben éppoly kevéssé lehet számolni valamely statikus állapot tartós fennmaradásával, mint a politikai intézményrendszer vagy a gazdaság vonatkozásában.”¹²

1989. január 30-i dátummal készült el a szabályozási koncepció második változata, amelyet eljuttattak az országgyűlési képviselőkhöz.¹³ Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter

¹¹ Kilenyi Géza visszaemlékezése szerint: „November elején történt igazságügyminiszter-helyettesi kinevezésem után sorra hívogattam a tematikus bizottságok elnökeit, hogy könyörgöm, november vége a határidő, kérem a részanyagot a szabályozási koncepcióhoz. Ezek a kéréseim vagy meghallgatásra találtak, vagy nem. Lényeg az, hogy úgy november 23-a tájkára egyes albizottságoktól kaptam anyagot, háromtól nem. A három albizottság, amelyiktől egy sort sem kaptam, a társadalmi rend kérdéseivel, a gazdasági rend kérdéseivel, és a választójoggal foglalkozó albizottság volt. De volt municióm a kutatási termékekből, tehát nem álltam ott kétségbe esve, hogy ezektől a bizottságoktól nem kaptam anyagot. Bementem Kulcsár Kálmánhoz, s mondtam neki, hogy 'Te Kálmán, tudod, hogy november vége a szabályozási koncepció határideje. Én most elvonulok, úgy-hogy Te sem fogod tudni, hogy hol vagyok, meg a feleségem se, és addig nem jövök elő, amíg nem hozom a szabályozási koncepciót.' [...] Felvonultam, a Normafa közelében volt egy szálló, akkori-ban úgy hívták, hogy Hotel Agro. Egyedül a gépkocsivezetőm tudta, hogy hol vagyok, tényleg, a feleségem se tudta. Gépkocsivezetőm naponta kétszer jött kéziratokért. Nem napi nyolc órát dolgoztam, hanem valamikéval többet. A lényeg az, hogy november 30-án lejttem a hegyről, és közöltem Kulcsárral, hogy készen van a szabályozási koncepció.” Kilenyi Gézával a Demokratikus Átalakulásért Intézet interjú-programja keretében készült beszélgetés. A video-felvétel időpontja: 2006. március 21. Szerző tulajdonában.

¹² I. m. 106–111.

¹³ A koncepció a politikai rendszer szabályozásával kapcsolatban megállapította: „A politikai rendszer szabályozása során kiemelkedő jelentőségű kérdés a pártnak, illetőleg pártoknak az Alkotmányban való megjelenítése. Ezzel kapcsolatban a következőkből célszerű kiindulni. Társadalmunk marxista–leninista pártja nem attól a társadalom vezető ereje, hogy ezt az Alkotmány deklarálja, hanem attól, hogy egyre inkább politizáló párttá válik, amely nem csupán a nép érdekében, hanem a néppel politizál, s meggyőzi politikai céljai helyességéről az állampolgárokat. Ennek megfelelően a párt nem tör jogilag garantált hegemón helyzetre.

A hazánkban kibontakozott politikai mozgásokat figyelembe véve belátható időn belül nagy biztonsággal előre jelezhető a többpártrendszer kialakulása; ezzel az Alkotmány rendelkezéseinek ki-

kísérőlevelében megjegyezte: „Ezt a javaslatot 1989. február elején a Politikai Bizottság, február végén pedig a Központi Bizottság megtárgyalja és kialakítja róla álláspontját. A Központi Bizottság állásfoglalásáról valamennyi képviselő tájékoztatást fog kapni.”¹⁴ „Az új alkotmány szabályozási koncepciója alapvetően a felülvizsgálatra kért munkabizottságok javaslatain alapul – magyarázta az előzményeket a Politikai Bizottság nevében Fejti György az 1989. február 20–21-i központi bizottsági ülés elé beterjesztett igazságügyi minisztériumi koncepció kísérő levelében –, de tartalmazza az egyéb tudományos eredményeket, valamint az igazságügyi minisztériumi műhelymunka során kialakított gondolatokat is. Az így kimunkált koncepciót két alkalommal áttekintette a Központi Bizottság által az alkotmányozó munka elvi-politikai irányításának koordinálására kiküldött bizottság; megvitatta továbbá: a Minisztertanács és annak Tanácsi Kollégiuma, az Országgyűlés alkotmányozó bizottsága, az igazságügy-miniszter által vezetett tudományos-szakmai bizottság, s véleményt nyilvánított róla több intézmény, társadalmi szervezet.”¹⁵ Így az Országgyűlés 1989. március 8–9-i ülése – már a KB megerősítő álláspontjának ismeretében – egyhangú szavazással elfogadta a további alkotmányozó munka tartalmát megszabó dokumentumot. Az Igazságügyi Minisztérium, annak érdekében, hogy „a társadalom megismerhesse a szabályozási elképzeléseket és véleményt alakíthasson ki róla”, nyilvánosságra hozta az alkotmány módosításáról szóló törvénytervezetet.¹⁶ Ettől némileg eltér – a képviselők státusa, az elnöki jogkör vonatkozásában – az 1989. május 29-i dátummal az Országgyűlés elé terjesztett alkotmánymódosító javaslat.¹⁷ Az Országgyűlés elnökének 1989. május 27-én kiadott közleménye szerint a június 27-i ülésnapra napirendre tűzték az alkotmány módosítását, a köztársasági elnöki intézmény bevezetéséről, az Alkotmánybíróságról, a honvédelmi törvény módosításáról, az alternatív katonai szolgálat bevezetéséről, a büntető törvénykönyv módosításáról szóló törvényjavaslatokat. Innentől kezdve azonban a megkezdődött kerekasztal-tárgyalások új irányt szabtak az alkotmányozás folyamatának. Az Országgyűlés június 27-i ülésén Szűrös Mátyás elnök felolvasta Németh Miklós miniszterelnök levelét, amelyben a politikai egyeztető tárgyalások június 21-i plenáris ülésén született határozatra hivatkozva bejelentette, hogy a kormány visszavonja a benyújtott törvényjavaslatok azon részét, amelyeknek témáját érintik a tárgyalások.¹⁸

dolgozásánál számolni kell. Ugyanakkor alkotmányos garanciát kell kialakítani az alaptörvényben rögzített társadalmi-politikai berendezkedést sértő politikai tömörülésekkel szemben történő fellépés esetére. Nem az Alkotmány feladata a többpártrendszer kinyilvánítása, az Alkotmánynak azonban – a szabályozási mód alapkérdéseinél kifejtettek szerint – nem szabad akadályoznia a politikai intézményrendszer természetes fejlődését. Mindezekre figyelemmel az Alkotmányban a politikai rendszerrel kapcsolatban alapvető elvként indokolt rögzíteni, hogy Magyarországon kizárólag olyan társadalmi szervezet működhet, amelynek célja, programja és tevékenysége összhangban áll az Alkotmánnyal. E szervezetek közül a politikai párt feladata, hogy hozzájáruljon a népakarat kialakításához, illetőleg egyik alapvető szervezeti keretként szolgáljon a politikában való részvételéhez.”

Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990-es országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet; Magyarország Alkotmánya. Szabályozási koncepció. Igazságügyi Minisztérium. Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 20–21-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 2. sz. függeléke. Lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. köt. 409–439.

¹⁴ Országgyűlési Irattár és Levéltár. Országgyűlési Irományok, 1985–1990. 141–200. jelzetű kötet.

¹⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. köt. 408.

¹⁶ Magyar Hírlap, 1989. május 10.

¹⁷ MNL MOL P 2117. 11. doboz, 272. i. sz.

¹⁸ Országgyűlési Napló. Az Országgyűlés 52. ülése, 1989. június 27. 4297–4298. h.

Mindeközben a nyilvánosság kizárásával más irányú hatalmi szándékok is befolyásolták az eseményeket. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1989. április 19-i ülésén komolyan fontolóra vette egy novemberre előrehozott választás lehetőségét.¹⁹ Az Igazságügyi Minisztérium azt a feladatot kapta, hogy készítse el a „korlátozott” átmenet törvényi kereteit. Ennek során született meg az az alkotmánymódosítási javaslat, amely később az MSZMP kiindulópontja volt a Nemzeti Kerekasztal tárgyalásai során.²⁰ Ez a tervezet tartalmazta az állampárt alkotmányban rögzített monopóliumának lecserélését a többpártrendszerre való utalással és az ezzel kapcsolatos fékekkel, az országgyűlés hatáskörének módosítását, mely szerint nem gyakorolhatja a népszuverenitásból eredő összes jogot, a képviselők visszahívhatóságának megszüntetését, valamint a köztársasági elnök tisztségének bevezetését. A „közepesen erős” elnök jogköre lényegében megfelelt a második alkotmánykoncepcióban leírtaknak, tehát jelentős szerepe lett volna a külpolitikában, a kormányt erősen alárendeltségében tarthatta volna, illetve gyakorlatilag bármikor rendkívüli állapotot vezethetett volna be – lényegében az MSZMP főtítkárának némileg legyengített hatáskörét gyakorolta volna az elnök. Az állampárt úgy vágott neki a tárgyalásoknak, hogy a földcsuszamlásszerű hatalomvesztés elkerülésére meg kell szereznie még a szabad választások előtt egy minél erősebb államfői tisztséget, illetve a pártok ellenőrzésére fel kell állítania és lojális jogszokkkal fel kell töltenie az Alkotmánybíróságot. Ezért cserébe hajlandó volt a jogállamisággal legélesebben szembenálló néhány rendelkezést kiiktatni az alkotmányból.

Az Ellenzéki Kerekasztal elutasította, hogy a szabad választások előtt – a választások garanciáinak megteremtésén túl – bárki is alkotmányozzon, ezért értelemszerűen nem fogadta el a köztársasági elnöki intézmény bevezetését. Alapvető célként tekintette viszont, hogy kiiktassa az alkotmányból az ideologikus, sztálinista eredetű tételeket, nehogy később ezekre hivatkozva megakadályozhassa az állampárt a „jogállami forradalmat”. Az alkotmány első, ideologikus fejezetének lecserélésén túl az ellenzék elutasított minden további

¹⁹ A késedelem ugyanis azzal a veszéllyel járt, hogy az ellenzék alaposabban fel készülhet a választásokra. Ezzel kapcsolatban Fejti György a PB ülésén kifejtette: „Én azon a véleményen vagyok, hogy nyugodt, rugalmas, következetes tárgyalási gyakorlattal létrehozható ez a megbeszélés-sorozat, mert az ellenzéki kerekasztal nem stabil konstrukció. Tehát, ha időnk lenne arra, hogy türelmesen várjunk, felülkerekednének a nézetkülönbségek, hiszen máris látszik, hogy egy ilyen kerekasztal-megbeszélés a szervezeti szuverenitást és önálló álláspont kialakítását zavarja. Nagyon ügyelnünk kellene arra, hogy ne tegyünk olyan lépést, ami tömöríti az ellenzéki kerekasztalt, hanem inkább olyan gesztust, vagy olyan lépéseket tegyünk, ami lazítja ezt a blokkot.” Lásd: Az MSZMP Politikai Bizottság 1989. április 19-i ülésének jegyzőkönyve. In: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 1. köt. 408.

²⁰ Az alkotmány módosításáról szóló 1989. május 10-i keltezésű törvénytervezet bevezetője megállapította: „Politikai rendszerünk továbbfejlesztésének, a hatalmi ágak szétválasztásának és kiegyensúlyozásának nélkülözhetetlen eleme a testületi államfő intézményének megszüntetése és a köztársasági elnök intézményének újbóli beiktatása államrendszerünkbe. Ezért, továbbá a politikai pártokról szóló törvény, az Alkotmánybíróságról szóló törvény és az új választási törvény megalkotásával összefüggésben, valamint az Országgyűlés új típusú működésének megteremtése érdekében szükségessé vált az alkotmány módosítása. A javasolt módosító rendelkezések Magyarországon új alkotmányának az Országgyűlés 1989. március 8-9-i ülésén megtárgyalt és elfogadott szabályozási elvein alapulnak, de nem teszik mellőzhetővé az új alkotmány megalkotását. Az Igazságügyi Minisztérium azért hozza nyilvánosságra a tervezetet, hogy a társadalom megismerhesse a szabályozási elképzeléseket és véleményt alakíthasson ki róla. A tervezet alapul szolgálhat a politikai egyeztetésekhez is, ennek szervezése azonban nem az Igazságügyi Minisztérium feladata. A tervezet jelenleg államigazgatási véleményezés alatt áll, ezt követően fogja majd megtárgyalni a Minisztertanács, illetőleg az Országgyűlés illetékes bizottsága. A végső döntés az Országgyűlés feladata. Az állampolgárok, illetőleg szervezeteik a tervezetről az általuk választott módon nyilváníthatnak véleményt.” Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990-es országgyűlési ciklus, 141–200. sz. köt.; ismerteti a Magyar Hírlap 1989. május 10.

alkotmánymódosítást. A Harmadik Tárgyalófél szakértőit viszont inkább egyéni szakmai ambícióik vezették a tárgyalások során, átfogó állásponttal az alkotmányozást illetően nem rendelkeztek.

A hatályos alkotmány „osztályharcos” preambuluma²¹ az Ellenzéki Kerekasztal már a július 7-i albizottsági ülésen elhagyni javasolta, az MSZMP viszont azzal érvelt, hogy ennek a kérdésnek a megvitatása nem tartozik a békés átmenet problémaköréhez, a Harmadik Oldal pedig nem foglalt állást.²² Végül a közép szintű²³ politikai egyeztető bizottság elé utal-

²¹ A hatályos alkotmányszöveg preambuluma a következőképpen szól: „Magyarországot több mint egy évezreden át a nép munkája, áldozatvállalása, társadalomformáló ereje éllette és tartotta fenn. Az államhatalom ugyanakkor az uralkodó osztályok eszköze volt a jogfosztott nép elnyomására és kizsákmányolására. Népünk nehéz küzdelmet folytatott a társadalmi haladásért, az ország függetlenségéért; számtalan megpróbáltatás közepette védte és őrizte nemzeti létünket. Történelmünknek új korszaka kezdődött, amikor a Szovjetunió a második világháborúban kivívott győzelmei során felszabadította hazánkat a fasizmus elnyomása alól, és megnyitotta a magyar nép előtt a demokratikus fejlődés útját. A dolgozó nép a Szovjetunió baráti támogatásával újjáépítette a háború sújtotta, romokban heverő országot. A régi rend urai és védelmezői ellen folytatott küzdelemben a magyar munkásosztály – szövetségben a dolgozó parasztsággal, együttműködve a haladó értelmiséggel – kivívta és megszilárdította a dolgozó nép hatalmát.

A forradalmi harcokban megedződött munkásosztály vezetésével, az 1919. évi Tanácsköztársaság tapasztalataival gazdagodva, a szocialista országok közösségére támaszkodva népünk lerakta a szocializmus alapjait. Hazánkban uralkodóvá váltak a szocialista termelési viszonyok. A régi helyén új ország született, amelyben az államhatalom a nép érdekeit, az állampolgárok alkotó erejének szabad kibontakozását és jólétét szolgálja. A magyar nép nemzeti egységbe tömörülve, a szocializmus teljes felépítésén munkálkodik.

A Magyar Népköztársaság Alkotmánya kifejezi az országunk életében végbement alapvető változásokat, a társadalmi haladásért vívott küzdelem és az országépítő munka történelmi eredményeit. Az alkotmány, mint a Magyar Népköztársaság alaptörvénye, biztosítja eddigi eredményeinket és további előrehaladásunkat a szocializmus útján.”

²² Az I/1-es munkabizottság 1989. június 7-i (második) ülésén az EKA első ízben javasolta hivatalosan is, hogy Magyarország államformája köztársaság legyen. A jegyzőkönyv szerint „Az EKA javaslata mellett felhozta, hogy a népköztársaság kifejezés összekötődik egy történelmi korszak megjelenésével, olyan korszakéval, amelytől a demokratikus Magyarországnak az államforma elnevezésében is el kell magát határolnia. Az EKA megítélése szerint a népköztársaság kategória nyelviileg is hibás, hiszen a 'köz' világosan kifejezi, hogy az állam a köz, azaz népuralom alatt áll, így a 'nép' jelző használata felesleges. Formailag nem tartható fenn az államformára vonatkozóan kétféle megjelölés – népköztársaság és köztársaság –, ami az eredeti és a módosított szöveg között állna fenn. Az EK szükségesnek tartja megjegyezni: a demokratikus átalakulás szempontjából nem csak a jogilag kötelező erővel való átalakulás kívánatos, hanem a kompromittálódott jelképektől való megszabadulás is, mivel ez bátorítólag hat a demokratikus átalakulásért küzdő politikai erőkre.

A Harmadik Oldal ebben a kérdésben az eredeti megállapodáshoz tartja magát, amennyiben a fogalmat abból a szempontból vizsgálja, hogy megtartása akadályozza a demokratikus átalakítást, vagy sem. Véleménye szerint a népköztársasági forma megjelölés önmagában nem akadály a demokratikus átmenet kialakításának. E kérdésben való döntést kifejezetten politikai kérdésnek tartja, ezért azt javasolja, helyezték át a döntés jogát a politikai bizottsághoz.

Az MSZMP egyetért a Harmadik Oldal képviselője által elmondottakkal. Ehhez csak annyit fűz hozzá, hogy ezt a kérdést az új alkotmány esetében tartja indokoltnak megvizsgálni.” MNL MOL P. 2117. 11. doboz. 252. i. sz.; Kerekasztal-tárgyalások 1989. i.m. 6. kötet 2. sz. dokumentum.

²³ A tárgyalások hármas szerkezetében a munkabizottságok jelentették a valódi műhely-szintet, amelynek keretében a résztvevők először fejtették ki álláspontjukat, s amelyen a nézetkülönbségek is először körvonalazódtak. A tárgyalások módszeréből következően a közép szintű politikai egyeztető tárgyalásokon a munkabizottságok képviselői a „műhelyekben” kialakult megállapodások fő vonalait ismertették, majd összegezték azokat a kérdéseket, amelyekben a szakértők között nem jött létre konszenzus, s ezeket bocsátották vitára. Azokban az esetekben, amelyekben a közép szinten sem alakult ki konszenzus, a kérdéseket visszautalták a szakértői szintre. A tárgyalópartnerek elvi politikai és szakmai megállapodása végül a közép szinten született meg, az ünnepélyes aláírásra pedig a plenáris ülésen került sor. A munkabizottsági egyeztetések rendkívüli mélysége, sokrétűsége, a témák sokasága, a tárgyalópartnerek aprólékos-körütekintő gondossága folytán ezek a

ták a kérdést, ez azonban nem tárgyalta az ügyről. Augusztusban az EKA úgy döntött, hogy a szocializmus szó nem szerepelhet az alkotmány normaszövegében, csak a preambulumban, az európai eszméi és politikai értékek között. Az MSZMP azonban ragaszkodott a normaszövegben való szerepeltetéshez, és végül olyan kompromisszumos javaslatot tudott előterjeszteni, ami az EKA számára is elfogadható volt.²⁴ Így a preambulum végül elmaradt volna, de az őszi parlamenti vitában, képviselői indítvány nyomán kapott mégis preambulomot az alkotmány.²⁵ Ez abból a szempontból lényeges módosításnak tekinthető, hogy bekecsült az alaptörvénybe az új alkotmány későbbi elfogadásának szükségessége, amire – mint alkotmányos követelményre – gyakran hivatkoztak, hivatkoznak az új alaptörvény elfogadását sürgetők.²⁶

Döntően ideologikus elemeket tartalmazott az addigi alkotmány első fejezete is. Az EKA a szabad választások előfeltételének tekintette, hogy ne legyen az országnak államszocialista alapelveket tartalmazó alkotmánya – hiszen akkor például alkotmányellenességre hivatkozva bármikor feloszthatja a hatalom az ellenzéki pártokat. Az államformát illetően az EKA javaslatát a jelző nélküli köztársaságról az MSZMP augusztus 17-én előterjesztett,

viták a tárgyalások középszintjén már csak jelzésszerűen jelenhettek meg. Bővebben: Révész Béla: *Az államiság értékeinek újrafogalmazása a rendszerváltás vitáiban*. Acta Juridica et Politica (LIX. 15.) Szeged, 2001. 18–19.

²⁴ A „szocialista” jelző alkotmánybeli szerepe körüli vitával részletesebben foglalkozik: Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990*. Budapest, 2006. 433., 442., 459–460.

²⁵ Meghatározó szerepet játszott az alkotmánymódosításról folyó vitában, hogy közvetlenül a parlamenti vita előtt, 1989. szeptember 25-én az MSZMP állásfoglalást fogadott el a szabályozási elvekről. Ennek első része megállapította:

„A demokratikus szocializmus lényegi vonásai közül különös jelentősége van a társadalom tagjai és az állam közötti viszony törvényes rendelkezésének. Ez egyfelől az emberi és az állampolgári jogoknak a nemzetközi egyezségokmányokkal összhangban álló alkotmányos szabályozását, másfelől pedig a jogállam intézményeinek a kiépítését jelenti. Garanciális kérdés, hogy az Alkotmány és annak alapján a törvények pontosan kijelöljék az állami szervek működésének határait, s ezzel biztosítsák az állampolgári autonómia érvényesülését. Mindehhez a magyar közjogi hagyományok és a nemzetközi alkotmányfejlődés progresszív értékeit hasznosító új alaptörvényre van szükség.

A kongresszus tudomásul veszi, hogy a hatályos Alkotmányunk felülvizsgálata a párttervezet határozatának megfelelően megtörtént, az elkészült szabályozási koncepció alapján Magyarország Alkotmánya címmel folyamatban van az új alaptörvény előkészítése. Helyesli, hogy a békés átmenetet szolgáló politikai egyeztető tárgyalásokon az MSZMP tárgyaló küldöttsége e koncepció több fontos tételét érvényesítette.

A Magyar Szocialista Munkáspárt mellőzhetetlennek tekinti, hogy az új Alkotmányban, mint tartópillérek, a jogállamiság alapelvei maradéktalanul érvényesüljenek. Hazánkban a hatalom a népfelség elvén alapuljon. Minden hatalom kizárólagos forrása a nép legyen, amely azt részben népi kezdeményezéssel, népszavazással, illetve demokratikusan választott helyi önkormányzatok és a parlament által gyakorolja. A jogállamiság legfontosabb jellemzője a hatalom megosztása. Ennek jegyében úgy kell kialakítani az állami szervek rendszerét, hogy egyértelmű megfogalmazást nyerjen az egyes hatalmi ágak alkotmányos joga és kötelessége. Az Országgyűlés, a köztársasági elnök, az Alkotmánybíróság, a Minisztertanács, a bíróságok, valamint a helyi önkormányzatok önálló hatalmi jogosítványokkal, egymást kontrollálva és kiegyensúlyozva, s ugyanakkor együttműködésre törekedve tevékenykedjenek. Az MSZMP a jogállamiság szempontjából fontosnak tartja, hogy az állam polgárai az állam intézményeit és szimbólumait magukénak vallják. Ez egyúttal az állam stabilitásának és hatékony működésének alapfeltétele.” Lásd: Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. szeptember 25-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 7. sz. függeléke. (A kongresszusi előterjesztendő javaslat tervezete) A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. köt. 1844–1846.

²⁶ A preambulum végleges szövege szerint „A többpártrendszer, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új Alkotmányának elfogadásáig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg: [...]”. Magyar Közlöny, 1989. 74. sz.

kompromisszumos tervezetében fogadta el.²⁷ Az albizottság egyik legnagyobb vitája az állam jellegének meghatározása körül alakult ki. Az MSZMP a „szocialista jogállam” meghatározás mellett állt ki, és csak hosszú kompromisszumkeresés nyomán középszinten jutottak konszenzusra a felek, mely szerint a polgári demokráciára és a demokratikus szocializmusra való utalás egyaránt az alaptörvény normaszövegének része lett. Az első fejezetet illetően az EKA javaslataiból több kérdést a középszint elé kívánt utalni az MSZMP, de végül az augusztus 21-i kompromisszumos javaslat e kérdések nagy részét az albizottság szintjén rendezte.²⁸

A politikai átmenet felmerült alternatívái ugyan explicit módon nem foglalkoztak az állampárt erőszakszervezeteinek, benne az államvédelmi szervek átalakításának esélyeivel, ez azonban minden hatalmi átalakulás megkerülhetetlen kérdése. A hivatalos pártdokumentumok, a szaktárcáknál, illetve az Igazságügyi Minisztériumban készült tervezetek²⁹ 1989 nyaráig nem tartalmaztak a fegyveres erőkre vonatkozó konkrét, nyilvános szabályozási javaslatokat. (Nem tekinthető ilyennek az MSZMP KB 1988. decemberi határozata sem, amely „A kormányzati munka korszerűsítése”-vel foglalkozva a fegyveres erőket illetően tulajdonképpen csak a nomenklatúra újraszabályozásával törődött.³⁰)

²⁷ Ha az MSZMP/IM tervezet 1. §-a valóban jelző nélküli „köztársaság”-ról beszél, de a 2. § (1) szerint „A Magyar Köztársaság független, demokratikus és szocialista jogállam.” Lásd: Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. 1989. augusztus 21. Somogyvári István megőrzésében.

²⁸ Lásd: Az I/1. számú munkabizottság ülése 1989. augusztus 21. MNL MOL P. 2117. 11. doboz. 263. i. sz.; Kerekasztal-tárgyalások 1989. i. m. 6. kötet 13. sz. dokumentum.

²⁹ 1988–1989-ben az alkotmányozás vonatkozásában az alábbi fontosabb munkaanyagok készültek:

- A Magyar Népköztársaság alkotmányának szabályozási koncepciója. Igazságügyi Minisztérium, 1988. november 30. In: Kilenyi (szerk.): *Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai*, 1. köt.
- Magyarország alkotmánya – szabályozási koncepció. Igazságügyi Minisztérium, 1989. január 30. Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. február 20–21-én megtartott ülése jegyzőkönyvének 2. sz. függeléke. In: Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei. Budapest, Magyar Országos Levéltár, 1993. 1. köt. 409–439.; valamint: Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.
- Törvénytervezet az alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium. Magyar Hírlap 1989. május 10., valamint Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 141–200. jelzetű kötet.
- Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. Igazságügyi Minisztérium, 1989. május 29. MOL P. 2117. 11. d., 272. i. sz.; Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok, 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus, 201–250. jelzetű kötet.

Ezt követően egy 1989. augusztusi tervezetben bukkan fel a rendőrségre történő utalás: „Rendkívüli állapot idején a fegyveres erők és a rendőrség külföldi vagy országon belüli alkalmazásáról, valamint a külön törvényben meghatározott rendkívüli intézkedések bevezetéséről a Honvédelmi Tanács dönt.” Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. augusztus 21. 19/B. § (1). Géppel írt tisztázat fénymásolata. Somogyvári István megőrzésében. Lásd: Révész Béla (szerk.): *Az alkotmányozás dokumentumai*. In: Jogtár. A rendszerváltás foratókönyve. CD-ROM, Budapest, 2000.

³⁰ Az MSZMP Központi Bizottsága 1988. december 15-i ülésén Németh Miklós miniszterelnöknek „A kormányzati munka korszerűsítése” című előterjesztése nyomán határozatot hozott a fegyveres erők addigi pártirányításának kormányfelügyelet alá helyezéséről. Ugyanakkor a káderhatásköri lista vonatkozásában csak az 1989. május 8-i határozat helyezte hatályon kívül az MSZMP KB-nak az 1988. július 13–14-én elfogadott hatásköri listáját. Addig az időpontig tehát az MSZMP Politikai Bizottságának előzetes állásfoglalásától függött a Magyar Néphadsereg vezérkari főnöke, a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnöke, az Egyesített Fegyveres Erők főparancsnokának magyar helyettese, a BM Kormányőrség parancsnoka, a BM Határőrség országos parancsnoka kinevezése és felmentése. A Politikai Bizottság ugyanezen jogosítványát gyakorolta a Munkásőrség országos parancsnokának helyettesei vonatkozásában, míg a parancsnok, illetve a honvédelmi miniszter kinevezésével kapcsolatosan a Központi Bizottság foglalt állást. Lásd: T. Varga György – Szakadát

A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások „Az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtése” elnevezésű I/6-os munkabizottsága 1989. augusztus 2-i ülésén Holló András, MSZMP-s résztvevő először (és utoljára) tett átfogó javaslatot az Igazságügyi Minisztérium részéről az Alkotmánynak a fegyveres erőkkel foglalkozó új fejezettel történő kiegészítésére.³¹ 1989. szeptember 1-jén a Politikai Intéző Bizottság javasolta a Központi Bizottságnak, hogy a békés politikai átmenet jogi kereteit alapvetően három törvénytervezet foglalja össze. Ezek az alkotmánymódosításról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, valamint az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatok. A törvénytervezetekhez több megjegyzést fűzött a Politikai Intéző Bizottság. Javasolta, hogy az alkotmánymódosítás során – még az új alaptörvény elfogadása előtt – a békés politikai átmenet szempontjából lényeges változtatásokat el kell végezni. Ezek közül – politikai jelentősége miatt – kiemelte: „...garanciális jelentősége van annak, hogy a fegyveres erők és a rendőrség alkotmányos szabályozást kapjanak”.³²

Az MSZMP Központi Bizottsága tulajdonképpen csak utolsó,³³ 1989. szeptember 12-13-i ülésén tűzte napirendre a fegyveres erők és testületek kérdését, akkor is a „pártstruktúra módosításának” vonatkozásában.³⁴ Ezt követően a Kulcsár Kálmán igazságügyi miniszter által szeptember 22-i kezdeménnyel benyújtott alkotmánymódosító javaslat csupán azt rögzítette³⁵ – és ezt fogadta el 1989. október 18-án az Országgyűlés –, hogy „a rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg”.

Látható tehát, hogy a politikai hatalom nyilvánosan nem kívánt állást foglalni az államvédelmi szervek további sorsára vonatkozóan sem az állampárt politikai, sem pedig az államapparátus szakértői szintjein. Ez azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy sem koncepció, sem program, sem törvénytervezet ne született volna az egyik legfontosabb hatalmi kérdést illetően. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a nyilvánosság tágabb, de még a tárgyalási folyamatok szűkebb résztvevői körét is ki kívánták rekeszteni a konspiratív előkészítő munkákból, egyben meghatározatlan távlatokba helyezni „az állam biztonságával összefüggő részletes szabályok” meghozatalának időpontját. Kőszeg Ferenc nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az 1989 nyarán nagy nyilvánosságot kapott munkásőrség-vita³⁶ tulajdonképpen az állambiztonság átszervezésének elkerülhetetlenségéről volt hivatva elterelni a fi-

István (szerk.): *Íme, a nómenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái*. Társadalmi Szemle, 47. évf. (1992) 3. sz. 73.

³¹ Lásd: *A rendszerváltás forгатókönyve*, 6. köt. 631–632.

³² Az MSZMP Központi Bizottsága 1989. szeptember 1-jén megtartott ülése jegyzőkönyvének 3. sz. függeléke. In: Az MSZMP KB 1989. évi jegyzőkönyvei. 2. köt. 1544–1545.

³³ Ezt követően az MSZMP Központi Bizottsága már csak 1989. szeptember 25-én ült össze, amely a pártszakadáshoz vezető, 1989. október 6–9. között megtartott kongresszus előkészítésével foglalkozott.

³⁴ Lásd: Az MSZMP KB. 1989. évi jegyzőkönyvei, 2. köt. 1696–1704.

³⁵ Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról 1989. szeptember 22. MNL MOL P 2117. 11. d., 281. i. sz.; továbbá: Országgyűlési Irattár és Levéltár Országgyűlési Irományok. 1985–1990. sz. országgyűlési ciklus. 251–300. jelzetű kötet.

³⁶ Sajtóhírek szerint a munkásőrség mint költségvetési üzem, az alapítása óta kapott 9 milliárd 588 millió forintot folyamatosan különböző vállalkozásokba fektette, így például 1989. július 1-től a Club Tomajba, vagy a Kelen Tours Kft.-be; illetve azt tervezte, hogy különböző vállalkozásokat hoz létre a járműjavítás, az oktatás, a szállítás, a lapterjesztés területén is, és tudni lehetett, hogy fontolgatja takarékbetétekkel foglalkozó cég alapítását, valamint egy magyar–osztrák vállalkozás keretében (vadász) fegyverek kereskedelmét is. Lásd: *A munkásőrség Club Tomaja*. Népszabadság, 1989. szeptember 13.

gyelmet: „Abban az I/6-os bizottságban,³⁷ amelynek én is tagja voltam, az volt a fő cél, hogy megértessük, hogy márpedig a munkásőrséget jogutód nélkül fel kell számolni, és nem szabad elfogadni azt a javaslatot, aminek az elfogadására az MDF akkoriban hajlott, azaz Pozsgay Imre javaslatait, hogy a munkásőrség alakuljon át nemzeti gárdává. Ez volt az érdeklődésünk homlokterében és ennek következtében nagyon keveset foglalkoztunk az állambiztonsági szervezettel. Utólag azt mondom, hogy hibásan, tévesen.”³⁸

A Duna-gate-ügy³⁹ kirobbanása utáni egymásra mutogatás során kormányzati oldalról több ízben az ellenzéket kívánták felelőssé tenni azért, hogy a kérdés a háromoldalú tárgyalásokon szóba sem került, s hogy akadályokat gördítettek az állambiztonsági törvény megalkotása elé, illetve kivették a sarkalatos törvények sorából.⁴⁰ A háromoldalú tárgyalásokról 1989. június 10-én aláírt megállapodás azonban a sarkalatos törvények körébe eredetileg sem vette fel az állambiztonsági szabályozás kérdéskörét. Súlyosabb viszont az a bizonyíték, amely éppen a kormánypárt felelősségét támasztja alá a kérdés negligálásában. Kiderült ugyanis, hogy 1989. június elején, tehát még a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások előtt a Belügyminisztérium követelményként megfogalmazta: „...egyrészt az állambiztonság működése, eszközei legyenek ellenőrizhetők, másrészt mint sarkalatos törvény az Alkotmány elfogadása utáni időszakban történjen tárgyalásuk.”⁴¹ Ráadásul az ekkor készült törvényalkotási terv tanúsága szerint az ilyen jellegű tárgyalásokat még utólag sem ütemezte be a törvény-előkészítésért felelős Belügyminisztérium.⁴² Ezért sem állja meg a helyét az a vád – amelyet például Horváth István lemondó beszédében is hangsúlyozott⁴³ –, miszerint a mi-

³⁷ A Nemzeti Kerekasztal-tárgyalások I/6-os számú munkabizottsága foglalkozott az erőszakos megoldásokat kizáró jogi garanciák megteremtésének kérdéseivel.

³⁸ Kőszeg Ferenc: *A magyar átvilágítási törvény és a Történelmi Hivatal tapasztalatai*. In: Halmai Gábor (szerk.): *Ügynökök és akták*. Nemzetközi konferencia az átvilágításról és az állambiztonsági iratok sorsáról. Budapest, 2003.

³⁹ A Szabad Demokraták Szövetsége és a Fiatal Demokraták Szövetsége képviselői 1990. január 5-én a fővárosi főügyészhez feljelentést tettek ismeretlen tettes ellen hivatali visszaélés és más bűncselekmény miatt. A feljelentés szerint a Belügyminisztérium Állambiztonsági Szolgálat titkos eszközökkel és módszerekkel nyomozást folytatott ellenzéki pártokkal, szervezetekkel szemben, annak ellenére, hogy az 1989. október 23-án elfogadott új alkotmány alapján ez már illegális, sőt, alkotmányosértő tevékenységnek minősült. A feljelentés kapcsán tartott sajtótájékoztatón nyilvánosságra hozták olyan – titokban megszerzett – dokumentumokat is, amelyek titkos állambiztonsági eszközök (telefonlehallgatás, levéllenőrzés, hálózat) igénybevételevel keletkezett. A botrány hatására Horváth István belügyminiszter 1990. január 23-ai hatállyal lemondani kényszerült pozíciójáról. Az állambiztonsági szolgálat belső elhárítást végző III/III-as csoportfőnökségét megszüntették. Lásd: Révész Béla: *A „Duna-gate” ügy jelentősége a rendszerváltás történelmében: Politológiai értelmezési lehetőségek*. Acta Juridica et Politica, LXVIII. 19. Szeged, 2006. 131.

⁴⁰ Pozsgay Imre: *Nem lett sarkalatos törvény*. Népszabadság, 1990. január 23. 2.

⁴¹ Galambos Lajos: *A magyar polgári nemzetbiztonsági szolgálatok feladatrendszerének tartalmi módosulása a rendszerváltás folyamatában*. Kandidátusi értekezés. Budapest, 1997. Nemzeti Közszerológiai Egyetem Egyetemi Központi Könyvtár és Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Kari Könyvtár (ZMNE) Kutató Könyvtár 25949. 87.

⁴² Bálint Tibor, a belügyminisztériumi jogalkotás szervezéséért felelős titkárságvezetője az állambiztonságról szóló törvénytervezet előkészítésének ütemezéséről. Magyar Nemzet, 1990. január 9.

⁴³ „Rajtam kívülálló politikai okok miatt, valamint a szervezet tehetetlenségének természetéből adódóan a biztonsági terület átalakítása maradt utoljára. Most utólag sajnálattal állapítom meg, elfogadtam azt a helyzetet, hogy a nemzetbiztonságról szóló törvényt majd a választások után kell az Országgyűlés elé terjeszteni. [...] De engedjek meg, hogy feltegyem a kérdést, vajon az ellenzék ma oly hangos szervezeteinek miért állt érdekében e téma tárgyalásának elhalasztása, amit ma rajtam kérnek számon?” Felelősen végiggondolva! Horváth István belügyminiszter beszéde a Parlament 1990. január 23-ai ülésén. Belügyi Szemle, 28. évf. (1990) 2. sz. 3.

nisztérium és az MSZMP ajánlataival szemben az ellenzék szorította volna ki a sarkalatos törvények köréből az állambiztonsági szervek átalakításának kérdését.

Az alkotmányossá válás igénye, ígérete és valósága

A magyar rendszerváltás óta még kevésbé alakultak ki azok a formák, módszerek, szabályozási megoldások és garanciák, amelyek a közvélemény, az állampolgárok, a kutatók, a politika, illetve a kollektív igazságérzet elvárásainak egyszerre tudnának megfelelni, és közmegnyugvást eredményezhettek volna a korábban titkosnak minősített iratok rendkívül érzékeny kérdésben. Részben ebből adódik a témával kapcsolatos kutatási témák nagymértékű tagoltsága, szegmentáltsága. Önmagában nem a párhuzamos kutatások sokfélesége, „szóródása” feltűnő (ennek még előnyei is lehetnek), sokkal inkább az, hogy ezek egymástól függetlenül, elszigetelten tárják fel résztémáikat anélkül, hogy az egymásra történő szükséges és indokolt reflexiónak a nyomai felfedezhetők lennének. Az is érthető, hogy szubjektíve mindenki számára saját története a legfontosabb, és mindenki a maga taláta dokumentumok feldolgozásban látja kutatásainak egyedüli célját. Ezzel viszont nehézségekbe ütközött az átfogóbb ismeretek megszerzése.

Hozzájárul a problémához a rendelkezésre álló források inkoherens volta. Különböző okok miatt egyes jelenségek, események körül megsokasodik, felduzzad az adatok halmaza, mások esetében viszont csak a hiány pusztája ténye regisztrálható. Ez természetesen következhet az aktuális operatív szemlélet és az utókor kutatói látásmódja közötti szükségképeni eltérésekből, hiszen saját szempontjaira tekintettel gyűjt adatot az állambiztonság embe- re, és más bizonyítékot vár az iratoktól a kutató. Gyakran valószínűsíthető az is, hogy utólag keletkezik az irathiany, ami miatt megszakad a történet folytonossága, vákuum keletkezik az eseményekre vonatkozó adatokban és azok értelmezésében. A rendszerváltás állambiztonsági átalakulásával foglalkozó eddigi munkák is többnyire az egyes különálló mozzanatok bemutatására fókuszáltak, melyek jelentőségét időnként csak a vonatkozó iratanyag addigi ismeretlensége jelentette. A szintetizáló munkák elmaradásának azonban nyilván oka lehet az egyébként összetartozó iratok közötti tartalmi kapcsolat feltáratlansága is.

Ugyanakkor megállapítható, hogy a kutatások gyakorlatában jóval kisebb a jelentősége a vonatkozó iratállomány megsemmisítésére, megsemmisülésére, eltulajdonítására, illetve „kutathatatlanságára” vonatkozó vélt vagy valós igazságtartalmú állításoknak, mint azt az elmúlt évtizedekben egyes politikusok, sajtómunkások, esetleg a „hivatásos ügynökvadászok” állítják. A Történeti Levéltár gyűjtőkörét meghatározó 2003. évi III. törvény végrehajtása során – a törvény számos paragrafusát okkal illető bírálat ellenére – nagy mennyiségű állambiztonsági irat került át az iratörző szervektől a levéltárba. A 2007-ben kormányrendelettel létrehozott Szakértői (Kenedi-) Bizottság összesítése szerint ez az összesen 205 374 irattétel 75,4%-át, 154 897 tételt jelentett. Ez mennyiségileg közel 4000 iratfolyóméter mennyiségű iratanyagot tett ki (nem is beszélve az Országos Levéltár, a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár vagy a Nyitott Társadalom Archívum iratállományairól).⁴⁴ Ez mind az információs kárpótlás, mind pedig a tudományos kutatás, a kommunista múlt megismerése szempontjából nagy előrelépést jelentett. Ugyancsak a Szakértői Bizottság jelentése cáfolta a teljes iratmegsemmisítés legendáját is: „...valószínűsíthető, hogy az iratok

⁴⁴ Időnként az is kiderül, hogy az ugyanazon jelenségre vonatkozó dokumentáció feldolgozása azért kaphatott eltérő, esetenként ellentétes értelmezést a különböző feldolgozásokban, mivel az egyes iratok eltérő környezete a legkülönbözőbb interpretációkat tette lehetővé. Ez teszi elengedhetetlené a forráskritikai módszer alkalmazását.

nagyobb mennyisége maradt meg, mint amennyit a »totális megsemmisítés« szószólói holtta nyilvánítottak.⁴⁵

Az MSZMP/MSZP 1989-es – fentiekben érintett – ideológiai alkalmazkodása a „törvényesség”, az „alkotmány”, illetve a „szocialista jogállamiság” kategóriáihoz jelentette az igazodási pontot az állambiztonsági szolgálatok számára is. Ezt a helyzetet jól illusztrálja az a belügyi dokumentum, amely az MSZMP Központi Bizottsága 1987. július 2-i gazdasági-politikai kibontakozási programjával kapcsolatos. A BM értelmezése ugyanis kevésbé mutatkozott reformpártinak. Eszerint a KB voltaképpen megerősítette a Politikai Bizottságnak a belügyi munkára vonatkozóan 1986-ban hozott határozatát – amely ráadásul az 1969-es párt döntés végrehajtásával foglalkozik⁴⁶ –, miszerint „az állam- és közbiztonság fenntartásához, védelmének szilárdításához minden eddigénél nagyobb politikai érdekek fűződnek”. Ezért „határozottabb fellépés szükséges a belső gondjainkat kihasználó ellenséges elemek, az állam- és közbiztonságot veszélyeztető negatív jelenségek, tendenciák ellen”.⁴⁷

Pedig az első fellelhető „reformjelzés” – Geller Sándor BM Titkárságvezető levele Harangozó Szilveszter miniszterhelyettesnek, állambiztonsági főcsoportfőnöknek – a belügyi munka alapjául szolgáló nyilvános szabályozás⁴⁸ felülvizsgálatának szükségességére vonatkozóan még 1988. februári keltezésű.⁴⁹ A tanácsok irányításával kapcsolatos feladatoknak a belügybe történő integrálása ugyanis megkívánta belügyminiszteri feladatkörök újraszabályozását, amely viszont érintette az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. törvényerejű rendeletet, illetve a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendeletet is. A vonatkozó új kormányrendelet ekkor még változatlanul megismételte a miniszternek az 1974-es törvényerejű rendeletből ismert állambiztonsági teendőit.⁵⁰ 1988 nyarán viszont az állambiztonság pártirányítását operatív ellátó szerv, az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztálya – miközben Tóth András osztályvezető feladatává teszi az „ellenzéki, ellenséges csoportok tevékenységéről” szóló jelentés tételét – féléves tervében javasolja a belügyi alosztály teendői közé felvenni a „belügyi szervek feladatainak továbbfejlesztésé-

⁴⁵ A Szakértői Bizottság jelentése 2007–2008. http://www.meh.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf (letöltve: 2008. 10. 10.) 17.

⁴⁶ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1986. szeptember 9-i ülése. A KB 1969. november 28-ai, a belügyi szervekre vonatkozó határozatának végrehajtása, a BM előtt álló feladatok. MNL MOL M-KS 288. f. 5/977. ő. e.

⁴⁷ Az irattári anomáliák – a visszaminősítések felemás gyakorlatának – egyik jellegzetes példája, hogy miközben a dokumentum a Magyar Országos Levéltár „Belügyminisztérium. Belső normák gyűjteménye” fondjában nem kutatható, ugyanez az Állami Biztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (a továbbiakban: ÁBTL) visszaminősített irat. Lásd: A Belügyminisztérium feladatterve a gazdasági-társadalmi kibontakozás elősegítésére. MOL BM 10-252/88. 1988. március 9. 11. o. (1. o.) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) 1.11.1. 97. d.45-63/14/88.

⁴⁸ Az állambiztonsági szabályozás alapidokumentumai – Az állam biztonságának védelmében alkalmazható eszközökről és módszerekről. Minisztertanács Elnökhelyettesének 1/1975. sz. utasítása; Az állambiztonsági feladatokról. A Minisztertanács 6000/1975. sz. határozata, valamint A katonai hírszerző tevékenység szabályozásáról. A Minisztertanács 6001/1975. sz. határozata – mindvégig titkosak maradtak.

⁴⁹ Az állam- és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. sz. törvényerejű rendelet és a rendőrségről szóló 39/1974. (XI. 1.) MT számú rendelet felülvizsgálatának kezdeményezése. BM Titkárság 1988. február 19. ÁBTL 1.11.1. 96. d. 10-293/88.

⁵⁰ A belügyminiszter feladat- és hatásköréről. Minisztertanács 20/1988. sz. rendelete 1988. április 8. Magyar Közlöny, 1988. április 8.

ben” való közreműködést is.⁵¹ Ugyanekkor készül – egy interpellációra adandó válasz háttéranyagaként – az a feljegyzés, amely már az állam- és közbiztonságra és az államhatár őrzésére vonatkozó jogszabályoknak a felülvizsgálatára és teljes körű kodifikációjára utal „az állampolgárok alapvető jogainak törvényi szintű szabályozására tekintettel”. Annak a kérdéskörnek az áttekintését is javasolja a feljegyzés, hogy „az állampolgárok alapvető jogai közül melyek azok, amelyek a közrend, a közbiztonság védelme érdekében korlátozhatók”. Ezeket összhangba kell hozni a nemzetközi kötelezettségben vállalt feladatokkal, deklarálásukat pedig alkotmányi szinten tartják megoldhatónak. „Ténykérdésnek” minősíti a feljegyzés szerzője azt a mulasztást, hogy az „állam biztonsága érdekében végzendő államigazgatási feladatok jogrendszerünkben a felszabadulás óta nem kaptak semmiféle publicitást, de még az állami biztonságvédelmi koncepció kialakítása és ebből adódóan törvényi deklarálásuk is elmaradt”. Mivel pedig „az állampolgárok a »szigorúan titkos« minősítésű kvázi jogszabályokat nem ismerhették meg [...] ezen normák érvényesülése is megkérdőjelezhető”. Szokatlan módon a Feljegyzés utal a titkos szervek között is különösen védett Koordinációs Bizottságra is.⁵² Ennek az ülésére készített ugyanis közös előterjesztést a belügyminiszter és az igazságügyi miniszter, amelyben „egységes elvek szerinti szabályozású biztonságpolitikai koncepció” kidolgozását tartják szükségesnek, majd ezt követően „eldöntendő, hogy a koncepció megvalósítása igényel-e további szabályozást, a szabályozás milyen szinten történjék, és az életviszonyok milyen körére terjedjen ki”. A Feljegyzés előzetes javaslata szerint ez törvényi szinten kapjon „szabályozást és publicitást”, és a jogszabály „konkrétan mondja ki, hogy az állami biztonság védelmét a BM mely szerve látja el”.⁵³

Horváth István belügyminiszter ekkoriban adott interjújában is a „sokféleség”-gel, a „másként gondolkodás”-sal és az „esetleges ellenzékiesség”-gel foglalkozott az „elismert” pluralizmus keretei között. Nem foglalkoznak – állítja – „ellenséges címkék ragasztásával”; „a

⁵¹ Munkaterv 1988. július 1. – december 15. MSZMP Közigazgatási és Adminisztratív Osztály előterjesztése a Politikai Bizottság részére. MSZMP KAO tájékoztatása az MSZMP Csongrád Megyei Bizottsága első titkáranak. 1988. június 7. 8. o. Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltár XXXIII. 3. f. 288. d. KAO 23/3/87-88.

⁵² Kádár János a MSZMP PB 1973. november 13-i ülésén jellemezte a következőképpen a Koordinációs Bizottságot: „Egy 1957-es párthatározat alapján van, és azóta működik a pártközpontban egy ügynevezett Koordinációs Bizottság. Ennek vezetője a K. B. adminisztratív ügyekért felelős titkára, tagja a K. B. Adminisztratív Osztályának vezetője, a belügyminiszter, az igazságügyi miniszter, a legfőbb ügyész és a Legfelsőbb Bíróság elnöke. Ez elé a bizottság elé kell vinni minden olyan büntetőpolitikai kérdést vagy konkrét bűnügyet megvitatásra, melynek megítélésében bizonytalanság vagy eltérő vélemény van az illetékes szervek vezetői között.” MOL M-KS 288. f. 5/623. 1. ó. e. A Kádár által forrásként megjelölt 1957-es párthatározatot mindeddig nem sikerült megtalálni. Anynyi még kiderül Kádár tájékoztatásából, hogy a testület olyannyira titkosan működik, hogy állásfoglalásaira (mivel ő maga nem hoz határozatot) „a végrehajtás menetében hivatkozni nem lehet”. Amennyiben a grémium tagjai egymás között mégsem jutnának egyetértésre, akkor az első titkárhoz, az MSZMP KB Titkárságához vagy a Politikai Bizottsághoz kell fordulniuk „eligazításért”. A testület 1988-ig működött. Csak 2007 végén kerültek elő Magyar Országos Levéltárban a Koordinációs Bizottság iratai az MSZMP KB Közigazgatási és Adminisztratív Osztály feldolgozatlan anyagai közül, de az 1957–1965 közötti dokumentumoknak változatlanul nincs nyomuk. Lásd: Révész Béla: *Egy volt miniszterelnök könyvének állambiztonsági olvasata 1985-ben*. Élet és Irodalom, 2008. szeptember 26. 39. sz. 5., továbbá: Uő.: A Koordinációs Bizottság iratállománya. <http://osaarchivum.org/files/fa/999/4/1/koordinacios/koordinacios.shtml>

⁵³ Az állam- és közbiztonságra, a rendőrségre és az államhatár őrzésére vonatkozó jogszabályokra, valamint az állampolgárok alapvető jogainak törvényi szintű szabályozására irányuló előzetes javaslatok. Feljegyzés országgyűlési képviselőnek adandó válaszhoz. III. Főcsoportfőnökség 1988. június 14. ÁBTLL 1.11.1. 104. d. 45-63/33/88.

határ ott van – és ebben nem szabad félreértést hagyni a jövőben sem –, ahol társadalmunk, alkotmányos berendezkedésünk és a törvényesség határa húzódik”.⁵⁴

Helyi vonatkozású, de országos helyzetet tükröz a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság állambiztonsági osztályának 1989. évi munkaterve. Kiindulópontja immár az – ekkoriban vonatkoztatási pontként számon tartott – 1988. májusi országos pártértekezlet állásfoglalása.⁵⁵ Mivel az egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvények közeli életbe lépésére lehet számítani,⁵⁶ a fenti munkaterv szerint „az alternatív csoportok további szerveződése, tevékenységük élénkülése várható. Ennek megfelelően figyelmet fordítunk a szocialista társadalmi rendszerünk alapjait veszélyeztető, az egyesüléseket erre a célra felhasználni szándékozó személyekről mélységi információk beszerzésére. Operatív intézkedéseinket folyamatosan igazítjuk a politikai követelményekhez.”⁵⁷

Az említett „folyamatos igazítás”-ra feltehetően rövidesen sor is került. Tíz nappal későbbi keltezésű az a (szerző megjelölése nélküli) *Feljegyzés*, amely elsőként fogalmaz meg konkrétumokat az állambiztonság átalakításával kapcsolatban. Némi pártbírálatot is tartalmazó kiindulópontja szerint „a kialakult helyzet egyre erőteljesebben követeli, hogy a párt gondolja végig biztonságpolitikáját, és a biztonságpolitika konzekvens végrehajtásához szükséges szervezeti, intézményi rendszer, személyi, technikai és tárgyi feltételeit is”. A hatalomgyakorlás mechanizmusában meg kívánja különböztetni a hatalmi és a közfunkciót. Az utóbbi a társadalmi közmegegyezés szintjén „politikai alku” tárgya lehetne. A közfunkció a hatalom „gyakorlásának” különböző politikai erők közötti megosztása, egyben a társadalom iránti felelősség megosztását is jelentené, és így a társadalmi erők közötti alku, az „új módon felfogott közmegegyezés kialakításának és folyamatos karbantartásának kohója is lenne”. A hatalmi funkció viszont „szégyenlősség nélkül” adna törvényi biztosítást, egyben monopolszerepet „a szocializmus elkötelezett erői számára”. A hatalmi pozíciókat a miniszterelnöki, köztársasági elnöki, parlament elnöki és az államminiszteri funkciók, valamint a Belügyminisztérium, a Honvédelmi Minisztérium és a Külügyminisztérium biztosítanák, illetve a parlament 60%-os (a párt 51%-os) képviselői helyei garantálnák.⁵⁸ Felmerülhet „a jogállamiság megteremtése, a demokrácia csomagterve, az új alkotmány és törvények életbe léptetése alapján a biztonsági szolgálat más irányú viszonyrendszerének kialakítása” is. Ilyen lehet például a biztonságpolitikánál miniszterelnök, parlamenti bizottság vagy más speciálisan erre a célra létrehozott szerv alá rendelése. A feljegyzés készítője azonban „a jelenlegi összállambiztonsági koncepciónak megfelelő tagozódás fenntartását, belső strukturális árnyalással, profiltisztítással, feladat átorientálással és prioritás kijelöléssel a megyei szervek centrális irányítás alá vonásával, szervezeti korszerűsítéssel, a közpon-

⁵⁴ *Mi szorul reformra a Belügyminisztériumban. Interjú Horváth István belügyminiszterrel.* Népszabadság, 1988. augusztus 6.

⁵⁵ MSZMP 1988. május 21–22-i országos értekezlete. MNL MOL M-KS 288. f. 4/237. ő. e.

⁵⁶ 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról; 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról.

⁵⁷ 1989. évi munkaterv. A Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Osztálya 1988. december 30. 13. ÁBTL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai. 7. d. 99. 205-14/1989.

⁵⁸ A mandátumoknak a választások előtti, paritásos limitálása a *Feljegyzés* javasolta módon megelőzte a Lengyelországban 1989 júniusában alkalmazott „félíg szabad” választási technikát is. Lásd: Paczkowski, Andrzej: *A kommunizmus vége. A lengyel történetírást érintő konzekvenciák.* In: Berényi Gábor (szerk.): Tudományos konferencia a kommunizmus fekete könyvéről. Budapest, 2000. 106.

ti és területi feladatok egyértelmű elhatárolásával” javasolja. s iratát „mozgásirányt, kereket” kijelölőnek minősíti.⁵⁹

Az MSZMP 1988. decemberében létrehozott Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottsága tevékenységében kulcsszerepet játszó (és korábban az állambiztonság irányításáért is felelős) Fejti György KB-titkárnak a Bizottság számára készített elaborátuma szintén a „differenciált hatalommegőrzés” oldaláról elemzte a helyzetet. Elfogadja-e az MSZMP a hatalomgyakorlás megosztását, valamint az ezzel járó politikai, intézményi változásokat, avagy „meg tudja-e akadályozni az MSZMP az egyre erőteljesebben kibontakozó pluralizációs folyamatot?” – teszi fel a kérdést Fejti. Első válasza az, hogy „a jogállamiság keretei között erre nincs lehetőség”, tehát az MSZMP „elfogadja a hatalomgyakorlás fokozatos, kiszámítható keretek történő megosztását, egyben felvázolja ennek korlátait, kereteit, valamint a saját elgondolását a lebonyolítás menetrendjére, és időrendjére”. Majd „akszomatikus [sic!] tétel”-ként leszögezi: „...az MSZMP a hatalmat semmilyen körülmények között nem kívánja átadni (ma rajta kívül nincs is kormányképes erő), és a társadalom stabilitását, az anarchia elkerülését minden rendelkezésre álló törvényes eszközzel megvédi.” A politikai rendszer átfogó reformjának legfontosabb alapelve az, hogy „Magyarország a demokratikus szocializmus és a jogállamiság történelmi alternatívájának útját járja (a társadalmi és politikai rendszer ezzel összefüggő alapértékeit az új Alkotmány rögzíti majd).” Második alapelveként Fejti előterjesztése megállapítja, hogy a politikai rendszer az Alkotmány és a törvényesség alapján álló politikai erők versenyén, együttműködésén és egyensúlyán alapul, amelyen belül „az MSZMP domináns szerepét politikai eszközökkel kívánja kívívni”. Mivel az MSZMP kisebbségbe kerülése „súlyos politikai válságot, sőt polgárháborúval fenyegető helyzetet teremtené [...] ezt a lehetőséget egyszerűen ki kell zárni”. Ezért az 1990-es választásokon „átmenetileg” olyan választási technikát kellene kialakítani, amely „a feltételezett erőviszonyok alapján megállapodásos alapon elosztja a képviselői mandátumokat”, természetesen az együttműködésre kész politikai formációkkal közösen.⁶⁰ A velük folytatandó párbeszéd alapelvei: 1. a szocializmusnak mint történelmi alternatívának az elfogadása; 2. az ország katonai szövetségi rendszerhez tartozásának elfogadása; 3. „kölsönös kinyilvánítási szándék, valamint elemi konstruktivitás a válság elmélyülésének megelőzésére, a társadalmi stabilitás megőrzésére”.⁶¹

⁵⁹ Az állambiztonság feladat-és hatáskörének strukturális átalakításának terveiről. Feljegyzés. III/III. Csoportfőnökség Titkárság 1989. január 10. ÁBTL 1.11.6. 6. d.

⁶⁰ Lásd az előbbi *Feljegyzést*.

⁶¹ Gondolatok a politikai rendszer reformjáról, a hatalomgyakorlás megosztásáról. Fejti György előterjesztése a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság 1989. február 3-i ülésére. 1989. január 19. MNL MOL M-KS 288. f. 62/1. ó. e.; az ülésen szintén részt vett Horváth István a miniszteri értekezleten a jegyzőkönyv szerint a következőket találta fontosnak megemlíteni a Bizottság munkájával kapcsolatban: „A múlt héten pénteken ülést tartott a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottsága a KB-nek, aminek Grósz et. az elnöke. Megjelent a közlemény is, hogy Szűrös, Horváth, Korom, Fock, Horn, Kótai, Várkonyi, Kárpáti, Fejti György, ezek a tagjai és a Thürmer Gyula et., aki a jegyzőkönyvet vezeti. Szó volt az alakuláson, hogy meghívást kap a miniszterelnök is az ülésre. El lett fogadva a menetrend, hogy mik ennek a bizottságnak a feladata, tehát a PB és a KB munkájának segítése. Ezzel kapcsolatban egy alapvető KB határozat is megjelent. Ennek a bizottságnak alakult egy munkacsoportja, most van alakulóban. Ezzel kapcsolatban azt felvettem, amiben egyetértés volt, hogy arra ügyelni kell, hogy ez a munkacsoport, ez ne a KB megszűnt osztályainak az állami munkával kapcsolatos párhuzamos szerepkörét vegye át és vigye tovább, mert ugyanott vagyunk akkor, ahol abbahagytuk.” Horváth István belügyminiszter felszólalása. BM Miniszteri értekezletek 1989. január 23. 1989. MNL MOL XIX-B-1-y. f. 49. d. 10-52/2/1989.

A Grósz Károly főtitkár, úgy is mint a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság elnöke megbízásából készült Fejti-féle „akszioma” természetesen napirendre került a Bizottság ülésén. Fejti György szóbeli kiegészítésében feltette a kérdést: „Kezünkben vannak-e a hatalmi eszközök? Hát a hadsereg, a Belügyminisztérium feltétlenül, és ez fontos dolog. A sajgó egyértelműen kicsúszott a kezünkől, és bizonyos belső hisztériáknak az okát én ebben látom.”⁶² A Bizottságban megfogalmazott aggályok nem voltak alaptalanok. A Belügyminisztérium pártalapszervezeteiben például ekkoriban tartották a taggyűléseken azokat a pártvitákat, amelyeken a jelentések szerint hasonló kérdések foglalkoztatták a párttagokat, úgy is mint BM-alkalmazottakat: „Alapszerveink egy jelentős részében jövőnköt illetően komoly politikai viták alakultak ki – jelentették a Budapesti Rendőr-főkapitányság pártbizottságától –, így többek között a párt vezető szerepéről. A pártnak a társadalomban betöltött szerepéről, de a rendőrségen folytatott politikai munka jövőjéről is.”⁶³

A probléma teoretikus feldolgozásának fontos állomása volt 1989 márciusában az a tudományos ülésszak, amely a belügyminisztérium szerepét kívánta tisztázni az átalakuló politikai rendszerben.⁶⁴ A belügyminisztérium állami és pártvezetői, valamint a tudományos élet képviselői egyetértettek abban, hogy olyan változások részesei, amikor a társadalmi és gazdasági fejlődés, a szélesedő demokratizmus alapvető változásokra kényszeríti a társadalmat minden szféráját. Döntő kérdésként merült fel, hogy e szervezetnek meg kell-e várni, amíg a társadalomban, az állami és a jogi életben a változások plasztikusan kirajzolódnak, hogy ehhez igazítsák a belügyi munka jogi, munkastílusbeli és szervezeti kereteit, illetve maguk is részesei legyenek az új kibontakoztatásának. A többségi vélemény ez utóbbi mellett állt: „A BM párt-, szakmai és tudományos szerveinek fel kell vállalniuk annak a stratégiának a kimunkálását, amely választ ad a fontos kérdésekre, milyen szerepet kapjanak a BM szervei a társadalmi és gazdasági reformfolyamatokban és annak megvalósítása után.”⁶⁵ A fórumon az állambiztonsági munkával kapcsolatban a következő fontosabb problémák szerepeltek napirenden:

1. A módosított Alkotmány előkészítésével összefüggésben az elhangzott korreferátum szerint az új Alkotmánynak az egyes jogokat és intézményeket, a feladat-, jog- és hatásköröket úgy kell meghatározni, hogy abból közvetlenül levezethetők legyenek az állampolgári jogok és az állami tevékenység főbb szabályai, vagyis az Alkotmány a törvények, rendeletek alapja lehessen.⁶⁶ Ebből az következik – állapították meg –, hogy az állam- és közbiztonsági feladatok végrehajtása során – az állampolgárok jogait érintő – olyan eszközöket és módszereket is alkalmaznak, amelyek hiányoznak a róla szóló törvényerejű rendeletekből, ezeket csupán alacsonyabb jogszabályok tartalmazzák. Ebből adódóan az állam-, és közbiztonságról szóló 1974. évi 17. tv. rendeletet, valamint az ehhez kapcsolódó más rendeleteket korszerűsíteni kell.

2. A módosított Alkotmányból fakadóan milyen változást és feladatot jelent a jogállamiság erősítését szolgáló, a törvényességet tiszteletben tartó tevékenység. A rendőrségnek és

⁶² A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság alakuló ülése. Jegyzőkönyv 1989. február 3. MOL M-KS 288. f. 62/1. ó. e.

⁶³ A BRFK PB területén lefolytatott pártvitákról. Jelentés. MSZMP BRFK Bizottsága. 1989. január 19. Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) XXXV. 30/1989. 1. ó. e. PB/4-4/1989.

⁶⁴ A Belügyminisztérium helyéről, szerepéről a politikai intézményrendszer korszerűsítésének tükrében. A BM Tudományos Tanács által 1989. március 1-jén rendezett tudományos ülésszak vitája. A BM parancsnoki Tájékoztatója BM Tudományszervezési Osztály 1989. 3. 38. o. ÁBTL 1.11.1. 103-a. d. 45-77/1/2/89.; vagy: ÁBTL 1.11.1. 206. d. 54/1989.; továbbá ÁBTL 4. 1. A-3285. ÁB-844.

⁶⁵ Diczig István, az ORFK I. csoportfőnök-helyettesének hozzászólása, i. m. 5.

⁶⁶ Uo. 7.

az állambiztonsági szerveknek a jövőben nem az egypártrendszeren alapuló politikai–hatalmi struktúra biztosítékaként kell működniük, hanem egy új közmegegyezést teremthető, alkotmányos rend védelmezőjeként kell fellépniük – állapították meg. A szervezet nem válhat a szükségképpen változó politikai áramlatok eszközévé. A történelmileg meghaladottnak bizonyult állammodelltől el kell jutnia egy demokratikus jogállam modelljéhez. Az államhatalmat gyakorló szervnek kell eldönteni, hogy mit vár a szervezetektől, és mire hatalmazza fel azokat. Mint jogalkalmazó szerv számára félreérthetlenné kell tenni az elvárásokat. Ezzel összefüggésben elhangzott, hogy „ma úgy látjuk, hogy a múltban kívántak már sok tekintetben nem érvényesülnek, de az új követelmények sem alakultak még ki. Ez pedig szükségképpen konfliktusok, hibák forrásává válhat.”

3. A személyi szabadságjogok korlátozásának – törvény helyett – kormányrendeletekben történő szabályozása összeférhetetlen a jogállamiság eszméjével, ezen jogok korlátozása belső utasításon alapul. Az állam belső rendjének, az állampolgárok biztonságának megóvása érdekében a világ valamennyi rendőrségének joga van olyan nyílt vagy titkos tevékenység folytatásához, amely a bűncselekmények megelőzése, megszakítása, vagy felderítése érdekében sérti az állampolgárok jogait. Ezért az úgynevezett operatív tevékenység törvénybe foglalására, a munka törvényes garanciáinak megteremtésére van szükség. A rendészeti szervek csak az Alkotmánynak és a törvényeknek alárendelt szervként működhetnek. Mentésíteni kell a rendőrséget a politikai vitáktól, vagyis soha ne lehessen többé „belső politikai viták megoldásának” eszköze. Ez a szervezetek depolitizálását jelenti.⁶⁷

Egy további referátum a reformok aránytalan előrehaladását állapította meg a belügyi közigazgatás két nagy területén, a civil közigazgatásban, illetve állam- és közbiztonság irányításában.⁶⁸ Az előbbire vonatkozóan kiforrott koncepció állt rendelkezésre a terület nyitott voltának köszönhetően, míg az utóbbinál a működés zártágából adódó nagy nehézségeket fogalmazták meg korábban. Nemzetközi összehasonlításokat végeztek, ami a következőket bizonyította: „Európai kitekintésben is osztott gondolkodás jellemzi az állambiztonsági szolgálatokat, amelyeknél két irányzat van. Az egyik: nem engedik monolit tömbbé összeverődni az állambiztonsági szolgálatokat, és különösen nem a Belügyminisztériumban, hanem több állambiztonsági szolgálat jön létre a feladatnak megfelelően. Egyrészt azért, mert ezek egymást is ellenőrzik, másrészt eltérőek a feladataik. Másrészt: nem gondolják, hogy a Belügyminisztériumnak kellene a honvédséget elhárítani, hanem a honvédségnek kell önmagát elhárítani. Az önelhárítás logikáját építi ki, tehát önmagát hárítja el a minisztérium...”⁶⁹ Hangsúlyozta Verebély Imre azt is, hogy a rendészeti ágazatoknál Magyarországon erre vonatkozóan nem voltak elemzések, de a nyugati elemzések azt mutatják, hogy „a titkosság elfed bizonyos észszerűtlenségeket. Ezt nem lenne szabad hagyni, az egész területet felül kellene vizsgálni”.

Az állambiztonsági szakterületet képviselte Horváth József, a belső biztonsági szolgálat csoportfőnöke. Verebélyivel szemben azt az álláspontot képviselte, hogy bizonyos területeken éppen a centrális irányítás erősítésére van szükség az átmeneti időszak alatt is. A szolgálatok centrális irányításának szükségességét azzal indokolta, hogy a szolgálatoknál elkerülhető a presztízsérdekek esetleges érvényesülése, illetve a partikuláris érdekek megjelenése. Egyetértett ezen szolgálatok szabályozásának jogi alapokra helyezésével. „Egy önálló, felelősséggel, a törvényesség alapján működő, dinamikus szervezetet képelek el, mely mindenekelőtt a társadalomra, az alkotmányosságra veszélyeket hordozó csoportokat,

⁶⁷ Uo.

⁶⁸ Előadója Verebély Imre, az Államigazgatási Szervezési Intézet igazgatója.

⁶⁹ I. m. 15.

személyeket kíséri folyamatosan figyelemmel, tehát gyakorlatilag információkat gyűjt, rendszerez, folyamatot elemez, konkrét tájékoztatást ad, feldolgozást és bizonyítást végez. Az állambiztonsági szervek neveit szükséges lenne megváltoztatni, épp azért, mert a történelem során sok különböző képzet tapadt ehhez a névhez.”⁷⁰ Szóvá tette a belső szabályozók nagy számát, a minisztériumnak mint rendszernek az anomáliáit. Az alkalmazható eszközökkel kapcsolatban kijelentette: „A törvényben az alkalmazható eszközökről elég egyetlen mondat egyetlen törvényhelyen rögzítve: az, hogy a modern bűnüldözés eszközeit folyamatosan, törvényes keretek között alkalmazhatja.” Ugyanakkor a probléma nagyságának, összetettségének veszélyére figyelmeztetett: „Fontos, hogy hisztéria nélkül, de kellő ütemben cselekedjünk. A folyamatot a társadalom tájékoztatása mellett hajtsuk végre, mert ezzel a társadalmat orientáljuk, és a legitimitásunkat folyamatosan bizonyítjuk. A feladat nagy és felelősségteljes. Az önvizsgálat és megújulás igen nehéz. Önmagunkat kell mérlegre tenni, helyenként élve boncolgatni. Ezt nem mindenki tudja megtenni. Saját gyakorlatunkat kell alkalmazni a változó valósághoz, a társadalmi igényekhez. Türelem és partnerség kell tehát a jövő alakításában.”⁷¹

Horváth István belügyminiszter szintén kitért a Verebélyi Imre által említett kettősségre, kifejtve, hogy ez a gondolkodás a „BM korábbi apparátusában is távolabbi időkre visszanyúló gyökerekkel rendelkezik”. A minisztérium előtt álló munka nagyságát a kiegészítést követő időszak feladataihoz hasonlította, hozzátéve, hogy a döntés nem a tanácskozás kezében van. „Az utóbbi időben – mondjuk majd egy esztendő óta – egyre gyakrabban hallok, mikor lesz már és mi lesz a BM szervezeti korszerűsítésével. Ami természetesen napirendre kerül, meg kell oldani. Erről most csak annyit tudok mondani, először világos kell legyen, hogy mi a biztonságpolitikánk, mi a politikánk a közbiztonságban, a rendőri igazgatásban, az önkormányzatok fejlesztésében, a közigazgatásban. Ehhez van kialakult koncepciónk, vagy ha a koncepciónk még nem is állt pontosan össze, de minden területen kialakultak a munkában a fő irányok, vagy a szükséges változások. És amikor ez számunkra összeáll, akkor meg kell nézni, hogy mi legyen a szervezettel. Mindezt azonban a jogszabályokban, a jogállamiság követelményeinek megfelelően kell majd megtenni, ami körülbelül 1990–1993-ig szóló munka lesz.”⁷²

A jog és a politika viszonyáról szóló referátumában Finszter Géza, a BM ORFK Bűnügyi Technikai Intézet vezetője felvetette e terület szakmai kimunkáltságának hiányát. A helyzettel kapcsolatban elmondta, hogy „jelenleg nem egészen világos előttünk a jog és a politika egymáshoz való viszonya, és az az igény sem, ami sok helyen, elsősorban az elméleti műhelyekben megfogalmazódik, hogy a jogot és a politikát el kell választani egymástól”. Szerinte ez a kérdés már 1956 után is felmerült, elismerve a politika közvetlen meghatározó szerepét, később azonban már ennél is direkter kapcsolatot feltételeztek „a jog a politika szolgálóleánya lett” megállapítással. Ma – jellemezte a kialakult körülményeket Finszter – még élesebb a társadalomtudósok ítélete: „Nem tisztázott egész világosan a dolog másik oldala, melyet a politikusoknak és a jogalkalmazóknak is végig kellett volna gondolni. Azt, hogy miért fonódhatott össze egy elég hosszú időszakban ilyen tragikus módon a jog és a politika. Nem minden politika tudja olyan formában magába olvasztani a jogot, ahogyan az nálunk történt. Erre csak a parancsuralmi rendszert megvalósító monolit politika képes. Ez a dolog tragikuma. [...] A monolit politika viszont, ha akarna sem tudna eltekinteni attól,

⁷⁰ I. m. 18. Horváth József felszólalása.

⁷¹ Uo. 18. Horváth József mondatai különösen a kilenc hónappal később kirobbant Dunagate-ügy akkori egyik főszereplőjeként tűnnek különösnek.

⁷² Horváth József felszólalása.

hogy a jogot teljes egészében a napi politikai megfontolásainak rendelje alá. Ha egy pluralista politikai hatalom formálódik, akkor annak automatikusan fel kell oldania ezt a tragikusnak is nevezhető összefonódást. [...] Mindez azért lényeges, mert azok a megközelítési módok, amelyeket az előadásokon többen hangoztattak – például hogy a biztonsági és bűnüldöző szervezetek szakmai szervekké kell válniuk, és szakmaként kell gyakorolni –, csak a jog és a politika közötti helyes viszony létrehozása után válhatnak követelménnyé és valósulhatnak meg.” Egy ilyen politikai időszak utáni periódusban idején mindig fennáll a garanciális szabályok túlértékelésének a veszélye.⁷³

Verebélyi Imre a vitában csatlakozott Finszter megállapításához: „A legizgalmasabb kérdés a pártirányítás és a depolitizálás. Az állománynak nemcsak kérdéseket kellene feltenni. Mindenképpen félelemérzetet érzek vagy azt, hogy majd megmondják, hogy a Politikai Bizottság így dönt. Azt javaslom, hogy az állomány tudományos elit garnitúrája gondolja át: vajon jó-e az, hogy várakozó helyzetben nem formálja ki a saját álláspontját, hanem el akar majd szenvedni egy felső véleményt. A felsőbb vélemény is alsóbb politikai mozgásokra, hatásokra formálódik. Tehát azt javaslom, hogy fogalmazza meg a pártszervezet az ezzel kapcsolatos véleményét. Ebben nem szabad semmifajta politikai bizottsági, központi bizottsági döntésre vámi. Az embernek van véleménye, és ha olyan versenyhelyzetbe kerül, hogy mások elmondhatják véleményüket, mi pedig várunk valamilyen felső véleményre, akkor a versenyt elveszítettük. Az első kérdés, hogy mi a depolitizálás. Tévedés, hogy a közigazgatási szervezet, az államszervezet egyáltalán depolitikus tud lenni. Hisz épp azért államszervezet, mert egy politikát képvisel. A jogállamiságban olyan mértékben hiszek, hogy a jogszabályok és a jogszabályok által mérlegelési mezőben bizonyos politikai irányultságot képvisel, tehát ilyen szempontból nem hinnék a depolitizáltságban. Abban azonban igen, hogy mi az a politika, amit a jogszabály keretei között kell érvényesíteni. A mai helyzetben az a fajta struktúra nem tartható, hogy a jogállamiság keretén belül szabad politikai, mérlegelési mezőt egy közvetlen, direkt pártutasítással betöltsék. Az állampolitikát, az állambiztonságot, a közbiztonságot kell védeni, az pedig nem más, mint amit a Parlamentben, az állam legfelsőbb szervében koalícióra jutott, koalícióképes erők kötelezően megszabnak minden közalkalmazottnak. Végezetül: el kell-e szenvedni ezeket a változásokat, vagy hasznot lehet-e húzni belőlük. Van, aki el fogja szenvedni, de az állomány többsége hasznot húz a változásokból. Miért? Azért, mert az egypártrendszer körülményei között a KB meghatározza a munkát, az állomány azt végrehajtja, közben a vezető szervek elmennek, és az állományon marad a végrehajtás ódiума. Egy instabil állapot üt vissza az állományra, mert nem a kongresszus, hanem a KB vezetői szabják meg a munkát, és itt már nem is ugyanazok vannak, akik egykor a feladatokat meghatározták, de Önök szenvedik el a következményt. Mert az a politikai bizottsági tag, aki nem vívta meg magának a parlamenti többséget és nem kapta meg az államjogi formát, már rég nyugdíjban van, élvezi a szabadságot, és ha jön a glasznoszty, akkor Önöket veszik elő, és a légiót bántják, pedig a parancsnokaik már rég nincsenek sehol. A többpárt-rendszer körülményeiből az állambiztonsági szolgálat csak nyerhet, mert ebben az esetben olyan megfogható programokat kell végrehajtania, amelyeknek csak a végrehajtásáért felelősek.”⁷⁴

A dokumentum viszonylag részletesebb bemutatására azért van szükség, mivel érzékelhető benne a korábban hiányolt differenciáltabb megközelítés: a tudományos fórumon elhangzottak több alapvető kérdésben előremutatóan jelezték a fejlemények másik lehetséges irányát. Ennek ellenére e felismerést nem követték konkrét lépések olyan mértékben,

⁷³ I. m. 26. Finszter felszólalása.

⁷⁴ I. m. 35. Verebélyi Imre felszólalása.

ahogyan azt a körülmények indokolták volna. A szakmai vezetők által elmondottakból jól kiolvasható, hogy – a politikai vezetés mintájára – lassan, a hatalomban történő megmaradás biztos tudatában tették meg bölcs kinyilatkoztatásaikat. Tulajdonképpen minden olyan kérdést érintettek, melyek a következő év elején elementáris erővel feszítették szét az állambiztonsági szolgálatokat.

A gyakorlat oldaláról nézve a kémelhárítás ugyanekkor, 1989 márciusában fogalmazza meg javaslatait az állambiztonsági munka korszerűsítésével kapcsolatban. A főbb elvek között az első helyen említik a következőt: „...az állam biztonságának védelme, az ehhez szükséges funkcionális alaptevékenység és az azt ellátó szervezet az új alkotmányban kerüljön definiálásra, majd az ezt követő további szabályozás legyen legitim, valamint a szükséges és lehetséges mértékben nyilvános.” Témánk szempontjából a dokumentum különösen fontos, hiszen jelzi, hogy már 1989 tavaszán megjelent a szolgálatok alkotmányos intézménnyé válásának az igénye, sőt már az az elvárás is hangot kapott, hogy „az állambiztonsági feladatokat ellátó szerv, vagy szervezet alkotmányos alapállása, a munka jellege, valamint a társadalomhoz való viszonya alapján önálló szervezetként, nem rendőri szolgálatként működjön.”⁷⁵

Március végén a nem egyszerűen átalakítás, de valójában a megszüntetés (az ORFK-ba integrálás) előtt álló állambiztonsági vizsgálati osztály kötelezte el magát a jogállami átalakulás mellett: „A jogállamiság kialakításával összefüggő jelenlegi koncepciók – feltehetően – sok változáson mennek még keresztül, de fő tendenciáiban már kitapintható a folyamat. Ebből egyértelműen következtetni lehet, hogy törvényileg szükséges majd meghatározni az állambiztonsági szolgálatnak az államigazgatás rendszerében elfoglalt helyét, irányításának és ellenőrzésének módját, hatáskörét, a feladat végrehajtásához szükséges eszközök és ezek alkalmazásának feltételeit stb. Számos bizonytalansági tényező mellett határozottan körvonalazódik egy olyan társadalmi igény – nemzetközi tapasztalatokra is alapozva –, hogy az állambiztonság szervezetiileg teljesen elkülönüljön a rendőri szolgálattól, és önálló Nemzetbiztonsági Hivatalként jelenjen meg. Politikai irányultsága és működésének titkossága garanciális okokból igényli a legfelsőbb államhatalmi szerv külső ellenőrzését. Bizonyosra vehető, hogy a titkos operatív eszközök alkalmazását szolgálaton kívül elhelyezkedő bírósági vagy ügyészségi engedélyhez kötik.”⁷⁶

Ugyanakkor a minisztérium vezetése mintha nem érzékelné a szolgálatok részéről tapasztalható koncepciók sokaságát, legalábbis az április közepén tartott miniszteri értekezlet mintha még egy korábbi időszak ülése lenne: „Az április végi országos értekezleten beszélt Horváth [István] elvtárs arról, hogy az állam- és közbiztonsági törvény koncepciójának kidolgozásához hozzá kell kezdenünk. Ehhez létre kell hozni egy jogpolitikai és jogi szempontból felkészült szakemberi gárdát. Ennek a koncepciónak és a későbbiekben majd együtt az IM-mel [Igazságügyi Minisztériummal] már a törvény formájában való kidolgozásához én Diczig elvtársat javasolnám a brigád elnökének. A koncepció kidolgozása miniszteri értekezletre, koordinációra, majd külsős koordinációra kerül. Az ez évi törvényal-

⁷⁵ Az állambiztonság szervezeti korszerűsítése. Javaslat 1989. március 9. BM III/II. csoportfőnökség. ÁBTL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődeinek iratai. Kémelhárítás töredék anyagok III/II. Főcsoportfőnökség, 2. d. 344/k. 40-13/143-1/89.

⁷⁶ Az állambiztonsági tevékenység és a BM Vizsgálati Osztály szervezeti átalakítása. Feljegyzés. BM III/1. Osztály 1989. március 28. 6. ÁBTL 1.11.1. 136. d. 34-10/11/89.

kotási programban nem szerepel ez a téma, de ki tudja, hogy az országgyűlés nem veszi[-e] elő, amikor a jövő évi programját alkotja.”⁷⁷

Napokkal később pedig már a minisztérium vezetői kezében lehetett az a terjedelmes szakértői anyag, amely az állambiztonság alkotmányos tevékenysége szabályozásának első átfogó elemzését nyújtotta. Mivel az 1974. évi, az állam- és közbiztonságról szóló 17. sz. törvényerejű rendelet felülvizsgálata minden átalakítási elképzelés kiinduló pontja, ezért ennek a biztonsági szolgálatokat érintő problematikájával foglalkozik a tanulmány. Mint írja, „[a] születő új magyar demokráciában parancsoló szükség van arra, hogy az állambiztonsági szervek működése feleljen meg az alkotmányos követelményeknek. A biztonsági szolgálat a társadalom számára legalább olyan mértékben legyen ellenőrizhető, hogy az a jövőben ne válhasson az önkény engedelmes eszközévé. Ezeknek a követelményeknek a megvalósítása a készülő biztonsági törvényre vár. [...] A megváltozott külső és belső körülmények kikényszerítették, hogy a szűken vett pártállam érdekeinek védelmét felváltsa az egész nemzet érdekeinek és biztonságának a védelme.” A tanulmány részletes ismertetést és feldolgozást igényelne, de itt csak két fontos jellemzőjére hívjuk fel a figyelmet. 1. Az alapvetően jogdogmatikai megközelítés a Német Szövetségi Köztársaság szabályozásának nyomdokain halad, érezhetően mintának elfogadva azt. 2. A jogtechnikai látásmód szinte teljesen eltávolítja a szöveget 1989 „forró nyarának” jellemző megnyilvánulásaitól, semmi nyoma benne a politikai vezetés rezignációtól a pánikhangulatig terjedő érzelmi megosztottságának. Inkább az látszik, hogy ezek a koncepcionális anyagok nem csak a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényjavaslatban,⁷⁸ de a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvényben is visszaköszönnének.⁷⁹ Ez nem is lehet másképpen, hiszen a szolgálatok felépítésére, tevékenységükre, irányításukra–ellenőrzésükre, a titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésére stb. a jogállami szabályozás nem sok alternatívát ismer.

Hasonló álláspontot képviselt egy másik, a belügyminisztérium miniszteri értekezletén is megvitatott anyag, amely 1989 júniusában a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság elé is került, de politikai–ideológiai értékmentességét már nem tudta megőrizni.⁸⁰ Érvelése szerint a nemzetközi viszonyokban és a Magyar Népköztársaság belső helyzetében végbement változások és ezeknek jelenleg megfigyelhető és prognosztizálható iránya igényli a nemzet, az állam belső biztonságának stabilitását, az intézményrendszer működését, az alkotmányos és demokratikus rend védelmét. A változásokkal összhangban hosszabb távon modellváltást kell végrehajtani, a biztonságot szolgáló állami tevékenység fő feladataiban, azok prioritásában, működési rendjében és szervezetében – folytatja bevezetőjében az anyag, majd a belső biztonsági helyzettel kapcsolatban megállapítja: „A vezetés még nem találta meg az eredményes megoldást, lassan alakulnak az új szocialista modell kontúrjai.

⁷⁷ Földesi Jenő miniszterhelyettes hozzászólása. Az állam- és közbiztonsági tv. koncepciójának kidolgozásával kapcsolatos felszólalások. BM Miniszteri értekezletek 1989. április 17. 1989. MNL MOL XIX-B-1-y. f. 49. d. 10-52/7-1090.

⁷⁸ Lásd: A különleges titkos szolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról szóló törvényjavaslat betérjesztése. Gál Zoltán belügyminisztériumi államtitkár expozéja. 1990. január 24. 6. o. Országgyűlés Naplója. V. Kötet. 65-83. ülés (1989. XI. 21. – 1990. III. 14.). Budapest, 1998. 6066.

⁷⁹ A nemzetbiztonsági szolgálatokról. Indoklás a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló törvényjavaslatához. T/420 – törvényjavaslat. Benyújtó: tárca nélküli miniszter, 1994. december 23.

⁸⁰ A bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Jelentés 1989. június (...) 20. A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülésének anyaga. MOL M-KS 288. f. 62/5. ő. e. 6-138/89.; MOL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d., továbbá ÁBTL 1.11.1. 97. d. 6-138/89.

A többpártrendszer versenyhelyzetéhez való alkalmazkodás nem eléggé dinamikus. A kialakult helyzetben csak következetesen véghezvitt politikai és gazdasági reformfolyamat lehet a megoldás, amelynek eredőjeként kialakulhat hazánkban is egy »pluralista alapokon nyugvó, demokratikus szocializmus«. [...] A hatékony kormányzati tevékenységet segíteni kell. Emellett elengedhetetlen, hogy a belbiztonság védelmével kapcsolatos tevékenység a jövőben jogilag szabályozott keretek között folyó 'legitim' állami, illetve kormányzati tevékenységgé váljon, amely a koalíciós viszonyok között is a szocialista célok realizálásának egyik fontos társadalmi garanciákat tartalmazó biztosítéka kell hogy legyen. [...] Fontos tényező, hogy a többpártrendszer viszonyai között a szocialista pozíciók és az alkotmányos, törvényes rend védelmének biztosításához, a szolgálati egység megőrzéséhez a meglévő pártállás, párthoz tartozás feladása nélkül pártszervek és szervezetek a biztonsági szolgáltatón belül megfelelő átmeneti időszak közbeiktatásáig működhessenek. Ugyanakkor a jelenlegi helyzetet és a kibontakozás folyamatát figyelembe véve fontos, hogy az MSZMP kiemelt figyelmet fordítson a speciális szolgálatra. Véleményünk szerint az MSZMP-nek arra kell már most felkészülni, hogy a politikai szervező és nevelő munkát a testület területén kívül kell, hogy megoldja tagjai számára." Sokadszorra nyer megfogalmazást a dokumentumban a szolgálatok alkotmányos státusa iránti igény: „A pluralista politikai berendezkedést mutató várható igényeket figyelembe véve, a nemzetközi tapasztalatokra támaszkodva, szükségesnek tartjuk az alkotmányban megalapozni és mellette nyílt törvényben is rögzíteni a speciális szolgálatok helyét és szerepét mint a nemzet biztonságának egyik fontos szervét, ezzel is biztosítva legitimitását." Az ennek érdekében javasolt jogalkotási menetrend a következő:

- az új Alkotmány elfogadása;
- a büntető törvénykönyv és a büntetőeljárás törvény módosítása, különös tekintettel az állam-ellenes bűncselekményi kategóriák újrafogalmazására;
- az állam-és közbiztonság védelméről külön törvény megalkotása. Célszerű e törvénybe foglalni a BM biztonsági szolgálatának, a rendőrségnek és más belügyi hatóságoknak feladatait, szervezetét, hatáskörét és működési rendjének alapvető szabályait.

A szakmai vonatkozású javaslatokhoz képest a Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülése „A nemzetbiztonsági szolgálatok tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó javaslatok” elnevezésű napirendi pontja ürügyén meglehetősen más kérdésekre kereste a választ. Grósz Károlynak például a hírszerzés és a COCOM-lista⁸¹ felőli érdeklődésére Pallagi Ferenc főcsoportfőnök egészen furcsa helyzetről számolt be: „Grósz elvtárs jelentem, lényegileg a fő irány a tudományos technológiai értékek megszerzése. [...] Na, most itt a lazulás, ha itt lazítunk vagy itt lazulna a világ, és visszavonulnánk a technológiai tudományos értékeknek a megszerzéséből, az népgazdaságilag nehezen, az gondot jelentene. Egyet hozzá kell tennem, hogy ezen még sokat kell dolgoznunk, többet, mint eddig, valahogy a megrendelési és a tudományos–technikai intézetek produktumainak az összhangja nem jó. Tehát nekünk voltak olyan erőlködéseink, hogy konkrétabb megrendeléseket kapjunk, hogy ezt jobban ki tudjuk szolgálni. Néha olyan helyzetbe kerülünk, hogy kilincselünk a termékeinkkel, elnézést kérek, most nem ez a döntő – volt ez a

⁸¹ A COCOM-lista egy a keleti blokk országait sújtó kereskedelmi embargó volt 1947-től. A listán szereplő, katonai felhasználásra is alkalmas csúcstechnológiai termékeket tilos volt az embargó alatt álló (főként a Varsói Szerződéshez tartozó) országokba exportálni. Magyarország vonatkozásában formálisan 1992-ig állt fenn.

vaskohászattól kezdve egyéb technológiákig. Amit jól meg kellett komponálni...”⁸²Fock Jenő ezzel kapcsolatban Szovjetunióbeli élményét idézte fel: „A szovjetek olyan bután bánnak azzal, amit átadunk nekik... Hát egy ilyen – mondjuk egy technológiai újításnál, mikroakármicsodánál – át kell egy kicsit érezni, ahogy szokták mondani, egyenesen, tiszta koppintás legyen. Annyi eszük sincs, hogy más színűre fessék be. Úgyhogy ordít róla, hogy mi szereztük meg és mi adtuk át nekik...”⁸³

A szakmai–politikai vonalat leginkább Fejti György képviselte, aki a jelentés lényegére koncentrált: „Messzemenőleg támogatom, hogy jogilag rendezett viszonyok között kerüljön ez a munka, beleértve az új Alkotmány kidolgozását, (a) törvényekben szükséges szabályozást, nyílt szabályozást, és a parlamenti ellenőrzésnek a szükségességét, kérdését is azzal, hogy körülbelül azt a gyakorlatot kell megcéloznunk, ami Nyugat-Európában meghonosodott.” Ugyanakkor olyan összefoglaló jelentéseket hiányol a „szervezetektől”, amelyek alaposabban számolnak az időtényezővel: „Egy-egy hírnek az értékét az szabja meg, hogy az ember délelőtt 10 órakor vagy délután két órakor veszi a kezébe, tehát egy olyan mechanizmust, egy olyan jóváhagyási, engedélyezési mechanizmust kell kialakítani, ami az események ilyen felgyorsulására tekintettel van.”⁸⁴

Grósz Károly főtitkár összegezve jónak tartotta az anyagot, de politikai jelegű, hangsúlybeli változásokat javasolt: „A társadalom belső ellentmondásai olyanok, hogy ezek felszínre hozhatják a belső ellenséges erők olyan tevékenységét, amely robbanáshoz vezethet. Sajnos, a helyzet bonyolultabb, mert ellenséges szándék nélkül is elvezethet a robbanáshoz a helyzet, amelyet semmilyen biztonsági szolgálat nem tud kiszűrni, vagy megelőzni. És nyilvánvaló, hogy a konzervatív visszarendeződésnek is vannak tényezői, vagy legalábbis magjai. De én nem hiszem, hogy a jobboldali külső erők is ne támadnák a Magyar Népköztársaságot. Erre van élményanyagunk. Tehát a két fő feladat közt tulajdonképpen azt hiányolom, hogy a két lábon állás maradjon meg, holott három lábon kellene hogy álljon. Mert úgy érzem, hogy három irányból kellene tevékenykedni.” Végül azt javasolta, hogy ne terjesszék az anyagot ebben a formában sem a Politikai Bizottság, sem a szolgálatok elé, arra ez ebben a formában nem alkalmas.⁸⁵

Az ezt követő két hónapban a jogi és politikai koncepciók változó hangsúlyokkal ugyan, de az év elején megfogalmazott álláspontokat, nézeteket fejlesztették tovább, eljutva a törvénytervezetek elkészítésének stádiumáig. Ezek közlésétől, elemzésétől eltekintve csak az alkotmánymódosítás elfogadása előtti utolsó javaslatra kívánjuk felhívni a figyelmet.⁸⁶

Az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény október 18-i elfogadása előtt két nappal datálódott az a Feljegyzés, amely az úgynevezett „sarkalatos törvények”, benne az Alkotmány módosításáról szóló tervezetek koordinációja során keletkezett észrevételeket összegezte.⁸⁷ A helyzet és az időpont meglehetősen bizarr. Miközben a szolgálatok és a főcsoportfőnökség tavasz óta folyamatosan azt hangsúlyozták a belügyi és a pártvezetésnek, hogy mennyire szükségesnek tartják a szolgálatok alkotmányos megjelení-

⁸² A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatás-politikai Bizottság 1989. június 9-i ülésének anyaga. MNL MOL M-KS 288. f. 62/5 ó. e. 6-138/89. sz. 78–79.

⁸³ I. m. 77–78.

⁸⁴ I. m. 82–83.

⁸⁵ I. m. 87–90.

⁸⁶ A témára vonatkozó dokumentumok jegyzékét lásd a 2. sz. Mellékletben.

⁸⁷ A BM III. Főcsoportfőnökség feljegyzése az ún. „sarkalatos törvények” tervezete koordinációja során keletkezett észrevételekről. Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. 1989. október 16. ÁBTL ABMHT 1.11.1. 110. d. 45-300/1989. 340-246. o.; teljes szövegét lásd az 1. sz. Mellékletben.

tését, két nappal a végszavazás előtt véglegesítik törvényjavaslat formájában elvárásaikat. A pártvezetés nem tekintette olyan fontosnak a kérdést, hogy az ígéreteknek megfelelően módosító javaslat szülessen annak nyomán, esetleg éppen a Nemzeti Kerekasztal megkerülése miatt tartózkodott ettől. Az ellenzék szemlátomást nem érezte a probléma súlyát – még vagy három hónapig, a Dunagate-ügy kirobbanásáig. De az is elképzelhető, hogy a főcsoportfőnökség látva törekvéseik kudarcát, csak pontot téve erőfeszítéseik végére elvégezték azt a munkát, amelyet a Minisztertanácsnak, végül talán éppen az igazságügyi minisztériumnak kellett volna helyettük befejezni. „Megítélésünk szerint az állambiztonsági szolgálat alkotmányos elismerését több szempont is indokolja” – kezdi a főcsoportfőnökség érvei felsorolását. „Egyfelől az állambiztonsági tevékenység kormányzati feladat, így annak elhelyezése az Alkotmányban a Minisztertanács feladatai között ennek deklarálását jelentené. Másfelől, mert a jelenlegi törvényjavaslat fogalmilag a »Rendőrség« címszóba sorolja. A közeljövőben azonban várható, hogy az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség szervezeti-leg különvált, és az állambiztonsági szolgálat nem fegyveres testületként fog működni, ezzel újabb alkotmánymódosítás válna szükségessé. Az Állambiztonsági szolgálat jellege törvényességi szempontból szükségessé teszi, hogy legalapvetőbb feladatai megfogalmazást nyerjenek a módosított Alkotmányban. Az Állambiztonsági szolgálat megnevezésével összességében úgy véljük, hogy olyan elnevezés szükséges, amely tartalmában és jellegében is megfelel a szervezet tevékenységének. Javaslatunkban fogalmilag – a döntésig – még a jelenlegi, hagyományos elnevezést használjuk.

Az előzőek alapján javasoljuk:

– a törvényjavaslat 21. § (1) bekezdésével módosított, a Minisztertanács feladatait tartalmazó Alkotmány 35 § (1) bek. h.) pontjának kiegészítését a következőkben:

»h.) irányítja a fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat, a rendőrség és a rendészeti szervek működését«.

– az Alkotmány módosított VII. fejezete címének pontosítását az alábbiakban:

»VII. fejezet

A fegyveres erők és az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatai«

– az előző fejezet 40/A § (2) bek.-nek kiegészítését az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatával:

»(2) Az állambiztonsági szolgálat alapvető feladata, hogy gondoskodik az alkotmányos rend védelméről, a nemzet biztonságát veszélyeztető törekvések megakadályozásáról és az államtitok megővéséről. A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság⁸⁸ és a bűnözés elleni harc. Az állam biztonságával és (a) rendőrséggel összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvények határozzák meg.«;

– ugyanezen Fejezet 40/B § (4) bek.-nek értelemszerű kiegészítését az állambiztonsági szolgálatra való utalással:

»(4) A fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség tényleges állományú tagjának pártban való tevékenységére nézve alkotmányerejű törvény korlátokat állapít meg.«

A módosító javaslat emellett foglalkozik még a titkos operatív eszközöknek az állampolgári jogokkal összefüggő alkotmányos szabályozásának kérdéseivel is, majd kiegészítő megjegyzéseket fűz az Alkotmánybíróságról, a pártok működéséről és gazdálkodásáról, az országgyűlési képviselők választásáról szóló törvényjavaslatokhoz is.⁸⁹

⁸⁸ A „védelme” szó feltehetően kimaradt.

⁸⁹ Lásd az 1. sz. Mellékletet.

Az állambiztonsági főcsoportfőnökségnek az évek során szemlátomást egyre fokozódó lobbitevékenysége ellenére az Országgyűlés által 1989. október 18-án elfogadott alkotmánymódosító törvény a szolgálatokra vonatkozóan megelégedett egy szüksézávi utalással a fegyveres erőkkel és a rendőrséggel foglalkozó fejezetben: „A rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg.”⁹⁰

A szolgálatok helyzetének alkotmányos szabályozása azóta nem sokat változott. Az idézett rendelkezést például az Országgyűlés 1990. június 19-én akként módosította, hogy „[a] rendőrségről és a nemzetbiztonsági tevékenységgel összefüggő részletes szabályokról szóló törvény elfogadásához a jelenlevő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazata szükséges.”⁹¹ Ezen mondat elé – anélkül, hogy a nemzetbiztonsági szolgálatok szerepe szóba került volna – az 1993. december 7-i alkotmánymódosítás beiktatta: „A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság és a belső rend védelme.” Ugyanekkor viszont szabályozásra került a korábbi alkotmányszövegek által csak *de lege ferenda* utalt helyzet: „A fegyveres erők, a rendőrség és a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományú tagjai nem lehetnek tagjai pártoknak, és politikai tevékenységet nem folytathatnak.”⁹²

Az alkotmány 1995. évi szabályozási koncepciója „Alkotmányvédelem” címmel önálló fejezetet javasolt ugyan létrehozni,⁹³ de egyáltalán nem a nemzetbiztonsági szolgálatokra gondolva. Az új fejezetbe ugyanis az Alkotmánybíróság funkciójának, hatásköreinek újraszabályozása mellett az alkotmánymódosítás rendjét, az alkotmányértelmezés elveit, valamint az állampolgári jogok országgyűlési biztosai intézményi alapvetéseit javasolták belefoglalni. De nem befolyásolta a nemzetbiztonsági szolgálatok alkotmányos helyzetét az 1995. december 19-én elfogadott, még a Németh-kormány által beterjesztett 1990-es „átmeneti” szabályozást⁹⁴ kiváltó új törvény sem.⁹⁵ Tizenkét év elmúltával viszont a törvényalkotó – a második Gyurcsány-kormány előterjesztése mellett – a nemzetbiztonsági tevékenységgel összefüggő részletes szabályok láthatóan kezdettől fogva kétharmados többséget igénylő körébe bevonta a titkosszolgálati eszközök és módszerek hasonlóképpen minősített szabályozásának alkalmazását is. A törvényjavaslat indoklása azonban – első látásra meglekötő módon – nem a titkosszolgálatok által alkalmazott titkosszolgálati eszközökre és módszerekre utal, hanem a rendőrség, illetve az Alkotmányban nem nevesített egyéb állami szervek – például a vám- és pénzügyőrség – ilyen jellegű tevékenységére. Érvelése szerint ugyanis „alkotmányelméleti szempontból is nehezen indokolható, hogy jelenleg a büntetőeljárás kezdete előtt alkalmazható titkos információgyűjtésre vonatkozó szabályokat kétharmados többséggel kell elfogadni, a büntetőeljárás során alkalmazható titkos adatszerzésre vonatkozó szabályokat azonban – noha mindkét fogalom a titkosszolgálati eszközök és módszerek alkalmazását foglalja magában – egyszerű többséggel elfogadható törvény tartalmazza.”⁹⁶ Ugyanekkor a megszületett törvény korábban csak a polgári nemzetbiztonsági szolgálatok szabályozásának kétharmados törvényhozási többséget igénylő

⁹⁰ 1989. évi XXXI. törvény az Alkotmány módosításáról. 26 §.

⁹¹ 1990. évi XL. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról. 32. § (2)

⁹² 1993. évi CVII. törvény az Alkotmány módosításáról. 2., 3. §.

⁹³ A Magyar Köztársaság Alkotmányának szabályozási koncepciója (előzetes szakmai munkaanyag). Igazságügyi Minisztérium, 1995. március, 100. old.

⁹⁴ 1990. évi X. törvény a különleges titkosszolgálati eszközök és módszerek engedélyezésének átmeneti szabályozásáról. Elfogadva: 1990. január 25.

⁹⁵ 1995. évi CXXV. törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról.

⁹⁶ Indokolás a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról szóló, T/2915. számon benyújtott törvényjavaslatához. Budapest, 2007. május, 4. old.

minősítését kiterjesztette a katonai szolgálatokra is.⁹⁷ Ezt megelőzően, 2006-ban született ugyan egy alkotmánykonceptió, amely először kívánt volna önálló fejezetben foglalkozni a nemzetbiztonsági szolgálatokkal – újdonságképpen megfogalmazva az alkotmányos rend védelme mellett a szolgálatoknak egyes bűncselekmények felderítésében és megakadályozásában játszott szerepét –, de a javaslat koalíciós viták miatt már nem került a parlament elé.⁹⁸

A második Orbán-kormány a nemzetbiztonsági szolgálatok hivatásos állományú tagjainak hagyományos párttagsági, illetve politikai tevékenységbeli tilalmait tovább bővítette azzal, hogy „szolgálati jogviszonyuk fennállása alatt és annak megszűnését vagy megszüntetését követő három évig nem indulhatnak jelöltként az országgyűlési képviselők választásán, az európai parlamenti választáson, a helyi önkormányzati képviselők és a polgármesterek, valamint a kisebbségi önkormányzati képviselők választásán.”⁹⁹ Furcsa módon az alig fél évvel később elfogadott Alaptörvény viszont már nem ismeri ezt az korlátozást, viszont kifejezetten megemlíti a kormány irányító jogkörét a nemzetbiztonsági szolgálatok működése felett.¹⁰⁰ Arra azonban, hogy a szolgálatoknak a különleges jogrend körében is akad tennivalójuk, az Alaptörvény azon rendelkezéséből lehet következtetni, miszerint „a Magyar Honvédséget szükségállapot idején akkor lehet felhasználni, ha a rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálatok alkalmazása nem elegendő”.¹⁰¹ Az Alaptörvénytől független, de a szolgálati struktúrát legjelentősebben átalakító, 2011. november 28-án elfogadott törvényi szabályozás pedig a nemzetbiztonsági törvény elfogadása óta húzódó vitás kérdést – szükség van-e öt nemzetbiztonsági szolgálatra? – zárta le azzal a megoldással, hogy a Katonai Felderítő Hivatal és a Katonai Biztonsági Hivatal összevonásával megalakította a Katonai Nemzetbiztonsági Szolgálatot.¹⁰² Kisebb érdeklődést váltott ki, hogy a miniszterelnök a belügyi és külügyi tárcák között hanyódó Információs Hivatal irányításával összefüggő miniszteri hatásköröket végül 2012 nyarán a Miniszterelnökséget vezető államtitkára ruházta át.¹⁰³

Összegzés

A fenti áttekintés talán ráirányítja a figyelmet titkosszolgálatok nem történeti jellegű kutatásának fogyatékoságaira. Amit viszont már most érvekkel alátámasztva meg lehet állapítani, az a titkosszolgálatok szerkezeti, működésbeli, szabályozási, irányítási és ellenőrzési

⁹⁷ 2007. évi LXXXVIII. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról.

⁹⁸ A Magyar Köztársaság Alkotmánya. Tervezet! (I. változat) Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium, 2006. június 21. Petrétai József, a koncepció kidolgozását koordináló miniszter szerint a második Gyurcsány-kormány azért nem vitte parlamenti vitára a tervezetet, mert az SZDSZ nem támogatta azt az öszödi beszéd utáni közhangulatban, 2006 őszétől pedig már szóba sem jött a tervezet vitára bocsátása. „Itt a »titkos« szocialista alkotmányterv”. Népszabadság, 2011. április 7.

⁹⁹ A Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény 2010. augusztus 11-i módosítása.

¹⁰⁰ A Magyarország Alaptörvénye 46. cikke együtt foglalkozik a rendőrség és a nemzetbiztonsági szolgálatok szabályozásával.

¹⁰¹ Magyarország Alaptörvénye 50. cikk (1).

¹⁰² 2011. évi CLXXI. törvény a nemzetbiztonsági szolgálatokról szóló 1995. évi CXXV. törvény katonai nemzetbiztonsági szolgálatok összevonásával kapcsolatos módosításáról, valamint az azzal összefüggő további törvénymódosításokról

¹⁰³ 1/2012. (VIII. 31.) ME utasítás a Miniszterelnökség Szervezeti és Működési Szabályzatáról. (A Miniszterelnökséget vezető államtitkár egyébként 2012. június 2-től Lázár János.)

mozzanatainak jóval nagyobb ellenállóképessége a politikai átalakulásokkal („rendszerváltásokkal”) szemben, ahogyan ezt kívülállóként vélhetnénk. A közép-európai közgondolkodás – de a politikusok egy része is – gyakran ringatta magát abban az illúzióban, hogy a magántitkok kifürkészése és ezek konspiratív felhasználása a diktatúrák sajátossága, és a demokratikus átalakulással ezek a szolgálatok – legalábbis a belső elhárítás – elvesztik funkciójukat, meg fognak szűnni. Erre a látszatra a sajátos magyar helyzet az 1990-es évek elején – „Duna-gate”-ügy – hatékony érveket is kínált. Az új kormányzat valamelyest tisztában volt a belső és külső, katonai és polgári felderítés és elhárítás nélkülözhetetlenségével, de ők a maguk módján akarták vívni saját harcukat a diktatúra állambiztonsági szolgálataival. Erre a legalkalmasabb eszköznek azt a – gyakran igen felemás eredményre vezető – személyzeti politikát tekintették, amely során a korábbi vezetői állományt politikailag megbízható, ám szakmailag kevésbé felkészült személyekkel igyekeztek lecserélni. Ez az elgondolás gyakorlatilag minden hatalomváltás időszakát jellemzi, miközben az intézményi, strukturális, normatív vonatkozások továbbélésére alig van magyarázat.

Összehasonlító elemzések nyomán két alaptétel általános érvényűnek mondható. 1. A mindenkori társadalmi–hatalmi struktúrák részeként létrejött és egyetemes érvénnyel működő titkosszolgálatok (államvédelmi, állambiztonsági, nemzetvédelmi, nemzetbiztonsági szervek, elhárítás, hírszerzés, politikai rendőrség stb.) *nem nyilvános szabályozás mellett, leplezett intézményi keretek között, titkos állománnyal, operatív módszerekkel, speciális technikákkal* vesznek részt a legváltozatosabb típusú és formájú szuverén hatalmak védelmében. Időtől, helytől, a politikai hatalom milyenségétől, annak legitimációjától függetlenül alapvetően belső és külső szuverenitásvédelmi funkciót töltenek be, amely során éppen a titkosszolgálati eszközök és módszerek felhasználása és alkalmazása különböztetik meg az állami szuverenitást ugyancsak védő egyéb intézményektől, szervezetektől. 2. Amennyiben az állami szuverenitás az állami entitás állandó és nélkülözhetetlen eleme, úgy a védelmére létrejött titkos intézményrendszer sem működhet diszkontinuus módon. A hatalmi változások, legyenek mégoly radikálisak, teljes társadalmi, politikai átalakulást eredményezők, önmagukban csak a megjelenési formájukban, esetleg szereplőik kicserélődésében jeleznek átalakulást az államok évszázados intézményeihez képest. Nem tagadva ezek történeti változásait sem, az államnak a társadalmi közösségek irányításában mutatkozó hatalmi felsőbbisége nagyfokú állandóságot biztosít egyik legfőbb támaszának, a titkosszolgálatok rendszerének. Lehet természetesen az explorátorokat, titkos ágenseket, spionokat, ügynököket, hírszerzőket, felderítőket, klandesztin informátorokat, szigorúan titkos munkatársakat, konfidenseket és mindenféle kollaboránsát ellenszennvel, megvetéssel szemlélni, esetleg kiközösíteni, sőt, büntetni őket, de a morális elítélés másik oldalán a társadalmi integritás titkos védelmének pragmatikus értéke áll. Ehhez képest csak a következő lépcsőben lehet és kell foglalkozni azzal a kérdéssel, hogy amiképpen minden állam fennállásában csak hosszabb távon igazolható szuverenitása érvényesítésének a közösségi viszonyokat reprodukálni képes hatása, úgy tévedés lenne a titkosszolgálatok működésében is valamiféle idealizált, „jó állam” önzetlen szolgálatát látni.

Főként szabályozástörténeti áttekintésünk a magyar rendszerváltás idejéről vett példával igyekezett érzékelteni annak a különbségnek a relativizálódását, amely az 1989, 1990 és az azt követő évek során valamiféle cezúrát vélt volna felfedezni a titkosszolgálatok átalakulásában. Nem a hatalom átmentése, valamiféle világméretű összeesküvés, esetleg a KGB vagy éppen a CIA ármánykodása „lopta el” az átalakulás esélyét, hanem a politikai rendszerek, állami intézmények, külső feltételek és körülmények sőt politikai értékek és kultúrák folytonossága gyakorolt hatást a titkosszolgálatok kontinuitására. Ezen szempontok figyelembe vétele nélkül nehezen magyarázható, hogy a bomló állampárti titkosszolgá-

latok korszerűsítésének koncepciója miatt éppen azoknak az értékeknek a jegyében nyert kifejtést – magas szintű, alkotmányos, törvényi szabályozás, állami–kormányzati irányítás, pártpolitikai semlegesség –, amelyek alapján a legkülönbözőbb kormányzati elgondolások formálták alkotmányba, törvénybe, jogszabályba öntve a titkosszolgálatok működésének kereteit.

A gonoszság, az ember kiszolgáltatottsága a hatalomnak természetesen megalázó és megbocsáthatatlan. De ki látott már „szép” titkosszolgálatot, „esztétikus” megfigyelést, „bölc” hallgatózást vagy „tapintatos” dezinformációt, esetleg „kedélyes” bomlasztást. Talán annak a bizalomnak kellene kialakulnia, hogy létezik, létezhet egy általánosabb közöségi érdek, amiért a hatalom titokzatos erőinek működése is érthetőbb, elfogadhatóbb.

1. SZ. MELLÉKLET

BELÜGYMINISZTERIUM III. FŐCSOPORTFŐNÖKSÉG

FELJEGYZÉS az un. „sarkalatos törvények” tervezete koordinációja során keletkezett észrevételekről

Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról

A törvényjavaslat 24. §-ával beiktatott Alkotmány VII. Fejezete érintőlegesen foglalkozik a fegyveres testületek alkotmányos rendbeli helyével, szerepével. Megfogalmazza, hogy a rendőrséggel és az állam biztonságával összefüggő szabályokat alkotmányerejű törvény határozza meg. Törvényességi szempontból azonban célszerű lenne az Alkotmányban is rögzíteni a fegyveres testületek és az állambiztonsági szolgálat – amely vélhetően a jövőben nem a fegyveres testület része lesz – feladatainak és működésének legalapvetőbb szabályait.

Az Alkotmánynak a törvényjavaslat 31. §-ával módosított XII. Fejezete szabályozza az állampolgárok alapvető jogait és kötelességeit, a jogok korlátozásának lehetőségeit. A javaslat szerint csak törvényben meghatározott okok miatt és törvényes eljárás keretében korlátozható a szabadsághoz és személyi biztonsághoz való jog (a törvényjavaslat 31. §-ával módosított Alkotmány 55. /1/ bek.); ezen kívül rendkívüli állapot, vagy szükségállapot idején lehet néhány állampolgári jogot korlátozni, vagy felfüggeszteni (a törvényjavaslat 31. §-ával módosított Alkotmány 65. /2/ bek.);

Továbbá a törvényjavaslat deklarálja, hogy a Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a jóhírnévhez, a magánlakás sérthetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog /a törvényjavaslat 31. §-ával módosított Alkotmány 57. §).

Véleményünk szerint az Alkotmány-módosítás ilyen tartalmú elfogadása esetén az állambiztonsági munka titkos operatív eszközeinek további olyan alkalmazása, amely az állampolgári jogok korlátozásával jár, az erről szóló törvény hatályba lépéséig Alkotmányellenesnek minősül.

A fentiek elkerülése végett az alábbiakban részletezzük az Alkotmány módosítására vonatkozó konkrét indokainkat és javasatainkat.

Megítélésünk szerint az állambiztonsági szolgálat alkotmányos elismertetését több szempont is indokolja.

Egyfelől az állambiztonsági tevékenység kormányzati feladat, így annak elhelyezése az Alkotmányban a Minisztertanács feladatai között ennek deklarálását jelentené. Másfelől mert a jelenlegi törvényjavaslat az állambiztonsági szolgálatot fogalmilag a „rendőrség” címszóba sorolja. A közeljövőben azonban várható, hogy az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség szervezetiileg különválik és az állambiztonsági szolgálat nem fegyveres testületként fog működni, ezzel újabb alkotmánymódosítás válna szükségessé. Az állambiztonság szolgálati jellege törvényességi szempontból szükségessé teszi, hogy legalapvetőbb feladatai megfogalmazást nyerjenek a módosított Alkotmányban. Az állambiztonsági szolgálat megnevezésével összességében úgy véljük, hogy olyan elnevezés szükséges, amely tartalmában és jellegében is megfelel a szervezet tevékenységének. Javaslatunkban fogalmilag – a döntésig – még a jelenlegi hagyományos elnevezést használjuk.

Az előzőek alapján javasoljuk:

- a törvényjavaslat 21. § /1/ bekezdésével módosított, a Minisztertanács feladatait tartalmazó Alkotmány 35. § /1/ bek. h. pontjának kiegészítését a következőkben:

„h. irányítja a fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat, a rendőrség és a rendészeti szervek működését”;

- az Alkotmány módosított VII. Fejezete címének pontosítását az alábbiakban:

„VII. Fejezet

A fegyveres erők és az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatai”

- ez előző Fejezet 40/A § /2/ bek.-nek kiegészítését az állambiztonsági szolgálat alapvető feladatával:

„Az állambiztonsági szolgálat alapvető feladata, hogy gondoskodik az alkotmányos rend védelméről, a nemzet biztonságát veszélyeztető törekvések megakadályozásáról és az államtitok megóvásáról. A rendőrség alapvető feladata a közbiztonság és a bűnözés elleni harc. Az állam biztonságával és rendőrséggel összefüggő részletes szabályokat alkotmányerejű törvények határozzák meg”;

- ugyanezen Fejezet 40/b § /4/ bek.-nek értelemszerű kiegészítését az állambiztonsági szolgálatra való utalással:

„/4/ A fegyveres erők, az állambiztonsági szolgálat és a rendőrség tényleges állománya tagjának pártban való tevékenységére alkotmányerejű törvény korlátokat állapít meg.”.

Az állambiztonsági titkos operatív eszközök alkalmazásának törvényi garanciáját az jelenen, ha a törvényjavaslat 31. §-ával módosított Alkotmány XII. Fejezet 57. §-ában megfogalmazott állampolgári jog korlátozásának lehetősége alkotmányi szabályozást nyerne. Ennek megfelelően javasoljuk a jelenlegi 57. § számozását 57. § /1/ bek-re változtatni és a §-t új /2/ bekezdéssel kiegészíteni az alábbiakban:

„57. 5 /1/ A Magyar Köztársaságban mindenkit megillet a jóhírnévhez, a magánlakás sértetlenségéhez, valamint a magántitok és a személyes adatok védelméhez való jog”

A/ Változat

E jogok gyakorlását csak törvény korlátozhatja.

B/ Változat

E jogok gyakorlásába a hatóság nem avatkozhat, csak a törvényeknek megfelelő esetekben, amikor szükséges a demokratikus társadalomban a nemzet biztonsága, a közbiztonság, vagy az ország gazdasági jóléte, valamint zavargás, vagy bűncselekmény megelőzése, az egészségügy, vagy erkölcs, mások jogai és szabadsága védelme érdekében”

Megjegyzés:

A B/ változat mellett indokul szolgál, hogy a korlátozási lehetőség belső jog részévé tett nemzetközi szerződésből is levezethető és a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmány kihirdetéséről szóló 1976. évi 8. tvr. is lényegében tartalmazza. Továbbá a változat szövegtervezete azonos az Emberi Jogok Európai Egyezménye és öt jegyzőkönyve 8. cikkelyének szövegével. Mivel a Magyar Népköztársaság kinyilvánított szándéka, hogy tagja kíván lenni az Európa Tanácsnak, az Alkotmány-módosításban körülhatároltan felvett állampolgári jog korlátozása, illetve az egyezmény szövegének átvétele bizonyítaná szándékunk őszinteségét.

A javaslat 31. §-ával módosított 70/C B/ változatát támogatjuk. A mai körülmények között és a piacgazdálkodás kiteljesedése esetén a munkához való jog deklarálása az Alkotmányban csak elvi kérdés maradna.

A törvényjavaslat egyes rendelkezéseivel kapcsolatos konkrét észrevételeink az alábbiak:

- a törvényjavaslat 3. § /3/ bekezdésével módosított Alkotmány 19. § /4/ bek. kapcsolatban javasoljuk a Magyar Köztársaság Alkotmánya megalkotását is minősített többségi szavazás alá vonni;
- a 4. §-val módosított Alkotmány 19/B.§ /4/ bekezdésével összefüggően javasoljuk azt is rögzíteni, hogy a Honvédelmi Tanácsnak az alkotmányerejű törvényekkel kapcsolatban milyen jogosítványai lehetnek.

Törvényjavaslat a Alkotmánybíróságról

A törvényjavaslat 24. §-át javasoljuk kiegészíteni az indoklásban konkrétan meg is fogalmazott alábbi kitételrel:

„Ez alól kivételt csak az államtitoknak és a szolgálati titoknak minősülő adatok jelentenek, kivéve azt az esetet, ha az illetőt felmentették a titoktartási kötelezettség alól”

Törvényjavaslat a pártok működéséről és gazdálkodásáról

A törvényjavaslat 2. -ával kapcsolatban az „A” változatot tartjuk elfogadhatónak. (A pártok munkahelyen szervezetet nem hozhatnak létre és nem működtethetnek.) Ehhez kapcsolódóan a törvényjavaslat 18. § /2/ és /3/ bekezdésének „A” változatát támogatjuk.

A 6 § b/ pontjának B/ változatát javasoljuk elfogadásra (A párt ..., a tulajdonában álló, a párt rendeltetészerű működéséhez szükséges ingatlanrészeket, helyiségeket és ingókat díj ellenében hasznosíthatja).

A törvényjavaslat 9. § /2/ bekezdésével összefüggésben javasoljuk összeghatár nélkül minden hozzájárulást nyújtó tételes megjelölésének előírását és az 1. számú mellékletben foglaltak ennek megfelelő módosítását.

A konkrét összeghatár törvénybeiktatása véleményünk szerint lehetőséget teremt a törvény kijátszására.

Törvényjavaslat az országgyűlési képviselők választásáról

A 10. § /1/ bekezdésével kapcsolatban javasoljuk a Magyarországon letelepedési engedéllyel rendelkező nem magyar állampolgárok esetében a választási kampányban való részvételi jogosultságot elhagyni, ugyanis a megengedésének jogpolitikai indokai nem világosak.

A 2. sz. melléklettel összefüggésben a megyék nevénél az 1990. január 1-én hatályba lépő névváltoztatást javasoljuk figyelembe venni (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Komárom-Esztergom, Jász-Nagykun-Szolnok)

Budapest, 1989. október

Készült: 2 pld-ban

[A BM III. Főcsoportfőnökség feljegyzése az un. „sarkalatos törvények” tervezete koordinációja során keletkezett észrevételekről. Törvényjavaslat az Alkotmány módosításáról. 1989. október 16. ÁBTL ABMHT 1.11.1. 110. d. 45-300/1989. 340-246. o.; gépelt másolat, hitelesítés nélkül;

Kézzel írt feljegyzések az irat első oldalán (lásd: 2. sz. Melléklet):

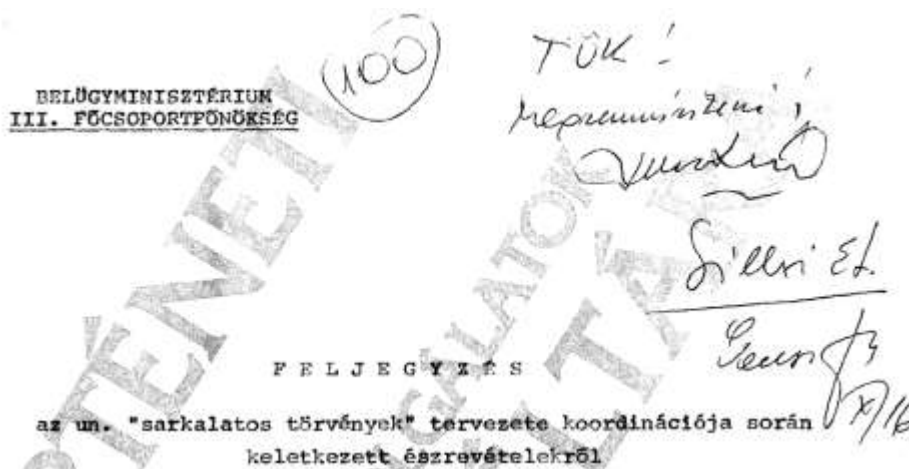
- jobb felső sarokban. „TÜK! Megsemmisíteni! Vagyóczky [Béla, a BM Adatfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség csoportfőnöke]*, Sillai** et. (olvashatatlan harmadik név) X. 16.

- az első oldal második bekezdése második mondata („A javaslat szerint...”) után, a lap alján: „Minden bűnüldöző, felderítő! munka (bűnügyi – áb.) megszűnik”]

* Vagyóczky Béla: csoportfőnök, BM Adattfeldolgozó és Tájékoztatási Csoportfőnökség

** Sillai Árpád: titkárságvezető, BM Állambiztonsági Miniszterhelyettesi Titkárság]

2. SZ. MELLÉKLET

3. SZ. MELLÉKLET

A témával kapcsolatos fontosabb állambiztonsági iratok

- Javaslat a BM 1989. II. félévi munkatervére. Miniszteri értekezlet. 1989. június 12. Emlekeztető. BM Titkárság 1989. május 30. 1. o. MNL MOL XIX-B-1-y. BM Miniszteri értekezletek 1989. 50. d. 10-52/10/1989
- Az MSZMP BM Bizottság működésével kapcsolatos időszerű feladatok. Pallagi Ferenc felszólalása. Miniszteri értekezlet. 1989. június 12. Jegyzőkönyv. BM Titkárság 1989. május 30. 5. o. MNL MOL XIX-B-1-y. BM Miniszteri értekezletek 1989. 50. d. 10-52/10/1989
- A fegyveres erők és testületek tagjaiból szerveződő pártszervek és –szervezetek feladatai, a politikai befolyás megtartása. Belső határozat, MSZMP Politikai Bizottsága 1989. június 13. 8. o. MNL MOL M-KS 288. f. 5/1068.
- A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. Előterjesztés az 1989. június 20-i miniszteri értekezletre. BM Titkárság, 1989. június 14. 15. o. MNL MOL XIX-B-1-y. BM miniszteri értekezletek 50. d. 10-52/11/1989.

- A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. BM III. Főcsoportfőnökség, 1989. június 14. 13. o. In: A Magyar Népköztársaság állam- és belbiztonsági helyzete ÁBTL 1.11.1. 104. d. 45-96/89.
- A BM I. és IV. Főcsoportfőnökségek integrálása és irányítási rendje. Előterjesztés az 1989. június 20-i miniszteri értekezletre. BM Miniszterhelyettes 1989. június 19. 4. o. MNL MOL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d. 10-52/11/1989.
- A rendkívüli állapot kihirdetésének feltételeinek, a bevezetendő rendszabályok körének, a fegyveres erők és testületek feladatainak, tevékenységük rendjének áttekintése. Horváth István belügyminiszter tájékoztató levele Németh Miklósnak, a Minisztertanács elnökének. 1989. június 19. 7. o. Németh Miklós, a Minisztertanács elnöke Titkárságának iratai 1988-1990. Szigorúan titkos belügyminisztériumi iratok. 1989-1990. MNL MOL XIX-A-2-at. 4. d. 1-a-698/89.
- A bel- és állambiztonság kérdéseiről a jelenlegi belpolitikai helyzetben. Jelentés 1989. június (...) 20. o. A Nemzetközi, Jogi és Közigazgatási Bizottság 1989. június 9-i ülésének anyaga. MNL MOL M-KS 288. f. 62/5. ó. e. 6-138/89.; MNL MOL XIX-B-1-y. Miniszteri értekezletek iratai 1989. június 20. 50. d. továbbá ÁBTL 1.11.1. 97. d. 6-138/89.
- A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. Jegyzőkönyv az 1989. június 20-i miniszteri értekezlet üléséről. BM Titkárság, 1989. június 24. 15. o. MNL MOL XIX-B-1-y. BM miniszteri értekezletek 50. d. 10-52/11/1989.
- A nemzetbiztonsági szolgálat tartalmi és strukturális korszerűsítésére vonatkozó feladatok. Emlékeztető az 1989. június 20-i miniszteri értekezlet üléséről. BM Titkárság, 1989. június 24. 8. o. MNL MOL XIX-B-1-y. BM miniszteri értekezletek 50. d. 10-52/11/1989.
- Az állam és közbiztonságról szóló törvénykoncepció állambiztonságot érintő szabályainak felülvizsgálata. Feljegyzés III/III. Csoportfőnökség 1989. június 22. 4. o. ÁBTL 1.11.1. 104. d. 45-102/89.
- „A Belügyminisztériumban folyó tudományos kutatómunka helyzetéről, a kutatási eredmények hasznosításának tapasztalatairól” szóló tájékoztató jelentés véleményezése. III/III. Főcsoportfőnökség 1989. június 23. 1. o. ÁBTL 1.11.1. 99. d. 45-20-2220/89.
- A Belügyminisztérium szervezetének és vezetési rendjének átalakításáról 1989. július (...) 7. o. MNL MOL BM Miniszteri Titkárság iratjegyzék 1980-1990. XIX-B-1-ai 351. d. sz. n. (minősített iratot tartalmaz)
- Az állambiztonsági helyzetről és az operatív tevékenységről. Adattár 1989. I. félév. 7. o. ÁBTL 1.11.1. 103-a. d. 45-77/3-3/89.
- A BM Vizsgálati Osztály megszűnésével kapcsolatos átszervezési feladatok 1989. július 3. 18. o. (1 o.) ÁBTL 1.11.1. 97. d. 6-a-916/89
- A BM nyilvántartásában szereplő párttagok ügyeinek rendezéséről szóló 1971. május 10-i titkársági határozat hatályon kívül helyezése. MSZMP KB Pártpolitikai Osztály javaslata az Elnökség számára. 1989. július 10. 4. o. MNL MOL M-KS 288. f. 59/3. ó. e. PPO/652.
- Az MSZMP BM Bizottság működésével, a párt- és tömegszervek apparátusával kapcsolatos intézkedésekről, a pártszervezetek időszerű feladatairól. Miniszteri értekezlet 1989. július 12. Emlékeztető 1. o. ÁBTL 1.11.1. 99. d. 45-20/15/89.

- A fegyveres erők pártszervezeteit érintő kérdések. MSZMP Néphadseregi Bizottsága levele az MSZMP Elnökségének. 0989. augusztus 11. 2. MNL MOL M-KS 288. f. 59/5. ő. e.
- A társadalmi és pártszervezeteknél lévő minősített belügyi iratok átadása, irattári kezelése. (Mellékelve: Kimutatás a BRFK Bűnügyi Értékelő és Adatfeldolgozó Osztály Segédhivatala által 1961-től 1989. júniusáig az MSZMP PB-nak futárpostával átküldött minősített anyagokról; A BRFK által a budapesti BP részére kötelezően megküldendő szakmai anyagok körének áttekintése. Jelentés a Budapesti Rendőrfőkapitánynak 1989. július 12.) Budapesti Rendőrfőkapitány 12/1989. sz. intézkedése 1989. augusztus 23. 5. o. BFL XXIV. 1. 96. d. 111-014/12/1989.
- A Belügyminisztérium viszonya az ellenzéki pártokhoz, szervezetekhez. Előterjesztés miniszteri értekezletre. 1989. szeptember 7. 9. o. BM KI Miniszteri iratok 1989. 1-a-2-537/89
- Az MSZMP szerveződésének egyes kérdései a fegyveres erőkben és testületekben. Az MSZMP PB javaslata, a KB tudomásulvétele 1989. szeptember 12-13. (nem nyilvános) 28. o. MNL MOL M-KS 288. f. 4/270-271. ő. e.
- Az állam- és közbiztonságról, a Magyar Államrendőrségről és a Nemzetbiztonsági Szolgálatról szóló 11 törvények szabályozási elvei. Észrevételek. III/III. Csoportfőnökség 1989. szeptember 28. 7. o. ÁBTL 1.11.1. 104. d. 11-13/1354/89.
- A nemzet biztonságának védelme és a biztonsági szolgálat szervezete. A központi állambiztonsági szervek véleményezései. ÁBMHT Jogi Alosztály 1989. október 13. 5. o. ÁMTL 1.11.1. 104. d. 45-102/89.
- Az állam biztonságáról szóló törvény szabályozási elvei. Javaslat az 1989. november 7-i miniszteri értekezletre. BM III. Főcsoportfőnökség 1989. október 20. 23. o. MNL MOL XIX-B-1-y. 52. d. 10-52/18-1989.
- A nemzet biztonságának védelméről és a biztonsági szolgálat szervezetéről. Előterjesztés az 1989. november 7-i miniszteri értekezletre. 24. o. Belügyminisztérium 1989. október 20. MNL MOL XIX-B-1-y. 52. d. 10-52/18-1989.
- A Magyar Államrendőrségről szóló törvény szabályozási elvei. Javaslat az 1989. november 7-i miniszteri értekezletre. BM III. Főcsoportfőnökség 1989. október 20. 18. o. MNL MOL XIX-B-1-y. 52. d. 10-52/18-1989.
- A Kémelhárító Szolgálat szervezeti korszerűsítése. Javaslat III/II. Csoportfőnökség 1989. október 23. 21. o. ÁBTL 1.11.6. III/III. Csoportfőnökség és jogelődjeinek iratai. Kémelhárítás töredék anyagok III/II. Főcsoportfőnökség . 2. d. 344/k. 40/13-2/32/89.

BÉLA RÉVÉSZ

Constitution-making and State Security: Attempts at Adhering to the Constitution in the State Security Reform Concepts of 1989–1990

The reform of the political system in the second half of the 1980s apparently also affected the state security service. One of the most important questions of power was how to determine the new structure and tasks of political police in the period of the transition and later. Several different concepts were developed by the Hungarian Socialist Workers' Party, the opposition and the state security service itself for the restructuring of political police. As part of the change, the position, role and future tasks of the security services had to be defined. Previously, the so-called state security tasks in Hungary were carried out on the basis of low-level secret regulations, which severely limited basic human rights laid down in the Constitution. During the year, the State Security Services came up with several proposals to solve the problems of constitutional transformation. However, these – feasible or unfit – propositions were disregarded by the leadership of the Ministry of Interior, the government and the legislature.

Despite the relatively successful implementation of a democratic system in 1989, the transformation of the intelligence agencies remained incomplete. Intelligence organizations held fast to the old concept of an oversized, hyper-bureaucratic intelligence system. The system itself was changing but not at the expected pace and, to some extent, it kept carrying the baggage of its past. Nevertheless, the services kept referring to legality and constitutionalism day by day.

VALUCH TIBOR

A társadalomszerkezet változásainak néhány jellegzetessége a rendszerváltás Magyarországon¹

*A késő Kádár-kor magyar társadalmának sajátosságai*²

Magyarországot a hetvenes-nyolcvanas években – kicsit ironikusan – a legvidámabb barakként emlegették a kelet-európai országok között. Ennek a megállapításnak volt is némi igazságtartalma, hiszen a gazdaságban és a mindennapi életben talán valóban Magyarországon volt a legenyhébb, a legelviselhetőbb a kommunista párt ideológiai és politikai felügyelete. Mindez természetesen nem valamiféle nagylelkű politikai belátásból fakadt, hanem 1956 emlékéből és a rendszer működőképességének fenntartásához fűződő elemi hatalmi érdekekből származott. Ennek ismeretében válik érthetővé, hogy miért próbálkoztak 1968-tól a tervgazdaság részleges piacosításával, a (terv)gazdaság válságának elmélyülésével párhuzamosan miért engedélyezték már a nyolcvanas évek elején a kisméretű társas magánvállalkozások létrehozását.

A nyolcvanas évek elejére alakult ki a klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezete. Ekkorra már markánsan érzékelhetővé váltak a hatvanas évek végétől kezdődően végbe ment változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipari és szolgáltató tevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság. A társadalom újrategződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális – az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális magán – gazdaság szerepe, a jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött a (elő)vállalkozói réteg szerveződése; s meghatározó mértékűvé vált a rejtett gazdaság szerepe a társadalmi csoportok átrendeződésében.³ A nyolcvanas évektől pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúraképző tényezővé. Ezt támasztják alá a nyolcvanas évek első felében készült különböző közvélemény-kutatások és szocio-

¹ Részlet a szerző „Átmenetben – a magyar társadalom a rendszerváltást követő évtizedekben” címmel készülő monográfiájából. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program - Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg a Szentágotthai János Tapasztalt Kutatói Ösztöndíj program keretében.

² Részletesen lásd: Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001.

³ Lásd: Árvay János – Vértés András: *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon, 1980–1992*. Budapest, 1993.

lógiai felmérések, melyek szerint a magyar társadalom négyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és a háztartások háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből. Ez egyben arra is utal, hogy a politikai tőke birtoklásának jelentősége a társadalmi rétegződés szempontjából a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre jelentéktelenebbé vált, lényegében csak a kiemelt vezetői posztokon és nómenklatúra-pozíciókban maradt az alkalmazás – egyre inkább formális – feltétele a kommunista párttagság.

A hetvenes-nyolcvanas években a társadalmi szerkezet változásai közül meg kell említeni a kvázi „középrétegesedést” – más kifejezéssel élve a „polgárjogok nélküli polgárosodást” –, a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódást és a magyar társadalom mobilitási szempontból történő lassú bezáródását. A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a tömeges társadalmi helyzetváltoztatások megszűnését, másrészt pedig azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciós készsége, aminek éppúgy részét képezte az ötvenes években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkásság erősödő pozíció-átörökítése saját gyermekeikre. A nyolcvanas években a harmincéves és fiatalabb szakmunkás-generációkon belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Ennek lényege, hogy a kisebbség hányadnak javultak az esélyei a korábbinál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen volt, és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe csúszott le, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkássá vált.⁴

A korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és magatartásformák megkettőződése, aminek minden bizonnyal szintén jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbe ment változásokra is. A hatvanas évek végétől a magyar munkavállalók – elsősorban az ipari munkások, földművesek – jelentős része kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban, vagy termelőszövetkezeti alkalmazottként dolgozott, délután kettőtől este hatig pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ettől az időszaktól kezdődően komolyan befolyásolta a magyar társadalom szerkezetét a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a „polgári” formák terjedése. A vállalkozó hajlam, a kockázatvállalási készség növekedését és egyben a nyolcvanas évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké duplájára emelkedett. A különböző vállalkozási formákban részt vevőkkel együtt a magánszférában dolgozók száma ugyanebben az időszakban hasonló dinamikával gyarapodott, s 1988 végére meghaladta a félmillió főt, vagyis már a politikai rendszerváltozás előtt az aktív keresők egy nyolcada a magánszektorban dolgozott.

Új jelenség volt a kisvállalkozói réteg kialakulása és a kisiparos, kiskereskedői csoportok létszámának dinamikus bővülése. A mobilitás-vizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekrutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a történeti kispolgárság született újjá, hanem egy részben új kisvállalkozói réteg alakult ki. A kisiparosok esetében már valamivel jelentősebb volt az ipar átörökítése.⁵ A falvakban élőket illetően a kilencvenes évek történései azonban csak részben igazolták azt a nyolcvanas években elfogadott megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megte-

⁴ Bukodi Erzsébet: *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb társadalmi jellemzői*. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 4. sz. 324–339.

⁵ Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig*. Statisztikai Szemle, 73. évf. (1995) 2. sz. 101–120.

remtette egy „vállalkozó, törpebirtokos réteg” kialakulásának lehetőségét a falusi társadalomban. A mezőgazdasági önállók létszámának növekedése jelentősen elmaradt a várakozásoktól, a földek és a műveléshez szükséges eszközök többnyire társas vállalkozások tulajdonába kerültek a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján.

A társadalomban és a közgondolkodásban bekövetkezett átrendeződéseket jól nyomon lehet követni a presztízs-vizsgálatok⁶ segítségével. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság voltak a mérvadók. Ezek sorrendje 1988-ig csak kismértékben változott. A nyolcvanas években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi értéke. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek a társadalmi elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jutott. Többek között ide sorolható a körzeti orvos, az ügyvéd, a kisiparos, a kiskereskedő, az újságíró. A csökkenő értékű pozíciók közé került a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a gyári segédmunkás.

Ez – lényegét tekintve – a gazdaságra korlátozódó polgárosodás kezdetének és kibontakozásának időszaka. A magyar társadalomban és gazdaságban tehát már a nyolcvanas évek elejétől olyan fontos átrendeződések, változások kezdődtek el, amelyek csak a kilencvenes évek első felében, a politikai átmenet követően válhattak teljes körűvé.

A rendszerváltás közvetlen strukturális hatásai

A kilencvenes évek közepén már tetten érhetők a rendszerváltás strukturális hatásai. Lényegében egy lassan posztindusztriálissá váló és – számos vonatkozásban – továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalom kialakulásának a periódusa a kilencvenes évtized, amelynek első felében végbementek a meghatározó átrendeződési folyamatok, többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, magánosítása, a szocialista rendszer lebontása.⁷ A kilencvenes évek második felében már az átmenettel együtt járó változások konszolidálásának lehettünk a tanúi.

A politikai átmenet időszakában, a kilencvenes évek elejétől alapvetően megváltozott a társadalom szerveződésének és irányításának rendje. A centralisztikus, autoriter berendezkedést a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés váltotta fel. Alapvetően átalakultak Magyarország gazdasági intézményei. A kvázipiaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden társadalmi következményével együtt az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az évtizedforduló „spontán” privatizációja gyorsította fel. Az állami tulajdon az átmenet éveit során jelentéktelenné zsugorodott – 1988 és 1994 között az állami kézben levő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdona vált meghatározóvá, kiépült a tőke- és értékpapírpia.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi helyzetét, pozícióváltását? A rendszerváltozás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy az 1989-et követő bő fél évtizedben a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a

⁶ Harcsa István – Kulcsár Rózsa: *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Budapest, 1986. KSH.

⁷ Részletesen lásd: Kornai János: *Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I-II.* Közgazdasági Szemle, 42. évf. (1995) 12. sz. 1097–1117.; 43. évf. (1996) 1. sz. 1–29.

konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Tovább növekedett a szimbolikus tőkék, kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodóképesség szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a – jövedelemtermelésre alkalmas – tulajdon. A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek növekedése a kilencvenes évek során folyamatos és gyorsuló ütemű volt. Lényeges változás, hogy az első és a második gazdasági pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdasági munkahely megszűnt, vagy az egyes személy a második gazdasági tevékenységét egyéni/társas vállalkozássá fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói–kisvállalkozói réteg: „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltást követően az aktív háztartások egynegyede próbálkozott meg a vállalkozással, és 15 százaléknál a kísérlet eredményesnek bizonyult.”⁸ Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott, s elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszervállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban meglehetősen széles körben elfogadott adókerülő magatartásra, részben pedig az ön-foglalkoztatást megvalósító vállalkozások gyors elterjedésére vezethetők vissza.

Már az 1992-ben végzett mobilitás-vizsgálat adatai szerint jelentős különbségek alakultak ki a magánszektorban és az állami tulajdonú gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak iskolai végzettsége, szakképzettsége között. 1992 végén a magánszféra foglalkoztatta a magyarországi aktív keresők egyötödét. Közülük csak minden ötödiknek volt a nyolc általános iskola a legmagasabb iskolai végzettsége, míg az állami foglalkoztatottak közül minden harmadiknak. A magánszektor alkalmazottainak a 70%-a rendelkezett szakmunkás bizonyítvánnyal, illetve érettségivel, az állami szektorban ugyanez az arány 56% volt. A magánszektor keresői között jóval kevesebben voltak az alacsony képzettségű családból származók, mint az állami szférában. Az érettségizett és diplomás apák gyermekeinek aránya ugyanakkor a magánszektor keresői között rendre magasabb volt. „A magán- és a nem magánszektorbeli keresők megoszlása arra enged következtetni, hogy a magánszektor keresői között – szülői háttérüket tekintve – a kedvezőbb helyzetű rétegek valóban nagyobb arányt alkotnak. Következésképpen a privatizációs folyamatoknak azok a kedvezményezettjei, akiknél az előnyösebb társadalmi helyzet már az előző generációnál is tetten érhető”⁹ – írja Bukodi Erzsébet. A munkaerőpiacról kiszoruló többsége viszont az 1989 előtt – az építő- és nehézipari nagyvállalatoknál – tömegesen foglalkoztatott alacsony iskolázottságúak, illetve szakképzetlenek közül került ki.

Megváltozott a társadalom tagoltsága abban a tekintetben is, hogy a középrétegek súlya egyes értelmezések szerint mérséklődött. Elsősorban azért, mert a „középrétegek társadalmi státusát a gazdasági vonatkozású tőkefajtaikkal (vagyon, tulajdon) szemben inkább az elmúlt három évtizedben megszerzett tőketípusok, különösen a kulturális tőke biztosítják. A privatizáció nem juttatott a független középosztályi egzisztenciához szükséges vagyont a középrétegek nagyobb csoportjainak.”¹⁰ A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódott a már a rendszerváltozást megelőzően kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek

⁸ Kovách Imre: *Szemponatok a poszt szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon*. In: Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések*. Debrecen, 2002. 389–414.

⁹ Bukodi: *A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás*, 1995. 336.

¹⁰ Kovách: *Szemponatok*, i. m.

egyik alapvető mutatója a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele. Ebben az átalakulásban – a kilencvenes évek második felében – egyre markánsabbá vált a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új információtechnikai iparágak kibontakozásával is összefügg. S továbbra is fontos maradt a foglalkozási rétegződés szerepe a magyar társadalom tagoltságának alakulásában.¹¹ Ezzel összefüggésben utalni kell arra is, hogy a munkaerőpiac átrendeződése is igen jelentős volt, általános és tartós trendnek bizonyult az aktív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel kétharmadában következett be olyan munkaerő-piaci változás, ami az 1989/1990-es rendszerváltozás következményének tekinthető. 1993 végére a munkanélküliek száma megközelítette a 700 000 főt, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden ötödik aktív kereső munkanélkülivé vált a kilencvenes évek elején.¹² Ebben az időszakban lényegében folyamatosan növekedett a gazdaságilag inaktív háztartások száma, a nyugdíjasok és az eltartottak aránya.

Az átalakulás következtében az elit nagysága növekedett, ugyanakkor összetételét tekintve heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, s ebben a csoportban igen nagymértékű elitcsere zajlott le. Új csoportként megjelent a tulajdonosi–vagyonos elit, jelentősen bővült a „nagypolgárság”-nak tekinthető jómódúak rétege. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti parasztság nem teremtdőött újra. A proletarizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották a kilencvenes évek magyar társadalmának. Általános jelenségnek tűnik, hogy a kilencvenes évtized végére a különböző társadalmi csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényelt.

A társadalmi szerkezet és az újratagolódás az ezredfordulón

A jelenkori magyar társadalom tagolódására számos tényező hat egyidejűleg, s a rétegződési folyamatok meglehetősen összetetté váltak. Mindez azzal a következménnyel is jár, hogy a hagyományos elméleti megközelítések és struktúra-modellek alkalmazásával nem ragadhatók meg a tényleges társadalmi változások. Éppen ezért azt a nagymértékű újratagolódást, ami a múlt század utolsó évtizedében végbement és a 2000-es évek elején konszolidálódott, kettős megközelítésben ragadjuk meg: elsőként áttekintést adunk a makro-tényezők – iskolázottság, gazdasági aktivitás-foglalkozásszerkezet, jövedelmi viszonyok – szerinti változásokról, majd ezek ismeretében az újabb rétegződési megközelítések segítségével próbáljuk meg elemezni a mai magyar társadalom mobilitását és rétegződését. A társadalmi tagolódás itt vizsgált három fő dimenziója: az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelem.

Az iskolázottság szintjének alakulása 1990–2010 között

A magyar társadalom átlagos iskolázottsági szintje az elmúlt évtizedekben folyamatosan emelkedett. Az iskolakötelezettségi korból kilépő személyek körében csökkent az általános iskola 8. évfolyamánál alacsonyabb végzettségűek aránya. Az általános iskola 8. évfolya-

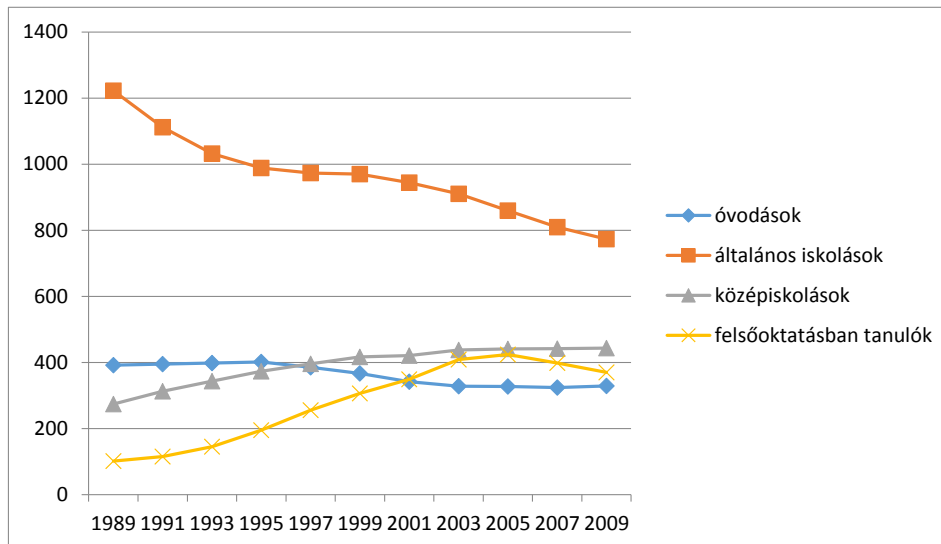
¹¹ Róbert Péter: *Osztály és párt Magyarországon három választás után*. Politikatudományi Szemle, 9. évf. (1999) 1. sz. 67–97.

¹² Kolosi Tamás – Tóth István György: *A rendszerváltás társadalmi*. Budapest, 2000.

mának megfelelő vagy annál magasabb iskolázottsági szintet 1930-ban a 15 éves és idősebb népességnek csupán 13%-a érte el (akkoriban az elemi iskola 6. osztályának elvégzése volt kötelező).

1. sz. ábra

Az iskolalátogatás változása Magyarországon, 1989-2009 (ezer fő)

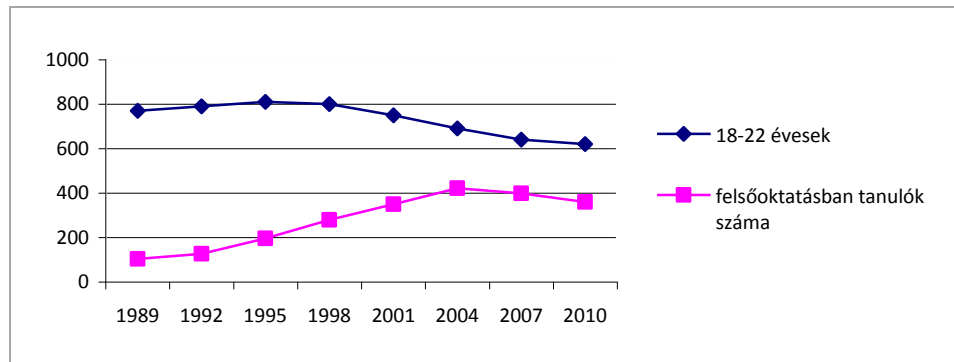
Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

A 2001. évi népszámlálási adatok szerint viszont már a 15 éves és idősebb népesség közel kilenctizede végezte el legalább az általános iskola 8. évfolyamát. A 18 éves és idősebb népesség körében a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya az 1990. évi 29%-ról tovább emelkedett, jelenleg az ilyen korú népesség több mint egyharmadának legalább érettségi bizonyítványa van. Különösen magas ez az arány a 20–24 éves korcsoportban (51%). A népességből az egyetemi, főiskolai végzettséget szerzők aránya az utóbbi három évtized alatt jelentősen emelkedett. A 25 éves és idősebb népességben belüli arányuk az 1970. évi 4,2%-hoz képest 2001-re megháromszorozódott. A statisztikai adatok alapján jól látható, hogy a második világháborút megelőző tízéves időszakban csak felével, harmadával, ezt követően viszont évtizedenként több mint kétszeresével emelkedett a diplomás nők száma. E változások eredményeként 2001-re a diplomások fele nő. A fiatalabb (25–39 év közötti) korcsoportokban a felsőfokú végzettségű nők aránya már jelentősen meghaladja a férfiakét.¹³

¹³ Az adatokat lásd: *A 2001-es népszámlálás adatai. 6. kötet. Társadalmi rétegződés.* Budapest, 2004.

2. sz. ábra

A felsőoktatásban résztvevők számának alakulása Magyarországon, 1989-2010 (ezer fő)

Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

Mindehhez nyilván az oktatási rendszer át alakulása is hozzájárult. Az 1993. évi közoktatási és felsőoktatási törvények szerint kitolódott a tankötelezettség korhatára 16, majd 18 évre, a szakképzés rendszere egységesült, új iskolatípusok, képzési formák jöttek létre, valamint az Európai Unió egyik legfontosabb célkitűzésével, az egész életen át tartó tanulás-sal összhangban felgyorsult a felnőttképzés fejlesztése. A középfokú oktatásban a legfontosabb változás a 6, illetve 8 évfolyamos gimnáziumi képzés elterjedése, másrészt a szakiskolák irányából az érettségit adó középiskolák felé történt arányeltolódás volt. A szakiskolai tanulók száma 36%-kal csökkent, a gimnáziumban tanulóké 73, míg a szakközépiskoláké 54%-kal emelkedett. Jelentős változások mentek végbe a felsőoktatásban is. A normatív finanszírozásra történő átállás az intézményeket érdekeltette abban, hogy növeljék a hallgatói létszámot, amire már régebben is jelentős társadalmi igény mutatkozott. Ennek eredményeként következett be a felsőoktatás expanziója. Szintén a felsőoktatást érintő – a 2000-es évtizedben jelentkező – fontos változások az intézmény-összevonások, a bolognai rendszer bevezetése és a felvételi rendszer átalakítása.

Az oktatásban résztvevők számát és arányát az alapfokú képzésben döntően a demográfiai folyamatok, közép- és főleg felsőfokon ezen túlmenően az új igények és lehetőségek is formálták. A változások méretei érzékelhetők az egyes korosztályokra jellemző arányokból. Az óvodáskorúak ellátottsága csökkenő korosztályi létszám mellett alig változott: a 3–5 évesek közül az óvodába járók aránya az 1989. évi 86%-ról 2009-re 87%-ra nőtt. A két évtized alatt a nappali képzésekben tanulók aránya a 16 évesek között 79-ről 94-re, a 20 évesek esetében – a középfokú tanulmányok hosszabbodása és a felsőoktatás expanziója következtében – 11-ről 53%-ra emelkedett.

A felsőoktatásban jelentősen nőtt a jelentkezők és a felvettek létszáma. Az összes jelentkezőből felvettek aránya a nappali tagozaton 1989 és 2008 között 35-ről 77%-ra nőtt, majd 2009-ben 67%-ra mérséklődött. Összességében a nappali tagozaton tanulók száma több mint háromszorosára emelkedett az időszak alatt. A különböző képzési területek hallgatói létszámában átrendeződés történt. Jelentős mértékben csökkent a tanárképzésre járók aránya, és kevesebben tanulnak műszaki és mezőgazdasági területen is. Nőtt a humán- és társadalomtudományok, a gazdaság és irányítás és a természettudományok hallgatóinak aránya. Az átrendeződésben szerepe volt a bővülő képzési kínálatnak. A felsőoktatás részeként az 1990-es évek elején jelent meg a doktori (PhD- és DLA-) képzés és az évtized végén

a felsőfokú szakképzés. Mindkettő dinamikusan fejlődött, a doktori programoknak a 2009/2010. tanévben közel 7 ezer hallgatója volt, 71%-uk nappali tagozatos, a felsőfokú szakképzésben 18 500 tanuló vett részt, ebből 15 ezer fő járt nappali tagozatra.

Az iskolarendszerű felnőttképzés részben a korai iskolaelhagyók arányának mérséklésére hivatott, részben pedig a munka melletti tanulást teszi lehetővé azok számára, akik – például szakiskolai végzettséggel – a munkaerőpiacra történő kilépésükkel egyidejűleg a tanulást is folytatni szeretnék. Ez utóbbi funkciója egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az iskolarendszerű felnőttoktatásban résztvevők száma alapfokon jelentősen csökkent a húsz év alatt, középfokon az ezredfordulóig bővült, majd csökkent, felsőfokon pedig 2004-ig csaknem hétszeresére nőtt, majd fokozatosan visszaesett. A két évtized alatt nagymértékben kibővültek az iskolarendszeren kívüli képzési lehetőségek is. A különböző át- és továbbképzési, valamint egyéb tanfolyamokon 2008-ban több mint 450 ezren vettek részt.

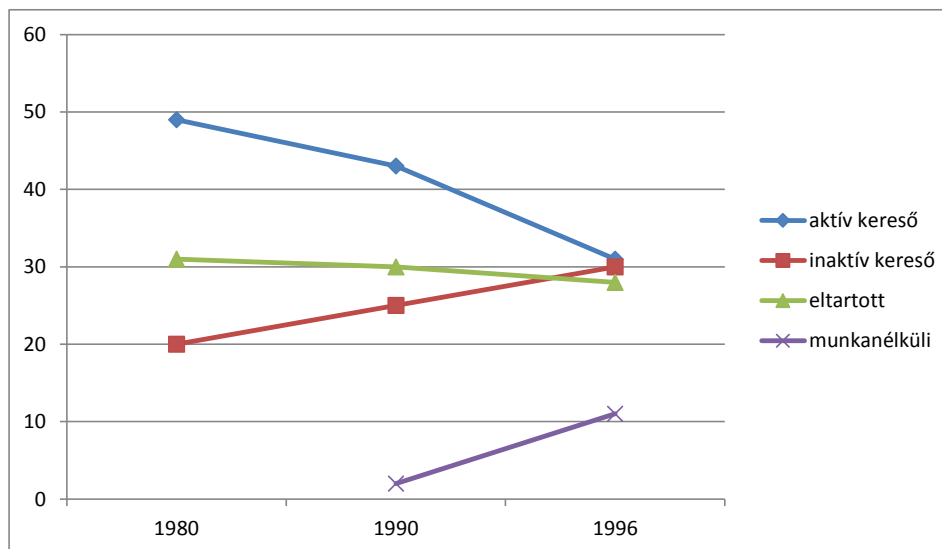
A költségvetés oktatásra fordított kiadásainak GDP-hez mért aránya az 1990-es évek első harmadában volt a legmagasabb (6,6%), ezt követően visszatért a rendszerváltás idején regisztrált 5% körüli szintre, és keveset változott. 2008-ban az összeg csaknem háromnegyedét a közoktatásra, ötödét a felsőoktatásra fordították. A relatíve csökkenő ráfordítások minden bizonnyal hozzájárultak a kulturális egyenlőtlenségek növekedéséhez.

Foglalkoztatottság és gazdasági aktivitás

A gazdaság és társadalom 1989–1990-ben bekövetkezett mélyreható átalakulása alapvető változásokat eredményezett a munkaerőpiacon. Ennek legfőbb jellemzője a teljes foglalkoztatás megszűnése, valamint a munkanélküliség megjelenése és állandósulása volt. A népesség gazdasági aktivitása jelentős mértékben csökkent, többek között a vállalatok és szövetkezetek megszűnése vagy átalakulása, a termelés és forgalom visszaesése, valamint a munkaerő – új feltételek közötti – intenzívebb kihasználása miatt. A kilencvenes években a

3. sz. ábra

A népesség megoszlása Magyarországon gazdasági aktivitás szerint, 1980–1996 (%)

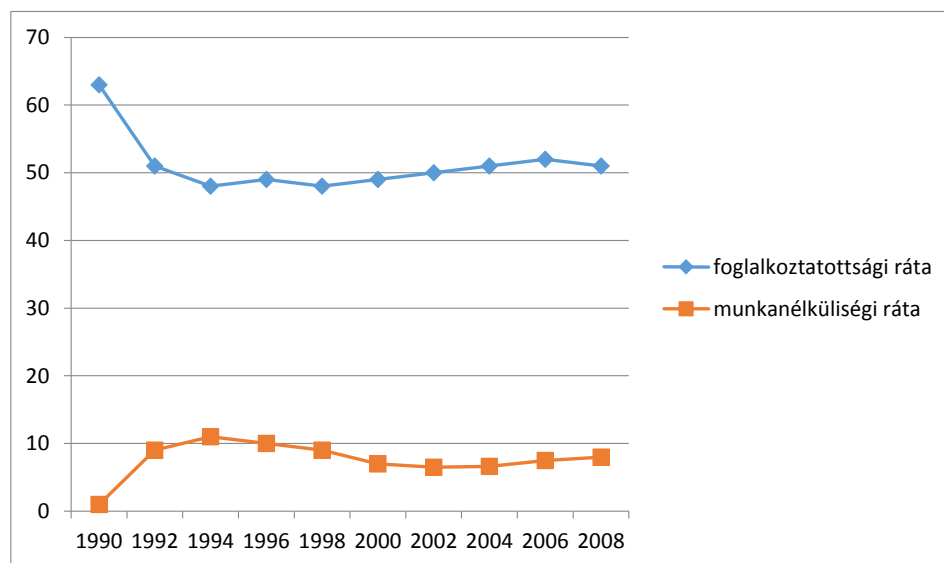
Forrás: Mikrocenzus, 1996. KSH, Budapest, 1998. (Saját szerkesztés)

munkanélküliség elkerülésére a veszélyeztetettek tömegesen választották a nyugdíjat, illetve valamely nyugdíjszerű ellátást, miközben a fiatalok a jobb elhelyezkedési esélyek reményében hosszabb ideig maradtak az iskolapadban, és a jóval alacsonyabb születésszám mellett is lényegében ugyanannyian vették igénybe a gyermekellátás otthoni formáit, mint korábban. 1998 után az inaktívak száma enyhén mérséklődött, de 2009-ben a 15–64 évesek körében így is 2,6 millió volt, mintegy 7%-kal (166 ezerrel) több az 1992. évinél.

A foglalkoztatottság a rendszerváltást követő években – leginkább a gazdaság átalakulása következtében – jelentős mértékben visszaesett. A folyamat mélypontját 1996-ban érte el, ekkor mintegy 3,6 millió embernek volt munkája, ami 1,3 millióval kevesebb a nyolcvanas évek közepéhez képest. A foglalkoztatási ráta a kilencvenes évek legelején még meghaladta a 60%-ot, majd 1996-ig 52%-ra csökkent. A foglalkoztatottak létszámának a rendszerváltást követő első időszakban bekövetkezett nagyarányú csökkenését 1996 és 2006 között a 15–64 éveseknél 327 ezres, 9%-os javulás követte, s ezzel a foglalkoztatottsági ráta 57%-ra nőtt. 2008–2009-ben – a gazdasági világválság munkaerőpiacra gyakorolt hatásával összefüggésben – ismét megindult a csökkenés, és a nemzetközi összehasonlításban mindvégig alacsony foglalkoztatotti ráta 2009-ben a tíz évvel korábbi értékre süllyedt (55,4%). Ezen belül a fiatalok (15–24 évesek) mintegy 18%-a volt foglalkoztatott, ami lényegében fele a tíz évvel korábbinak, míg a 40 év felettiek rátája valamennyi korcsoportban nőtt, s a növekedés különösen az 50 évesnél idősebbek körében volt jelentős.

4. sz. ábra

A foglalkoztatottság és a munkanélküliség alakulása Magyarországon a 15-74 éves népességben belül, 1990-2008 (%)

Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

A fiatalok foglalkoztatottságának csökkenése a magasabb oktatási részvétellel és a tanulás melletti munkavállalás alacsony elterjedtségével, valamint a generációs munkanélküliségi ráta 2004-től tartó ugrásszerű növekedésével magyarázható, ugyanakkor az idősebbek hangsúlyosabb jelenléte a nyugdíjszabályok szigorodásával hozható összefüggésbe.

Az ágazati struktúrában a gazdasági szerkezetváltással húsz év alatt jelentős arányeltolódás zajlott. Az árutermelő szektorok foglalkoztatási súlya fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan a bővülő lakossági igények kielégítését célzó különféle szolgáltatásoké nőtt. Ezzel ellentétben például a mezőgazdaságban és bányászatban dolgozók aránya a kilencvenes évek elején még jelentősen meghaladta a 10%-ot, ez 2009-re 5% alá esett vissza, az ipari és építőipari ágazatokban (bányászat nélkül) foglalkoztatottaké 5–6 százalékponttal, 31%-ra csökkent, miközben a szolgáltatásokban munkát vállalóké ugyanezen időszak alatt folyamatosan emelkedett, és 2009-ben a foglalkoztatottak 64%-a már ebben az ágazatcsoportban dolgozott.

A munkaerő-piaci pozíció és az iskolai végzettség között szoros kapcsolat van, a képzettség jelentősége egyre nő. Az alacsony iskolai végzettségűek, vagy az elavult, nem kéréselt szakmával rendelkezők versenyhátránya a legjelentősebb. Magyarországon az elmúlt két évtizedben – a népesség képzettségi színvonalának emelkedésével összhangban – a foglalkoztatottakon belül jelentősen csökkent az alapfokú végzettségűek aránya, miközben a középfokúaké, illetve a felsőfokúaké számottevően emelkedett. Ugyanezen időszak alatt eltérő mértékben, de mindhárom iskolai végzettségi szint esetében mérséklődött a foglalkoztatási arány. Az iskolai végzettség jelentősége abban ragadható meg, hogy míg az alapfokú végzettségűek aktivitási szintje tavaly nem érte el a 26%-ot, addig a diplomásoké 80% körül alakult.

A népesség gazdasági aktivitás szerinti szerkezete átstrukturálódott a foglalkoztatottak, illetve a gazdaságilag aktívak hátrányára és a gazdaságilag nem aktív lakosság javára. „Az 1990-es évtized második felében a foglalkoztatottság csökkenése megállt, sőt a foglalkoztatottak száma szerény mértékben növekedett: 2001-re megközelítette a 3,7 millió főt, míg a munkanélkülieké a fokozatos javulás ellenére 400 ezer felett maradt. 2001 után a foglalkoztatottak állományának mérsékelt növekedése folytatódott: 2005-ben 3 millió 846 ezer dolgozó tevékenykedett főállásban, 156 ezerrel több, mint négy évvel korábban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dolgozók létszáma még ekkor is közel 700 ezerrel maradt el az 1990. évi létszámtól. Egyértelműen kedvezőtlen jelenség viszont, hogy a munkanélküliség enyhülése átmenetinek bizonyult, és azt újabb növekedési hullám váltotta fel. A mikrocenzus 2005-ben 467 ezer munkanélkülit talált, 50 ezerrel többet, mint a 2001. évi népszámlálás. Az adatok jól mutatják az átrendeződés hatását: a foglalkoztatottak aránya – a megelőző négy évben végbement némi növekedés ellenére – még 2005-ben is 9%-kal maradt el az 1980-as évtéktől” – írja Kolosi Tamás és Tóth István György.¹⁵

1990 után a valóságos munkanélküliség és a regisztrált munkanélküliség adatai eltérnek egymástól. A statisztika nem kezeli munkanélküliként azokat, akik nem regisztráltatták magukat, illetve a segélyjogosultságukat elvesztették. A munkanélküliek négyötöde fizikai munkás, s csak egyötödük alkalmazott vagy más szellemi foglalkozású. A kilencvenes években a munkanélküliek átlagosan 41%-ának a legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc általános iskola volt, a munkát keresők körében legnagyobb létszámban a 15–29 éves korosztályok tagjai fordultak elő. A munkanélküliség az országon belül regionálisan is eltéréseket mutatott, legmagasabb arányú az egykori „szocialista” ipari körzetekben és az Alföld északi területein volt viszonylag alacsony a Nyugat-Dunántúlon.

A munkanélküliség időtartama és a szegénység között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban válik valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de az összefüggés fordítva is igaznak bizonyult a rendszer-váltást követő években, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínűs

¹⁵ Uo.

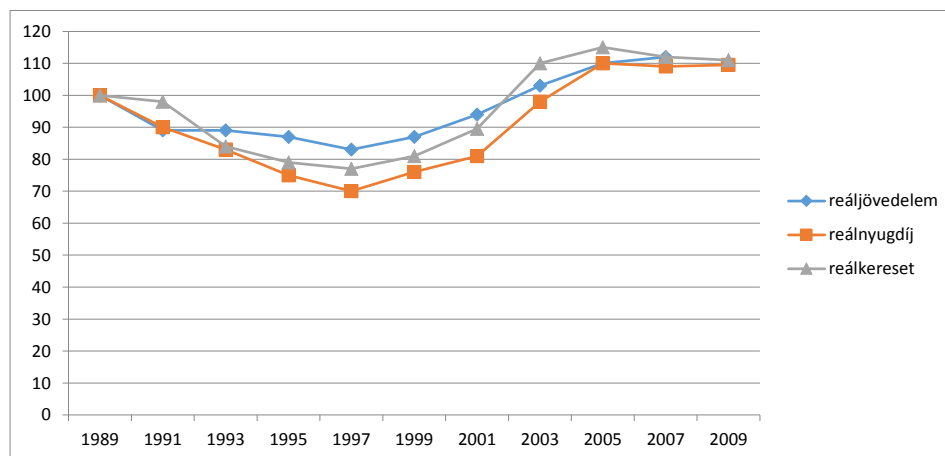
séggel lesz munkanélküli. A kilencvenes évek közepén a munkanélküliek kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Az elhelyezkedés lehetetlensége továbbra is elsősorban az alacsony iskolai végzettségű fiatalokat érintette jobban. A csak általános iskolát végzetteknek az átlagnál jóval kisebb volt az esélyük az állásba kerülésre, ellenben a felsőfokú iskolázottságúak között a munkanélküliek aránya igen alacsonyan mozgott, 1990 és 1996 között 3%-ról 10%-ra emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol munkanélküli személy élt. A munkanélküli háztartások egyötöde komfort nélküli lakásokkal rendelkezett. Regionálisan – munkanélküliségi szempontból – az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók váltak tartósan depressziós területté, az előbbi a nehézipar gyors leépülése, az utóbbi pedig viszonylagos gazdasági elmaradottsága következtében.¹⁶ A kilencvenes évek második felében a foglalkoztatási lehetőségek jelentősen javultak az évtized első éveéhez viszonyítva, ami a munkanélküliség csökkenésében is szerepet játszott.

Jövedelmi tagolódás, egyenlőtlenségek

A társadalmi átrendeződés következtében radikálisan átalakult a jövedelemelosztás rendszere is. A folyamat legfontosabb jellemzője a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése volt. Ha a jövedelmi viszonyok történeti alakulását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a lakossági jövedelem legnagyobb tételét képviselő bruttó kereset egy főre jutó értéke az 1989. évi havi 10 600 forintról húsz év alatt 19-szeresére emelkedett. Az adózás utáni nettó átlagkereset ennél kisebb mértékben, havi 8200 forintról 15-szörösére nőtt. A keresetek reálértéke – nagyarányú nominális növekedés és fogyasztói áremelkedés mellett – 1996-ig folyamatosan csökkent, ekkor az 1989. évinél 26%-kal volt kisebb. Ezt tíz éven keresztül tartó csaknem töretlen emelkedés követte, azonban a 2006. évi csúcspontot követő éveket ismét csökkenés vagy kismértékű növekedés jellemezte. A reálbér 1989. évi szintjét 2002-ben érte el, összességében pedig a 2009. évi reálbér színvonala 13%-kal haladta meg a 20 évvel korábbit.

5. sz. ábra

A reáljövedelem, reálkereset és a reálnyugdíjak alakulása Magyarországon, 1989-2009 (1989=100)

Forrás: Magyarország 1989-2009. KSH, Budapest, 2010. (Saját szerkesztés)

¹⁶ Mikrocenzus, 1996. A munkát keresők, 1997.

A nettó és bruttó keresetek hányadosa jelentősen csökkent az időszak alatt: 2009-ben 100 forint keresetből 62 forint maradt a munkavállalóknál az 1989. évi 77 forinttal szemben, ami önmagában is jól mutatja a rendszerváltás jelentette társadalmi terheket. A keresetek alakulásában a nemek közötti különbség csökkent, a nők 22%-os hátránya 13%-ra mérséklődött. A rendszerváltást követően a keresetek alakulásában az iskolai végzettség szerepe nőtt. A szellemi foglalkozásúak kereseti előnye a fizikai dolgozókhoz képest a rendszerváltás idején 70–75%-os volt, napjainkra 100% fölé emelkedett. Az ágazatok közötti különbségek is nőttek, és a kereseti arányok több tekintetben átrendeződtek.

A társadalmi jövedelmek az egy főre jutó nettó jövedelem több mint harmadát adják. A pénzügyi társadalmi juttatások legmeghatározóbb tétele – mintegy kétharmada – az első-sorban időskorúak ellátását biztosító nyugdíj. Ennek aránya az összes társadalmi jövedelemen belül a kilencvenes évek második harmadától növekvő volt. A nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma a rendszerváltást követő első nyolc évben 30%-kal nőtt, és a kilencvenes évek közepétől meghaladta a hárommilliót. A gyors növekedést részben a nyugdíjkorhatárt elérők tömeges nyugdíjba vonulása, részben pedig a munkaerőpiacról kiszoruló munkavállalási korúak nyugdíjrendszerbe történő menekítése okozta. A kilencvenes évek végétől az ellátottak száma mérséklődött, részben a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése miatt, részben az engedmények korlátozása, valamint a rokkantnyugdíjazás szabályainak szigorítása miatt. A nyugdíjak reálértéke 1997-ig 31%-kal csökkent, majd egy évi stagnálást követően fokozatosan emelkedett, és 2004-ben meghaladta az 1989. évi szintet. A növekedés 2007-ben megtorpant, 2009-ben pedig 5,7%-os csökkenés következett be. A gyermekneveléshez való egyik fontos társadalmi hozzájárulás, a családi pótlék rendszere többször változott: néhány évig a gyermekek után járó adó-kedvezményrel kombinálva működött, később (2006-ban) a kettőt egyesítették. E változásokkal is magyarázható, hogy a kifizetett összeg aránya a GDP-hez viszonyítva fokozatosan csökkent, 3,1%-ról 0,9%-ra, majd 2006 óta 1,3–1,4%-ot ér el. A munkanélküliek támogatására fordított kiadások aránya a pénzügyi társadalmi juttatások között 1993-ban volt a legmagasabb (8%), onnantól a 2010-es évtized elejéig folyamatosan csökkent, majd ismét nőtt.

Összességében az 1990-es évtized első hét évében az egy főre jutó összes reáljövedelem 17%-kal csökkent. A foglalkoztatottság visszaesése és a munkájukat megtartók reálbérének csökkenése egyfelől, a nyugdíjasok számának gyors emelkedése másfelől a munkajövedelem arányának csökkenéséhez, a társadalmi jövedelmek szerepének emelkedéséhez vezetett. Az egy lakosra jutó reáljövedelem 1997-től tíz éven keresztül folyamatosan emelkedett, azonban a 2007–2009-es időszak három évéből kettőben ismét csökkent; színvonala 2006-ban 20%-kal, 2008-ban mintegy 9–10%-kal volt magasabb az 1989. évinél.

A jövedelmi különbségek az időszak elején nagymértékben fokozódtak. A legmagasabb jövedelmű népességtized előnye a legszegényebb 10%-hoz viszonyítva az 1987. évi 4,6-szeresről 1995-ig 7,5-szeresre nőtt, ami megmaradt 2004-ig, és azóta mérsékeltebben emelkedve, elérte a 8,7-szeres különbséget. A társadalmi differenciálódás folyamatai a rendszerváltozást követően határozottabbá váltak. 1992 és 1997 között a relatív szegények – akik az átlagos jövedelem felével vagy ennél kevesebbel rendelkeztek – aránya tízről 14%-ra nőtt, a létminimum szintjén vagy ez alatt élők aránya pedig megháromszorozódott, vagyis 10,1%-ról 31,1%-ra emelkedett.¹⁷ A rendszerváltozás jelentette társadalmi–gazdasági átmenet leglényegesebb, a jövedelmi viszonyokat is alapvetően befolyásoló folyamatai – többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, a szocialista rendszer lebontása – a ki-

¹⁷ Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika 1988–1997*. In: Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. 1-2. köt. Budapest, 1999. 554–570.

lencvenes évek első felében lezajlottak, a kilencvenes évek végén már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi.

Az átmenet és a jelenkori magyar társadalom mobilitása és tagolódása

Mint bemutattuk, a rendszerváltozást követő évek során a különböző társadalmi csoportok nagysága és összetétele jelentősen megváltozott.¹⁸ Az 1989/1990 óta eltelt évtizedek társadalmi átrétegződését a számok felől közelítve, látható, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak 23, a nők 26%-a tartozott a vezetők és az értelmiségiek, szakértők, hivatalnokok közé.¹⁹ A belső tagolódást illetően lényegesek a nemek közötti különbségek: a férfiaknál a felső- és középfelvezetők, a nagy- és középvállalkozók, illetve a magasan képzett értelmiségiek, a magas beosztású hivatalnokok vannak többségben, a nőknél viszont az alsószerinti vezetők és az alacsonyabb beosztású értelmiségiek. Minél idősebb foglalkoztatotti csoportot vizsgálunk, annál magasabb a vezetők, az értelmiségiek és a szakértők aránya.

Emelkedett a képzett szolgáltatási, kereskedelmi, irodai, technikai – más szóval, a kiszolgálói, az asszisztensi – jellegű tevékenységeket végzők aránya. Ezt a foglalkozási területet alapvetően a nők uralják: a részfoglalkoztatottak 37%-a tartozik ide, szemben a férfiak egytizedével. Nagyon markánsak a korcsoportok szerinti különbségek is: a harminc éven aluli foglalkoztatott nőknek majdnem a fele, az ötven éven felülieknek „csak” a 31%-a sorolható ebbe a rétegbe. Szintén jelentősnek mondható az önfoglalkoztatók, a vállalkozók és a különböző nagyságú munkaadók aránya. Ezt támasztja alá, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak majdnem egyötöde, a nők 11%-a volt önálló. A vállalkozók hányada az idősebeknél magasabb, mint a fiatalabbaknál. A harminc év alatti foglalkoztatott férfiaknak csak az egytizede tartozik ebbe a társadalmi csoportba, a 40–49 éveseknek viszont már csaknem az egyötöde.

A foglalkoztatott férfiak fele, a nők 28%-a tartozik valamilyen munkásrétegbe. A férfiak egyötöde szakképzett munkás, és 33%-uk végez képzetlen munkát; a nőknél a szakképesítéssel rendelkezőkhöz viszonyítva jóval magasabb a betanított és a szakképzetlen foglalkozásúak hányada. Figyelemreméltóak az életkori különbségek, amelyek másként jelentkeznek a férfiaknál és másként a nőknél: a férfiaknál az életkor előrehaladásával visszaesik a réteghez tartozók aránya, a nőknél viszont megemelkedik.

Az aktív keresők a népességben belül kisebbségbe kerültek. Ez a tény előtérbe állítja az inaktívok (nyugdíjasok, rokkant nyugdíjasok, egyéb inaktívok) és a munkanélküliek rétegződésének problémáját. A rokkantnyugdíjasok több mint 40%-a korábban betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgozott, azaz viszonylag nagy hányaduk már aktív idejében is periférius, kevés előrelépési lehetőséget kínáló pozícióban volt. Az öregségi és a hozzátartozói nyugdíjban részesülők társadalmi–foglalkozási helyzet szerinti összetétele ennél valamivel kedvezőbb képet mutat. Ez leginkább a vezetői, az értelmiségi, hivatalnoki, szakértői társadalmi státusúak magasabb hányadában nyilvánul meg; a rokkant nyugdíjasokénál alacsonyabb azok aránya is, akik a munkaerőpiacról való kivonulást megelőzően betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgoztak.

2001-ben a 15–74 éves népesség 5%-a volt munkaerő-piaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűnek tekinthető. Ide tartoznak a tartósan munka nélkül lévők éppúgy, mint az iskolapadból kikerülő, de elhelyezkedni nem tudó fiatalok. Ez utóbbiak aránya különösen a 20–24 évesek között magas, de a 25–29 éves nők között is több mint 6%-os. A tartó-

¹⁸ Lásd: Valuch: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*, i. m.

¹⁹ Lásd: *A 2001-es Népszámlálás adatai. 6. kötet. Társadalmi rétegződés*. Budapest, 2004.

san – legalább 12 hónapja – munka nélkül lévők részaránya viszont a középgenerációban – a 30–49 évesek között – a legmagasabb.

Nyilvánvaló összefüggés van a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet között. A felső- és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók több mint 90%-a legalább érettségizett, és a férfiak 60, a nők 55%-ának diplomája is van. Már a kategória megnevezéséből is adódik, hogy a magas beosztású hivatalnokok, szakértők szinte mindegyike diplomás. A hierarchia másik oldalán, a szakképzettséget nem igénylő foglalkozási pozíciókban dolgozó nők 70, a férfiak 60%-ának nincs semmilyen képzettsége. Az életkori vizsgálódás arra utal, hogy a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet közötti kapcsolat a fiataloknál gyengébb. Az alacsonyabb iskolázottságú fiatalok között az idősebbekénél magasabb a szakképzett szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásúak, illetve a vállalkozók (az esetek nagy részében az önfoglalkoztatók) aránya. A 20–24 éves betanított munkát végzők egynegyede pedig legalább érettségizett. Ehhez hasonló mintázat adódik a szakképzetlen foglalkozásúaknál is. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a viszonylag jól képzett fiatalok nem elhanyagolható hányada kezdi karrierjét a foglalkozási hierarchia alján.

Az iskolai végzettség, a képzettség nemcsak azt befolyásolja, hogy ki milyen foglalkozási pozícióban helyezkedik el, hanem azt is, hogy egyáltalán el tud-e helyezkedni. 2001-ben az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező 15–74 évesek 9%-a volt tartósan munka nélkül, illetve tartozott azok közé a fiatalok közé, akik már kikerültek az iskolapadból, de még nem volt rendszeres munkájuk. Természetesen a harminc év alattiak között a legmagasabb az arányuk: a legképzetlenebb férfiak egynegyede, a nők 40%-a tartozik a munkaerőpiaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűek közé. Az iskolai végzettség emelkedésével csökken a munkapiacról kiszakadók hányada; ugyanakkor még a fiatal diplomás férfiaknak is az 5, a nőknek pedig a 7%-a tartozott ebbe a csoportba 2001-ben.

Figyelemre méltóak az összefüggések a társadalmi-foglalkozási státusz és a munkavégzés különböző szempontjai között. Az átlagosnál többeknek rövidebb a munkaidejük a magasán képzett értelmiségiek, szakértők, valamint az alsósintű vezetők, alacsonyabb beosztású hivatalnokok között. De a szakképzetlen munkásnők 13%-a is olyan munkarendben dolgozik, amelyben a szokásos heti munkaidő nem haladja meg a 35 órát. A foglalkoztatott férfiak 35, a nők 24%-a napi ingázó. Arányuk különösen magas a szakképzett ipari foglalkozásúak és a betanított munkát végzők között.

A területi-lakóhelyi jellemzőket tekintve markáns különbségek adódnak. Az urbanizációs lejtőn lefelé haladva csökken a szellemi foglalkozásúak aránya. A településtípusok szerinti differenciák még szembetűnőbbek, amikor a foglalkoztatottakra és ott is csak a legfiatalabbakra koncentrálunk. A Budapesten élő 15–29 évesek 30%-a vezető vagy értelmiségi; ez az arány a községekben élő kortársaiknál alig haladja meg a 10%-ot. A lakóhelyi kistérségek fejlettségi színvonala szerint vizsgálódva szintén lényeges különbségek adódnak, amelyek leginkább a szellemi foglalkozásúak arányszámaiban érhetők tetten. Amíg a gazdasági szempontból nagyon fejlett térségekben a 15–74 évesek 44%-a végez valamilyen szellemi, szolgáltatási munkát, addig a fejletlen területeken élők 22%-áról mondhatjuk el ugyanezt, ami jól mutatja az átrétegződés területi-társadalmi vetületeit is.

A kortárs szociológia számos figyelemreméltó elemzésben próbálta meg értelmezni a magyarországi társadalmi átrétegződés folyamatát, és igyekezett képet adni az ennek következtében kialakult társadalmi struktúráról. Laki László értelmezése szerint az átmenet során meghatározó módon befolyásolta a társadalmi átrétegződést, hogy a gazdaság nem az egységesülés irányába mozdult el, hanem egy sajátos, némileg átalakult duális gazdasági szerkezet alakult ki. Létrejött egy teljes egészében külföldi tulajdonban levő és dinamikus fejlődő szektor és egy vegyes – magyar és külföldi tulajdonban álló –, minimális fejlő-

dést mutató szektor. Ezek között gyenge a kapcsolat. A gazdaságra ebben a felállásban egyfajta dezintegráció jellemző, ami meghatározza a foglalkozási és a jövedelmi viszonyokat is.

Ezen duális piaci szerkezet mellett a magyar gazdaságban a legális tevékenységek mellett továbbra is erősen jelen van a fekete-szürke gazdaság, „továbbá a hatalmas kiterjedésű naturális önellátás, melyet a munkaerőpiacról való kiszorultság, az alacsony keresetek stb. okán előálló megélhetési kényszerek tesznek időszerűvé és meghaladhatatlanná”.²⁰ Ugyancsak befolyásolta a társadalmi struktúrát és az átrétegződést a magyar gazdaság kilencvenes évekbeli transzformációs válsága, a vállalati csődök sorozata, a GDP gyors és jelentős, 20% körüli visszaesése, a kétszámjegyű infláció, a bérek és fizetések reálértékének csökkenése. Alig fél évtized alatt másfélmillió munkahely szűnt meg Magyarországon, tömegessé vált a munkanélküliség a foglalkoztatás szintje alacsonnyá vált és ott stabilizálódott. Az elmúlt 10–15 évben az aktív keresők száma 3,6 és 3,9 millió között ingadozott. A 15–64 éves népességen belül Magyarországon 57%-os volt a foglalkoztatottak aránya, míg Ausztriában 69%, Németországban 65% ugyanez az arány. Mindez felgyorsította az elszegényedést és a lecsúszást egyes társadalmi csoportokban, a szegények száma ismét jelentősen növekedett, a munkaerőpiacról tartósan kiszorulóké hasonlóképpen. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy tartóssá vált a marginalizálódás is ebben a csoportban, hiszen e helyzet átörökítése is jelen van napjaink magyar társadalmában.

Laki mindezek alapján úgy véli, hogy a rendszerváltozást követő egy-másfél évtized során nem az a társadalom jött létre, amit az új politikai elitek ígértek, és aminek kialakulását a társadalom a rendszerváltástól várta. Egyrészt az 1989 előtti társadalmi csoportok leértékelődtek, és a széles középosztályosodás elmaradt, másrészt az újkapitalizmus sajátos rétegeit, a tulajdonosokat, nagyvállalkozói csoportokat kellett „létrehozni”, gyakran olyan erőforrás-átcsoportosítással, ami más társadalmi csoportok kárára ment végbe. Harmadrészt megjelentek „a rendszerváltás által nem vizionált” társadalmi csoportok, rétegek: 1./ a még állásban lévők, de elszegényedők, lecsúszók, társadalmi identitásukat elvesztők, 2./ a munkaerőpiac mezsgyéjén billegők, akik hol munkához jutnak (többszörre közmunka keretében), hol nem, hol segélyből élnek, hol nem, 3./ a reményvesztett marginalizáltak, a „feleslegesek”, akik a megváltozott, igényesebbé vált munkaerő-piacon nem tudnak mit eladni.²¹ Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek „elszabadultak”, és a polarizáció vált meghatározóvá. Mindez egy olyan struktúrát hozott létre, ami a következő csoportokból áll: 1./ a társadalom 5–8%-át kitevő, a globalizációval lépést tartani tudó, vagyonos réteg; 2./ a 10–15%-nyi, nem módos és nem is széles felső középosztály; 3./ a 30–40%-nyi alsó középosztály, amelynek a helyzete a rendszerváltás után nem változott meg lényegesen, továbbra is a létminimum fölött, de az instabilitás állandó fenyegetésében élnek; 4./ a 37–55%-ot kitevő szegények, marginalizáltak, belsőleg továbbtagolt/tagolható csoportjai. Mindez egy kevés gazdagra és sok szegényre tagolódó, polarizált társadalomszerkezet felé mutat, semmint a szociális piacgazdaság középosztályosodó társadalmára, ahol a társadalmi közép a társadalom felét/kétharmadát is elérheti.

A másik, több tényezővel dolgozó, releváns rétegződési modellt Bukodi Erzsébet dolgozta ki. Abból indult ki, hogy az összetett megközelítés révén a társadalmi folyamatok mikro-tényezői is jobban megragadhatók, és a társadalmi tagolódás is pontosabban leírható. Hagyományos társadalomstatisztikai megközelítésben a társadalmi rétegződés vizsgálata három dimenzióban történik: az iskolai végzettség, a foglalkozási pozíció és a jövedelem

²⁰ Laki László: *Rendszerváltások Magyarországon*. In: Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006. 67.

²¹ Laki: *Rendszerváltások Magyarországon*, 69.

mentén. Mindezek nyilvánvalóan megmagyarázzák a társadalmi egyenlőtlenségek egy részét, a társadalmi tagolódás folyamatát, ám kétségtelenül elsősorban egy statisztikus/statikus értelmezésre adnak lehetőséget, a finomabb tagoltság feltárására nem vagy csak kevéssé. A rétegződési folyamatok megválaszolására összetettebb, szélesebb alapokon nyugvó szempontrendszerre és klasszifikációra van szükség. Ezért – különösen napjainkban – létjogosultsága van a fogyasztásra, a fogyasztói csoportokra, valamint az életmód és életstílus szerinti csoportosításra alapozó perspektívának is, illetve a hagyományos és a modern rétegződési megközelítések együttes alkalmazásának. A hagyományos és az újabb rétegződési szempontok egyesítését a magyar társadalom 1989 előtti, igen sajátos töredezettsége és számos ponton tetten érhető dualitása is szükségessé teszi.

Ennek alapján Bukodi Erzsébet olyan rétegződési elemzés kidolgozására vállalkozott, ami a foglalkozási viszonyok mellett a mindennapi élet egyes dimenzióit is figyelembe veszi. Mindez persze számos kérdést vet fel. Például a foglalkozási viszonyaik alapján azonos rétegbe tartozóknak hasonlóak-e az anyagi életkörülményei avagy sem? Mennyiben azonos és mennyiben tér el a mentalitásuk, értékrendjük? Milyen fogyasztási és kulturális preferenciáik vannak? Hasonlóak-e az egy réteghez tartozó csoportokban a státusátörökítés trendjei avagy sem?

A rendszerváltást követő évtizedek társadalmi viszonyainak leírása, értelmezése során Bukodi az úgynevezett EGP-sémára támaszkodik, ami a réteghelyzetet két részre bontja a foglalkozási viszony szempontjából: „A munkamegosztási pozícióra, amely a végzett munkához szükséges szakképzettséget, az önállóság, autonómia fokát jelöli, illetve a munkaerőpiaci helyzetre, amely a jövedelem mértékét, a felfelé irányuló mobilitás esélyeit, a státusvesztés kockázatát, a munka biztonságának a fokát fejezi ki.”²² Ennek az értelmezési keretnek a rétegelnevezései: 1.) felső szolgáltatói réteg (felső- és középszintű vezetők, magas beosztású értelmiségiek, nagyvállalkozók); 2.) alsószintű szolgáltatói réteg (alsószintű vezetők, dominánsan kiszolgáló jellegű munkát végző értelmiségiek); 3.) középszintű szellemiek; 4.) rutinszerű szolgáltatói foglalkozást űzők; 5.) kisfoglalkoztatottak; 6.) nem mezőgazdasági önállók; 7.) mezőgazdasági önállók; 8.) szakképzett munkások; 9.) szakképzetlen munkások; 10.) mezőgazdasági foglalkozásúak. Bukodi ennek alapján a következő csoportokat tartalmazó társadalmi rétegződési sémát vázolta fel: 1.) nagyvállalkozók; 2.) felsőszintű vezetők; 3.) képzett szakértők; 4.) alsószintű vezetők; 5.) technikusok, irodai képzetek; 6.) kisfoglalkoztatottak; 7.) egyéni vállalkozók; 8.) mezőgazdasági vállalkozók; 9.) képzett ipari foglalkozásúak; 10.) betanított munkások; 11.) képzetlen munkások; 12.) munkapiacról kiszakadók; 13.) soha nem dolgozó inaktívok.

A társadalmi–foglalkozási réteghelyzet további árnyalása az anyagi életkörülmények bevonásával lehetséges. Ez jól mutatja, hogy az egyes munkapiaci–foglalkozási rétegek mennyire rendelkeznek tőkével, mennyire képesek a fogyasztásra. Egy másik megközelítésben az anyagi körülményekre, a szabadidős tevékenységekre és a lakásviszonyok jellemzőire alapozva igyekeztek elkülöníteni státuscsoportokat. Eszerint a magyar társadalom a fogyasztás és az életstílus jellemzőit vizsgálva a következő csoportokra tagolható: 1.) konzisztensen magas státusúakra; 2.) konzisztens felső-középrétegre; 3.) fogyasztás-orientált középrétegre; 4.) felhalmozás orientált középrétegre; 5.) jó lakású kisegzisztenciákra; 6.) szabadidő-orientált kisegzisztenciákra; 7.) jó lakású szegényekre; 8.) konzisztens szegényekre; 9.) leszakadók. Nyilvánvaló, hogy ez utóbbi rétegződés-modell szerint több foglalkozási–munkapiaci csoport tagjai tartoznak egy-egy fogyasztási és életstílus-csoportba, s

²² Bukodi Erzsébet: *Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból*. In: Kovách (szerk.): *Társadalmi metszetek*, i. m. 118.

ugyancsak fontos, hogy ez utóbbi csoportok demográfiai és társadalmi összetétele is változatos. Példaként elegendő arra utalni, hogy ha a fogyasztási csoportok és a gazdasági aktivitás kapcsolatát vizsgáljuk – amint Bukodi írja –, akkor a „konzisztensen magas státusúak és a fogyasztásorientált felső középréteghez tartozó 15–64 évesek csaknem 90%-a dolgozik, de a konzisztens felső középrétegben is 83%-os ez az arány. A foglalkoztatottak hányada a leszakadók körében a legkisebb, mindössze 38%, egyötödük munkanélküli, 15%-uk rokkantnyugdíjas, további 9%-uk pedig inaktív. A munkanélküliek és az inaktívak részaránya a konzisztensen szegények közt is majdnem eléri a 25%-ot, és a jó lakású szegények mellett közöttük a legnagyobb a rokkantnyugdíjasok hányada is. Az öregségi (és özvegyi) nyugdíjasok az idősebb korstruktúrájú, jó lakású szegények és a jó lakású kisegzisztenciák esetében a leginkább felülreprezentáltak.”²³

Összefoglalás

A bemutatott adatok és elemzések alapján megállapítható, hogy a rendszerváltozást követően a foglalkozási rétegek szerint a magyar társadalom szerkezete eltolódott a szellemi foglalkozások felé. Ezen belül is a képzett kereskedelmi, szolgáltatási, irodai és technikai foglalkozásúak súlya nőtt meg, míg mérséklődött a közvetlen termelésirányítók és képzett ipari foglalkozásúak részesedése. Ezzel párhuzamosan folyamatos képzettségi és iskolázottsági polarizáció figyelhető meg a foglalkozási rétegződésben. A munkapiaci rétegződés az anyagi-vagyoni helyzet meghatározó tényezője lett. Markánsná vált az elmúlt két évtized során a tőketulajdonosok elkülönülése a többi társadalmi rétegtől. A vezetők és értelmiségiek csoportján belül is erőteljes vagyoni-jövedelmi differenciálódás zajlott le a felső és középszintű, szakértői, elitértelmiségi csoportok és az alsó szintű vezetők, hivatalnokok, értelmiségiek között.

A szakképzetlen fizikaiak és a munkapiacról kiszakadók alkotják a periférikus réteget. Mint a már többször idézett elemző írja: „[É]letstílus-tipológia alapján is elmondható, hogy a magyar társadalom alapvetően hierarchikus-vertikális elrendezettségű, amelyben jól lehatárolható, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve viszonylag homogén, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve konzisztens profilú felső és alsó (szegény) réteg.”²⁴ A mai magyar társadalom szerkezetét egymáshoz viszonyítva és egymáson belül is jól tagolt és meglehetősen zárt társadalmi rétegek jelenléte határozza meg.

²³ Bukodi: *Társadalmunk szerkezete*, 153.

²⁴ Bukodi: *Társadalmunk szerkezete*, 159.

TIBOR VALUCH

Some Peculiarities of the Social Structure in Hungary after the Democratic Transition

Hungarian society underwent significant changes in the 20th century, especially in the second half of the century. After the regime change in 1989–90, the 1990s largely witnessed the return of bourgeois social conditions. The paper discusses how the social stratification and the social structure of Hungarian society changed in the nineties and later, and tries to grasp the main elements of this transformation. A social organization based on law, freedom, democracy and autonomy replaced the centralized, authoritarian order. Hungarian economy was radically transformed from a planned economy with quasi-market elements to a market economy.

But which were the specific factors that influenced or determined the social position of individuals? In the decade following 1989, under market conditions, educational background, specialized training and applied knowledge, that is, any convertible knowledge, became more valuable. Symbolic capital, such as network, creativity, the spirit of enterprise and the ability to adjust, also took on a new significance. The amount of previously accumulated capital, or the lack of it, notably influenced the position of individuals or groups; property became a determining factor once again. Income and wealth inequalities were gradually increasing. Positions obtained in the formal and informal economies often merged, either because the former ceased to exist altogether or because the informal activity was transformed into an individual or joint enterprise. This led to the emergence of a stratum of entrepreneurs. By the mid-nineties, the number of individual or joint entrepreneurs exceeded one million, a third of whom were involved in a dysfunctional enterprise. Many of those who had been forced into private enterprises got there as a result of widely tolerated tax evasion.

On the one hand, it seems that the social transformation leading to marketization and the emergence of the private sector, which had started even before the democratic transition, continued even in the 1990s. On the other hand, the social positions in Hungarian society were rearranged. The decrease in the number and ratio of wage-earners also proved to be a lasting trend. The elite was growing, its composition became more heterogeneous while its power was limited by legal and political constraints. The stratum of those who can be described as the “big bourgeoisie”, including the economic elite, expanded considerably. The middle classes became narrower and more segmented. The groups we can call petty bourgeois also multiplied significantly. The individual village farmer assumed greater importance. The city and village proletariat still remained a large segment of Hungarian society. Hidden unemployment became open and massive. Generally speaking, social mobility had clearly decreased by the end of the twentieth century.

CSUNDERLIK PÉTER

A pojácától az ikonig

Szekfű Gyula Rákóczi-képének átváltozásai

Szekfű a „történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”,¹ a hagyományosan legszuggesztívebbként leírt magyar történész, akinek műveit fölöttébb tanulságos történeti topológiai analízisnek alávetni, és olykor mondatról mondatra megvizsgálni. Tanulmányomban egy összehasonlító elemzés során bemutatom, hogy Szekfű Gyula egymást követő műveiben miként reprezentálta a Rákóczi-szabadságharcot, és miként jelenítette meg Rákóczit. A releváns Szekfű-szövegekhez mindig három kérdést feltéve közeledtem: hogyan határozza meg Szekfű a Rákóczi-szabadságharc jellegét, véleménye szerint mikor csúszott az félre, már ha félrecsúszott, és ő miként ábrázolja Rákóczit.

A történeti reprezentációk modellje egy háromszög, melynek csúcsain a „múlt” (jelesül: Rákóczi megítélése), a múltat értelmező, szükségszerűen ideologikus történész (aki most Szekfű) és a történész „csoportja” állnak (leginkább az ókonzervatívok). A nem túl merész hipotézisem az volt, hogy mivel ez a három csúcs/szög/faktor egymással kölcsönhatásban van, a háromszög alakja folyamatosan változik a történész munkája, élete során, ezért a történész pozícionáltságából és a történeti megismerés természetéből adódóan Szekfű egymást követő műveiben mindig eltérő Rákóczi-képeket kapunk.

Szekfű ugyanis a „magyar Meinecke”,² márpedig Meinecke a jól bejáratott példa, amelyen expressziven lehet modellezni a környezeti hatásokat és változásokat a történész műveiben,³ amiből Szekfűnek bőven kijutott. Több politikai rendszerrel is igen széles felületen érintkezett, elég csak arra gondolni, hogy előbb az aulikus „bécsi kör” ifjú tagja, majd a húszas évektől az ellenforradalmi, keresztény–nemzeti Horthy-korszak reprezentatív története 1945 után már a „keleties típusú népi demokráciát” igenelte, szinte mindenkit megelőzve.⁴

Miért lehet hasznos tanulmányom? Azon túl, hogy megtudjuk, Szekfű hogyan gondolkodott a Rákóczi-szabadságharcról, a releváns Szekfű-művek elemzésével és egybevetésével ahhoz a kérdéshez is hozzászólhatunk, hogy Szekfű életművére a *kontinuitás* vagy a *diszkontinuitás* jellemzőbb-e. A Szekfű-viták ugyanis jelentős részt erről szólnak, amit úgy

¹ Zolnai Bélát idézi: Miskolczy Ambrus: *A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai széljegyzetek A bűnbaktól a realista lényeglátóig című gyűjteményes munka kapcsán*. Korall, 21–22. (2005. november) 126.

² A Szekfű–Meinecke relációról: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, 2000. 62.

³ Lásd: Carr, E. H.: *Mi a történelem?* Budapest, 1995. 37–38.

⁴ Bár historiográfusok sora foglalkozott vele, mai napig nem áll rendelkezésünkre egy nagy Szekfű-monográfia. Életéről rövid áttekintés: *Szekfű Gyula*. Válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezetést írta: Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2001. 7–14.

fordíthatnánk le, hogy van-e valami következetesség, történetpolitikai gondolkodói integrálás az átállások mögött, vagy azok csak a szimpla opportunizmus számlájára írhatók.

„Kicsapó és megfeneklő hullám” – A száműzött Rákóczi, 1913⁵

„Szekfű Gyula a Rákóczi-könyvvvel tűnt fel. Aki Szekfűt meg akarja ismerni, a legokosabb, ha ma is ezen kezd. Későbbi műveiben egy kiforrottabb író lát; indulatai szövetét, lelke vázát azonban itt mutatta meg legtisztábban” – írta Németh László az 1913 végén megjelent botránykönyvről.⁶

A huszonkilenc éves Szekfű a könyv írásakor már több mint fél évtizede a közösügyes intézmények alkalmazásában álló magyar történészek, levéltárosok, tisztviselők úgynevezett bécsi köréhez tartozott; Bécsben, annak centrumában élte mindennapjait. Ezek a bécsi magyar történészek mint az adott erőviszonyok közt lehetséges legjobb magyar nemzeti megoldást igenelték a Monarchiát. Bécsi állásukat is a közösügyes intézményeknek köszönhették, és ez szintén alapjaiban határozta meg birodalmi szemléletüket.

Az ifjú Szekfű olvasatában a Rákóczi-szabadságharc szokványos rendi felkelésként indult, amely azért szigetelődött el, mert XIV. Lajos mindig idegenkedett ’magával egyenrangú félként’, ’szuverénként’ elismerni egy olyan, törvényes királya ellen fellázadó rebellist, mint Rákóczi. Csak „diplomatajókot” üztek vele, valójában „XIV. Lajos politikusi hidegséggel nézte, mint semmisíti meg Rákóczi minden *reális* menekvés lehetőségét a francia szövetség *álmáért*”.⁷ (kiemelések tőlem – Cs. P.) Ki kell emelnünk, hogy a „realitás”, vagyis a valóság és az „álom” ellentéte Szekfű legjellegzetesebb szembeállítás, ami egész életművét áthatja.⁸ Akik Szekfűnél az „álmokat” követik, előbb-utóbb nekiütköznek

⁵ Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. Budapest, 1913. A könyv decemberben került könyvtári forgalomba. A *száműzött Rákóczi* részletes történeti tropológiai elemzését lásd: Csunderlik Péter: „A kicsapó és megfeneklő hullám” – A száműzött Rákóczi poétikája. Kommentár, 2011. 2. szám 24–39.

⁶ Németh László: *Szekfű Gyula*. In: Sorskérdések. Budapest, 1989. 515. A Rákóczi-emigráció következőben elemzendő szekfűi neveltségessé tétele, impotenciájának hangsúlyozása azért érinthette különösen érzékenyen Németh Lászlót, mert Németh az egész magyar nép újkori történelmét egy *emigráció-történetként* olvasta. (Vö. Németh László: *Kisebbségben*. In: uő.: Sorskérdések, 403–482.) A Szabó Dezső koncepcióját továbbfejlesztő Németh László akkori történelemértelmezésben Mohács egy ’tégla’ volt, amely a magyar nép ’fejére esett’. Ettől megrendült, és nem tudott kellően ellenállni az igazi veszélynek, a német behatolásnak, a törököket kiűző Habsburgoknak, akik gyarmatosították a parasztsággal azonosított magyar népet egy hozzájuk hű magyar rendi elit segítségével. A magyar nép ezzel száműzve lett saját életteréből, és a történelmi feladat az, hogy azt visszahódítsa magának. Erre utal Németh László sokszor idézett 1943-as balatonszárszói költői kérdése: „Tegyük fel, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most föláll valaki és azt kérde: Nem lehetne Új-Guinea a pápuaké? Ez a harmadik oldal.” A kelet-európai kis népek sorsközösségében gondolkodó Németh László Szekfűt a „gyarmatosítók” történetírójának tartotta, aki a ’germán-keresztény kultúrközösség’ ideáján alapuló Habsburg-párti elbeszélésekkel legitimálja a magyarországi német penetrációt. Németh László Szekfű-olvasatáról: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, 362–368.

⁷ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 9–10.

⁸ Dénes Iván Zoltán az elmúlt három évtizedben tanulmányok és monográfiák egész sorában elsősorban eszmetörténetileg közelített Szekfűhöz, a „realizmust” téve meg az életmű vezérfogalmának, konstans elemének. A „realizmus”, amely esetünkben a „mindenkori helyzethez való alkalmazkodás, a lehetőségekkel való óvatos játék preferálása a transzformatív vagy akár utópikus elképzelésekkel szemben” (Romsics Gergely: *Történetpolitikai gondolkodók*. In: A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948. Szerk. Romsics Ignác. Budapest, 2009. 419.), Szekfűnél alapvető vonatkoztatási ponttá, általános értékmérővé avanszá, és különösen megkerülhetetlen például Szek-

és összetörnek a „valóság” falain, ahogy végül a száműzött Rákóczi is csak álmainak törött tükre lesz.

A francia támogatás tehát csak jelképes volt: egy fantom.⁹ 1711-re pedig „a kiéhezett kurucokat már mind kisebb körbe szorította a császári sereg”: Rákóczi az orosz szövetségben bízva Lengyelországba ment.¹⁰ E ponton idézzük fel a könyv egyik emblematisztikus képét: „Mikor a felkelés ügye végét járta, szétszórt kuruczoknak nem volt hol fejüket lehajtaniok, a parasztságot kurucz és császári sereg egyaránt kiélte, Rákócziék és Bercsényiék *víg szánkócsilingeléssel* sikamlottak a lengyel határ haván, *szép lengyel asszonyok társaságában*.”¹¹ (kiemelések tőlem – Cs. P.) Az idézet jól tükrözi, ami miatt Szekfű könyve akkora felháborodást keltett, hiszen Szekfű szántszándékkal provokál: mi mással magyarázhatnánk a történeti leírásban funkciótlan „víg szánkócsilingelést”, mint a gondtalan örömet kifejező színesztéziát, amely a legélesebb kontrasztban áll a közvetlenül előtte szereplő, hajléktalan, „szétszórt kurucok” képével. A *száműzött Rákóczi* tele van hasonlóan feszült ellentétekkel, amelyek csak gerjesztik egymást: nem csoda, hogy robbant. A „szép lengyel asszonyok”-ról pedig ne feledkezzünk meg, elemzésükre majd visszatérünk Szekfű *első* Rákóczi-figurájának potenciája/impotenciája kapcsán.

Az orosz szövetség azonban nem köttetett meg, és míg Rákóczi távol volt, Károlyi Sándor letette a fegyvert: a kurucok „megtértek a Habsburg-ház hűségére s hazaoszolva tűzheleikhez, verejtékük hullatásával kezdték meg újra a nehéz, *honfenntartó munkát*. A fejedelem pedig ment tovább muszkától lengyelhez, lengyeltől francziához.”¹² (kiemelések tőlem – Cs. P.) Itt érezhetjük az ellentétet a *súlytalan* Rákóczi sodródása és a *súlyos* honfenntartó munka között.

De „a szatmári békét követő év nyarán hirtelen elterjedt a híre, hogy Rákóczi sereggel visszatér. A keleti vármegyék, Máramaros, Zemplén, Sáros, Ugocsa népe ijedten menekült a hadilármára a hegyek közé.”¹³ „Rákóczit mint a királynak hódoló alattvalót, minden jó magyar szívesen látta és várta, attól a Rákóczitól azonban, a ki fegyverrel, sereggel jött hódítani, elfordult a nemzet.” Ezután következik a kulcskép: „Az emigránsok és a nemzet között *mély úr* nyílt meg, mely napról napra szélesbedett és mélyült”, és ezt az úrt sem a török, sem „az országhatáron türelmetlenül várakozó lecsapásra kész tatár segítség” nem hidalhatták át.¹⁴ Nem szükséges részletesen ecsetelni, hogy a magyar kulturális emlékezet milyen képet őriz a tatárokról. Ők azok, akik még foglyokat sem ejtenek, csak pusztítanak.

fű szatmári béke-értékeléseinek értelmezésekor. Vö.: Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Budapest., 1976.; uő.: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Szekfű Gyulával és Németh Lászlóval*. Budapest, 1999.; uő. (szerk.): *Szekfű Gyula. id. mű; uő.: Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19–20. századi Magyarországon*. Budapest, 2001.

⁹ „...XIV. Lajos alakja volt a phantom, mely a reális viszonyok között folyton folyvást csalóka, veszélyes útra hívogatta, de melynek hatalma alól a legborzasztóbb csalódások sem tudták feloldani. XIV. Lajos valóban korlátlan úr volt Rákóczi lelkén.” (Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 34.) Itt is láthatjuk a „reális viszonyok” – ’csalóka, veszélyes útra hívogató fantom’ (ábránd, illúzió, álom) szekfűi ellentétét.

¹⁰ Rákóczi meggyőződése az volt, hogy „állandóbb és csenedesebb békességet reményelhetünk a muszka czár közbenjárása által, mintsem Pálffy csalogatásaival.” Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 7.

¹¹ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 25. Vö. Rákóczi magánéletéről: „Nem minden alap nélkül kelt szájra az a vád, hogy nem egyszer fontos pillanatokban hagyta ott az országot, hogy életkedvét kielégíthesse Lengyelországban.”

¹² Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 8.

¹³ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 82.

¹⁴ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 83.

És Rákóczi ezekkel kokettált – inszinuálja Szekfű. Vagyis a visszatérni akaró Rákóczi egy „rémálom”, hiszen hírére a népek ijedten menekülnek a hegyek közé, de mint minden „rémálom”, csak borzolja a kedélyeket, valójában veszélytelen: „Az új, tényleges viszonyokban a Magyarországtól elszakadt Rákóczi nem jelentett többé számbavehető mennyiséget.”¹⁵ Hiába akarta „Magyarországon a világ sorát ötven vagy száz évvel visszaigazítani”.¹⁶ Vagyis mondhatjuk, hogy *A száműzött Rákóczi*ban Rákóczi az „egészen elmúlt múlt” embere, aki nemcsak a száműzés okozta térbeli, hanem egy időbeli szakadékon is túlra került, ahogy Szekfű fogalmaz, a világ sorát ötven vagy száz évvel igazítaná vissza.

Az egyszer és mindenkorra elmúlt régi és az új világ közötti, a pusztán néhány évnyi különbségnél jóval tágabbra nyíló időbeli szakadékot Szekfű a minap még lengyel kisasszonyokkal mulató sármőr száműzetésbeli szexuális kudarcainak részletezésével bizonyítja, például Conti hercegisasszony „ki nem állhatta az öregesedő fejedelem udvarlását”,¹⁷ akinek ekkor már „nem állott jól az amoroso szerepe”.¹⁸ Ezzel Szekfű az egyik legősibb mitológemára játszott rá, miszerint az uralkodó szexuális potenciája szoros összefüggésben áll uralkodási képességeivel.¹⁹ Ezzel a szinte kollektív tudatalattinkba bevésődött archetipikus toposszal érzékletesen ábrázolja Rákóczi gyengeségét, hiszen szerelmi kudarcai is mutatják, a száműzött Rákóczi a nagyság helyett már csak a nagyság hiányát lehet demonstrálni: vagyis a szatmári békének nem volt igazi alternatívája. Rákóczi „1715-ben, amikortól kezdve útján elkísérjük, már öreg ember volt. Történetünk is egy öreg ember története.”²⁰

Vagyis *A száműzött Rákóczi*ban Rákóczi a szakadékkal elválasztott „egészen elmúlt múlt” impotens képviselője, aki azonban mégis „újra elindult a csalóka remény ködképei után”.²¹ De *A száműzött Rákóczi*ban Rákóczi valójában nem a magyar népet akarja felszabadítani. Szekfű a megszállottságra egészen blaszfém magyarázatot kínál: Rákóczi az *erdélyi fejedelmi címbe*, „ősei trónjába” volt szerelmes.²² Erdély volt az ő „elérhetetlen országa”, „vágynak kedves tárgya”,²³ amely „hatalmába kerítette lelkét”.²⁴ A szokványos rendi felkelésnek induló szabadságharc is akkor csúszott félre, amikor engedte, hogy erdélyi fejedelemmé válasszák: „A komor jövőt mutató objektív vizsgálódást mihamar korlátokat áttörő

¹⁵ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 8.

¹⁶ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 48.

¹⁷ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 27.

¹⁸ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 27.

¹⁹ „A gyenge (impotens) uralkodó (a Halászkirály, vagy a szerelmével gyötrődő Arthus) alatt az országot rablók pusztítják és aszály. Ennek az állapotnak csak az vethet véget, ha az uralkodó visszanyeri a férfierejét (tehát a mítosz nyelvére lefordítva: újra uralkodóként kezd viselkedni), biztosítva országának a gazdag termést és a békét.” Romsics Gergely: *Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, 2004. 87.

²⁰ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 27.

²¹ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 49.

²² „Ebben a kérdésben való magatartása mély bepillantást enged a lélek titkaiba, melyeket ott lenn, a legmélyebb mélységben, mindnyájan féltve takargatunk idegen szemek elől, holott *magunk sem mindig tudjuk, mit rejtegetünk ott*.” (kiemelés tőlem – Cs. P. Lásd: Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 53.) Vö.: Freud, Sigmund: *Pszichoanalízis*. Budapest, 1915. Mivel Freud és Szekfű egyaránt Bécsben működtek, Szekfű bizonyára tisztában volt a pszichoanalízis mibenlétével, és akkoriban már Ferenczi Sándornak köszönhetően Magyarországon is kibontakozóban volt a Freud-recepció. Az idézett részlet *A száműzött Rákóczi*ból az egyik első magyar utalás lehet a pszichoanalízis komplementer eszközként lehetséges történetírói alkalmazására.

²³ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 53.

²⁴ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 55.

vágy váltja föl. A felkelés első éveivel szemben különös ellentét” – írja Szekfű, implicite a szerelem vakká tesz gnómájával érvelve.²⁵ I. Józseftől is azért nem fogadta el a békét Rákóczi, mivel nem garantálta fejedelemségét, inkább újra megkezdte a harcot, melytől győzelmet már alig remélhetett.”²⁶ Mitikus nyelven tehát Rákóczi kis híján vesztébe sodorta az egész magyar népet *egy nő miatt*,²⁷ és Rákóczinak, mint aki szirénhangot követ, „mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tünt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításon át, felégetett magyar falvak füstjéből látszott feléje tekinteni.”²⁸

Ezt a realitástól elszakadt, álomkergető, de azt impotenciája miatt már soha el nem érő, önsorsrontó Don Quijote-szerű Rákóczit és hiú politikáját pedig nem lehet eléggé elítélni, ha összevetjük a szatmári béke által lehetővé tett „honfenntartó munká”-val. Ebben összegezhetjük *A száműzött Rákóczi* szekfűi értékítéletét: „Kora s végzete a történelmi eljelentéktelenedés, a történelmi szerepvesztés meddő tragikumát szánta neki. [...] Pályafutása a hullámé, mely kicsapván, tétlen tespedéssel feneklik meg a parton, míg társai elemi közönnyel sietnek tovább dolgukra a soha ki nem apadó, örök mederben” – írta 1913-ban.²⁹

**„Diplomáciai cselszövésben járatlan, nagylelkű egyéniség” –
A magyar állam életrajza, 1917³⁰**

Az 1916-ban született és a következő években előbb németül, majd magyarul megjelenő államtörténeti monográfia, *A magyar állam életrajza* Szekfű Gyula első szintézise. Szekfű 1915 novemberében kapott megrendelést Németországból egy népszerűsítő Magyarországtörténet megírására, vagyis *A magyar állam életrajzát* Szekfű eredetileg németül írta, német közönségnek, s azután maga fordította magyarra.³¹

Míg *A száműzött Rákóczi*ban a Rákóczi-szabadságharcot rendi felkelésként írta le, *A magyar állam életrajzában* már nemzeti felkelésként definiálja. Úgy tűnik, a korábban kiváltságörző öncélúságuk miatt egyfajta bécsi, centralista pozícióból bíralt magyar rendi mozgalmakban az 1916/1917-es Szekfű az első világháborús német *Mitteleuropa*-tervek idején felfedezte a magyar alkotmányosság védelmezőit az osztrák abszolutisztikus törekvésekkel szemben, melyek a magyar állam „önállóságának” és a „keresztény-germán kul-

²⁵ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 54.

²⁶ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 52.

²⁷ Jegyezzük meg, hogy *A száműzött Rákóczi* írása előtt a *fin de siècle* korszakban, és különösen Bécsben, ahol Otto Weininger 1903-as híres-hírhedt műve íródott, elég erősen jelen volt az a diskurzus, amely a nőt romboló princípiumként mutatta be. Lásd: Weininger, Otto: *Nem és jellem. Elvi tanulmány*. Debrecen, 2010. Újabban Weininger-ről: Gerő András: *Se nő, se zsidó. Előítéletek találkozása a századforduló Monarchiájában*. Budapest, 2009.

²⁸ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 68.

²⁹ Szekfű: *A száműzött Rákóczi*, 337. Az általam használt budapesti könyvtári példányban eme utolsó bekezdés alá egy olvasó odaírta nyomtatott nagybetűkkel, kék tintával a lesújtó véleményét, melyet most betűhíven közlök: „VÉGIG CSAK RÁKÓCZYT SZIDTA, A HABSBURGOKAT CSAK DICSÉRTÉ! NEM ÉRDEMLI MEG, HOGY A M. ÁLLAM ELTARTSA!!” Ezentúl még számtalan hasonló, különböző kezektől származó kölcsönzői bejegyzésbe ütköztem *A száműzött Rákóczi* olvasásakor. Ezek annotált közlésével egy kisebb tanulmányt lehetne megtölteni.

³⁰ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történelmi tanulmány*. Budapest, 1917. Elemzésemhez ennek 1988-as reprint kiadását használtam.

³¹ Glatz Ferenc mutatott rá, hogy a német kiadásban jóval több a franciaellenes-élű megállapítás, mint a most elemzendő magyarban: Lásd itt a „Történetíró, jelenkor, interpretáció (Szekfű Gyula „A magyar állam életrajza” című munkájáról) című fejezetben: Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolczy nemzetről és államról*. Budapest, 209–248.

túrközösség” kiegyensúlyozandó alapelveinek végleges felborításával fenyegettek. A *magyar állam életrajzában* ugyanis Szekffü ezt a két alapelvet, „a magyar állam önállóságát” és a „keresztény-germán kultúrközösség” meglétét nyilvánította időtlenített *realitás*nak, amelyekhez viszonyítva minden történelmi fejlemény aszerint értékelhető és értékelendő, hogy mennyire felel meg eme két princípiumnak.

A *magyar állam életrajzában* mintha nem is *A száműzött Rákóczi* nemrég ironizáló, szatirikus szerzője írná, hogy az abszolutisták „sokoldalú és célzatos támadásaikkal” Magyarországot „nyíltan germanizálni akarták”. Bécs „nemzetiségéből akarta kivetkőztetni a magyarságot”, így a fenyegető veszéllyel szemben az új mozgalomnak [ti. a kurucnak] teljesen és kizárólag a nemzetiség talajára kellett helyezkednie. Ehhez képest rendi kiváltságok és vallási sérelmek mint a küzdelem céljai, a korábbi időszakhoz képest háttérbe szorulnak, *főkérdéssé egyedül a nemzeti önfenntartás, a magyarságnak nemzeti és állami megmentése lesz.*”³² (kiemelések tőlem – Cs. P.)

Szekffü ezzel az élethalálharc-jelleggel magyarázza a kuruc mozgalom erejét, kitartását és azt az összefogást, hogy „1703–1711 közt majdnem egész Magyarország egyesült II. Rákóczi Ferenc [...] zászlói alatt, a korábban királyhű nyugati vidékek is csatlakoztak hozzá, ősi Habsburg-érzelmű családok tagjai harcoltak mint kuructábornokok az abszolutizmus és elnemzetietlenítés ellen.”³³

A szabadságharc azonban *A magyar állam életrajzában* is elcsúszik oda, ahova Szekffü már nem tarthat vele: a Habsburgokkal történő minden addiginál élesebb konfrontálódással a „nemzeti ügy” lezorult „természetes élőhelyéről, a középeurópai kultúrközösség mellől”.³⁴ Az egyedül természetes hiányában pedig csak *természetellenes* szövetségesek jöhetnek számításba, ahogy már Thököly is a törökhöz fordult – ezzel vétve a „keresztény-germán kultúrközösség” alapelve ellen. „Hasonlóképpen *természetellenes*, s ennél fogva eredménytelen volt a segítség, melyben a nemzeti ügyet Középeurópa másik ellenfele, Franciaország részesítette.”³⁵ A ’természetellenesség’ pedig az egyik legsúlyosabb minősítés: hiszen ez a toposz már a Bibliában és az antik történetírásban szorosan összefonódott az Isten vagy az istenek elleni vétséggel, ami nem maradhat büntetlen.³⁶ Szekffü, akinél a *realitások* az istenek, erre a kulturális hagyományra építve írja le hasonló anomáliaként Rákóczi francia szövetségét: elválasztva és szembeállítva annak szervesen „természetellenességét” az elemi-természeti metaforákkal illusztrált nemzeti felkeléssel és kiváltképp a keresztény-germán kultúrközösség flórájával. Vagyis, míg *A száműzött Rákóczi*ban Szekffü Rákóczi kibomló Erdély-rögeszméjénél regisztrálta a szokványos rendi felkelés félrecsúszását, *A magyar állam életrajzában* az abnormális francia kapcsolatot jelöli meg rosszra csábító démonnak. „XIV. Lajos Rákóczinak a magyar kívánságot biztosító szerződést helyezett kilátásba, s ezzel a *fejedelemnek diplomáciai cselszövésben járatlan, nagylelkű egyénisé-*

³² Szekffü: *A magyar állam életrajza*, 143–144.

³³ Szekffü: *A magyar állam életrajza*, 145.

³⁴ Szekffü: *A magyar állam életrajza*, 145.

³⁵ Szekffü: *A magyar állam életrajza*, 146.

³⁶ Ez jól kimutatható az antik zsarnok-ábrázolásokban, akik uralkodását egyfelől mindig jelzésértékű anomáliák kísérik (például árvíz, földrengés, járványok, tűzvész), másfelől akik több síkon is vétenek a természet törvényei ellen, kezdve a vérfertőző kapcsolatoktól egészen odáig, hogy emberfeletti tettekkel (például égő torony építése, tengerek áthidalása, földszorosokat átvágó csatornák ásása) akarnak isteni rangra jutni. Lásd Németh György könyvének „A tyrannosok topikus ábrázolása” című fejezetét: Németh György: *A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus görög társadalomtörténetbe*. Budapest, 1999. 205–220.; továbbá: uő.: *A zsarnok Nero*. In: uő.: *Karthágó és a só. Az ókortörténet babonái*. Budapest, 2002. 155–172.

gét sikerült rávennie, hogy a Habsburg-ház az ónodi országgyűlésen trónvesztettnek nyilváníttassék. Ez volt a legnagyobb siker, amit Franciaország magyar földön elért: *úgy látszott, hogy a magyarok már ezután vissza többé nem térhetnek az elhagyott közösségekbe.*³⁷ Láthatjuk: az első világháború idején Szekfű a „természetes kultúrközösségből” való végleges kiszakadással fenyegető ónodi trónfosztást kizárólag a francia cselszövésssel magyarázza.

A szatmári béke megkötésének szűkszavú, ismeretközlő leírásában Szekfű nem utal a magyar vezetésen belüli ellentétekre, az összhang hiányára (például a cári szövetséget kereső Rákóczi – az itthon kiutat tapogató Károlyi között), sőt hangsúlyozza, hogy a békét „Rákóczi tábornoka”, Károlyi köti meg. Ennek okát abban kereshetjük, hogy *A magyar állam életrajza* elsődlegesen német közönségnek íródott: Szekfű a magyar nemzet egységét, meinelkei ’politikai akaratát’ szándékozott demonstrálni.³⁸ Az új dramaturgiában pedig a már szinte *önkéntes* „száműzetésbe vonuló” Rákócziól csak egy rövid nekrológot közöl.³⁹

A magyar történelem és benne a Rákóczi-szabadságharc korábbihoz képest nemzeti látószögű (át)értékelését Szekfűnél az első világháborús pszichózissal magyarázhatjuk, a már említett német *Mitteleuropa*-konceptióval, a nemzetiségi elszakadási törekvésekkel, az 1915–1916-os román, szerb és horvát „diplomáciai cselszövők” Monarchia-felosztó vágyaival. Azt is mondhatjuk, hogy *írástudóként* Szekfű is harcba szállt a magyar állam-nemzetért a maga eszközeivel.⁴⁰

Az első világháború elvesztésével és a trianoni traumát követő Horthy-rendszerrel azonban Szekfű helyzete és perspektívája alapjaiban módosult, arról nem is beszélve, hogy a Monarchia végével az egész magyar kuruc–labanc közjogi koordináta-rendszer partvonalon kívülre helyeződött. Ez pedig az eddigiek után implikálja a feltételezést, hogy a következő elemzendő Szekfű-szövegben, a *Magyar történelem*ben a Rákóczi-szabadságharc és a szatmári béke egy újabb olvasatát kaphatjuk, miközben *A magyar állam életrajza*t már nem adták ki 1922 után.

³⁷ Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 146.

³⁸ Ezzel összefügg, hogy e művében Szekfű élete legpozitívabb Kossuth-képét rajzolta meg: Kossuth nem állt szemben Széchenyivel, hanem annak politikáját folytatta, amit a nemzeti eszme iránt érzéketlen abszolutista bécsi politika lehetetlenné tett, és ez vezetett az 1848–1849-es szabadságharchoz. (Vö.: Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 197. skk.) *A magyar állam életrajza* Kossuth-képét elemzi: Glatz: *Történetíró és politika*, 241. skk.

³⁹ „Az erdélyi magyar államrendszer képviselőjeként száműzetésbe menvén, a Márvány-tenger partján húnnya le szemeit Törökországban, mely immár három évszázad multán végképp megszűnt segítőleg vagy akadályozóan befolyjni Magyarország nemzeti államiségára.” (Szekfű: *A magyar állam életrajza*, 147.)

⁴⁰ Erről egy Szekfű-vallomás tanúskodik, amelyet a vele vitában álló internacionalista Gábor Andorhoz írt levelében vetett papírra: „...engedje meg, hogy levessem utolsó mezemet, s intellektuális meztelenségben álljak elő. A háború vagy pozitív, vagy öncsalás által, különböző emberi egységek harca. Én hozzá tartozom az egyik egységhez. Ez nem frázis, ez a legmélyebb valóság. Ha a magyarság azon helyzetbe jön – Berchtold [ti. a Monarchia külügyminisztere 1912–1915 között – Cs. P.] bűnei, vagy akár saját hibájából, hogy harcolnia s ölnie kell, én még akkor is vele tartok, ha tudom, hogy ez optikai csalódás, ti. az, hogy harcolnia kell [...] De ha egyszer harcol [mármint, a magyarság – Cs. P.], én odatartozom, nekem az a föld az enyém, az az idegen az én atyámfia. És ez a felfogása a német intellektuálnak a saját népéről, franciának ugyanarról. A háborút tehát mi megértjük és érezzük, ha nem is helyesljük.” Idézi: Lackó Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő.: *Korszelem és tudomány 1910–1945*. Budapest, 1988. 12–111.

**„Mintha csak hadtudományra átfordított Széchenyit olvasnánk” –
Magyar történet, 1935⁴¹**

Amikor Szekfű megírta a *Magyar történet*, a Horthy-korszak reprezentatív történeti szintézisének ráeső kétharmadát,⁴² már Corvin-koszorús történészfejedelem, az egyik legjelentősebb hazai konzervatív történetpolitikai gondolkodó, aki a húszas évektől Széchenyi nyomán a lelki-morális megújulást és erkölcsi nevelést jelölte meg a szükséges „konzervatív reform” sarokköveiként a *Három nemzedékben*⁴³ vagy *A magyar bortermelő lelki alkatában*.⁴⁴ Hogy ismét Németh Lászlót idézzem: Szekfű „a húszas évek végére már a Rendszer történetírója, s mint első pallér ő kap közmegbízást – Hóman segédjével – a kort kifejező *Monumentum* elkészítésére. Kétségtelen, hogy e kor egyéb Traian-oszlopai, szegedi Dóm terek, külföldi kollégiumok, lillafüredi szállók közt ez a mű a legmaradandóbb.”⁴⁵ Kiemelés tőlem – Cs. P.) És valóban: a mai napig a „Hóman–Szekfű”-t tekintik a legsikerültebb magyar történeti összefoglalásnak.⁴⁶

A *Magyar történetben* is a lipóti abszolutizmus a „bűnös”, amiért „csupasz pénzérdek-ből” megsértette a „magyar nemzeti autonómiát”, ezzel pedig „végső fokon a Rákóczi-felkelés majdnem évtizedes lázába döntötte a nemzetet”.⁴⁷ De *A magyar állam életrajza* erősen „nemzeti” szabadságharc-olvasatához képest már érezhetünk egy szofisztikált viszszafejtést, hiszen a „láz” szókép a szekfűi korpuszban szinte kizárólagosan negatív kontextusban fordul elő. Elég csak a *Három nemzedékben* sűrűn előforduló patológiai metaforákra gondolni. Úgy vélem, hogy én is egy biológiai képpel éljek, egy a *Három nemzedék* poétikáját ismerő befogadóban a láz-metafa reflexszerűen elindít egy belső elválasztást, aminek eredményeképp a lázzal jelölt még legempathikusabb olvasatban is csak egy *szükséges rosszként* hívódik elő és jelenik meg.

A szabadságharc eme nyelviileg megragadható relatíve kritikusabb megítélésével szemben, vagyis, hogy az „szükséges rossz” volt, a *Magyar történetben* nem egyszerűen Rákóczi pozitívabb értékelésének, hanem valóságos átlényegülésének lehetünk tanúi: Rákóczi *Széchenyi előképévé* válik, és ilyen státuszban csak Zrínyi Miklós hozzá fogható kaliberű egyéniség a *Magyar történetben*: „Zrínyi Miklós talán az első magyar, ki folytonos lelki gyötrelében, leküzdhetetlen kényszer súlya alatt próbálja népét *önmagához felemelni*, arra a kultúrfokra, melyet nagy műveltségben csak ő tud előre, *korát megelőzve*, kirajzolni; a má-

⁴¹ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. 4. köt.* Budapest, 1935.

⁴² Az eredeti koncepció szerint Szekfű „csak” az 1490 utáni magyar történelmet összegezte volna, ám az 1931-től Klebelsberg Kunót váltó Hóman kultuszminiszteri elfoglaltsága miatt Szekfű dolgozta fel Hunyadi Mátyás uralkodásának történetét is. Először Ujváry Gábor hívta fel a figyelmet arra, hogy már az 1440-től 1457-ig tartó szakaszt sem Hóman szövegezte, hanem tanítványa, Bartoniek Emma. Hóman valószínűleg csak kisebb javításokat-átalakításokat végzett ezen a passzuson. Ujváry Gábor: *A végtelenben újra találkoznak. Szekfű Gyula és Hóman Bálint párhuzamos, majd elváló életútja*. In: Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban. Szerk. Paksa Rudolf. Budapest, 2007. 55.

⁴³ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, 1920.

⁴⁴ Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkatára. Történeti tanulmány*. Budapest, 1922.

⁴⁵ Németh: *Szekfű Gyula*, 550–551.

⁴⁶ Például az alapvetően Szekfű-kritikus Gerő András is okkal nevezi a legsikerültebb és a legsikeresebb magyar szintézisnek. Lásd: Gerő András: *Hóman–Szekfű és ami utána következik*. In: uő.: *Utódok kora. Történeti tanulmányok, esszék*. Budapest, 1996. 98–104., különösen 98., 103–104. A *Magyar történet* 1941-ig hétszer is kiadták, de ezután legközelebb csak 1990-ben jelentették meg az 1935/36-os átdolgozott és bővített kiadás reprintjét. Gerő írása az újrakiadás alkalmából született.

⁴⁷ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 241–242.

sodik: Rákóczi Ferenc, mindketten korai előfutárai Széchenyi Istvánnak. De míg Zrínyi Miklós egészen benne él a rendiségben és újításait tisztán a hadi életre és azzal összefüggő erkölcsi térre korlátozza, addig Rákóczi már *külföldi neveltetésénél és rendiségen felül álló* fejedelmi hagyományainál fogva is legalább gondolkodásában teljesen szabad, és épp úgy rendi elfogultságtól mentesen kritizálja kora viszonyait, akárcsak Széchenyi, a rendi gondolatnak pozdorjává törője.” (kiemelések tőlem – Cs. P.)⁴⁸ Rákóczi tehát a *Magyar történet*-ben egy szekfűi értelemben vett konzervatív reformer, akinek történetét Szekfű a korát megelőző és ezért a korabeli keretekkel szükségszerűen összeütköző és elbukó tragikus hős toposza körül cselekményesíti. Ez a Rákóczi mozgásterét végzetesen leszűkítő kordon pedig nemes követőinek „rendi szellemisége” volt. Velük szemben Rákóczi a „rendi korlátoktól szabadult Egyéniség”, aki „valami egész más, nagyobb, mint az ő egész privilegizált világuk”.⁴⁹ Rákóczi különlegességét, vagyis a rendi felkelők fölé magasodását, a jobbágság fel-emelésére tett erőfeszítéseit Szekfű alapvetően azzal magyarázza, hogy „külföldi tanulmányai miatt és élete során ő nem nőtt bele a Hármaskönyv jogi szemléletébe”.⁵⁰ A *Magyar történet*et elvető népiek az új Rákóczi-képben éppen eme külföldi tanulmányok hangsúlyozását és a ’kivülállóság’ szekfűi tézisének bíralták leginkább.⁵¹

A *Magyar történet*ben új elem, hogy Rákóczi célja egy idő után már csak az volt, hogy ügyét belefoglalják az európai békébe, ez pedig Szekfű véleménye szerint határozottan „reális” célkitűzés. Tehát a kuruc állam erőinek a spanyol örökösödési háború befejezéséig kellett volna kitartaniuk: „Hogy a sereg, Rákóczi hada, feladatát mégsem tudta megoldani, ezért nem alkotója felelős.”⁵² „Nem a vitézség hiányzott, hanem a modern taktika, melyre Rákóczi hiába taníttatta seregét és vezéreit.”⁵³ Mikor Rákóczi „nyugati” reformtervezeteit vizsgáljuk az „esszenciális hadikérdésben”, „mintha csak hadtudományra átfordított Széchenyit olvasnánk”⁵⁴ – írja Szekfű.

De még az ’Egyéniségnek’, Rákóczinak sem sikerült magához felemelni híveit, ami a *Magyar történet* szerint a felkelés kimerülésének elsődleges oka: ugyanis a „rendi szellem” mind a Rákóczi-reformok sikeres adaptálását, mind a népi erők felszabadítását meggátolta, sőt az utóbbiakat még el is idegenítette a küzdelemtől, pedig Vak Bottyán sikere mutatja, mekkora potenciál rejtőzött a magyar jobbágságban.⁵⁵ Vagyis ezúttal Szekfű nem Rákóczi Erdély-monomániájában, nem is a természetellenes franciaszövetségben, hanem a rendi szellemben találja meg a Rákóczi-szabadságharc rendi konföderációban kiteljesedő mutá-

⁴⁸ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 282.

⁴⁹ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 282.

⁵⁰ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 279.

⁵¹ Vö. Németh László katekizmus-formában megfogalmazott *Magyar történet*-kivonatával és bírálatával: „Mi volt a Rákóczi-felkelés kezdetben? (Jelentéktelen főúri komplot, amelyet a parasztság megmozdulása tesz nemzeti mozgalommá.) Mi tartja össze a werbőczyánus rendeket és a lázadó parasztokat? (A külföldi nevelésű, viszonyainkat kívülről néző Rákóczi egyénisége.)” (Németh: *Szekfű Gyula*, 554.)

⁵² Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 287.

⁵³ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 293.

⁵⁴ Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 284.

⁵⁵ Vö. „A felkelés katonai csődje az utolsó években részben azzal magyarázható, hogy a földesurak Rákóczi rendeletei ellenére sem hagyták jobbágyaikat katonának menni, s másrészt a szegény nép, nem látva helyzetének gyökeresebb javulását, s ellenkezőleg, az évről-évre megújult, s országszerte kiterjedő hadműveletektől elpusztítva, nem volt hajlandó többé fegyvert fogni.” (Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 280.)

ciójának az okát: a hibás döntéseket szinte kivétel nélkül annak tulajdonítja Szekfű, hogy környezetének „rendi szelleme” felülkerekedett a nagy nyomás alatt álló fejedelmen.⁵⁶

Ez a változás az értékelésben nem meglepő, ha tekintetbe vesszük, hogy 1935-ben Szekfű már nem egészen „a Rendszer történetírója”. Elég csak fellapozni a *Három nemzedék*hez 1934-ben hozzáírt *Trianon óta* című ötödik könyvet, amelyben Szekfű a konzervatív reform prédikátoraként valósággal élve boncolja a Horthy-kor regresszív rendies berendezkedését, kimutatva „Széchenyi szellemének hiányát”.⁵⁷ Szekfű ezen rendszerkritikusnak nevezhető elmozdulásának jól kivehető lenyomata a *Magyar történet* ezúttal konzervatív reformerré stilizált apoteotikus Rákóczi-képe és ezzel összefüggésben a szabadságharc rendi komponenseinek minden eddigénél negatívabb (át)értékelése.

**„Szabadságszeretete ősi magyar örökség volt” –
A magyar jellem történetünkben, 1939⁵⁸**

Az 1935-ben megjelent, Lukinich Imre szerkesztette kétkötetes *Rákóczi-émlékkönyv*ben Szekfű nem jelentkeztet tanulmánnyal. A kötetet záró *Az örök Rákóczi* című írást Ravasz László jegyezte, aki „Rákóczi védelmi harcát emeli ki a nyugati német birodalmi erő ropant beolvasztó ereje ellen”.⁵⁹ Ravasz epilógusa adekvát átkötés összehasonlító Szekfű-elemzésem befejezéséhez. Ugyanis a hitleri Németország korabeli felemelkedése Magyarországon olyan kihívást jelentett, amely a függetlenségi történetiszemlélet-értékrend és szimbolikus politika reaktiválódását eredményezte.

A *völkisch* kihívásra adott konzervatív-historista válaszként⁶⁰ is felfogható Szekfűnek A *magyar jellem történetünkben* című esszéje, amelyet az általa szerkesztett *Mi a magyar?*-ban tett közzé 1939-ben. A magyar nemzetkarakter legfőbb komponenseiként itt a szabadságszeretetet és a politikai bölcsességet jelöli meg. Az előbbi paradigmatisztikus képviselőjeként Rákóczit, utóbbiként Károlyit nevezi meg. „Az pedig a nemzet tragikumát jelentette, hogy ezek a hagyományos jellemvonások nem egy emberben jelentkeztek, hanem fősvény kézzel darabokra törve és szétszórva.”⁶¹ Hogy idézzem a Rákóczira vonatkozó szövegrészt: Rákóczi „szabadságszeretete a kuruc hadak élén és a száműzetésben egyként ősi magyar örökség volt, a nomád-lovas ősök jellemének kivirágzása egy egész gyökeréig nyugati, keresztény-humanista lélekben.”⁶² (kiemelések tőlem – Cs. P.) Míg A *száműzött Rákócziban* kizá-

⁵⁶ Vö. Szekfű a libertás devalvációjával: „A hadi költségek fedezésének módjaiban a fejedelem mindinkább [a rendek] hatása alá került: a rézpénzek nagymennyiségű kiadása, s előbb kényszerkurzusa, később devalvációja nem Rákóczi gondolata volt. A rézpénz a felkelés legnagyobb bajai közé tartozott [...] Rákóczi tehetetlenül volt kénytelen mindezt nézni...” Hóman–Szekfű: *Magyar történet*, V. 302. Szekfű „széchenyiesített” új Rákóczi-elbeszélésének homofóniája több ponton megtörik, ami a *Magyar történet*ben feszültséghez vezet az előálló disszonancia miatt. Arra utalnék, hogy bár Rákóczi a „rendi korlátoktól megszabadult egyéniség”, állandóan a már emlegetett rendi „kordon”-ba ütközik.

⁵⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, 1934. 401., 498–499.

⁵⁸ Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 489–556.

⁵⁹ R. Várkonyi Ágnes: *Befejezetlen történelem*. In: *A Rákóczi-szabadságharc*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes – Kis Domonkos Dániel. Budapest, 2004. 763.

⁶⁰ Lásd: Romsics Gergely *Völkisch kihívás, konzervatív válasz. A Habsburg Birodalom a két világ-háború közötti német és osztrák történetpolitikai gondolkodásban – magyar kitekintéssel* című 2006-os doktori disszertációját az ELTE BTK Történettudományi Doktori Iskolájának Új- és jelenkori egyetemes történeti programjában.

⁶¹ Szekfű: *A magyar jellem történetünkben*, 543.

⁶² Szekfű: *A magyar jellem történetünkben*, 543.

rólág Károlyi „realizmusa – politikai bölcsessége” jelent meg explicit értéként, Rákóczi meg nem alkuvó szabadságszeretete 1939-ben már ezzel egyenrangú, sőt Rákóczi a magyarság szabadságszeretetének színekdochéjává válik. Márpedig eme szabadságszeretet „erősítésének”, „felébresztésének” szükségessége a következő évre még jobban exponálódott Szekfű *Magyar Szemle*-körében. Ennek szekfűi tanúsága 1940-es előadása Károlyi Sándorról.

**„Minden magyarnak példát adott mindenkorra” –
Károlyi Sándor-előadás, 1940⁶³**

Szekfű még a harmincas évek elején kapott megbízást a Károlyi családtól egy nagymonográfia megírására *Gróf Károlyi Sándor és kora* munkacímmel. A Károlyi-biográfiát Szekfű végül nem írta meg, a feltárt anyagból csak két fejezettel készült el: Károlyi őseiről és a szatmári békéről.⁶⁴ Ez utóbbit a *Károlyi és Bercsényi a szatmári béke előtt* című akadémiai székkfoglaló előadásában prezentálta 1940-ben.

Elbeszélésének centrumába Szekfű nem Rákóczit helyezi, hanem a Károlyi és Bercsényi közti ellentétet. Nem nehéz kitalálni Szekfű szándékát az új elrendezéssel, hogy egyértelműen Bercsényit helyezi szembe Károlyival. Ahogy Szekfű kettőjük ellentétére közelít, a periférián elmosódik Károlyi és Rákóczi egykori konfrontációja, ezáltal pedig a megszokott „Rákóczi vagy Károlyi” kérdésfeltevés is. Márpedig 1939–1940-ben Szekfű célja Rákóczi és Károlyi örökségének, az általuk paradigmátikus módon megjelenített értékeknek (szabadságszeretet – realitásérzés) a szintetizálása volt, amint megelőző nemzetkarakterológiai esszéje is mutatta.

Ezért a szabadságharc bukásának 1940-es reprezentációjában Szekfű kiemeli Rákóczit a Bercsényi–Károlyi kettős köré szőtt elbeszélésből, hogy aztán az előadás végén annál inkább felemelhesse. 1711-re a kuruc erők végleg elfogytak, már csak Bereg, Ugocsa, Máramaros és Szatmár maradt kuruc kézen, és úgy tűnt, „ha az utolsó négy megye is a többihez hasonlóan fegyver erejével, szerződés és békekötés nélkül kerül császári kézre [...] akkor az ország valóban [...] meghódított provincia lesz, melyben a Lipót-féle abszolutizmus újabb, súlyosabb, technikailag fejlettebb korszaka várt a magyarságra.”⁶⁵ Ebben a képben pedig nem nehéz ráismerni a náciizmusra. „Károlyi Sándor azonban nem tartozott sem a tétovázó, sem a lomha magyarok közé”: „*Kényelmesebb lett volna vakon bízni Bercsényi példájára a muszkában*”,⁶⁶ vagyis már nem is Rákóczi bízik az orosz szövetségben, hanem Bercsényi, ehelyett Károlyi megkötötte a békét. „Rákóczi pedig, elvetve a ma nyugalma és tovább küzdve a közszabadságért és saját lelki élete függetlenségéért, *minden magyarnak példát adott mindenkorra*.”⁶⁷ (kiemelés tőlem – Cs. P.)

Ezzel az 1939–1940-es helyzettel értelmezhető szekfűi kinyilatkoztatással, hogy Rákóczi „minden magyarnak példát adott mindenkorra”, véglegessé vált Rákóczi rehabilitálása. Míg első művében az ifjú Szekfű egy időbeli szakadékon túlra, az „egészen elmúlt múltba” száműzte Rákóczit, Károlyi-előadásának végén a meg nem alkuvó fejedelem alakját nem-

⁶³ Szekfű Gyula: *Károlyi és Bercsényi a szatmári béke előtt*. Közli: Czigány István. Egy kiadatlan akadémiai székkfoglaló. In: A Rákóczi-szabadságharc, 443.

⁶⁴ Lásd Czigány István bevezetőjében: *Szekfű Gyula: Károlyi és Bercsényi a szatmári béke előtt*. Közli: Czigány: Egy kiadatlan akadémiai székkfoglaló. In: A Rákóczi-szabadságharc, 443.

⁶⁵ Szekfű: *Bercsényi és Károlyi*, 450.

⁶⁶ Szekfű: *Bercsényi és Károlyi*, 450–451.

⁶⁷ Szekfű: *Bercsényi és Károlyi*, 453.

hogyan a Walter Benjamin-i „Most”-tal⁶⁸ telítette, de a nietzschei értelemben vett monumentális történetírói szemlélettel és igénnyel⁶⁹ a magyar szabadságszeretetet *időtlenített* ikonjává emelte, mindenkor követendő példaképként helyezve el a magyar nemzeti panteonban. A „száműzött Rákóczi” szekfűi megítélésében 1913 és 1940 között tehát száznolcvan fókuszfordulatot regisztrálhatunk. Szekfű ekkorra eljutott a Rákóczi és Károlyi által jelölt politika szintetizálásához, s hogy ezt a politikát–ideológiát aztán mennyire sikerült a határhelyzetbe kerülő Szekfűnek a második világháborúban és 1945 után konzekvensen-koherensen érvényesítenie, már más kérdés s más probléma.

⁶⁸ Walter Benjamin erre a következő példát említi 1940-es írásában: „Robespierre számára az antik Róma Mosttal telített múlt volt, amelyet kiszakított a történelem kontinuumából. A francia forradalom a föltámadt Rómának gondolta magát. Úgy idézte a régi Rómát, mint ahogy a divat idéz valamilyen múltbeli viseletet.” (Benjamin, Walter: *A történelem fogalmáról*. In: *Történetelmélet*. I. köt. Szerk. Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Budapest, 2006. 669.)

⁶⁹ Lásd: Nietzsche, Friedrich: *A történelem hasznáról és káráról*. Budapest, 1989. 27–99.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Bibó István ellenálló és embermentő tevékenysége 1944-ben

I.

Bibó István a személyes felelősségvállalás, közösségi értékelés és magatartás mintájának követelményét – négy évvel a *Shoá* után az egyetemes felelősségvállalás érdekében – önmagára így alkalmazta: „Ebben a helyzetben egyet lehet csinálni: megállapítani és elvállalni a felelősség reánk eső, *személyes* részét. Megállapítani pl. azt, hogy mindaz, amit e sorok írója akár lelkiismeretből, akár kérésre segített vagy segíteni próbált, milyen siralmasan és szármalmasan kevés, mennyire mögötte marad annak, amit kellett és amit lehetett volna, mennyire meg van terhelve sok hiábavaló óvatossággal és jóra való restséggel, mennyire hiányzott belőle az, hogy a jóakarat megéreztetésének az igyekezetén túlmenően, mindeztől vállalja egy-egy hozzá forduló gondját, és kezébe vegye a megmentését, és az esetleges kockázatokba is mennyire inkább csak belecsúszott, mintsem szembement volna velük. Szükséges, hogy mindenki megcsinálja magának ezt a mérleget, s a hangsúlyt ne arra helyezze, hogy mik az érdemei és a mentségei, s ezek hogyan egyenlítik ki a vétkeiket és a mulasztásait, hanem egyszerűen csak arra, hogy mi mindenért felelős, vagy mi mindennek a felelősségében részes. Így talán utóbb mégis kialakul egy tisztább, bátrabb és a felelősséggel inkább szembenéző, együttes nemzeti számvetés is.”¹

Mint tanulmányomból kiderül, a német megszállás és a deportálások idején ellenálló és embermentő tevékenységet folytatott, ami tényszerűen nem támasztja alá azt, ahogyan ő a kíváncshoz képest aláértékelte saját szerepét 1948-ban megjelent nagy, a zsidókérdést és az antiszemitizmust elemző tanulmányában.² A német megszállás után az ellenállás kezdeményezésére és megszervezésére tett magányos kísérletet. A magyar munkásosztály nevében békeajánlatot intézett a magyar középosztályhoz, amelyből a békeajánlat feladója, a munkásosztály és címzettje, a középosztály politikai képviselői hiányában nem lett röpirat, fogalmazványban maradt.

¹ Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. In: Bibó István munkái. Centenárium sorozat. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011–2012. 1–12. köt. VIII. 80–81. (a továbbiakban: *BIM*)

² Bibó István: A zsidókérdésről. Vázlat (1938. április), Bibó István: Levél Erdei Ferenchez. Budapest, 1938. június 2. *BIM* VIII. 15–17. Vö. Balog Iván: *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest, 2004. 190–270.; Uő.: *Bibó István recepciója. Politikai ártértelemezések*. Budapest, 2010. (Eszmetörténeti Könyvtár 12.) 101–111.; Uő.: *Bibó és a zsidókérdés*. In: Bibó 100. Recepciók, értelmezések, alkalmazási kísérletek. Szerk. Dénes Iván Zoltán. Budapest, 2012. (Eszmetörténeti Könyvtár 17.) 213–230. Vö. Gyáni Gábor: *Nép, nemzet, zsidó*. Pozsony, 2013. 252–278.

A *Magyar Jogi Szemle* szerkesztőségének tagjaként kezdeményezte, hogy a folyóirat főszerkesztője ne tegyen úgy, mintha a magyar állam jogfolytonossága fennállna, hiszen az megszakadt a német megszállás és a zsidók deportálása miatt. Amikor látta, hogy kezdeményezése nem vezet eredményre, lemondott szerkesztői tisztségéről.

Igazságügy-minisztériumi titkárként tömegével hamis papírokat állított ki, amelyekkel sokak életét mentette meg. Emiatt feljelentették, letartóztatták, átadták az SS-nek. Amikor innen „további intézkedésig” kiengedték, illegalitásba vonult. Bujkálása alatt is bújtatott: megmentette egykori tanára, Marót Károly életét. Egyúttal nekikezdett annak, hogy a zsidókérdésről és az antiszemitizmusról tanulmányt írjon. Ennek jegyében Budapesten, a Ráday utcai Református Teológiai Akadémia pincéjében teológus hallgatókat interjúvolt meg a témáról.

II.

Bibó István 1938-ban, az első zsidótörvény idején a zsidóktól és az antiszemitizmustól egyaránt egyenlő távolságot tartott. A magyar nemzet urakra és szolgákra oszlásának felszámolását összekapcsolta a német és a zsidó kisebbség közéleti és kulturális túlsúlya visszaszorításának a követelményével. Azzal, amit a rá nagy hatást gyakorló Szabó Dezső a *többségi kisebbség* és a *kisebbségi többségek* szembeállításával fejezett ki, s amit Németh László vitt tovább számos írásában, mindenekelőtt a *Kisebbségben* című röpiratában. Ekkor tehát osztotta Szabó Dezső és Németh László etnoprotekcionista nézeteit a sváb és a zsidó kisebbség túlsúlyáról a magyar gazdasági és kulturális életben.

Zsidó barátjával, Reitzer Bélával együtt a Márciusi Front kiáltványának általuk javasolt kiegészítéseiben – melyek a végleges szövegbe nem kerültek bele – 1938 január–februárjában így írt: „A magyarság vezető szerepét a magyar /társadalom egész/ (élet minden) területén: a német és zsidó öntudatú kisebbség számára a kisebbségi jogok teljességét, a valószínű beolvadás teljes megbecsülését, de a beolvadás mellett külön érdekvédelmet folytató beolvadt /németek és zsidók/ (német és zsidó eredetű rétegek) közéleti vezető szerepének /és hangoskodásának/ (és hatalmi helyzetének) a megszüntetését. [...] Népi gyökerű, egyetemes és európai magyar kultúra kifejlesztését: a magyar szellemi élet megszabadítását a /korszerűtlen/ (fejlődést akadályozó német és zsidó) kultúrhatás alól, új magyar kultúrközösség kialakítását, a parasztság és munkásság teljes szellemi bekapcsolódásával (mely a parasztságnak magasrendű, a várossal egybekapcsolt, de a földtől el nem szakadt életet tesz lehetővé s a közép-kelet-európai parasztnépek kulturális közösségét készíti elő).”³ Nem volt híve az első zsidótörvénynek, de nem találjuk azok között sem, akik az ellen tiltakoztak. Nem kívánt abban állást foglalni, mert úgy hitte, hogy az a lényegről, az úr–szolga viszonyról tereli el a közfigyelmet, s a zsidók szerint az urak oldalán voltak, hiszen önmagukat védelmezték.

Volt tehát mitől elrugaszkodni, mit feldolgozni, dekonstruálni.⁴ Az 1937–1938-ban elfogadott etnoprotekcionista álláspontot fokozatosan, de gyökeresen átgondolta és elvetette.

³ A Márciusi Front programtervezete. Bibó István és Reitzer Béla által készített kiegészítések. (1938) *BIM* VIII. 9–13., idézet: 11. Vö. Balog Iván 2. jegyzetben említett munkáival; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó.* Budapest, 2004. (Eszmetörténeti Könyvtár 3.) 71–215.; Gyáni: *Nép, nemzet, zsidó*, 213–278.

⁴ Bibó István: A zsidókérdésről. Vázlat (1938. április), Bibó István: *Levél Erdei Ferenchez.* Budapest, 1938. június 2. *BIM* VIII. 15–17. Vö. Balog Iván 2. jegyzetben említett munkáival. Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól*, 71–215., Gyáni: *Nép, nemzet, zsidó*, 213–278.

Abban, hogy az antiszemitizmus minden fajtájával gyökeresen leszámolt, bizonyosan szerepet játszott az, hogy legjobb barátja, Reitzer Béla, aki a harmincas évek végén Bibó Istvánnal együtt még osztozott az etnoprotekcionista álláspontban, a kirekesztés hatására 1940-ben már büszkén vállalta zsidó identitását.⁵ Még inkább az, hogy Reitzernak 1942-ben Ukrajnában, ahol zsidó munkaszolgálatos volt, nyoma veszett. Ifjabb Bibó István szüleitől hallotta, hogy a Don-kanyari valamelyik – részleges vagy teljes – visszavonuláskor a németek, nyilván azért, hogy az oroszok ne használhassák, felgyújtották azt a kórházat, ahol a visszavonulók által otthagytott magatehetetlen betegek tömege, köztük Reitzer Béla is – talán tifuszban – feküdt.⁶

Abban, ahogy Bibó István az etnoprotekcionista állásponttal leszámolt, originalitása volt a meghatározó. Fokozatosan, de egyszer s mindenkorra lebontotta az édesapjától, Szabó Dezsőtől és Németh Lászlótól átvett etnoprotekcionista diskurzust, a nemzetkarakterológia témáját és műfaját, nemzeti ontológiai előfeltevés- és érvkészletét, nemzeti historicizmusát és azt a politikai nyelvet, amelyen mindezt megfogalmazták: a *nemzeti öncélúság* politikai nyelvét. Helyettük megalapította a politikai hisztéria-elemzés műfaját.⁷

Majd négy évtizeddel később úgy látta, hogy az álláspont „...lényege az, hogy a magyar nemzet azzal az asszimilációval, amelyet a hazai német polgárság és értelmiség, s az egész zsidóság körében oly sikeresen folytatott, »elrontotta a gyomrát«, s ennek eredménye egy zsidó túlsúly a gazdasági életben és egy sváb túlsúly – főleg az 1919-ben kezdődött keresztény kurzus óta – a hivatali és politikai életben, és mind a kettő a szellemi életben. [...] csak később, fokozatosan távolodtam el tőle [...] végül 1948-ban az *Eltorzult magyar alkat* [...] című cikkben határozottan kifejtettem ennek az egész beállításhoz a téves voltát: azt tudniillik, hogy a magyar politikai, gazdasági és szellemi életben fennálló minden »aránytalanlanság« végső oka az, hogy a polgári jellegű és asszimilálódó magyarországi német és zsidó társadalmakon belül széles rétegek számára is nyitva állott a felemelkedés útja, ezzel szemben a »törzsökös« magyar társadalom rendies jellege folytán megmaradt hierarchikusnak, melyben a széles tömegeknek kevés lehetősége és kevés kedve volt ahhoz, hogy a felső osztályok számára utánpótlást szolgáltatassanak, s ezt az úrt töltötték ki az asszimiláltak; kénytelen vagyok tehát ezt a torzulást is annak az úri világnak a számlájára írni, mely oly hevesen tudott szónokolni az asszimiláltak térfoglalása ellen. [...] Én az antiszemitizmus szót szeretem elsődlegesen arra az álláspontra szűkíteni, amelynek a zsidóságról egy ördögi képe van, mely szerint a zsidóság egy egységes és átgondolt terv szerint országos vagy világméretű szálakat mozgató tényező. [...] Szabó Dezső álláspontja [...] összes elágazásaival egyetemben [...] a magyar fejlődés zsákutcáiból ered, s azokat értelmezi tévesen [...] Legnagyobb veszélye is speciálisan magyar szempontból van: egyrészt az »aránytalanlanságok« valódi okának, a magyar társadalmi fejlődés elakadásának elleplezése, másrészt a befejezett vagy befejezéshez közeledő asszimiláció megakasztásában rejlő nemzeti öncsonkítás...»⁸

A Szabó Dezső-i álláspontot követő – a kiépülő kommunista diktatúra által 1947-ben konstruált perrel és justizmorddal felszámolt – *Magyar Közösség* programjáról 1979-ben

⁵ Reitzer Béla levele Bibó Istvánhoz, Miskolc, 1940. december 12. In: *BIM* VIII. 21–31.

⁶ Ifjabb Bibó István emlékezése. Balog Iván szerint a hely valószínűleg Дорошичи volt.

⁷ Bibó István: *Eltorzult magyar alkat, zsákutca magyar történelem*. (1948). *BIM* VII. 120–176. Vö. Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Budapest, 2011. (Eszmetörténet Könyvtár 16.)

⁸ *BIM* XII. 121–125. A „nemzeti öncsonkítás” Szabad György kifejezése: Varga F. János: *Magyarország két világháború közötti történetéből. Vita a Magyarország története VIII. kötetéről*. Történelmi Szemle, XXI. évf. (1974) 4. sz. 655–663., 658.

így írt: „...eljárása, amellyel egyszerűen az idegen származásúakat akarta a maga szűkebb [...] társasága közül kizárni, nemcsak az állampolgári és emberi egyenlőség sérelme, hanem egyben a magyar nemzet megújítása szempontjából is céltalan, hatástalan és haszontalan program volt. Nem sokat jelent az az érvelés, hogy a Magyar Közösség nem akart ebből sérülő vagy megbélyegző kizárást csinálni, mert az ilyenfajta kizáró műveletek előbb-utóbb, pláne ha politikai hatalomhoz jutnak, eljutnak a megbélyegző kizárás tényleges intézményesedéséhez. S ha azt halljuk, hogy ezzel semmi rosszat nem akartak, csak a jó magyarokat tömöríteni, az ilyen szelekcióból a történelem ezerszer s azóta is ismétlődő tanúsága szerint ugyanaz a kontraszelekció születik, mint minden olyan ideológiából, amely valamilyen leszármazási alapon jelöli ki a nemzet vezetésére hivatott réteget, akár magyar származásról, akár keresztény származásról, akár munkásszármazásról van is szó. A végeredmény mindenképpen olyan érdemtelenek és alkalmatlanok előtérbe kerülése, akiknek egyetlen kvalitása ez a bizonyos leszármazás.”⁹

III.

1942–1944-ben *Az európai egyensúlyról és békéről* címmel saját kezdeményezéséből, angol fordítás végett nagy kéziratot dolgozott, amelyet a világháborút lezáró békekonferencia döntéshozói tanácsadónak szánt. A hatalmas kézirat sohasem jutott el rendeltetési helyére, és szerzője életében nem jelent meg.¹⁰

1944 nyarán a magyar munkásosztály nevében a magyar középosztályhoz intézett békeajánlat-fogalmazványt vetett papírra. Nem volt megbízója, és nem ismert senkit a munkáspártok részéről, akivel tárgyalhatott volna. A fogalmazvány bevezetéséből és befejezéséből idézek: „Néhány hónapja, hogy a magyar történelem legszégyenletesebb eseménye lezajlott. [...] Azóta Hitler pribékjei azt csinálnak, amit akarnak: azt fognak el, akit akarnak, azt gyilkolnak meg, akit akarnak, és azt rabolnak el, amit akarnak. Leplombált vagonokban ezrével viszik el a zsidókat: asszonyokat, gyermekeket, aggastyánokat, válogatás nélkül a lengyelországi tömegsírok és hullagytarak felé, a zsidó vagyont pedig hordják ki az országból. Amit elvittek, azt soha többé vissza nem kapjuk, de a felelősség, az a miénk marad azokért a szörnyű tömeggyilkosságokért, amiket ők és itteni bérenceik elkövetnek. [...] A magyar jövő egyetlen útja [...] a magyar ellenállási mozgalom!”¹¹

Több mint harminc évvel később a békeajánlat tervét és sorsát így idézte fel: „Én 1943 végén s még inkább a német megszálláskor elkezdtem magamban fogalmazni egy nagy békeajánlatot, amit a magyar munkásság szájába adva kellett volna intézni a magyar értelmiségi középosztályhoz, amit én nagyon jól ismertem. Célja lett volna mindazoknak a rémületeknek a feloldása, amelyeket ez a középosztály munkásokkal, kommunistákkal, forradalommal szemben kialakított magának, és erre egy nagyon emberséges, humánus, megnyugtató, de azért határozott választ akart volna ez a békeajánlat adni. Ezt eléggé meg is fogalmaztam, és szegény feleségem fogvacogva hordozgatta a táskájában ezt a fogalmazványt. Mikor Erdei Ferencsel beszéltem róla, ő nagyon jónak találta a gondolatot, de a világon semmi ötletet nem tudott mondani arról, hogy kinek kellene ezt odaadni, hogy ebből röplap legyen. [...] Én magam sem tudtam. Nem is lett belőle semmi. [...] A demonstrációs jellegű dolgok, anélkül, hogy elvileg elutasítottuk őket, mindkettőnk életétől távolabb estek.

⁹ Bibó István: Levél Arany Bálintnak a Magyar Közösség ügyéről, Budapest, 1979. január 16. *BIM* V. 178–189., idézet: 186–187.

¹⁰ Bibó István: *Az európai egyensúlyról és békéről* (1942–1944). *BIM* II. 29–317.

¹¹ Bibó István: Békeajánlat-fogalmazvány, 1944 nyara. *BIM* XI. 57., 69.

Így Erdei Ferenc a Történelmi Emlékbizottság munkájától – amiben Borbély Mihály barátunk nagyon is részt vett – távol maradt. Így aztán valamikor '43-44-re, amikor mindinkább esedékes lett volna valamiféle cselekvés, kialakult egy olyan helyzet, hogy egy csomó kérdésben meglehetősen tájékozatlanok voltunk. [...] Így aztán ebből semmi sem lett.”¹²

1944-ben a *Társadalomtudomány* című tudományos folyóiratban megjelent tanulmányában állást foglalt Magyary Zoltán és Szontagh Vilmos néhány évvel korábbi vitájában, amely a közigazgatás hatékonyságáról és jogszerűségéről folyt. Magyary Zoltán hatékonyság-párti álláspontjával szemben Szontagh Vilmos jogszerűség melletti állásfoglalásával értett egyet, és azt hangsúlyozta, hogy hosszú távon csak a jogszerű közigazgatás lehet hatékony.¹³ Ennek az álláspontnak hamarosan gyakorlati konzekvenciái adódtak.

IV.

Meddig lehet elmenni az elfogadhatatlan tolerálásában? Mettől minősül az kollaborációnak és bűnrészessegnek? Meddig tehet úgy egy szakmai folyóirat, mintha minden rendben volna akkor, amikor százezer számra gyűjtik össze a zsidókat, rakják vagonokba és viszik haláltáborokba?

Bibó István 1942 őszétől a *Magyar Jogi Szemle* egyik szerkesztője volt. 1944 tavaszáig, a német megszállásig és a zsidók deportálásáig abban „nem merült fel világnézeti vonatkozású ügy attól az egy esettől eltekintve, hogy egy konkrét ügyben szó esvén a zsidónak minősülő szerző szerepeltetéséről”, Bibó István és szerkesztőtársa, Goltner Dénes a szerepeltetés mellett foglaltak állást.¹⁴

Bibó István Nizsalovszky Endrének, a *Magyar Jogi Szemle* főszerkesztőjének 1944. július 12-én és szeptember 25-én írt leveleinek témája, érvei és előfeltevései, az erkölcsi dilemma megfogalmazása és annak konklúziója a Duverger-ügy körüli vitákat idézik emlékeztetünkbe.¹⁵ „...a MJSZ az igazságszolgáltatás szükségleteit szolgáló lap [...] éppen az a probléma, hogy van-e még egyáltalán ilyen, s ha nincs vagy kevésbé van, akkor e felett éppen egy ilyen lap nem hunyhat szemet. [...] Mi [...] a természetjogi és alkotmányjogi, azaz elvi aggályokon túl olyan konkrétumokról informálódunk, melyek lehetetlenné teszik a kérdéssel nem foglalkozást.”¹⁶ „Egy bejelentést kell Neked tennem, mely őszinte szomorúsággal tölt el: szükségét érzem, hogy a Magyar Jogi Szemlénél viselt szerkesztőségi tisztetmről lemondjak” – kezdte szeptember 25-i levelét. S így folytatta: „Még június elején írtam Neked egy levelet, amelynek az volt a lényeges problémája, hogy bizonyos események után egyál-

¹² BIM XII. 61., 72., 74.

¹³ Bibó István: Jogszerű közigazgatás, eredményes közigazgatás, erős végrehajtó hatalom. (1944). BIM I. 285–306.

¹⁴ Bibó István Goltner Dénest igazoló levele, Budapest, 1945. június 15. BIM XI. 86–87.

¹⁵ Vö. Lochak, Danièle: *La doctrine sous Vichy ou les més aventures du positivisme*. In: Les usages sociaux du droit. Paris, 1989. 252–285.; uő.: *Une neutralité impossible*. In: Amselek, Paul (dir.): *Théorie du droit et science*. Paris, 1994. 293–309.; uő.: *Écrire, se taire ... Réflexions sur l'attitude de la doctrine française*. In: „Le droit antisemite de Vichy.” *Le genre humaine*, (1996) 433–462.; uő.: *Entre l'éthique du savant et les convictions du citoyen: juriste face à ses dilemmes*. In: *L'architecture du droit. Mélanges en l'honneur de Michel Troper*. Paris, 2006. 639–649.; Paksy Máté: *Hart „visszatérő kérdései” és a francia jogbölcséleti hagyomány*. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2011. <https://jak.ppke.hu/uploads/articles/12332/file/Paksy%20Máté%20PhD.pdf>, 52–82. Köszönöm Cserne Péternek, hogy felhívta a figyelmemet a Duverger-ügyre, és megadta annak bibliográfiai adatait.

¹⁶ Bibó István levele Nizsalovszky Endrének, Budapest, 1944. június 7. BIM XI. 78–79.

talán megvan-e az erkölcsi lehetősége Magyarországon egy jogi folyóirat szerkesztésének s ha igen, melyek azok.”¹⁷

Melyek azok a bizonyos események, és mi a következményük? „Tudjuk, hogy Magyarországon az államhatalmi szabályozás és a közigazgatási végrehajtás terén olyan dolgok történtek, melyeknek az emberi kín és szenvedés területére eső részét soha helyre hozni nem lehet, annak az erkölcsi mocsoknak a lemosásához pedig, mely ebből a nemzetre hárult, nemzedékek munkájára lesz szükség.” Hol a határa annak, hogy egy szakmai folyóirat megmaradhasson egy ilyen helyzetben szakmai folyóiratnak? „Júniusban én úgy láttam a helyzetet, hogy ha egyszer nincs meg a lehetősége a kritikának és a számonkérésnek a történetekkel szemben, akkor a szerkesztésnek egy útja van: tudatosan és szándékosan »muzeális« stílusban szerkeszteni a lapot. [...] Akkor én úgy fogalmaztam meg a magam számára az irányvonalat, hogy a szerkesztésben való részvétel lehetősége addig áll fenn számomra, amíg bele nem megyünk olyan államhatalmi rendelkezések *részleteinek* a dogmatikájába és jogászai feldolgozásába, melyekkel szemben *egészében* a legsúlyosabb természetjogi, alkotmányjogi és erkölcsi kétségeink vannak.”

Nizsalovszky Endre főszerkesztő és Bibó István felfogása különbözött ugyan, de Bibó számára – e második levélből láthatóan – nyáron még úgy látszott, a főszerkesztő közeledik az ő álláspontjához: „Te, úgy látszik, ezt másképpen gondoltad, mert az augusztusi számban »Justitia mérlegén« megjelent – egyébként kemény kritikai élű – gondolatmeneteden kifejezetten idéztél egy új keletű rendeletet és részletesen taglaltad [...] Én éppen ezt éreztem mindenáron elkerülendőnek, mert hiszen a részletkritikával implicite elismerjük az egész szabálykomplexumról, az egész szabályalkotási periódusról, hogy egészében aggálytalan és jogszabályoknak minősíthető államhatalmi rendelkezésekről van szó. Kellemetlenül éreztem magamat, mert semmiképpen sem számítottam arra, hogy abba a kínos és szerénytelennek látszó szerepbe kerülök, hogy éppen a Te írásoddal kapcsolatban kell júniusi állásfoglalásom konzekvenciáit levonnom; azonfelül úgy éreztem, hogy Te az egész gondolatmenettel éppen azt a kritikai attitűdöt akartad felvenni, melyet főleg Goltner Dénes sürgetett. Nagy örömmel vettem tehát, hogy kilátás van Goltner Dénes időközben megírt harcias cikkének a megjelenésére, mely után a Te jogászai szempontú kritikád és az ő morális szempontú kritikája egységes és összefüggő kritikai állásfoglalást mutattak volna. Számítottam rá, hogy a cenzúra miatt némi változtatásokra sor kerül, de éppen a kormányváltás miatt reméltem, hogy a cikk lényege megjelenhet és üdvös hatást vártam attól a kisebb méretű vihartól, melyet valószínűleg keltett volna.” A főszerkesztő azonban nem ezt tette, hanem átlépte a Bibó által elfogadhatónak tartott határt. Ezért ő rendkívül udvariasan, de határozottan lemondott szerkesztői tisztéről: „Ez a reményem teljesen megsemmisült, mikor néhány napja megláttam azt a gondolatmenetet, amellyé a cenzúrával folytatott tárgyalások után a cikk alakult. Tisztában vagyok azzal, hogy a történt beszúrások helyenként igen erős és kemény állásfoglalásokat tartalmaznak, melyek élet a finom fogalmazás mellett is észre lehet venni. Kimaradt azonban Goltner Dénes cikkéből éppen a két lényeges dolog: a magyar jogrend alapelveiben beállott szakadékszerű töréssel és a magyar közigazgatás erkölcsi csődjével való szembenézés. De azonfelül, hogy ezt a két tárgyat az új szöveg még csak nem is érinti, az, ami megmaradt, teljesen új keretbe került. Az eredeti cikk az egész nemzet számára esedékes magába szállásnak a jogászság számára előtérben lévő szempontjait akarta felvetni. Az új szöveg ezzel szemben az egész gondolatmenetet abba a keretbe helyezi, hogy a magyar jogászvilágon az év augusztusáig egy bizonyos »talán túlzott« aggodalmakból származó depresszió ül, melyet azonban az új kormányban helyet foglaló és

¹⁷ Bibó István levele Nizsalovszky Endrének, Budapest, 1944. szeptember 25. *BIM* XI. 82–85., 82.

részben lapunkkal is kapcsolatban álló négy kiemelkedő jogász megjelenése egyik napról a másikra eloszlott. Úgy érzem, hogy még abban az esetben is, ha az új helyzet az előző helyzetben indokolt aggodalmakat teljesen szét is oszlatta volna, ami nem áll, akkor sem lehet nagyobbreszt helyrehozhatatlan és mérhetetlen emberi szenvedéssel járó tényeket a nézőközönség egyes tagjaiban fellépett depresszió keresztül mérlegre tenni, és nem lehet ezeket bizonyos szimpatikus személyi változásokkal meg nem történni, hogy úgy mondjam, joghatályukat veszítettnek tekinteni. Lehet, hogy az egész szövegváltozás bizonyos fókig kényszerű volt, de ez sem változtat a helyzeten: ha csak ilyen formában lehet kritikát gyakorolni, akkor a lap következetes hallgatása lett volna szerény nézetem szerint a következő állásfoglalás.”¹⁸ 1945. június 15-én Goltner Dénest igazoló levelében mindezt nagyon szerényen, saját szerepét eljelentéktelenítve idézte fel: „1944 tavaszán, mikor a vidéki deportálásokról és csendőrségi módszerekről még csak gyér és bizonytalan hírek érkeztek Budapestre, Goltner Dénes volt az, aki a szerkesztőség kebelén belül a szállongó hírek valóságát megerősítette és felvetette, hogy ilyen körülmények között a teljes érdektelenség és szenvtelen tárgyilagosság stílusában jogi folyóiratot tovább szerkeszteni nem lehet, az egész magyar jogrendnek az eseményekben megnyilvánuló válságával szemben nekünk is állást kell foglalnunk. Ehhez az állásponthoz én is csatlakoztam. Minthogy azonban a lap főszerkesztője ebben az időben betegen vidéken tartózkodott, az ügyből hosszabb levelezés lett, aminek eredményeképpen Goltner Dénes 1944 nyarán egy igen kemény és bátorhangú figyelő cikket írt, melyben a deportálásokat, a vagonokat, a csendőr-atrocitásokat és a magyar közigazgatás teljes erkölcsi csődjét nevének nevezve, méltó formában fejezte ki azt az állásfoglalást, amely ebben a kérdésben reánk, mint jogászokra és mint emberekre kötelező volt. Ezt a cikket a lap főszerkesztője – túl körültekintő hivatalos személyekkel folytatott megbeszélés eredményeképpen – olyan bevezetéssel és befejezéssel látta el, amely annak éleit jelentős mértékben letompította, s a cikk ebben a formájában jelent meg a szeptemberi számban. Erre Goltner Dénes szerkesztői állásáról lemondott, amit én is követtem.”¹⁹

V.

Bibó István igazságügy-minisztériumi tisztviselőként a német megszállás után egészen 1944. október 16-i letartóztatásáig mentesítő iratokat állított ki: „...akkor elkezdődött az Igazságügyi Minisztériumban a mentesítő bizonyítványok gyártása, amire rákapcsoltam, mint közvetlen aktivitási lehetőségre; aztán jött a Szálasi-kormány, az én becsukásom [...] . [...] én negyvennégy nyarán az Igazságügyi Minisztériumban árja-párja mentesítő írásokat kezdtem osztogatni, először szabályosan, aztán amikor letiltottak róla, mindinkább szabálytalanul. Ezért október 16-án reggel a hivatalban letartóztattak és elvittek a Fő utcába, átadtak a németeknek. Ott ültem három napot, amikor a minisztérium közbelépésére kiengedtek. Az ezt követő napon, október 19-én feljött hozzánk Majlát Jolán és kérdezte, hogy nem akarok-e az Erdei-testvérekkel elindulni Dél felé. Én akkor nem akartam a családomat magára hagyni, hiszen a feleségem gyermeket várt.”²⁰

Éliás József, a *Jó Pásztor* protestáns zsidómentő szervezet mindenese majd harminc éve így emlékezett Bibó Istvánnal 1944-ben kialakított embermentő együttműködésére: „A zsidótörvények számtalan jogi problémát is felszínre hoztak, jogi tanácsadást, jogvédelmet kellett szerveznünk. Kiváló jogászok segítették a Jó Pásztort, de köztudott volt, hogy sok

¹⁸ Bibó István levele Nizsalovszky Endrének, Budapest, 1944. szeptember 25. *BIM* XI. 82–85., 84.

¹⁹ Bibó István Goltner Dénest igazoló levele, Budapest, 1945. június 15. *BIM* XI. 86–87.

²⁰ *BIM* XII. 61., 74.

esetben nem a jogi érvek döntenek. Meg kellett tehát keresni az akkori Igazságügyi Minisztériumban a megfelelő támogatást. Ezt dr. Bibó István minisztériumi titkár igyekezett messzemenően biztosítani.”²¹ György Péter esztéta *Apám helyett* című könyvében írta le anyai nagyanyja túlélése után édesanyja megmenekülésének a történetét. Azt, amelyben Bibó István meghatározó szerepet játszott: „Az anyám a maga szelíd, tünékeny és tárgyilagoss módján mesélte el történetét Bibó Istvánnal, aki belügyminisztériumi tisztviselőként habozás nélkül adott papírokat tizenhat éves anyámnak, miután ő erdélyi menekültként mutatkozott be. Így történt, hogy Bibót ismeretlenül is személyes ismerősömként tartottam számon, ahogyan anyám is figyelmesen, aggodalommal és szeretettel követte további pályafutását. Úgy olvasta a Bibóval kapcsolatos híreket, mint amelyek egy jeles távoli rokonával estek meg, akit ugyan a családban számon tartunk, de nem zaklatunk. Bibó ide, pecséttel ellátott hamis papír oda, azért a pesti gettó igazi gettó volt, mint azt a Dohány utcai zsinagóga mellett, a Hősök temploma építéskor kialakított kertben lévő tömegsírokban nyugvó ezrek sírjai, vagy a Maros utcai kórház kertjéből kihantolt tömegsírok mutatják.”²²

Bibó István 1945. március 11-én kelt igazoló nyilatkozatában – szokásos szerénységével – így foglalta össze embermentő tevékenységét: „1939. szeptember 1-től kezdve 1944. október 16-ig az Igazságügy minisztériumban teljesítettem szolgálatot, mint berendelt bírósági titkár, majd törvényszéki bíró, majd mint miniszteri titkár. Ez alatt az idő alatt politikai tevékenységet nem fejtettem ki és politikai pártnak tagja nem voltam. A minisztériumban a magánjogi és közigazgatási jogi (IX.) ügyosztályban teljesítettem szolgálatot, mely a társminisztériumoknak adott jogi véleményeket. A nép és demokráciaellenes törvények végrehajtásával és alkalmazásával kapcsolatban hivatali tevékenységet nem fejtettem ki, eltekintve attól, hogy az úgynevezett zsidótörvény alkalmazásával kapcsolatban magánszemélyek részére ez az ügyosztály adott felvilágosítást és hivatalos tájékoztatást arra nézve, hogy az úgynevezett zsidótörvény és más hasonló intézkedések vonatkoznak-e rájuk vagy sem – s ilyen tárgyú ügydarabokat én is intéztem. Minthogy az ügyosztálynak ez a tevékenysége az érdekelteknek, főleg a vegyes házásoknak javára szolgált, az ilyen tájékoztató bizonyítványok kiadását 1944 júliusában az akkori miniszter letiltotta. Ettől kezdve én adtam ki saját aláírással ilyen félhivatalos mentesítő bizonyítványokat egészen 1944. október 16-ig, amikor ezért – már előzőleg történt nyilas feljelentés kapcsán – a nyilasok letartóztattak, ugyanakkor az Igazságügyminisztériumban rendelkezési állományba helyeztek. A nyilasok utóbb átadtak a Pestvidéki SS fogháznak, ahonnan 4 nap múlva az Igazságügy minisztériumba küldtek kihallgatásra, ahonnan további intézkedésig szabadlábra helyeztek, hivatali tevékenységet azonban tovább már nem fejtettem ki. Budapest ostroma alatt a Szálasi-féle bevonulási rendelkezéseket megkerülve Budapesten maradtam.”²³

A hivatalos levelek azonban ennél többet mondanak. 1944. november 20-án Bibó István ellen az Igazságügy-minisztériumban fegyelmit indítottak, és állásából felfüggesztették:

„Egyes zsidó személyek részére adott írásbeli értesítések kiállításával tanúsított magatartása miatt Titkár úr ellen a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot elrendelem és annak foganatosítására vizsgálóbiztosul dr. Kőházi Endre kir. ítélőtáblai bírót kijelölöm. Egyúttal Titkár urat a pénzügyminisztériumi szolgálati szabályzat 250. §-a alapján állásából felfüg-

²¹ Szenes Sándor interjúja Éliás Józseffel. In: *Befejezetlen múlt. Keresztények és zsidók, sorsok. Beszélgetések*. A szerző kiadása, Budapest, 1986. 48. Vö. <http://www.danielcsoport.hu/tortenelem/andolph-l-braham-2>

²² György Péter: *Apám helyett*. Budapest, 2011. 44–45. Bibó István ekkor nem belügyminisztériumi, hanem igazságügy-minisztériumi tisztviselő volt.

²³ Bibó István: Igazoló nyilatkozat. Debrecen, 1945. március hó 11. *BIM* XI. 100–101.

gesztem. Illetményei tárgyában külön intézkedem.”²⁴ Három nappal később a fegyelmi bizottság vizsgálóbiztosa beidézte Bibó Istvánt: „A 40039/1944. M.E. szám alatt a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálati ügyben felhívom Titkár Urat, hogy kihallgatása végett 1944. évi november hó 30-án délelőtt 10 órakor hivatali helyiségemben /:Igazságügy-minisztérium II. emelet 66. sz.:/ jelenjék meg.”²⁵

Bibó István igazságügy-minisztériumi tisztviselőként 1944 tavasza/nyara és letartóztatása, október 16-a között hamis iratokat állított ki a Jó Pásztor szervezet embermentő akciósorozata keretében, s azoknak az ismeretleneknek, akik hozzá fordultak. Letartóztatásakor a zsidótörvény alóli mentesítésről vetett papírra törvényjavaslat-fogalmazványt.²⁶

1944. október végétől bujkált. A Ráday utcai Református Teológiai Akadémia pincéjében húzta meg magát családjával együtt. Guglielmo Ferrero legitimitás-értelmezését, Napóleon-képét és a bécsi kongresszusról kialakított interpretációját gondolta újra és alkalmazta a felszabadulás utáni időszakra. Annak érdekében, hogy valódi legitim helyzet alakulhasson ki.²⁷ Közben pedig maga is bújtatott. Egykori klasszika-filológia tanárát, Marót Károlyt. Ezt sem tőle tudjuk, hanem Marót Károly kéziratárban fennmaradt leveleiből.

VI.

Marót Károly klasszika-filológus életműve ma is aktuális.²⁸ Irodalomelméleti és Homeros-előadásait Bibó István egyetemistaként Reitzer Bélával együtt 1930–1931-ben rendszeresen látogatta.²⁹ Azóta jó kapcsolatban voltak és maradtak. Egykori tanítványa négy nappal 1957-es letartóztatása előtt így írt hajdani professzorának: „...most is, ha kevés csomaggal

²⁴ Szathmáry Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 20., Magyar Királyi Igazságügy-miniszter 40039. szám, 1944. I.M.E. *BIM* XI. 93.

²⁵ Kőházi Endre levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 23. magyar királyi igazságügy-miniszter, 40528. szám. 1944. I.M.E. Bizalmas! Saját kezébe! *BIM* XI. 94.

²⁶ Javaslatlatterdek a zsidótörvény alóli felmentésről. 1944. október 16. *BIM* 11. 91–92.

²⁷ *BIM* II. 318–339. Vö. Kovács: *Az európai egyensúlytól*, 281–287.

²⁸ Voigt Vilmos: *Anekdótikus érvelés egy ügy érdekében. Lectori jelentés Marót Károly tanulmányairól*. Holmi, XIX. évf. (2007) 10. sz. 1328–1334, <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdótikus-ervelesegy-ugy-erdekeben>, Neumer Katalin: *Recepció és médium. Marót Károly irodalomszemléletéről*. <http://members.upc.hu/neumer.katalin/identitas/simon-marot.pdf>.

²⁹ Marót Károly (Arad, 1885 – Budapest, 1963) klasszika-filológus, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1945), majd rendes tagja (1956). 1917-ben Kolozsvárott habilitált, 1924-től a klasszika-filológia rendkívüli, 1946-tól az ókortudomány nyilvános rendes tanára a Szegei Egyetemen, majd 1947-től az ókori (görög-római) történeti tanszék tanára Budapesten. Ebben a minőségében Hahn István elődje volt. Fő művei: *Fejezetek a Homeros-kérdéshez*. Budapest, 1907.; *Homeros „a legrégibb és legjobb”*. Budapest, 1948.; *A görög irodalom kezdetei*. Budapest, 1956.; *Az epopeia helye a hősi epikában*. Budapest, 1964. Műveinek bibliográfiája: R. Szalay Ágnes: *Marót Károly irodalmi munkássága. I-II*. Antik tanulmányok, 2. évf. (1955) 189–198., 10. évf. (1964) 5–6. Munkásságának értelmezései: *Idő és történelem. A Marót Károly emlékkonferencia előadásai*. Szerk. Kákossy László – Gaál Ernő. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókori Történeti tanszékeinek kiadványai, 7. Budapest, 1974.; Horváth Iván: *A vers. Három megközelítés*. Budapest, 1991.; Voigt: *Anekdótikus érvelés egy ügy érdekében*, 1328–1334. <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdótikus-ervelesegy-ugy-erdekeben>; Neumer Katalin: *Recepció és médium. Marót Károly irodalomszemléletéről*. <http://members.upc.hu/neumer.katalin/identitas/simon-marot.pdf>; „az aradi születésű Marót (1902-ig Kronstein) nem igazán tudta magát adminisztrálni, a zsidóüldözés idején életveszélyben volt...” <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdótikus-ervelesegy-ugy-erdekeben>

bizonytalan végállomású útra indulok (mint november 4-én hajnalban is), mindig az Iliászt és az Odisszeiát viszem magammal.”³⁰

Marót Károly 1944–1945-ben Bibó Istvánhoz írt levelei viszont ennél jóval többről tanúskodnak. Marót Károly, aki „a zsidóüldözés idején életveszélyben volt”, úgy érezte, életét Bibó Istvánnak köszönheti, hiszen ő bújtatta 1944-ben.³¹ Marót első búvóhelyére, a Tündérhegyi Szanatóriumba ugyanis Bibó István segítségével jutott el. Ez után több levélben kért segítséget Bibó Istvántól. 1944. november 29-i levelét álnéven, Teffert Károlyként írta alá, amelyben némi konspirációval gyógyszerészként írt magáról. Azt kérte Bibó Istvántól, hogy – mivel búvóhelye nem biztonságos – segítse másik búvóhelyre, a Vas utcai kórházba jutni: „Itt a szanatóriumban [...] az a hír van elterjedve, hogy csak a legsúlyosabb betegek maradhatnak majd bent, s a revízió legközelebb lesz. Erre az esetre kérnélek, légy kegyes, ha teheted, a Vas utcai fonalat újra felvenni (a hét el is száll), és ha ott van remény, engem telefonon (Tündérhegyi Szanatórium, XII. Szilassy út 6. II. 18.) vagy ha nem megy, pár sorban értesíteni. Az, hogy telefonon én hívjalak fel, nem igen valószínűsíthető meg technikaiilag, az itteni helyzetben. Tudom, nagyon szerénytelen és önző vagyok: de nincs sok válogatásom; ne haragudj, és ha teheted, segíts szegény öreg gyógyszerész barátodon. [...] Az én problémám most annyiban szelídült, hogy mint budapesti lakos már be vagyok jelentve, csak lelmi jegyeim nincsenek.”³² Egy héttel későbbi leveléből kiderül, hogy nem írt hiába, s láthatólag immár tisztában volt azzal is, hogy bújtatója is bujkál: „...csak ma ért ide kedves lapod, amelyet hálással köszönök. Soha nem fogom elfelejteni, hogy nemcsak Te, hanem kedves jó feleséged is annyit törődtek és törődtek szerencsétlen öreg barátotok és hívetek betegségével. Add át kérlek leghálásabb kézcsókjaimat! Magad pedig – kérlek – ne törődj most semmi mással, minthogy minél hamarabb teljesen rendbe jöjj és hithű reformátushoz méltatlanul pópista szívedet, melyet régen fejcsóválva figyelek, pirosabbra cseréljed fel. Ez egy öreg gyomorbajos leghatározottabb kívánsága: az ilyen bajt a legkomolyabban ki kell feküdni. Magam különben megvagyok, s ha Isten segít, talán meg is leszek valahogy. Itt fent átestem a főbb vizsgálatokon, s most injekciókat kell kapnom, amelyektől a doktorok javulást várnak: talán holnap kezdjük meg. Közben sokszor melegen gondolok Rátok, és imádkozom, hogy a mai válságos napokban Isten kegyelmessége kísérjen Benneteket [...] . Még egyszer nagyon köszönöm minden fáradozásodat [...]”³³

Már a felszabadulás után, Szegedről írta következő levelét. Ebből idézek: „Újra a kezembe akadt az a levéltöredék, amelyet a szanatóriumban még szenteste délelőttjén kezdtem Neked írni, aztán nem volt már módja, de értelme se folytatnom, úgysem tudtam volna feladni. Bizonyos: az a köszönet és hála, amit akkor készültem kifejezni s amit múltkori látogatásom is iparkodott érzékeltetni, máig változatlan bennem [...]”³⁴

Minderre négy hónappal később ismét visszatért: „Ezt az alkalmat fel kell használnom, hogy még egyszer, írásban, a legmelegebb köszönetemet fejezzem ki azért az önzetlen és fáradhatatlan barátságért, amellyel olyan nehéz körülmények között nemcsak szerény holmimat őrizted: soha sem fogom szívbeli jószágodat elfelejteni. S fel kell használnom az al-

³⁰ Bibó István levele Marót Károlynak, Budapest, 1957. május 19. *Magántörténelem: Marót Károly és a Bibó család levelezése*. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 531–644., 543.

³¹ Voigt: *Anekdótikus érvelés*, i. m., <http://www.holmi.org/2007/10/voigt-vilmos-anekdotikus-ervelesegy-ugy-erdekeben>; Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1945. augusztus 5. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 540–541.

³² Marót Károly levele Teffert Károly néven Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. november 29. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 539.

³³ Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1944. december 6. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 539.

³⁴ Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Szeged, 1945. április 13. Holmi, IX. évf. (1997) 4. sz. 540.

kalmat, hogy azt is elmondjam, ami a múltkor, elfoglaltságodat és gondjaidat látva, belém szorult, bár egyik fő célja volt felmenetelemnek. El kell mondanom, hogy a Ti részetekről bajaim egész ideje alatt élvezett nagylelkű segítségért a hálát és lekötelezettséget nem érzem olyan nyomasztónak, ha módom volna neked vagy Kedveseidnek most vagy akármi-kor akármilyen szolgálatot tehetni. [...] Még egyszer nagyon köszönöm, édes Pistám, irántam tanúsított kedvességeid végtelen láncolatát, hiszen végeredményben életem megmaradásáért is Neked vagyok adósod, aki az Eszterházy utcához, a mentő útig, a sors rendelése szerint, elsegítettél.”³⁵

VII.

Bibó István négy éves munka eredményeként olyan tanulmányt írt, amely elaborációt, árnyalt helyzetképet, kellőképpen differenciált és egyértelmű diagnózist és az asszimiláció, a kisebbségi tudat és a cionizmus létjogosultságát egyaránt elismerő állásfoglalást tartalmazott. Olyan tanulmányt, amelyben a nem zsidóknak a személyes felelősség vállalására adott példát. Antiszemitizmus-értelmezésében számot vetett a zsidóellenes keresztény vallási előítéletek, a környezet és a zsidóság dehumanizált összeszerveződése következtében kialakult tapasztalatok és az asszimiláló társadalom fejlődési zavarai együttes szerepével. Mindezt 1948-ban úgy fejtette ki, hogy elkülönítette egymástól, hogy mit mondhat egy nem zsidó egy nem zsidónak, egy nem zsidó egy zsidónak, egy zsidó egy nem zsidónak és egy zsidó egy zsidónak. Ő mindenekelőtt nem zsidó feleihez szólt, de pozitív visszhangot a megjelenését követő néhány hónapban mindenekelőtt cionista zsidóktól, Kőrösy Ferenc vegyész magántanártól (1957-től a haifai Technion, 1958-tól a Ber shévai Ben Gurion Egyetem tanárától) és Dénes Béla orvostól és publicistától, cionista politikustól, a megalakuló izraeli követség kulturális munkatársától, az első cionista per fő vádlottjától kapott.³⁶ A tanulmány megjelenése után fél évvel az akkorra már teljesen kiépült kommunista diktatúra a többi szabadságjoghoz hasonlóan a sajtó- és szólásszabadságot is felszámolta, és ezzel zárta annak a lehetőségét, hogy a tanulmány körül nyilvános vita bontakozhasson ki, s a magyar *Historikerstreit* kibontakozására lehetőség nyíljon.

Bibó István börtönéveiről cellatársaitól és visszaemlékezéseiből sok mindent tudunk. Ám 1944-es embermentő tevékenységéhez egy fia által megörökített történet illik: „A börtönbeli történetet majdnem biztos, hogy apámtól hallottam, más aligha képzelhető el, de a beszélgetés körülményeire nem emlékszem. Lényege az, hogy zárkatársaival a zsidókérdésről esett szó, talán vitatkoztak is, és valamelyik azt mondta: »Pista bácsi, te biztos azért véded a zsidókat, mert te magad is az vagy«, és apám erre nem tiltakozással reagált, és nem is igyekezett felvilágosítani őket, hogy nem zsidó származású. Pár hét múlva aztán valahogy a családjukról és felmenőikről beszélgettek, és apám elmondta, hogy apai ágon ősei alföldi magyar kis- vagy középnemesek voltak, anyai ágon pedig sváb gazdálkodók. Végül az alábbihoz hasonló párbeszéd kerekedett a zárkatársakkal:

- De hát Pista bácsi, te zsidó származású vagy...
- Nem, ezt csak ti mondtátok a múltkor.

³⁵ Marót Károly levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1945. augusztus 5. *Holmi*, IX. évf. (1997) 4. sz. 540–541.

³⁶ Kőrösy Ferenc levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1948. december 12. *BIM* XI. 315–316.; Kőrösy Ferenc: *Egy asszimiláns zsidó cionizmusa*. Budapest, 1944.; *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Huszadik Század, 1949. 1. sz.; Dénes Béla levele Bibó Istvánnak, Budapest, 1949. január 14. In: *BIM* XI. 317–318. Vö. Dénes Béla: *Ávós világ Magyarországon. Egy cionista orvos emlékiratai*. Budapest, 2002.

- Na de hát te egyáltalán nem tiltakoztál!?

- Miért tiltakoztam volna? Nem szégyen zsidónak lenni...”³⁷

Fiának, ifjabb Bibó Istvánnak egy másik visszaemlékezése az embermentés most rekonstruált adatait jóval szélesebb horizontba emeli: „Édesapám, Bibó István hagyatékában szerepel egy levelezőlap, amelyet 1947 vagy 48 decemberében kapott: karácsonyi üdvözlés és köszönet »annak a több száz embernek a nevében, akiket megmentett« [...] Aláírása (*erre pontosan emlékszem*): »Pepita Gyula primás«. Feltehetően cigányzenész-primásról lehet csak szó, és így a megmentettek is valószínűleg cigányok voltak. A mentés körülményei-re a levél semmi támponttal nem szolgál; apámtól sem hallottam semmi ide kapcsolhatót.”³⁸

VIII.

Bibó István szabadulása (1963) és halála (1979) közötti időszakban több tanulmányt és egy könyvet írt. 1965 és 1974 között vetette papírra a nemzetközi államközösség válságát és orvosságait elemző könyvét.³⁹ Ennek egyik, leghosszabb esettanulmánya Izraelről és az arabokról szól. Az 1967-es hatnapos és az 1973-as Yom Kippur-i háború ismeretében fogalmazta meg helyzetelemzését, az izraeli és az arab nemzetté válási folyamatról szóló értelmezését és javaslatait. Esettanulmányának szövege magyarul jóval halála után jelent meg, más nyelven pedig máig publikálatlan maradt.⁴⁰ Kéziratai között Sámuel I. és II. könyvén, a Királyok I. könyvén és a Krónikák I. könyvén alapuló érdekes pszichológiai elemzést találunk Dávid király és hadvezére, Joáb viszonyáról.⁴¹ Tervezte, hogy átszerkeszti és kiadja *Négy tanulmány a zsidókérdésről* címmel 1948-as nagy esszéjét, de erre – ahogy tervei nagy részére – már nem került sor.⁴²

Visszaemlékezéseiben igen érdekes, személyes zsidó vonatkozású személyes emlékezősekre bukkanhatunk. Ezek közül kettőt idézek. Az első gyermekkori emlék felidézése volt, a második a Vészkorszak utáni tapasztalaté. Mindkettő sokat mond az emlékezőről és arról, amire emlékezett.

„Emlékszem, édesanyámtól nagyon korán megtanultam, hogy minden ember egyenlő, senkit sem szabad megvetni, úgyannyira, hogy körülbelül hat- vagy nyolcéves lehettem,

³⁷ Ifj. Bibó István írásbeli visszaemlékezése, Budapest, 2013. augusztus 3.

³⁸ Ifj. Bibó István írásbeli visszaemlékezése, Budapest, 2013. augusztus 3. „Ez az idézet nem biztos, hogy pontos – most emlékezetből írom; az MTA-nak 1980-ban leadott anyagban nem szerepel ez a lap – valószínűleg később került elő – itthon most nem tudom elővenni. [...] Pepita Gyula nevét a Google-ba beütve 2012 decemberében és most, 2013. augusztus 2-án is egyetlen említést találtam, a Zalai Közlöny 8. évfolyam, 254. szám Nagykanizsa, 1928. november 9., péntek, 4. oldalán egy apróhirdetést: Halászlé ma a *Centrálban*. Ma pénteken este halászlé turós csuszával 1 P 5 0 a Centrálban Szalay Pepita Gyula muzsikája mellett. Pepita Gyula tehát 1928-ban Nagykanizsán volt primás, illetve (cigány)zenész; a név ritkasága miatt aligha lehetett más a levélíró: (esetleg fia vagy unokaöccse?).”

³⁹ Bibó, István: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies. A Study of Self-Determination, Concord among the Major Powers and Political Arbitration*. Sussex, 1976., magyarul legutóbb: *BIM* VI. 17–249.

⁴⁰ Bibó István: Két területi és államalakulási vita: Ciprus és a Közel-Kelet. In: *BIM* VI. 250–401., 310–401. Vö. Kardos Gábor: Bibó István nemzetközi konfliktuselmélete. In: *Bibó 100*, 416–437. A ciprusi esettanulmány az *European Review* 2013. októberi számában megjelent: <https://journals.cambridge.org.erw>. A közel-keleti esettanulmány angol fordítása elkészült, kiadóra vár.

⁴¹ Nyomtatásban: *Joáb, vagy a kibírhatatlanná vált gyűlöletes hűség története*. 2000, (1996 december) 47–55.

⁴² Bibó István: Levél Londonba, Révai Andrásához, 1968. *BIM* IX. 358–379., 362–363.

amikor a bérházi kertben játszó játszópajtások között egy bizonyos Gézukát nagyon rendre intettem, amikor ő kijelentette, hogy addigi menyasszonyát, a nálánál két évvel fiatalabb Zsuzsikát nem fogja feleségül venni, mert az zsidó. [...] 1919 végén, a fehérterror idején antiszemita plakátokat tépdستم le az utcán, míg el nem kergettek. A húszas évek elején az iskolánk szomszédságában működő menekült pozsonyi egyetemen zsidóellenes tüntetések voltak, és én kiraktam a kapura egy cédulát, amire az volt írva, hogy éljenek a zsidók, mire megpofoztak. Visszatekintve, ma szokványos okokkal szinte meg sem tudom magyarázni az egészet. Otthon, családomban az üldözést, elnyomást, bántalmazást általában elítélték, de sem otthon, pláne tágabb, jellegzetesen köztisztviselői környezetemben nem volt olyan hangulat, hogy most rendes embereket üldöznek. Azt sem értem, mi volt akkor bennem a mozgatója annak a morális alapon veszélykeresésnek, mert fizikailag nem voltam erős, és a fizikai erőpróbákkal szemben kifejezetten gyávnak tudtam magam. A morális impulzus kétségtelenül édesanyámtól származik, de magát a veszélykeresést ő elszörnyedve utasította vissza, s az ilyen veszélyektől való tartózkodást éppen olyan gyermeki kötelességnek tekintette, mint a gázoló járművektől való óvakodást. Visszatérve a zsidókérdésre, mindig foglalkoztatott, hogy milyen az, hogy valaki zsidó. Valami izgalmas és érdekes dolognak tartottam, és ugyanakkor valami védeni való vagy sajnálni való állapotnak, és pedig emlékezetem szerint már az 1919-20-as évek előtt is.”⁴³

„Volt nekem egyszer egy beszélgetésem valakivel, akiről nem tudtam, hogy zsidó származású. Engem különböző álláspontjaim felől vallatott, és megkérdezte egyszer, hogy mi a véleményem a zsidókérdésről. Mondom, nézd, mielőtt elvi elmefuttatásokat folytatnék, előrebocsátok egy érzelmi adottságot, s kiindulásul a kérdésre egy egyszerű mondattal felelek: Én szeretem a zsidókat. Szeretem a humorukat, szeretem az elméjüket, szeretem az erkölcsi igényüket, nem beszélve a személyes kapcsolataimról. Az illető erre komolyan és hosszan kifejtette, hogy szerinte ez az álláspont lényegében antiszemitizmus. Mert, ugye, megkülönböztetem a zsidókat a nem zsidóktól, hiszen csak úgy lehet szeretni valakit, hogy megkülönböztetem a többi embertársamtól stb. Később tudtam meg ugyanazon a közösségen belül másoktól, hogy ő maga is zsidó származású, s ezt rettenetesen titkolja, és tíz testvére pusztult el 1944-ben. Ezt akkor ott két ember tudta, egyik zsidó volt, a másik nem, s mindketten nagymértékben bosszankodtak ekkora oktalanságon. De én rávettem őket, hogy velem együtt őrizték ezt a »titkot«, bár magát a magatartást én is oktalanságnak tartottam, mégis úgy éreztem, nincs jogunk az ő védekezés módját megzavarni.”⁴⁴

IX.

Bibó István 1937–1938-ban nem értett egyet az első zsidótörvénnyel, de etnoprotekcionista álláspontjával nem helyeselte az az elleni tiltakozást sem. 1944-ben az ellenállás érdekében a munkásosztály és a keresztény középosztály közötti békeajánlatot fogalmazott meg. A *Magyar Jogi Szemle* szerkesztőjeként nem fogadta el, hogy a jogi folyóirat főszerkesztője nem vonta le a konzekvenciáját annak, hogy a német megszállás és a deportálások felszámolták a magyar állam jogfolytonosságát. Mint igazságügy-minisztériumi tisztviselő hamis iratokat állított ki és ezzel többek életét megmentette. Nem annyit, mint azok, akik intézménybe rejthették el a hozzájuk fordulókat, mint Schlachta Margit és Sztéhlo Gábor. Annyit, amennyit magányosan megtehetett. 1944. október 16-án a nyilasok letartóztatták, átadták az SS-nek, ahonnan „további intézkedésig” kiengedték. Illegálisba vonult, s közben búj-

⁴³ BIM XII. 18., 68., 69.

⁴⁴ BIM XII. 137–138.

tatta Marót Károlyt. Mindezeket nem hozta nyilvánosságra, és nem tartotta elegendőnek akkor, amikor négy éves munka eredményeként megírta a *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után* című nagy tanulmányát. A források összegyűjtése és feldolgozása viszont azt mutatja, hogy 1944-es tevékenysége elismerésre méltó. Méltó a *Világ igaza* címre.

VÁRI LÁSZLÓ – ORBÁN RÓBERT – PÉTER LÁSZLÓ

A Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya*

A hazai történeti irodalomban általánosan elfogadott nézet szerint a magyarországi szabadkőművességet az 1900-as években az 1886-ban létrejött Magyarországi Symbolikus Nagypáholy felügyelte páholyok tagsága jelenti.¹ A jelen írásban Espersit János² naplója, valamint hazai és külföldi források alapján bemutatjuk egy másik nagypáholy létezését, működését, felsoroljuk azon tagjait, akikről értesültünk. Mivel a Reform Nagypáholy iratanyaga csak töredékesen és áttételesen maradt fenn, meglehetősen nagy tere maradt a hiányzó adatok kiegészítésének feltételezésekkel, s éppen ezért e tekintetben nagy óvatossággal kell eljárunk. A különböző, független források mozaikdarabkái azonban rendre beilleszkednek a fokozatosan kialakuló képbe, ami megerősíti eredményeinket.³

A szabadkőműves Espersit János

Espersit Jánosról – József Attila makói atyai jóbarátjáról és támogatójáról – 1955-ben megjelent életrajza óta tudjuk, hogy „1925-ös naplójában beszámol arról, hogy a Klauzál Gábor nevű szabadkőműves reform páholy főmestere.”⁴ Erre hivatkozva számos Espersittel foglalkozó írás megismétli ezt az állítást, de szerzőik nem gondolják végig ennek a következményeit.

Egy későbbi, a szegedi szabadkőművességről szóló tanulmány szerint Espersit János – naplója alapján – 1925 körül a főmestere volt a szegedi Klauzál Gábor reformpáholynak. Mint a tanulmány fogalmaz, „erről az illegális szabadkőműves mozgalomról közelebbit

* Köszönettel tartozunk Köntzey Lászlónak, akinek mindent megkérdőjelező attitűdje indította el ezt a kutatást.

¹ Lásd például L. Nagy Zsuzsa: *Szabadkőművesek*. Budapest, 1988.; Jászberényi József: *A magyarországi szabadkőművesség története*. Budapest, 2005.; Kiszely Gábor: *A szabadkőművesség*. Budapest, 1999.

² Makói ügyvéd, a Makói Újság szerkesztője, a 48-as függetlenségi párt helyi reprezentánsa. Az 1914-ben alakult Köztársasági Párt országos alelnöke volt, írásaiban élesen bírálta a világi és egyházi nagybirtokrendszert. Az őszirózsás forradalomban a Csanád Megyei Nemzeti Tanács elnöke lett. A képzőművészet és irodalom anyagi erején felüli mecénása volt, Juhász Gyula legjobb barátja, József Attila és a festőművész Vén Emil támogatója; számos művüket Espersit házában alkották meg. Lásd: Péter László: *Espersit János*. Budapest, 1955.

³ Néhány éve jelent meg Kodek, Günter K.: *Zwischen verboten und erlaubt: die Chronik der Freimaurerei in der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1867-1918) und der I. Republik Österreich (1918-1938)*. Wien, 2009. kötete, amelyben a szerző korabeli szabadkőműves források alapján megemlíti a Reform Nagypáholyt és egyes páholyait.

⁴ Péter: *Espersit János*, 41.

nem tudunk. Csongor Győző szerint az Árpád és a Szeged tagjai »zugpáholynak« tekintették. A Szegedi Hírlap 1929. augusztus 22-i száma még egy hasonlóan ismeretlen páholyt említ Amicitia névvel.⁵

A Szegedi Hírlapban 1929 augusztusában megjelent két „leleplező” cikkből a két páholynev és Espersit János említése tűnik értékelhetőnek.⁶

Espersittel sokat foglalkozik a Makó története 1920-tól 1944-ig című munka, amely közli a makói József Attila Múzeum tulajdonában levő fényképet Espersit Jánosról szabadkőműves főmesteri öltözetben.⁷

A fenti források voltak kutatásunk kiinduló pontjai. Feltűnt ugyanis két furcsaság: 1) a fenti idézet szerint Espersit azt írta naplójában, hogy 1925-ben főmestere volt a Klauzál Gábor páholynak, pedig 1920-ban Dömötör Mihály belügyminiszter rendeletével betiltották Magyarországon a szabadkőművességet. 2) Espersit János nem szerepelt sem a Szimbolikus Nagypáholy taglistáin, sem az ennek páholyaival foglalkozó tanulmányokban.

Hogyan működhetett 1925-ben egy szabadkőműves páholy? Részben válasz lehet, hogy az Árpád és a Szeged páholyok tagjai a Klauzál páholyt „zugpáholy”-nak tekintették, azaz olyannak, amelyik nem tartozik valamely legális nagypáholy fennhatósága alá. Ezt a vélelmet nyilván még a betiltás előtt fogalmazták meg.

Espersit naplójának⁸ első néhány lapjára a Klauzál páholy működésével kapcsolatosan több levél is található beragasztva, s Espersit gyakran foglalkozott naplójegyzeteiben a páholy ügyeivel. Ezekből megismerjük számos páholytag nevét, valamint az is kiderül, hogy a Klauzál páholy egy nagypáholy kötelékébe tartozott, amelynek más páholyai is működtek Magyarországon, és azt is sejteni lehet, hogy egy külföldi szabadkőműves rendszer hazai képviselője volt.

A naplóban kétszer is szó esik arról, hogy Espersit az F.Z.A.S. nagypáholy alaptörvényeit fordította magyarra. Az F.Z.A.S. rövidítés a *Freimaurerbundes Zur Aufgehenden Sonne* (Szabadkőműves szövetség a felkelő naphoz) németországi megreformált szabadkőműves nagypáholyt jelenti.

A naplóból kiderül, hogy Espersit János főmester és Jónás Ernő⁹ I. felügyelő 1925. november 14–15-én Szombathelyen részt vett nagypáholyuk szövetségtanácsának ülésén. A szálak tehát Szombathelyre vezettek. Előkerült a Szombathelyi Újság szabadkőművességet „le-

⁵ Péter László: *A szabadkőművesség Szegeden*. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1980/81-1. Szeged, 1981. 263–284.

⁶ *Szabálytalan szabadkőműves páholy működik Szegeden*. Szegedi Hírlap, 2. évf. 1929. augusztus 19. 3.; *Riadalom a „Klauzál Gábor” és az „Amicitia” szabadkőműves páholyok berkeiben a Szegedi Hírlap leleplezései miatt*. Szegedi Hírlap, 1929. augusztus 26. 3.

⁷ Tóth Ferenc (szerk.): *Makó története 1920-tól 1944-ig*. Makó, 2004. 611.

⁸ *Espersit János naplója, 1925–26*. Petőfi Irodalmi Múzeum (a továbbiakban: PIM) kéziratára, V. 3993/47.

⁹ Címfestőként működött az 1920-as években. Lásd: *Szeged színház történetének forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban: 1920–1950*. Budapest, 1990. 95. [<http://bpfe.eclap.eu/eclap/axmedis/5/519/00000-51922d14-c44c-4850-ab23-3c1224ed5cb9/3/~saved-on-db-51922d14-c44c-4850-ab23-3c1224ed5cb9.pdf> (letöltés: 2013. szeptember 15.)] Aktív tagja volt a szegedi ipartestületnek. Lásd: Hilf László: *A szegedi iparosság története*. Szeged, 1929. [http://regi.sk-szeged.hu/dokumentumtar/cat_view/67-hilf-laszlo-a-szegedi-iparosság-toertenete.html (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

leplező” 1913. évi cikksorozata is.¹⁰ A Reform Nagypáholy megalakulásával kapcsolatos adataink jelentős része ebből származik. A névtelenül megjelent cikkek részben a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy keretei között működő Ébredés páholyról szólnak, de a számunkra igazán érdekes írások egy másik, eddig ismeretlen nagypáhollyal és a *védelme alatt dolgozó* (hozzá tartozó) szombathelyi páhollyal foglalkoznak.¹¹

A Szombathelyi Újság¹² ismeretlen cikkírója bőven idéz a szombathelyi „másik” páholy belső anyagaiból, sajnos pontos forrásmegjelölés nélkül, de ezeket ifjabb Zimmermann Károly¹³ tollából származónak tünteti fel. Ezeket stílusuk és adataik alapján hitelesnek fogadhatjuk el, már csak azért is, mert független források (az Espersit-napló, korabeli szabadkőműves újsághírek, F.Z.A.S. belső anyagok) számos részletét megerősítik.

Egy alternatív szabadkőműves páholy alapítása Szombathelyen

Zimmermann beszámolója szerint 1910. március 14-én Szombathelyen öt szabadkőműves alapította meg a Horváth Boldizsár¹⁴ az „Igazsághoz” szabadkőműves páholyt.¹⁵ Ezzel egybevághat az az Espersit naplójegyzetében szereplő kijelentés, mely szerint 1925-ben volt a Horváth Boldizsár páholy jubiláris *munkája* (összejövetele).¹⁶ Ahogy Zimmermann kissé patetikusan írta, az alapítókat a körző hozta össze. Ebből arra következtethetünk, hogy (Zimmermann Károlyról már korábban is tudtuk¹⁷) építésszek voltak. A páholy alapszabályait 1910. december 22. dátummal nyújtották be a Belügyminisztériumhoz, ahol 1911. ja-

¹⁰ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*. Szombathelyi Újság, 19. évf. (1913) július 6., 5.; július 13., 5–6.; július 20., 4–5.; július 27., 4–5.; augusztus 3., 5–6.; augusztus 10., 4–5.; augusztus 17., 6.; augusztus 24., 4–5.; augusztus 31., 5.

¹¹ Varga Eleonóra szombathelyi levéltáros, muzeológus egy híradás szerint 2001. április 26-án a Vas Megyei Levéltári Nap során egy előadásában megemlítette a második szombathelyi páholy létezését, de mivel ez nem jelent meg írásban, a részletekről nem szerezhettünk tudomást. „Varga Nóra (Szombathely) a szombathelyi „Ébredés” szabadkőműves páholy 1902 és 1920 közötti tevékenységéről és tagságáról beszélt. [...] Befejezésül a másik szombathelyi páholy, az „Igazsághoz” létrehozásáról és az „Ébredés”-sel való kapcsolatáról szólt.” [http://www.natarch.hu/szemle/20014/kalocsai.htm (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

¹² „Bár kétségtelen, hogy az előző hetilap [Szombathelyi Újság] fejlécén a politikai lap elnevezés szerepelt, de senki előtt nem volt titok a szerkesztőség vállalt - katolikus néppárti - politikai értékrendje. [...] Ahol a jobboldali radikális mozgalom klerikális felekezeti kötöttségű irányzatokból nőtt ki, ott a szabadkőművesség mindenütt a kiemelt jelentőségű politikai ellenfelek közé számított.” Bakó Béla: *Nemzetféltség, kereszténység, antiszemitizmus*. Vasi Honismereti és Helytörténeti Közlemények, 36. évf. (2007) 1. sz. 62–71.

¹³ Építészmérnök, a Volksfreund szerkesztője, tagja a Nótisztviselők Szombathelyi Egyesületének. Lásd: *Decemberi összejövetelek*. A nő és a társadalom, II. évf. (1908) 12. sz. 205. [http://mtdportal.extra.hu/NET/1908/1908_12.pdf (letöltés: 2013. szeptember 15.)] Alapító tagja és vezetője a Szombathelyi Kereskedelmi körnek. Lásd: A szombathelyi Kereskedelmi Kör alapszabályai, Szombathely, 1910. MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083. 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely).

¹⁴ Horváth Boldizsár (1822–1898), Szombathely neves szülötte, ügyvéd, jogtudós, Deák-párti politikus, a második Andrássy-kormány igazságügy-minisztere, író, költő, az MTA tagja.

¹⁵ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 6., 5. Furcsa, hogy Zimmermann öt páholyalapítóról írt, pedig a szabadkőműves hagyományok szerint ehhez hét mesterre van szükség.

¹⁶ *Espersit János naplója*, 1925–26. 1925. nov. 15.

¹⁷ Ifjabb Zimmermann Károly építészmérnök volt, irodáját „földmérés, épülettervezés, gépészet és elektrotechnika” kulcsszavakkal reklámozta. Fehér Károly (szerk.): *Szombathely, 1777–1927. Jubiláris emlékalbum*. Hasonmás kiadás. Szombathely, 1997. LXIX.

nuár hó 13-án fogadták el, és 1866/1911/V-b. számon került nyilvántartásba.¹⁸ Zimmermann gyakran említi ennek 16. §-át, amelynek értelmében belügyminiszteri engedéllyel alapíthatnak páholyokat az egész országban. Ez azért fontos, mert így más páholyok létrehozásához már nem kellett újra végigjárni az engedélyezési procedúrát.

A páholyt a szabadkőművesség megreformálása végett hozták létre: „...a viszonyok a régi táborban olybá fajultak, hogy az újabb, egészségesebb, az egyéni érdekek előretolásától jobban ment irány megteremtése okvetlenül szükségessé vált.”¹⁹ Ez arra utalhatna, hogy a *szimbolikusok* közül kivált *testvérek* alakították, de mivel Zimmermann és a néhány ismert tag nem szerepel a Palatinus-listában,²⁰ ez a feltevés valószínűleg nem igazolható. Az viszont megállapítható az Országos Levéltár szabadkőműves levéltárában talált iratok alapján, hogy az Ébredés és Horváth Boldizsár páholyok tagjai között éles ellentétek feszültek.²¹

A Reform nagypáholy megalakulása

A szabadkőművesség hagyományai szerint önállóan nem létezhet páholy, be kell tagozódnia valamely nagypáholy szervezetébe. Zimmermann beszámolója szerint egy nemzetközi szabadkőműves szervezet, az AMI (*l'Association maçonnique internationale*/Nemzetközi Szabadkőműves Szövetség) kancellárja, Édouard Quartier-la-Tente (a svájci Alpina nagypáholy nagymestere) egyengette a szombathelyi páholy útját az F.Z.A.S. felé.²² Az 1900-as években számos reformtörekvés támadt a szabadkőműves szervezetekben, s ezek egy része rituális és szervezeti elkülönüléshez is vezetett. Európában ezért a szabadkőműves egységtörekvések megvalósítására szabadkőműves központokat hoztak létre, s ezek egyike volt az AMI. Az UGLE (*United Grand Lodge of England*/Angol Egyesült Nagypáholy) csak 1929-ben adta ki regularitási alapelveit,²³ amely lezárta a különböző rendszerek közötti közeledés lehetőségét.

Az F.Z.A.S. 1907-ben alakult Nürnbergben, és a hagyományos szabadkőműves elvek és tevékenységek reformálását tűzte ki céljául. Filozófiailag a monizmus talaján állt, a páholy munkákban, rituálékban bizonyos egyszerűsítéseket vezetett be. Gyakran liberálisként és a német Nagyoriens elődjeként említik. Németországon kívül Svájcban és az Osztrák–Magyar Monarchiában, illetve később utódállamaiban – Ausztriában, Csehszlovákiában, Magyarországon – működtek páholyai. 1923-ban 80 páholyban mintegy 3000 tagja dolgozott. A németországi *reguláris* (angolszász irányzatú) nagypáholyok a reformok miatt nem ismerték el szabadkőművesnek. Hitler Németországában csak az F.Z.A.S és egy másik ki-

¹⁸ Horváth Boldizsár az „Igazság”-hoz címzett szabadkőműves páholy alapszabályai, MOL Vegyes iratok gyűjteménye P 1134. 2. doboz 1 No. 17. 141. tétel. Az Alapszabály „bemutatói záradékkal” való ellátásáról szóló hír hivatalos közleményként megjelent. Belügyi Közlöny, 1910. február 19. (1911) 8. sz. 51.

¹⁹ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913 július 6., 5.

²⁰ Palatinus József: *A szabadkőművesség bűnei II.: A magyarországi szabadkőműves páholyok tagjainak névsora 1868-tól 1920-ig*. Budapest, 1939.

²¹ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy P 1083 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely).

²² *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*. 1913. július 13., 5-6.

²³ Basic Principles for Grand Lodge Recognition. [http://tsmr.org/1929-ugle-basic-principles.html (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

sebb szabadkőműves szervezet állt ellen a náciknak, a reguláris nagypáholyok behódoltak – ám ezzel betiltásukat csak késleltették.²⁴

A szombathelyi páholy és az F.Z.A.S. egymásra találását segítette Tuszkai Ödön²⁵ neves szülész-nőgyógyász gyermekorvos is, akit Zimmermann a német nagypáholy „legrégebbi magyarországi testvérének”²⁶ nevezett. Így „a Freimarerbund zur Aufgehenden Sonne 1912. márc. végén egy országra szóló szabadságlevelet küldött Szombathelyre s az Igazság, a Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya a Horváth Boldizsár páholy alapbányáinak 16. §. alapján külsőleg is installálható volt.”²⁷

A pátens megszerzése után buzgó szervező munkába kezdtek, s hamarosan megalapították Budapesten a Renaissance páholyt és Szegeden a Klauzál Gábor²⁸ páholyt. Espersit naplójában a szombathelyi páholyt a szegedi anyapáholyaként említi.²⁹ A szombathelyi és a szegedi páholy létrejöttéről a Die Bauhütte szabadkőműves orgánus 1913. augusztus 16-i számában számolt be: „...in Steinamanger und Szegedin (Ungarn) zwei Logen errichtet worden.”³⁰ Alapítottak egy bécsi illetőségű páholyt is *Gerechtigkeit* (Igazság) néven, amely határpáholyként magyar területen – feltehetőleg Szombathelyen működött.

E páholyok létszáma 1913-ban Zimmermann beszámolója szerint összesen 63 fő, ebből 16-an a Horváth Boldizsár, 9-en a Renaissance, 26-an a Klauzál Gábor és 12-en a Gerechtigkeits páholy tagjai voltak.³¹

A Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholyának alakuló nagygyűlését 1912. május 6-án tartották, feltehetőleg a hazai páholyok *de facto* megalakulása után, hiszen nagypáholy alakításához a szabadkőműves szokások szerint három páholy szükséges. Ezeket a páholyokat *de jure* 1912/13 telén iktatták be.³²

Betagozódási kísérletek a szimbolikus nagypáholyba

Ha jobban megvizsgáljuk az időrendet, nagy hiátust találunk a tevékenységükben. Zimmermann beszámolójából nem derül ki, hogy a Horváth Boldizsár páholy 1910. márciusi megalapítása és az F.Z.A.S. pátensének megszerzése között eltelt két évben mivel foglalkoztak. Erre az időszakra vonatkozóan az Országos Levéltárban őrzött szabadkőműves iratok között találunk adatokat. 1910 decemberében a szombathelyi szimbolikus páholy és nagypáholy megpróbálta az egyesületek lajstroma alapján ellenőrizni egy új páholy alakulásáról

²⁴ Melzer, Ralf: *In the eye of a hurricane: German Freemasonry in the Weimar Republic and the Third Reich*. Totalitarian Movements and Political Religions, vol. 4. (2003) no. 2. 211. [http://204.3.136.66/web/heredom-files/volume10/melzer.pdf (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

²⁵ Szülész-nőgyógyász, gyermekorvos. 1902-től nyaranta Marienbadban fürdőorvos. A nőgyógyászatra, az ifjúság testnevelésére és nemi felvilágosítására, a társadalmi egészségügyre vonatkozó számos tanulmánya magyar, német, francia és angol szakfolyóiratokban jelent meg. Szenvedélyes harcot indított az akkortájt divatba jött áltudomány, az okkultizmus ellen. Lásd: Tuszkai Ödön (1863 - ?). In: Emed, Alexander: *Zsidó származású magyar orvosok*. Budapest, 2011. [http://ezredveg.vasaros.com/html/2004_08_09/0408-94.html (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

²⁶ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 13., 5–6.

²⁷ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 13., 5–6.

²⁸ Klauzál Gábor (1804–1866), reformkori politikus, 1848-as miniszter, később Szeged Deák-párti képviselője.

²⁹ *Espersit János naplója*, 1925–26. 1925. november 15.

³⁰ Die Bauhütte Organ für die Gesamt-Interessen der Freimaurerei, Jg. 56. (16. August 1913.) no. 33. 263. [http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/plain-content?id=145748 (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

³¹ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 27., 4–5.

³² *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 13., 5–6.

szóló kósa híreket.³³ Az 1911. május elsején felvett építészeti rajz [jegyzőkönyv] szerint „Janovich főm.[főmester] tv.:[testvér] beszámol Bókay³⁴ nagymester tv.:[testvér] páholyvizsgálatáról és a Horváth Boldizsár egyesülettel folytatott megbeszéléséről, mely szerint a nevezett egyesület tagjai figyelmeztettek, hogy jelenlegi egyesületi kereteik között szkv.:eknek [szabadkőműveseknek] nem tekinthetők, és ha szkv.: [szabadkőműves] szövetségbe felvétetni akarnak az előírt formák között akár az Ébredés akár kivételesen más □-nál [páholynál] felvételük iránt a lépéseket megtehetik.” Ugyanezen a páholy munkán tiszta és világos golyózással (egyhangú szavazással) döntöttek dr. Lenk Imre felvételéről.³⁵ Lenk Imre ügyvédjelölt a Horváth Boldizsár páholyt elhagyva kérte felvételét az Ébredés páholyba. Érdemes megjegyezni, hogy ő maga nem szólt erről a körülményről felvételi kérelmében,³⁶ és a felvétellel kapcsolatos iratok is csak érintőlegesen említették ezt.³⁷ Az Ébredés páholy május közepén szerzett tudomást a soproni Széchenyi páholytól, hogy a Horváth Boldizsár *egylet* több tagja hozzájuk kérte felvételét. Ezt megakadályozandó azonnal küldöttség utazott Sopronba.³⁸ Május végén az Ébredés páholy vezetői felháborodott hangú levelet küldtek Bókay Árpád nagymesternek, amelyben tiltakoztak az ellen, hogy a Horváth Boldizsár páholy betagozódhasson a Symbolikus Nagypáholyba.³⁹ Soproni megbeszéléseik alapján kiderült ugyanis, hogy a nagypáholy és Zimmermannék megállapodása alapján Sopronban hét főt felvennének a Horváth Boldizsár *egylet*ből, s őket még aznap második majd harmadik (mester) fokra emelnének – amire páholyalapítás céljából lehetőség van –, majd ez a hét mester, most már a Symbolikus Nagypáholy tagjaként, újra megalapíthatná – most már szabályosan – a Horváth Boldizsár páholyt. Az Ébredés páholy levelében szinte hisztérikusan reagált erre, említve Zimmermannék támadásait a páholy ellen, kilátásba helyezve a páholy megszűnését, és számon kérve Bókay nagymester ígéretét, amelyben nemrég szombathelyi látogatásakor kijelentette, hogy *a város keletén* [a városban] csak egy páholy működhet. A nagymesterhez küldött írásukhoz mellékelték Zimmermann és Bakonyi⁴⁰ főtitkár levelezésének másolatát, amelyet a soproniaktól kaptak meg. Ebben Zimmermann tiltakozott egy tagjuk, dr. Lenk Imre Ébredésbe való átcsábítása ellen, amire válaszában Bakonyi elnézést kért, és elmagyarázta a Symbolikus Nagypáholyba való átlépés olyan módját (Sopronban), amellyel a szombathelyi páholyt kikerülhetik.⁴¹

A küzdelem az Ébredés páholy győzelmével ért véget: sikerült megakadályoznia a Horváth Boldizsár második szombathelyi reguláris páholyá váló átalakulását. A páholy 1912-es

³³ Két levél, MOL Ébredés Páholy P 1116. 1. doboz 6. tétel Levelek, fogalmazványok, kérvények stb.

³⁴ Bókay Árpád (1856–1919) a neves orvosprofesszor, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagymestere (vezetője) volt 1909–1919 között.

³⁵ Jegyzőkönyv, MOL Ébredés Páholy P 1116. 2. kötet 2. Jegyzőkönyvek, 1911. május 1.

³⁶ Lenk Imre felvételi kérelme. MOL Ébredés Páholy P 1116 5. doboz 7. tétel Tagok felvételi iratai (A–R).

³⁷ „...oly társaságba keveredett, ami rája nézve előnyösnek egyáltalán nem volt mondható. Eme társaság révén került be az úgynevezett Horváth Boldizsár páholyba, a honnan azonban – dicséretére legyen mondva – még idejekorán kilépett, és ezzel egyidejűleg szakított előbbeni társaságával.” MOL Ébredés Páholy P 1116 5. doboz 7. tétel Tagok felvételi iratai (A–R), Paulovits Ágoston kutatói jelentése Lenk Imréről.

³⁸ Jegyzőkönyv, MOL Ébredés Páholy P 1116. 2. kötet 2. Jegyzőkönyvek, 1911. május 15.

³⁹ Jegyzőkönyv, MOL Ébredés Páholy P 1116. 2. kötet 2. Jegyzőkönyvek, 1911. május 21.

⁴⁰ Bakonyi Kálmán (1859–1942) jogász, kúriai bíró, a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nagytisztikarának befolyásos tagja.

⁴¹ Három levél, MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083. 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely).

beszámolója meglegedetten rögzíti, hogy „Páholyunk bölcs vezetésének sikerült az új alakulás mérgét elvenni, az egyesület néhány hasznos tagját szövetségünknek megnyertük, és egyuttal megvédelmeztük szentélyünk kapuit a hangos szóval és itt ott terrorista eszközökkel dörömbölő méltatlanok ellen.”⁴²

A Symbolikus Nagypáholy 1911. június 21-i Szövetségstanácsi jegyzőkönyve szerint Bókay nagymester egy kérdésre válaszolva kijelentette, hogy a Szombathelyi *keletén* alakult új páholyt nem lehet beolvasztani, mert nem *törvényes*,⁴³ viszont egyes tagjait az Ébredés hajlandó felvenni.⁴⁴

Érdekes párhuzam, hogy a fenti eseményekkel szinte egyidőben Szegeden az Árpád páholyból kivált szabadkőműveseknek második reguláris páholyként sikerült megalakítaniuk a Szeged páholyt – annak ellenére, hogy az Árpád páholy az Ébredéshez hasonlóan tiltakozott, és igyekezett minden rendelkezésére álló eszközzel meggátolni az új páholy létrejöttét. A nagypáholy mindkét esetben támogatta az új alakulat létrejöttét, hiszen a szervezet egésze szempontjából a gyarapodás, növekedés az elsőrendű érdek. Az új páholyok befogadásának szombathelyi kudarca és szegedi sikere valószínűleg azzal a különbséggel magyarázható, hogy míg Szombathelyen kívülről jelentkezett egy konkurens páholyalakulat, addig Szegeden régi szabadkőműves testvérek kezdeményezéséről volt szó.⁴⁵

Zimmermann, pontosabban akkor már Tuszka nagymester, tett még egy kísérletet arra, hogy a Reform Nagypáholy betagozódhasson a Symbolikus Nagypáholyba. A levéltárban megtalálható egy az átvétel előkészítéséről szóló (feltehetőleg Tuszkaéknak küldött) levél – sajnos dátum nélküli – fogalmazványa, amelyben bekérlik az MSzRN kiadványait és taglistáját.⁴⁶ A tagok névsora egyelőre nem került elő, előkerült azonban a Reform nagypáholy alkotmánya, az elsőfokú (inasavató) rituálé,⁴⁷ mind a három fok kátéja és két támogatott profán egyesület (a Szombathelyi Kereskedelmi Kör és a Sanitas Ambulatorium Egylet) alapszabálya. A Reform Nagypáholy további különállása mutatja Tuszkaék kísérletének kudarcát, a pontos okokról egyelőre nincsenek információink. Talán ezzel kapcsolatos, hogy a Symbolikus Nagypáholy 1913. december 13-i Szövetségstanácsi jegyzőkönyvében szó esik a Reform nagypáholyról, amely „alakulás a szombathelyi Horváth Boldizsár nevű zugpáholyból indult ki. [...] A Szövetségtanács a Nagymester t.[testvér] felszólalása értelmében kíváncsúnak jelezte, hogy a zugpáholyba került alkalmas elemeket magunkhoz vonjuk.”⁴⁸

⁴² MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083. 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely) 1912. január.

⁴³ Szabadkőműves szóhasználatnál *törvényes* egy páholy, ha egy szabadkőművesnek elismert főhatóság befogadja. Az F.Z.A.S.-t a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy nem ismerte el szabadkőművesnek.

⁴⁴ Szövetségstanácsi jegyzőkönyvek 1911, MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083 28. kötet 3. Ülésjegyzőkönyvek 18. old. (1911. VI. 21.)

⁴⁵ Közrejárhatott az Ébredés győzelmében az is, hogy volt főmesterük, Ernusz József helyettes nagymesterként páholya érdekében vetette latba befolyását.

⁴⁶ Levél, MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083. 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely).

⁴⁷ Ennek a példánynak a hátán ceruzával írva a következő szöveg szerepel: „I f szertartás és káték. (A Kőhegyi kátéhez hasonló I f káté mint történeti magyarázat, de jelenleg ezt nem használjuk, csak a saját kétéinkat magyarázatot ezekhez az illető fokba való felvételkor adunk.) Tuszkaé.”

⁴⁸ Szövetségstanácsi jegyzőkönyvek 1913, MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083 30. kötet 3. Ülésjegyzőkönyvek 24. old. 1913. december 13.

A Reform nagypáholy szervezete

A Reform nagypáholy alkotmányát három alapító páholy (a szombathelyi Horváth Boldizsár, a budapesti Renaissance és a szegedi Klauzál Gábor páholy) nevében készítették. Egy nyolc paragrafusból álló fogalmazványát az OSZK kisnyomtatványtárában őrzik.⁴⁹ A végleges változatot 1913. június 18. dátummal adták be a Belügyminisztériumnak, s 102526-1913/V-a számon került elfogadásra.⁵⁰ A végső formájában 11 paragrafust tartalmazó alkotmány szerkezetileg hasonlít a szimbolikusokéra, kiegészítve a szabad gondolatra való hivatkozással. A nagypáholy székhelye Budapest, vezetője a három évre választott *nagymester*, elérhető a *nagytitkár* címén.⁵¹

Az F.Z.A.S. addigi történetét ismertető, 1927-ben megjelent kiadványból⁵² kiderül, hogy az első nagymester Zimmermann Károly, a helyettes nagymester dr. Wurmfeld Zoltán⁵³, a nagytitkár dr. Körösi Aladár⁵⁴ lett.

A nagypáholy létrehozásához legalább három páholy kell, a harmadikat, a budapesti Renaissance páholyt valószínűleg a fővárosban lakó Tuszka Ödön hozta létre. Erre utal az a besúgó-i jelentés, amely szerint: „E páholy szervezési munkálatait 1925-től kezdve dr. Tuszka Ödön főorvos végezte. [...] Tuszkayn kívül az új páholy alapításában Ágoston Manó, a kispesti Textilipar R.T. vezérigazgatójának is jelentékeny szerepe volt.”⁵⁵ A Renaissance páholy tagjaiként Ágoston Manót⁵⁶ és a textiles gyáripárosokat egy másik belügyminisztériumi jelentés is megemlíti,⁵⁷ bár ezeknek túlzott hitelt nem adhatunk, hiszen egyébként meglehetősen tájékozatlanságról árulkodnak – az elsőben 1925, a másodikban 1935 szerepel a megalakulás dátumaként.⁵⁸ Az F.Z.A.S. története szerint 1913. május 19-én

⁴⁹ Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK) Kny.D 6.346

⁵⁰ Belügyi Közlöny, 1913. július 27. 33. sz. 400.

⁵¹ A Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya, MOL Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy P 1083. 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely).

⁵² Mart, Friedrich: »Erkenne Dich selbst«, 20 Jahre »F.Z.A.S.«, 1907–1927. Dresden, 1927. 34.

⁵³ Szombathelyi orvos. Lásd: GENi, Powerful Genealogy Tools, [http://www.geni.com/people/Zolt%C3%A1n-Wurmfeld/6000000016313195991. Korábban hajóorvos, aki úttörője volt hazánkban a Röntgen-technológia – akkori nevén X-sugarak – használatának. Lásd: Zsebők Zoltán: *The evolution of radiology in Hungary*. Orvostörténeti Közlemények, 51-53. évf. (1969) 162. [http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk-05/pdf/4.18/1969_051_053_zsebok_zoltan_evolution_radiology.pdf (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁵⁴ Szombathelyi ügyvéd, a Nótisztviselők Szombathelyi Egyesületének választmányi tagja, küldöttként dolgozott a N. O. E. (Nótisztviselők Országos Egyesülete) és a Feministák Egyesületének belső munkájában. Lásd: *Decemberi összejövetelek*. A nő és a társadalom, II. évf. (1908) 12. sz. 205. [http://mtdportal.extra.hu/NET/1908/1908_12.pdf (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁵⁵ Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Iratok a magyarországi szabadkőművesség történetéhez, 1918–1950*. Budapest, 2001. 120.; eredetileg MOL Vegyes iratok gyűjteménye P 1134 1. doboz 1 No. 16. Szabadkőműves páholyok története a feloszlás utáni illegális működésről.

⁵⁶ Ágoston Manót 1913-ban felvették a budapesti Könyves Kálmán páholyba. Lásd: Palatinus: *A szabadkőművesség bűnei*. II. i. m.; Elképzelhető, hogy Tuszka csábította át a Renaissance páholyba.

⁵⁷ MOL Rezervált iratok K 149, 1938-7-2805. 345.

⁵⁸ Valószínűleg ezt a két besúgó-i jelentést használta Palatinus József: *Szabadkőművesek Magyarországon*. (Budapest, 1944.) című művében, hiszen a 246. oldalon 1936-ot, a 249. oldalon pedig 1925-öt adja meg a Renaissance páholy alapítási dátumaként, ráadásul a neveket is eltévesztve Ágoston Emilt és Tuszka Ödönt jelöli meg alapítókként.

Nagypáholynapot tartott a Reform nagypáholy *Budapest keletén*, tehát ekkor már működött a Renaissance páholy.⁵⁹

A Klauzál Gábor páholyt feltehetően Kormányos Benő⁶⁰, a jónevű és gazdag szegedi ügyvéd szervezte meg. A levéltári iratok között megtaláltunk egy levelet, amelyet a szegedi Árpád páholy titkára írt 1912 szeptemberében az Ébredés páholyinak. Ebben afelől érdeklődött, hogy a szombathelyi Horváth Boldizsár páholy valóban foglalkozik-e Kormányos felvételével, egyszersmind óva intette a szombathelyieket ettől a lépéstől, mert szerinte az ügyvéd nem való szabadkőművesnek.⁶¹ Ez a negatív vélemény azért alakulhatott ki, mert 1909-ben Kormányos Benő arra hivatkozva próbált bejutni az Árpád páholy *munkáira* [összejöveteleire], hogy őt Párizsban felvették szabadkőművesnek, azonban erre nézve semmilyen dokumentumot nem mutatott be. Az Árpád páholy kérdésére válaszolva a Symbolikus Nagypáholy határozottan kijelentette, hogy nem tudnak felvételéről, s „Kormányos semmiféle szabadkőműves összejövetelre nem bocsájtható”.⁶² A Symbolikus Nagypáholy 1913. február 17-i Szövetségstanácsi jegyzőkönyve szerint: „Egy belügyminisztériumilag jóváhagyott alapszabállyal működő zúgpáholy annak idején a Nagypáholynál jelentkeztet profán szándékáról tudomást szerezvén, nagyobb összeg kikötése mellett hajlandó volt őt felvenni.”⁶³ Itt a zúgpáholy nyilván a Horváth Boldizsár páholyra utal, a profán pedig Kormányos lehet, aki mint befolyásos és vagyonos ügyvéd szombathelyi felvétele után megszervezhette a szegedi reform páholyt, amelynek feltehetőleg főmestere lett. Fia, Kormányos István⁶⁴ egy 1974-es interjúban úgy emlékezett vissza, hogy Szegeden kétféle szabadkőművesség volt, az egyiket 1920-ban betiltották, de a másikat, „ezeknek a nagymestere volt itt Szegeden az apám, ez egy másfajta volt, ezeknek megengedték a működést jótékony asztaltársaság formájában”.⁶⁵ Kormányos Benő talán tényleg volt nagymester is, bár fia visszaemlékezésében kapitális tévedések vannak a szabadkőművességgel kapcsolatban, s az 1960–1970-es években a volt szegedi szabadkőművesekről adott ügynöki jelentéseiben is

⁵⁹ „Am 19. Mai 1913 fand der Großlogentag der Reform-Großloge der Frmr. von Ungarn, Landesgroßloge im F.Z.A.S., statt, von dem der Or. Budapest. In: Mart: »Erkenne Dich selbst«, 36.

⁶⁰ Vagyonos szegedi ügyvéd, évtizedeken keresztül dolgozott a városi törvényhatósági bizottságban, szószátyárságáról és szabadkőművességéről volt közismert. Lásd: Péter László: *Álneven költő, fedőnéven titkos ügynök*. In: uő: 14 írás József Attiláról. Szeged, 2005. [http://mno.hu/migr/alneven-kolto-fedoneven-titikos-ugynok-568341 (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁶¹ Az Árpád páholy levele Szombathelyre. MOL Ébredés Páholy P 1116. 1. doboz 6. tétel. Levelek, fogalmazványok, kérvények stb.

⁶² Az Árpád páholy levele és a Nagypáholy válasza. MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083 72. doboz 38/VII Árpád (Szeged).

⁶³ Szövetségstanácsi jegyzőkönyvek 1913. MOL Magyarországi Symbolikus Nagypáholy P 1083 30. kötet 3. Ülésjegyzőkönyvek. 6. old. 1913. február 17.; A jegyzőkönyv e részletét közli minden kommentár nélkül: Takács János (szerk.): *A Világosság fiai. Szemelvények a 135 éves szegedi szabadkőművesség történetéből 1870–2005*. Szeged, 2005. 139.

⁶⁴ Dr. Kormányos István (1903–1978) ügyvéd, József Attila egykori barátja, ő maga is verselgetett. Visszaemlékezései értékes források a korabeli szegedi irodalmi életéről. Az 1960–1970-es években ügynöki jelentéseket adott az akkori, szabadkőművesek elleni szegedi nyomozások során. Lásd: Berényi Zsuzsanna Ágnes: *Szeged szürke eminenciása*. Budapest, 2003. Ennek kritikájáról: *A szövődmény természetrajza*. Tekintet, 26. évf. (2004) 12. sz. [http://www.terasz.hu/tekintet/index.php?id=tekintet&page=cikk&cikk_id=6863 (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁶⁵ Kormányos István beszél – M. Pásztor József és Tverdota György kérdezi. A Petőfi Irodalmi Múzeum részére, 1974. március 22. PIM Digitális archívum: OR0655/1 = CD1734/1 leltári számú hangdokumentum.

rendre összekeverte a *főmestert*⁶⁶ (páholy vezetője) a *nagymesterrel* (nagypáholy vezetője). A Szeged páholy 1913. november 14-i jegyzőkönyvében⁶⁷ az szerepel, hogy Kormányos Benő „profán úr” ajánlkozott a Világ szabadkőműves újság számára előfizetőket gyűjteni.

Az F.Z.A.S. 1907–1927 közötti évekről szóló beszámolójában az olvasható, hogy 1913-ban egy másik páholyból kivált tagok alakították meg Szegeden az Amicitia páholyt.⁶⁸

1915-ben az F.Z.A.S. belső tájékoztatójában jelent meg Zimmermann összefoglalója a Reform nagypáholy tevékenységéről,⁶⁹ sajnos a kiadványnak ez a száma hiányzik a bayreuthi szabadkőműves múzeum állományából, és egyelőre máshol sem bukkantunk nyomára. Hasonlóképpen csak bibliográfiai információ áll rendelkezésünkre a Reform Nagypáholy alkotmányának német nyelvű változatáról⁷⁰ és egy a szombathelyi páholyban tartott előadásról⁷¹.

1916-ra a négy magyar páholy össztagszámaaként 70 főt jelölnek meg. A világháború éveiben megemlíti a magyar páholyok nehézségeit, majd hogy az 1920-as betiltás miatt nem működhetnek. 1924-ben azután, minden magyarázat nélkül, azt közlik, hogy a budapesti, szegedi és szombathelyi páholyokban összesen 74 testvér dolgozik.⁷²

A Reform nagypáholy tevékenysége

További információkat a Reform Nagypáholyról és páholyairól az Espersit-napló 1925–26. évi bejegyzéseiben találunk. A naplóból kiderül, hogy a szegedi Klauzál páholyban a szabadkőműves munkarendnek megfelelően rendszeresen *munkát* (szertartásos összejövetelt) tartottak, *inasokat*, *legényeket*, *mestereket* (szabadkőműves fokozatok) avattak, szövetség-tanácsi gyűléseken vettek részt, és a *munkát* természetesen mindig *vakolás* [vacsofa] zárta.

Espersit három páholyról számolt be: a saját vezetése alatt álló Klauzál Gábor páholyról, egy másik, Amititia (Barátság) nevű, ugyancsak szegedi páholyról⁷³ és a szombathelyi Horváth Boldizsár páholyról. A budapesti Renaissance és a bécsi illetőségű Gerechtigkeits határpáholy neve naplójában nem fordul elő. A bécsi páholy feltehetőleg – a Symbolikus Nagypáholy határpáholyaihoz hasonlóan – 1920 után „visszatért” Bécsbe, hiszen ott újra

⁶⁶ Espersit Mária (Caca) apját a Klauzál páholy főmestereként említi visszaemlékezésében, és szintén asztaltársaságként jellemzi a páholyt. Árva Józsefné Espersit Mária beszél – Tverdota György és M. Pásztor József kérdezi. A Petőfi Irodalmi Múzeum részére, 1974. március 23. Digitális archívum: ORo655/8 leltári számú hangdokumentum.

⁶⁷ MOL Árpád Páholy P 1090 1 doboz 3 Jegyzőkönyvek 1873–1919

⁶⁸ „In Szeged arbeitet außer der Loge »Libertas« die Loge »Amicitia«.” In: Mart: »Erkenne Dich selbst«, 40. Itt a Libertás páholynev tévedés, Szegeden a Klauzál Gábor páholy működött nagy létszámmal, csak abból válhatott ki az Amicitia.

⁶⁹ Zimmermann: *Jahresbericht der Landes-Grossloge [des F. Z. A. S.] von Ungarn*. Vertrauliche Mitteilungen d. Rundes-Sekretariats d. F. z. a. S., 8 (1915) 48–50. In: Wolfstiege, August – Beyer, Bernhard (Hrsg.): *Bibliographie der freimaurerischen Literatur* (Erg.-Bd. I) 1926. [http://dl.ub.uni-freiburg.de/diglit/bibl_freim_lit1926-erg/0136/image?sid=b37627f2d36ac3b786ccde68426a7540 (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁷⁰ *Verfassung der Reform Grossloge der Freimaurer von Ungarn*. (Budapest 1913.) 6S. 8°. (Umschlagtit.) 21. In: Wolfstiege–Beyer (Hrsg.): *Bibliographie*, i. m.

⁷¹ Doubrava: *Religiöse Geschichtsforschung und Eucharistischer Kongress. Vortrag in der Loge „Balthasar Horvath“ im Or. Szombathely*. So. 6 (1912/13) 211–216. In: Wolfstiege–Beyer (Hrsg.): *Bibliographie*, i. m.

⁷² „Hierzu kommen noch die drei Ungarischen Logen in Budapest, Szeged und Szombathely mit zusammen 74 Brn.” In: Mart: »Erkenne Dich selbst«, 139.

⁷³ *Espersit János naplója, 1925–26*. Espersit következetesen a latinos Amititia alakot használja.

engedélyezték a szabadkőművesség működését. A budapesti páholyról a már említett két belügyminisztériumi jelentésen kívül nem tudunk többet. Günter K. Kodek ausztriai szabadkőművességről szóló könyvében egy szabadkőműves hírlevél alapján közli egy grazi, Mozart nevű páholyról, hogy az a Reform Nagypáholy *védelme alá helyezte magát* (szervezetéhez csatlakozott) 1926-ban.⁷⁴

Espersit János naplója 1926 elején véget ér, s a szegedi páholyokról az utolsó híreket a Szegedi Hírlapban 1929 augusztusában megjelent „leleplező” cikkek szolgáltatják. Az ezekben páholytagként felsorolt személyek – magát Espersitet kivéve – nem fordulnak elő a naplóban szabadkőművesként, tehát ők nagy valószínűséggel egyszerűen a névtelen cikkíró támadásának célpontjai.

Miben különbözhetett a Reform Nagypáholy belső működése a Szimbolikus Nagypáholyétól? A Horváth Boldizsár páholy felvételi rituáléjának először a szimbolikusokét választották, majd feltehetőleg az F.Z.A.S. mintájára saját, reformált változatot használtak. A Szombathelyi Újság ebből közölt részlete⁷⁵ megegyezik az Országos Levéltár szabadkőműves iratai között megtalált szertartás szövegével. (Tehát újságírói manipuláció ezzel kapcsolatban nem történt, ami megerősíti a többi információ hitelét is.) A rituálé rövidebb és egyszerűbb a szimbolikusokénál, például nem szerepel benne a *kis* és *nagy világosság*, de a szabadkőműves hagyomány legfontosabb részeit megőrizték.⁷⁶ Másrészt a szimbolikus és ezoterikus vonások háttérbe szorítása együtt szerepel a társadalom felé fordulással.⁷⁷ A saját rendszerüket *reform* jelzővel, a szimbolikusokét *ósdíval* jellemezték kátéjukban.⁷⁸ Szintén egy időben az Ébredés páholy Zrínyi utca 21. alatti páholyházának felépítésével (1912) Zimmermannék is berendeztek egy épületet, a Rákóczi utca 14. számú ház udvari szárnyát *páholy munkái* számára.⁷⁹

A szombathelyi Horváth Boldizsár páholy hozta létre és támogatta a helyi Sanitas egyesületet, amely a nemi betegségek elleni küzdelmet tűzte zászlójára, valamint a szombathelyi kereskedelmi kört és hasonló profán egyesületek alapítására, támogatására biztatta a többi páholyt is.⁸⁰

Látható, ahogy a „kis” nagypáholy szinte mindenben próbálta utánozni a „nagyot”: profán egyesületeket támogatott, határpáholyt tartott fenn, kapcsolatokat épített ki külföldi szabadkőműves szervezetekkel: „Külső összeköttetéseinket illetőleg a francia rendszerű nagypáholyokkal s a világsszabadkőművesség központi irodájával s ennek vezetőjével, Quartier la Tente testvérrel Neuchatelben, csekélységem tartotta fenn az összeköttetést és három év leforgása alatt circa 50 levelet váltottunk s részünkről három év alatt 80 frankot

⁷⁴ „Die in der irregulären L Mozart (FZaS) in Graz verbliebenen Brr. stellen sich nach dem Austritt der Gründungsmitglieder der regulären L Wolfgang Amadeus Mozart (GLvW) unter den Schutz der Reform-GL von Ungarn (Freibrief Nr. 5).” In: Kodek: *Zwischen verboten und erlaubt*, 278.

⁷⁵ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*. 1913. augusztus 24. 4–5.

⁷⁶ Hasonló alapokon jött létre a két világháború között a *Grand Orient de France*-ban máig is használt, modern franciának nevezett rítus.

⁷⁷ Ez jellemezte a Szimbolikus Nagypáholyon belül működő hét ú.n. radikális páholy működését is, az ő vezéralakjuk volt Jászi Oszkár. Ők ellenben rítusok ügyében nem kezdeményeztek változásokat, elfogadták a létező szertartásokat, sőt kinyilvánították, hogy a 4–33. ún. felső fokokat is elismerik.

⁷⁸ *Tanoncz káté a reform szab. kőm. páholyok részére*. „Klauzál Gábor” reform. szab. kőm. páholy szerzői és kiadó joga fenntartva.” Petőfi”-nyomda Szeged, MOL Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy P 1083. 129. csomó 38/LXXII Ébredés (Szombathely).

⁷⁹ Ezt a Rákóczi utca 14. alatti épületszárnyat sajnos azóta lebontották, az Ébredés páholy Zrínyi utca 21. alatti páholyháza lakóháznak átalakítva fennmaradt, de elég rossz állapotban van.

⁸⁰ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*. 1913. július 27. 4–5.

adományoztunk⁸¹ az iroda céljaira, mely tudvalevőleg az összes szabadkőművesi rendszereknek egymással való elismertetésére törekszik.”⁸² Megpróbáltak az angol rendszerű nagypáholyokkal is kapcsolatokat kiépíteni, de ezek a kísérletek rendre kudarcot vallottak. A Symbolikus Nagypáholy 1913. december 13-i Szövetségstanácsi jegyzőkönyvében szerepel, hogy a New York-i, 1914. május 23-i jegyzőkönyvben pedig az, hogy az uruguayi Nagypáholy a „Magyarországi Reform Nagypáholy nevű szabálytalan szabadkőművesi főhatósággal nem lépett összeköttetésbe”. Kanada Ontario tartományi Nagypáholyának 1914. évi beszámolójában betűhíven közlik a Reform Nagypáholy kapcsolatfelvételt kérő levelét, jót mulatnak a levél gyatra angolságán, és persze elutasítják a kérést, mert irreguláris szabadkőműves szervezet küldte.⁸³

A Reform Nagypáholy féltékenyen őrizte függetlenségét: „...bárminemű azonosítás, tagátcsábítás etc. esetén részükről azonnal jelentést teszek Anyanagypáholyunknál.”⁸⁴ Egy tekintetben azonban nem tudta megőrizni önállóságát. Az F.Z.A.S. részére ugyanis „63x28 K 80 f, összesen 1814 K 40 f-t küldöttünk ez évben Anyapáholy felvételi és évi tagdíj címen Nürnbergbe.”⁸⁵ Míg a 18. században bevett szokás volt, hogy annak a páholyoknak, nagypáholyoknak juttatták el a tagdíjak egy részét, amelytől a pátensüket kapták, később a szabadkőműves nagypáholyok függetlenedésének jeleként ez megszűnt.⁸⁶

A Reform Nagypáholy tevékenysége kiadványok megjelentetésében is megnyilvánult. 1913-ig 11 füzetet adtak ki.⁸⁷ Ebből 7 Szombathelyen, 4 pedig Szegeden jelent meg. Ezek jó része előkerült, de sajnos a különösen érdekesnek tűnő *Munkaprogramm* című egyelőre nem.

Sok problémára magyarázatot találtunk, de arra az alapkérdésre, hogy miképp engedték meg maguknak e kis szervezet tagjai azt a merészséget, hogy szembeszálljanak a szabadkőművességet 1920-ban betiltó rendelettel – erre nem ismerjük a választ. Esetleg úgy gondolták, hogy a rendelet csak a Symbolikus Nagypáholyra vonatkozik, rájuk nem? Vagy abban bíztak, hogy anyanagypáholyuk német volta megóvja őket?⁸⁸ Esetleg abban, hogy kis létszámuk, óvatos tevékenységük nem kelt majd feltűnést? Nem tudjuk. Mindenesetre 1929-ig valóban nem volt semmi jele annak, hogy a hatalom észlelte volna őket. Akkor jelentek meg a Szegedi Hírlapban a leleplezőnek szánt cikkek a két szegedi páholyról, de rendőrségi retorziók – úgy látszik – ezután sem következtek. S mint láttuk, Kormányos István is megtűrtnek jellemezte működésüket. A Belügyminisztérium fennmaradt besúgóí je-

⁸¹ Ez a három évre 80 frank egy főre vetítve jóval nagyobb terhet jelentett, mint a Symbolikus Nagypáholy által utalt évi 250 frank. Lásd például: Szövetségstanácsi jegyzőkönyvek 1910, MOL P 1083 27. kötet (1910. január 24.)

⁸² Szombathelyi Újság, 1913. július 6., 5.

⁸³ Például Grand Lodge helyett Great Lodge szerepel a levélben. *Proceedings: Grand Lodge of A.F. & A.M. of Canada, 1914*. ix. és cxxxi. [<http://archive.org/details/grandlodge1914onta> (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁸⁴ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 27. 4–5.

⁸⁵ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 27. 4–5.

⁸⁶ Abafi Lajos: *A szabadkőművesség története Magyarországon*. Hasonmás kiadás, Budapest, 1993.

⁸⁷ *Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben*, 1913. július 27. 4–5.

⁸⁸ Berényi Zsuzsanna Ágnes szerint: „Az 1920. évi rendelet csak a magyar szabadkőműves szervezeteket oszlatta fel, ezért a külföldi páholyok magyarországi fiókjai tovább működhettek.” Ugyanakkor csak a páholyok határon túli működéséről tesz említést könyvében. Berényi: *Iratok a magyarországi szabadkőművesség történetéhez*, 19.

lentései lényegében csak a szimbolikusok szemmel tartásáról szóltak⁸⁹, a helyi – szombat-helyi, szegedi – szervek esetleges adatgyűjtéséről nem tudunk.

A szegedi reform páholyok

Espersit naplójában az 1925/26-i szabadkőműves év megnyitó munkájáról közölte Taraszovits Ödön⁹⁰ titkári beszámolóját, amelyben szerepel a Klauzál Gábor páholy újráválasztott tisztikarának névsora: Espersit János főmester, Fisher Izsó és Dávid Sándor helyettes főmesterek, Jónás Ernő I. felügyelő, Vigyázó Rezső⁹¹ II. felügyelő, Taraszovits Ödön, titkár, Kaufmann Emil kincstáros, Tóth Ernő szertartásmester, Gerő Samu könyvtárnok, Bartos Lipót⁹² gazda és vigyázó.⁹³ Szerepel még a levélben a meg nem jelentek névsora: Gaszner, Kirchenmayer⁹⁴, Szécsény és Virágh (kimentették magukat) valamint Unger, Grosz és id. Suhajda (akik nem reagáltak a meghívóra). Szó esik a keresők [jelentkezők] feletti *golyózásról* [szavazásról]. Jelen voltak még az Amicitia páholyból Gyólay, Dettre⁹⁵ és Meinsl, akik részt szoktak venni a Klauzál páholy munkáin, és szó esett szimbolikusokról, akiket meghívtak, de kimentették magukat.⁹⁶ E dokumentumban nem szerepelnek, de Espersit naplójából kiderül, hogy a páholyhoz tartozott még Makóról Könyves-Kolonics József⁹⁷, Battonyáról Kaufmann Gyula⁹⁸ gyógyszerár és Bock ügyvéd.⁹⁹

⁸⁹ MOL Vegyes iratok gyűjteménye P 1134 1. doboz 1. No. 16. Szabadkőműves páholyok története a felosztatás utáni illegális működésről; MOL Rezervált iratok K 149, 1938-7-2805, 345.

⁹⁰ Jogász, 1945 után népbíró volt, 1947 után, mint konzervatívnak tekintett politikust (a Polgári Demokrata Párt tagját) összeesküvés ügybe keverte bele az ÁVO. Blazovich László (szerk.): *Szeged története. 5. 1945–1990.* Szeged, 2010. 109. [http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_tortenete_5/pages/005_a_szovjet_megszallastol.htm (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁹¹ 1940-47 között kender-, len- és jutaáru lerakata volt. Lásd: Az államosítás előtt működött textil-, szőrme- és bőripari vállalatok repertóriuma / összeáll. Sipos Antalné (2004) 1947-ben a szegedi Szent Gellért Nyomda vezetője lett. Lásd: Miklós Péter: *Balogh István politikai pályája. Doktori értekezés.* Szeged, 2012. 133. [http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1663/2/Miklos_Peter_tezisek.pdf (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁹² Könyvkereskedő és -kiadó, Janikovszky Éva anyai nagyapja. Lásd: Gaál Endre (szerk.): *Szeged története. 3/2. 1849–1919.* Szeged, 1991. 980., 983., 985. [http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_tortenete_3_2/pages/022_konyvkiadas.htm (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁹³ *Espersit János naplója, 1925–26.* 1925. szeptember 25.

⁹⁴ Esetleg maga Kirchenmayer Antal, a szegedi gyapjúfonó gyár akkori tulajdonosa, vagy valamelyik családtagja lehet. Lásd: Gaál Endre (szerk.): *Szeged története. 3/1. 1849–1919.* Szeged, 1991. 467. [http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/telepulesek_ertekei/szeged/szeged_tortenete_3_1/pages/011_a_kereskedelem_a_hitelugy_az_ipar.htm (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

⁹⁵ A két ismert Dettre testvér közül bizonyára Pál volt az „Amicitia” tagja, hiszen János csak 1926-ban tért vissza Szegedre. Lásd: Ruzsoly József: *Dettre János és kora.* Szeged, 1994. Dettre Pál az Árpád a Testvériséghez páholyba való 1911-es belépése után hamarosan *fedezett* (kilépett). Lásd: Palatinus: *A szabadkőművesség bűnei II.* i. m.

⁹⁶ *Espersit János naplója, 1925–26.* 1925. szeptember 25.

⁹⁷ Espersit barátja és harcostársa a progresszív mozgalmakban. Lásd: Tóth Ferenc: *Könyves-Kolonics József politikai pályája.* In: A makói múzeum füzetek. 42. Makó, 1984. Ő tartotta a gyászbeszédet Espersit temetésén.

⁹⁸ A két battonyai patika egyikének, a Magyar királynak a tulajdonosa. Lásd: Gyula Kaufmann, *The Central Database of Shoah Victims' Names.* [http://db.yadvashem.org/names/nameDetails.html?itemId=5822016&language=en (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

Két részlet különösen érdekes lehet számunkra. Az egyik az, hogy az Amicitia páholyba jelentkezők felvételéről is a Klauzál páholy döntött. Másrészt a szokásosan meghívott szimbolikusok nem jöttek el. Az első azt a feltevésünket támasztja alá, hogy a Klauzál páholyból a páholyok számának szaporítása érdekében vált ki az Amicitia. A másodikkól pedig az is következhetne, hogy a szimbolikusok óvatosabbak voltak, nem mertek részt venni páholy-munkán. Valószínű azonban, hogy időnként mégis részt vettek, hiszen különben nem hívták volna meg őket.

1925. november 10–11-én Szombathelyen szövetségtanácsi ülést tartott a Reform Nagypáholy. Szegedről a Klauzál páholyt Espersit János és Jónás Ernő képviselte, megjelent még Gyólay¹⁰⁰ és Dettre (nyilván mint az Amicitia páholy küldöttei), és Budapestről Tuszkai nagymester.¹⁰¹ A küldötteket Szombathelyen a Horváth Boldizsár páholyt (a Klauzál páholy anyapáholyát) képviselő Zimmermann és Rónai testvérek fogadták. Espersit a szövetségtanács ülésén rábírta a résztvevőket Kormányos Benő *fedezésének* (kilépésének) elfogadására. Megemlékeztek a nemrég elhunyt Doubrava¹⁰² testvéréről, és sírjánál *láncebeszédet* (egymás kezét fogva emlékezésedet) mondtak. Tuszkait a szombathelyi Sanitas egyesület tiszteletbeli tagjává fogadta.¹⁰³ A Horváth Boldizsár páholy jubiláris munkáján Espersit a szegedi páholy nevében üdvözölte az anyapáholyt. Az esti *vakolás* [vacsora] után Weiss¹⁰⁴ testvér kísérte ki az állomásra a szegedi vendégeket.

Szegedre hazatérve a páholy tagjai időről időre páholy munkákon vettek részt, *keresőket* [jelentkezőket] vettek fel, előadásokkal képezték magukat. (Ezeket főként Espersit tartotta.) Egyik ilyen alkalommal szertartásos *díszvakolást* [díszvacsorát] tartottak, amelynek ceremóniális részét¹⁰⁵ Espersit János írta le három példányban a testvérek számára. Jelen volt Espersit nagymestertársa, Tuszkai nagymester, és Espersittel arról egyeztetett, hogy tárgyalásokba kellene bocsátkozni a szimbolikusokkal.¹⁰⁶

A „nagymestertárs” kifejezés arra utalhat, hogy Espersit is volt nagymester az 1912-től, a nagypáholy megalakulásától 1926-ig eltelt tizennégy évben. Tehát Zimmermann Károly,

⁹⁹ Feltehetőleg Dr. Bock Róbert köz- és váltó ügyvéd. *Évzáró vizsga*. Battonya és környéke, 1. évf. (1902. június 15.) 12. sz. [http://www.kovikonyvtar.hu/download/digikonyvtar_folyoirat/bek190212.pdf (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

¹⁰⁰ Gyólay Istvánt 1945 után megválasztották az Ideiglenes Nemzetgyűlés szegedi kiküldöttének. Lásd: Újszászi Ilona: *Időutazás a Délmagyarra: Megszállók Szegeden*. (2009.02.14.) [http://www.delmagyar.hu/szeged_hirek/idoutazas_a_delmagyarra_megszallok_szegeden/ 2087709/ (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

¹⁰¹ *Espersit János naplója, 1925–26*. 1925. november 14–15.

¹⁰² Feltehetőleg az ő előadása jelent meg az F.Z.A.S. Sonnenstrahlen című folyóiratában: Doubrava: *Religiöse Geschichtsforschung und Eucharistischer Kongress. Vortrag in der Loge „Balthasar Horvath” im Or. Szombathely*. So. 6 (1912/13) 211–216. Forrás: *Bibliographie*. A Sanitas Ambulatorium Egyesület tagjaként említik Doubrava József Pohl-gyári főlevelezőt: Fehér (szerk.): *Szombathely, 1777–1927*, 115.

¹⁰³ *Espersit János naplója, 1925–26*. 1925. november 14–15.

¹⁰⁴ Feltehetőleg Weiss Oszkárrol, a neves szombathelyi építési vállalkozóról lehet szó: Fehér (szerk.): *Szombathely, 1777–1927*, 211., akinek 1910-es jelentkezését az Ébredés páholyba elutasították. MOL Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy P 1083. 216. kötet 44. Elutasított keresők könyve A–Z.

¹⁰⁵ Ezt feltehetőleg a *Das feierliche Gebrauchtum des I. Grades*. 1914. című F. Z. A. S. szertartás-könyvből fordította, amely 286. tételként szerepel az Espersit-téka leírásában: Kőszegfalvi Ferenc – Borus Gábor: *Espersit János és könyvei*. Hódmezővásárhely – Makó, 1999. [http://jadox.nlvk.hu/jetspeed/displayContent?docId=130&secId=2468 (letöltés: 2013. szeptember 15.)]

¹⁰⁶ *Espersit János naplója, 1925–26*. 1926. február 20.

Tuszkai Ödön, Espersit János és esetleg Kormányos Benő voltak nagymesterek, a nagypáholy vezetői.

1945 után Szegeden újjáalakult az Árpád páholy a régi Árpád és Szeged páholy tagjából. Az Országos Levéltár szabadkőműves iratait átnézve kiderült, hogy a volt Klauzál Gábor reform páholy tagjai közül Bartos Lipótot és Taraszovits Ödönt *keresőként* (jelentkezőként) vették nyilvántartásba¹⁰⁷, de ténylegesen csak Bartos lett az Árpád páholy tagja, később könyvtárosa. Diósszilágyi Sámuel¹⁰⁸ levélben ajánlotta az újjászerveződő Árpád páholy vezetőinek figyelmébe Könyves-Kolonics Józsefet¹⁰⁹, mint régi szabadkőművest, de ő sem szerepelt később a páholy taglistáiban. Úgy látszik, hogy a szimbolikusok szerint irreguláris Klauzál Gábor páholy tagjait *profánnak* [nem szabadkőműves] tekintették, s ha be akartak lépni az Árpád páholyba, akkor nekik is át kellett (immár másodszor) esniük a szabadkőműves felvételi szertartáson. Bartos Lipót ezt vállalta, Könyves-Kolonics és Taraszovits nem.

Konklúzió

Az eddigi információk alapján összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Magyarországon 1910 után és legalább 1929-ig működött az eddig nem ismert „Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya”, összesen hat páhollyal. A német F.Z.A.S. (*Freimaurerbundes Zur Aufgehenden Sonne*) pátense alapján dolgozott, ennek megreformált rítusait követte. Páholyai a szombathelyi Horváth Boldizsár, a budapesti Renaissance, a szegedi Klauzál Gábor és Amicitia voltak, valamint befogadta a bécsi Gerechtigkeits határpáholyt és a grazi Mozart páholyt. A helyi szimbolikus páholyokkal való vetélkedés ellenére kétszer is próbáltak betagozódni a Szimbolikus Nagypáholyba, de ez nem sikerült. A Reform nagypáholy az 1920-as betiltás ellenére még legalább kilenc évig tovább működött. Ez idő alatt jó kapcsolatot igyekezett tartani a betiltást elfogadó Szimbolikus Nagypáholy tagjaival. A páholyok vezetői és tagjai a kor helyi progresszív személyiségei voltak.

Sajnos vannak még nyitott kérdések, amelyek megválaszolásához további kutatómunka szükséges. Nincs információnk arról, hogy a Horváth Boldizsár páholy alapítóit hol és mikor avatták fel szabadkőművesnek. Alig tudunk valamit a szegedi Amicitia páholyról, s még kevesebbet a budapesti Renaissance páholyról. Pontosan meddig működtek, kik voltak a tagjaik, és miként hagyták abba a munkát? Hogyan lehetséges, hogy a Horthy-rendszer figyelmét olyan sokáig elkerülték?

E problémák megoldásához mind a hazai, mind a külföldi archívumok, levéltárak kutatására, a páholytagok esetleges hagyatékaiknak megtalálására és feldolgozására lenne szükség.

¹⁰⁷ MOL Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy P 1083 271. doboz. 40. Árpád a testvériséghez páholy Szeged.

¹⁰⁸ Diósszilágyi Sámuel (1882–1963) makói tüdő- és belgyógyász, a Szeged páholy tagja.

¹⁰⁹ MOL Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy P 1083 271. doboz. 40. Árpád a testvériséghez páholy Szeged.

MELLÉKLETEK

1. Időrend
2. A Reform Nagypáholy szervezete és tagjai
3. Az MSzRN tagjaival kapcsolatos adatok
4. Espersit János szabadkőműves főmesteri öltözkében

A mellékletekben előforduló rövidítések:

Rövidítés	Feloldása
MSzRN	Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya
AP	Amicitia páholy
HBP	Horváth Boldizsár páholy
KGP	Klauzál Gábor páholy
RP	Renaissance páholy

A mellékletekben vastagítással jeleztük a nagypáholy vezetőit, kurziválással pedig a bizonytalanabb adatokat.

1. Időrend

Dátum	Esemény
1909	Levélváltás a szegedi Árpád páholy és a Symbolikus Nagypáholy között Kormányos Benő állítólagos párizsi felvételéről.
1910.03.14.	A Horváth Boldizsár páholy megalapítása.
1910.08.22.	A szombathelyi Kereskedelmi kör alapszabályának belügyminisztériumi elfogadása.
1910.12.09.	Levélváltás az Ébredés páholy és a Symbolikus Nagypáholy között egy zugpáholy belügyminisztériumi bejegyzéséről.
1911	A Horváth Boldizsár páholy alapszabályának kiadása – Szombathely.
1911	Jánosrendi Káté I. foku kiadása – Szombathely.
1911.05.01	HB tagjai az Ébredésnél vagy más páholynál jelentkezhetnek + Lenk Imre felvételének megszavazása.
1911.05.15.	HB tagjai a soproni páholynál jelentkeztek – tudják meg az Ébredésben Soprontól – Sopronba készülnek.
1911.05.21.	Az Ébredés vezetői Sopronból hazatérve tiltakozó levelet írnak a nagymesternek.
1911.05.24.	Az Ébredés páholy tiltakozó levele a Symbolikus Nagypáholyhoz.
1911.06.21.	A Symbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsi ülésén Bókay nagymester kijelenti, hogy az új alakulat nem beolvasztható.
1912.01.	Az Ébredés páholy éves beszámolója: „megvédelmeztük szentélyünk kapuit”.
1912.03. végén	Az egész országra szóló szabadságlevél az F. Z. A. S.-tól.
1912.05.06.	MSzRN alakuló nagygyűlés.
1912.06.12.	MSzRN 1. rendkívüli nagygyűlés – a nagypáholy ügyrendjéről.
1912.07.25.	A Sanitas Ambulatorium Egylet alapszabályainak belügyminisztériumi elfogadása.
1912	Munkaprogramm 1912/13. kiadása – Szombathely.
1912	M. Sz. R. N. ügyrendjének kiadása – Szombathely.

1912	I. foku Szertartáskönyv kiadása – Szombathely.
1912.09.03.	A szegedi Árpád páholy Kormányos Benő felvételét ellenző levele a szombathelyi Ébredés páholyhoz.
1912.11.18.	MSzRN rendkívüli nagygyűlés – a szombathelyi páholy helységének felavatása.
1912.12.20.	MSzRN Szövetségtanácsi gyűlés – a budapesti Renaissance páholy engedélyezése.
1913.01.23.	MSzRN Szövetségtanácsi gyűlés – a wieni Gerechtigkeits határpáholy engedélyezése.
1913.02.09.	MSzRN Szövetségtanácsi gyűlés – a szegedi Klauzál Gábor páholy engedélyezése + Az eddigi táblák hitelesítése.
1913.02.17.	A Symbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsi ülésén elhangzik, hogy egy profánt nagy összeg fejében egy zugpáholy felvett.
1913.03.31.	MSzRN Szövetségtanácsi gyűlés – nagygyűlés előkészítése.
1913.05.19.	Nagypáholynapot tart a Reform nagypáholy Budapest keletén.
1913	Magyar propaganda füzet kiadása – Szeged.
1913	I. foku Reform Káté kiadása – Szeged.
1913	M. Sz. R. N. német ügyrendjének kiadása – Szombathely.
1913	II. foku Reform Káté kiadása – Szeged.
1913	III. foku Reform Káté kiadása – Szeged.
1913.06.18.	MSzRN Alkotmány benyújtása a Belügyminisztériumnak.
1913.07.05.	MSzRN Alkotmány elfogadása a Belügyminisztérium által.
1913	M. Sz. R. N. Alkotmányának kiadása – Szombathely.
1913.07.08.	A Szombathelyi Újság cikksorozata: Cserkészlet a szabadkőművesség berkeiben.
1913.08.16.	Die Bauhütte híre: „in Steinamanger und Szegedin (Ungarn) zwei Logen errichtet worden.”
1913	A szegedi páholyból kiválik az Amicitia.
1913	Verfassung der Reform Grossloge der Freimaurer von Ungarn kiadása – Budapest (az alkotmány németül).
1913	Doubrawa: Religiöse Geschichtsforschung und Eucharistischer Kongress – előadás a Horváth Boldizsár páholyban.
1913.11.14.	A Szeged páholyánál Kormányos Dezső „profán úr” ajánlkozott Világ előfizetők gyűjtésére.
1913.12.13.	A Symbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsi ülésén Bókay nagymester kijelenti, hogy a Reform nagypáholyból az alkalmasokat „magunkhoz vonjuk”.
1914	Kanada Ontario tartományi Nagypáholyának 1914. évi beszámolójában közlik a Reform nagypáholy levelét, de nem veszik fel a kapcsolatot.
1914.05.23.	A Symbolikus Nagypáholy Szövetségtanácsi ülésén felolvassák az uruguayi Nagypáholy levelét arról, hogy nem ismeri el a Reform nagypáholyt.
1915	Zimmermann éves beszámolója a Reform Nagypáholyról megjelenik az FZAS lapjában.
1920.05.18.	Dömötör Mihály belügyminiszter rendeletével betiltják Magyarországon a szabadkőművességet.
1925.09.	Szövetségtanácsi gyűlés Szombathelyen – Szegedről nem vettek részt.
1925.09.21.	A Klauzál Gábor páholy évadnyitó díszmunkájára meghívó.
1925.09.26.	A Klauzál Gábor páholy évadnyitó díszmunkáján tisztújítás.
1925.10.11.	A Klauzál Gábor páholy munkáján inasavató és díjmelés.

1925.11.14.	MSzRN Szövetségtanácsi gyűlés Szombathelyen – Láncheszéd Doubrava sírjánál, Kormányos kiléptetése.
1925.11.15.	MSzRN Szövetségtanácsi gyűlés Szombathelyen – Sanitas díszközgyűlés, jubiláris díszközgyűlés.
1926.01.05.	Espersit János az FZAS alaptörvényeit fordítja.
1926.01.06.	Espersit János az FZAS alaptörvényeit fordítja.
1926.01.15.	Espersit előadása Páneurópáról a Klauzál páholy munkáján.
1926.01.30.	Espersit előadása a szabadkőművesség lényegéről a Klauzál páholy munkáján.
1926.02.13.	A Klauzál páholy munkája.
1926.02.20.	A Klauzál páholy munkája és szertartásos vakolás.
1926	A grazi Mozart páholy a Reform Nagypáholyhoz csatlakozik.
1929.08.19.	Szegedi Hírlap cikk: Szabálytalan szabadkőműves páholy működik Szegeden.
1929.08.26.	Szegedi Hírlap cikk: Riadalom a „Klauzál Gábor” és az „Amicitia” szabadkőműves páholyok berkeiben a Szegedi Hírlap leleplezései miatt.

2. A Reform Nagypáholy szervezete és tagjai

	Magyarországi Szabadkőművesek Reform Nagypáholya					
<i>Páholy neve</i>	Horváth Boldizsár	Renaissance	Klauzál Gábor	Amicitia	Gerechtigkeit	Mozart
<i>Székhelye</i>	Szombathely	Budapest	Szeged	Szeged	Wien	Graz
<i>Alapítása</i>	1910	1912	1913	1913	1913	1926
<i>Tagjai</i>	Doubrava József	<i>Ágoston Manó</i>	Bartos Lipót	Dettre Pál		
	Körösi Aladár	Tuszkai Ödön	Dávid Sándor	Gyólay István		
	Lenk Imre		Espersit János	Meinsl		
	Rónai		Fisher Izsó			
	Weiss Oszkár		Gaszner			
	Wurmfeld Zoltán		Gerő Samu			
	Zimmermann Károly		Grosz			
			Jónás Ernő			
			Kaufmann Emil			
			Kaufmann Gyula			
			Kirchenmayer			
			id. Suhajda			
			Szécsény			
			Taraszovits Ödön			
			Tóth Ernő			
			Unger			
			Vigyázó Rezső			
			Virágh			
			Bock Róbert			
			Kormányos Benő			
			Könyves-Kolonics József			

3. Az MSzRN tagjaival kapcsolatos adatok

<i>Neve</i>	<i>Páholyának székhelye</i>	<i>Páholyának neve</i>	<i>Tisztsége, tevékenysége</i>
Ágoston Manó	Budapest	RP	RP alapító
Bartos Lipót	Szeged	KGP	gazda és vigyázó
Bock Róbert	Szeged		
Dávid Sándor	Szeged	KGP	helyettes főmester
Dettre Pál (? – 1926)	Szeged	AP	
Doubrava József	Szombathely	HBP	
Espersit János (1879–1931)	Szeged	KGP	KGP főmester; MSzRN nagymester
Fisher Izsó	Szeged	KGP	helyettes főmester
Gaszner	Szeged	KGP	
Gerő Samu	Szeged	KGP	könyvtárnok
Grosz	Szeged	KGP	
Gyólay István	Szeged	AP	
Jónás Ernő	Szeged	KGP	I. felügyelő
Kaufmann Emil	Szeged	KGP	kincstáros
Kaufmann Gyula (1890–1945)	Szeged	KGP	
Kirchenmayer	Szeged	KGP	
Kormányos Benő (1871–1944)	Szeged		KGP vagy AP főmester; MSzRN nagymester
Könyves-Kolonics József (1884–1955)	Szeged		
Körösi Aladár	Szombathely	HBP	HBP tag; MSzRN helyettes nagytitkár
Lenk Imre	Szombathely	HBP	kilépett, majd felvették az Éb- redés páholyba
Meinsl	Szeged	AP	
Rónai	Szombathely	HBP	
Suhajda, id.	Szeged	KGP	
Szécsény	Szeged	KGP	
Taraszovits Ödön (1879–1962)	Szeged	KGP	Titkár
Tóth Ernő	Szeged	KGP	Szertartásmester
Tuszkai Ödön (1863–1945?)	Budapest	RP	MSzRN nagymester; RP alapító
Unger	Szeged	KGP	
Vigyázó Rezső	Szeged	KGP	II. felügyelő
Virágh	Szeged	KGP	
Weiss Oszkár	Szombathely	HBP	
Wurmfeld Zoltán (1882–1917)	Szombathely	HBP	MSzRN helyettes nagymester
Zimmermann Károly	Szombathely	HBP	HBP alapító, főmester; MSzRN nagymester

4. sz. melléklet

Espersit János szabadkőműves főmesteri öltözékben

Forrás: Tóth Ferenc (szerk.): *Makó története 1920-tól 1944-ig*. Makó, 2004. 611.

„A kelet-európai történelem kutatása a német történetírás egyik leginnovatívabb területének bizonyul”

Beszélgetés Joachim von Puttkamerrel

Joachim von Puttkamer 1986 és 1994 között újkori és kelet-európai történelmet, valamint közgazdaságtant tanult Freiburgban és Londonban. 1994-től 2002-ig a freiburgi egyetem tudományos munkatársa. Itt szerezte meg doktori fokozatát 1994-ben és habilitált 2000-ben. Jelenleg a jénai Friedrich Schiller Egyetem professzora, s ugyanitt a 20. századi kelet-európai történelmet összehasonlító perspektívában vizsgáló Imre Kertész Kolleg társigazgatója. Legjelentősebb munkái: „Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee, 1867-1914” (München: Oldenbourg Verlag, 2003), valamint „Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert” (München: Oldenbourg Verlag, 2010).

Kérem, meséljen karrierje kezdetéről és annak jelentősebb állomásairól?

Történelem tanulmányaimat 1986-ban, a Gorbacsov-érában kezdtem Freiburgban. Akkor, amikor a revizionizmus és a társadalomtörténet a korai Szovjetunió működésének belső logikáját illetően nagyon érdekes, új perspektívákat kínált, s megkezdődött a szovjet blokk szétesése. Pályám fontos állomásának tekinthető 1989–1990 között a londoni *School of Slavonic and East European Studies*-ban Péter László irányításával végzett MA-kurzus. A PhD-disszertációm 1994-ben született a freiburgi egyetemen az oroszországi munkásvédelmi törvényhozásról, ezt követően a habilitációs dolgozatomat 2000-ben védtém meg a nacionalista oktatási politika mindennapi aspektusairól a dualista Monarchia Magyarországon.

Londonban, az SSEES-ben betekintést nyertem a brit egyetemi rendszerbe. Teljesen új élmény volt, hogy szinte minden héten meg kellett vitatnunk egy nagy jelentőségű problémát. Ezekben a hónapokban talán több szekundér irodalmat olvastam, mint az azt megelőző három évben összesen Freiburgban. Mindemellett megismertem a tanár–diák kapcsolat egy új formáját is, akkor, amikor ledőlt a berlini fal, és új, izgalmas fejlemények hozták lázba Kelet-Európát és a Szovjetuniót, s ezek szinte minden nap vitára készítettek.

A PhD-értekezésemhez kapcsolódó kutatómunka elég hosszú oroszországi, főként szentpétervári utazásokkal járt együtt. Ekkor egészen váratlanul a levéltári forrásokhoz való hozzáférés korlátlanra vált, legalábbis a cári időszakot illetően. Meglehetősen inspiráló feladat volt az oroszországi társadalombiztosítás kezdeteit vizsgálni akkor, amikor ennek alapjai ismét kockán forogtak, és amikor elkezdtek történeti irányultságú kutatást folytatni a forradalom előtti korszakról, s új keletű érdeklődés mutatkozott Sztolipin mint felelős és nagyhatalmú államférfi és reformer iránt.

A német egyetemi rendszer megköveteli a PhD-értekezés után egy másik kutatási téma választását, így figyelmemet az 1990-es évek közepén Magyarország története felé fordítottam. A feladat, hogy párhuzamba állítsak két olyan társadalmat, melyek a 19. században a földbirtokos nemességre alapultak, de radikálisan különböző politikai rendszerrel bírtak,

néha kockázatos volt, s néha zsákutcába is jutott. Mindemellett a kutatás frissítően hatott rám, és új szemszögből kínált betekintést Közép- és Kelet-Európa modern kori történetének alapproblémáiba. 2001 óta a jénai Friedrich Schiller Egyetemen Kelet-Európa történetének professzora vagyok. 2010-ben Włodzimierz Borodziejel együtt megalapítottuk az Imre Kertész Kolleg-ot.

Melyek voltak a legfontosabb intellektuális vagy egyéb hatások, amelyek a kutatásait meghatározták? Kik voltak azok az oktatók vagy kutatók, akik a legnagyobb befolyást gyakoroltak a munkájára?

A legnagyobb hatású egyetemi oktatóm Gottfried Schramm (Freiburg) volt, aki érdeklődésemre a kelet-európai összehasonlító perspektíva kínálta lehetőségekre irányította, s kiélezte fogékonyságomat a váratlanra és a nem megszokottra. Tóth István György (Budapest) bevezetett a magyar történelembe, különös tekintettel a korai magyar történelemre, s felhívta figyelmemet a közösségek erejére és a további nyelvek tanulásának szükségességére. Péter László megtanította, hogy a nacionalizmust nem lehet legyőzni kompromisszumok kötésével. És mégis, az a meggyőződése, hogy az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés remek példája annak, hogyan lehet egy stabil alkotmányos kerethez közös alapot találni, amihez ebben az esetben a Pragmatica Sanctio korai gyökereihez nyúltak vissza, fontos lecke volt számomra abban a tekintetben, hogy mit érhet el egy államférfiúi képességekkel megáldott politikus egy látszólag reménytelen helyzetben.

Mostanában sokat tanultam jénai kollégáimtól, Lutz Niethammertől és Volkhard Knigétől arra vonatkozóan, hogy miként szemléljük a történelem szerepét a nyilvános szférában és az egyénre gyakorolt hatását. Az ő kérdésfeltevéseik azt mutatják, hogy mindig is tudatában vannak annak a ténynek, hogy minden fogalomnak, amelyet történészként használunk, megvan a saját története, és e fogalmak mélyen beágyazódnak azokba a problémákba, melyek kezelésében segítségünkre kellene lenniük. Továbbá a mindennapos közös munka Włodzimierz Borodziejel a többi teendő mellett csodálatos tanulási folyamat abban a tekintetben, hogy miként tartsunk távolságot, néha ironikusan is, a tanulmányozni kívánt anyagtól, hogy szabályszerűséget keressünk abban, ami rendkívül bonyolultnak tűnik, s hogy ne essünk a jól megalapozott nemzeti mitológiák áldozatául.

A dualizmus kori Magyarország történetével is foglalkozott kiterjedt levéltári kutatást folytatva. Sőt, habilitációs dolgozatának témája is a kiegyezést követő magyar oktatáspolitikára volt. Melyek legjelentősebb kutatási eredményei ezen a téren?

Az elemzés egyik legfontosabb megállapítása az, hogy a nacionalizmus nem egyfajta aberáció volt, hanem komoly hajtóerő az oktatási rendszer fejlesztésében. A magyarosítás szorosán összefonódott azzal a már korábban is látható erőfeszítéssel, hogy átfogó normákat dolgozzanak ki és érvényesítsenek a tanárok képzését, a tanterveket és az iskolaépületek állapotát illetően. Izgalmas volt látni, hogy az 1907-es Lex Apponyi valójában sokkal inkább a felekezeti fenntartású iskolákhoz való visszatérést tűzte ki célként, mintsem állami elemi iskolák terjesztését, amit a korábbi politikai elit hirdetett, ugyanakkor támogatta a tanárokat az egyházi felettéseikkel szemben támasztott követeléseik kapcsán. A román és erdélyi szász iskolák erősebbé váltak a magyarosítás nemzetiségi túlkapásai ellen folytatott küzdelemben. A központosított oktatáspolitikára nagyon eltérő hatást váltott ki a Felvidéken és Erdélyben.

Az oktatást igyekeztem azon polgárok politikai és kulturális orientációjáért folytatott versengésként értelmezni, akik nemzetisége nem valami ősi, előre meghatározott volt.

Nyilvánvaló, hogy a magyar nacionalizmus jelentős előnnyel rendelkezett a szlovák, román vagy német versenytársaival szemben. Ezt alapul véve az oktatáspolitikai a mindennapi gyakorlatban integratív erőt képviselt, ami teljesen szemben állt a politikai polarizációval, amit a nacionalista retorika ösztönzött. Mégis ez utóbbi volt az, amely később, hosszú távon döntött a történelmi Magyarország sorsáról.

Hogyan ítéli meg munkája magyarországi recepcióját?

Örömmel fogadtam a magyar kollégáktól kapott dicséreteket, bár inkább élénkebb vitát, eszmecserét reméltem. Az erőfeszítések, hogy a könyvet magyarra fordítsanak, támogatás hiányában sikertelennek bizonyultak.

Ön az egyik alapítója és igazgatója a jénai Imre Kertész Kolleg-nek. Kérem, avasson be bennünket az intézmény struktúrájába és fő feladataiba!

Az Imre Kertész Kolleg kutatóintézetben Közép- és Kelet-Európára irányuló összehasonlító kutatásokat végzünk, s e témában megvitatjuk a historiográfia meghatározó trendjeit is. Rendszerint legfeljebb tíz ösztöndíjast hívunk meg három–tizenkettő hónapos időszakra. Az évente megközelítőleg száz jelentkező következtében a kiválasztási folyamat igen nagy versenyt eredményez. Ez lehetővé teszi, hogy neves tudósok és fiatalabb kollégák gyümölcsöző vitát folytassanak nem csupán a saját projektjeikről, hanem a régió történeti kutatásának alapproblémáiról is. Ezért fő céljaink egyike az, hogy történészként meghaladjuk a nemzeti látószöveget, támogassuk a további integrációt nemzetközi keretek között, illetve a kutatói közösségeket Európa-szerte s az óceánon túl. A jelentős történeti folyamatok mélyreható megértése egy belső és egy külső perspektívát is megkövetel, ezért igyekszünk közvetíteni e kettő között, elhomályosítani e kettő közötti különbségtételt, ha szerteosztatni persze nem is tudjuk azt.

A Kolleg elsősorban a történeti megismerésre és megfigyelésre irányítja a fókuszát, emellett a szakmában jelenleg domináns kulturális megközelítés mellett igyekszünk nem elhanyagolni a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatok tanulmányozását sem.

A Kolleg igen ambiciózus publikációs célokat is kitűzött maga elé.

Egy négykötetes szintézisen dolgozunk Kelet- és Közép-Európa 20. századi történelméről, melynek szerzői nagyrészt az ösztöndíjasok és az állandó munkatársak. Fő témák közé tartozik például a háború és az erőszak, az államiság, a modernitás kihívásai és az intellektuális látóhatárok. Továbbá gondosan követjük a nyilvános vitákat Kelet- és Közép-Európa történetéről, ezeket dokumentáljuk a honlapunkon, hogy elérhetővé tegyük olyan kollégák számára is, akik nem olvasnak az adott nyelveken.

Az elmúlt néhány évtizedben a nemzetközi érdeklődés általában véve csökkenni látszik Kelet-Közép-Európa és Kelet-Európa története iránt. Mit gondol erről a folyamatról?

Az arab világ újabb keletű fejleményei következtében, a jugoszláv háborúk végét követően, illetve a legtöbb országnak az Európai Unióba történő belépésével e régió elvesztette korábbi reputációját, mely válságok és demokratikus ígérek izgalmas és kalandos területeként irányította a figyelmet a területre. Ez mindent egybevetve pozitív változás. Az ismét felerősödött érdeklődés a magyar történelem és politika iránt viszont az Orbán-kormány intézkedéseire adott reakció, egyedi eset.

Van mód arra, hogy ellensúlyozzuk ezt a változást? A Kolleg alapítása a német tudományos élet megújult érdeklődését mutatja Kelet-Közép-Európa felé, vagy csupán egyéni erőfeszítések eredménye?

A Kolleg alapítása mindkét tényező érvényesülését tanúsítja. A német politikai elit még mindig tudatában van Kelet-Közép-Európa fontosságának, s a kelet-európai történelem kutatása a német történetírás egyik leginnovatívabb területének bizonyul.

Mely kutatási irányt látja a legígéretesebbnek vagy a legproduktívabbnak a modern és jelen kori Kelet-Európa-történet területén? Melyek azok a legfrissebb munkák, amelyeket a legfontosabbnak ítél?

A sztálini erőszak eredetéről szóló viták nagy figyelmet keltettek, mégis talán a helyi mozgató rugókra irányított fókusz vezethette azokat zsákutcába. Erre a legszembetűnőbb példa Timothy Snyder *Bloodlands* című kötete, mivel a szerző dekontextualizálja az erőszakot, és nem vizsgálja annak kulturális és politikai forrásait, inkább összekapcsolja azt a nemzeti zsarnokság narratíváival. Mégis Snydernek köszönhető a közérdeklődés tartós felkeltése a régió története és zavaros 20. századi múltja iránt.

Véleményem szerint jelenleg a legproduktívabb terület a késő szocialista időszak társadalom-, kultúr- és fogalomtörténete. Ezek lehetőséget adnak arra, hogy különbséget tegyünk az egymástól eltérő országok között, hogy az elnyomást sokkal inkább társadalmi gyakorlatként, mintsem egy idegen hatalomnak való behódolásként értelmezzük, és hogy összefüggésbe hozzuk a szocialista és poszt-szocialista országok tapasztalatát az európai és a nyugati világban végbement fejlődéssel minden területen.

Az utóbbi időben sok energiát fektettek a történeti narratívák és reprezentációk megfejtésébe egy olyan régióban, amely ellentmondásos emlékekkel terhelt. Úgy tűnik, a tudósok hajlanak arra, hogy a reprezentációk hiányosságairól beszéljenek, s az elnyomásra és a nemzet konszolidációjára koncentráljanak. Az azonban nem jelent túl nagy segítséget, ha a magyarországi vagy a lengyelországi fejlődést egy feltételezett normához, a német „Vergangenheitsbewältigung”-hoz, azaz a „múlt legyőzése”-hez mérjük, mint ahogy azt Timothy Garton Ash tette. Sokkal inkább arra kell törekednünk, hogy megértsük az adott társadalomban folytatott vitákat, melyek az ilyen reprezentációkban testet öltenek, és ezeket összefüggésbe hozzuk más európai országok fejlődésével. De Kelet-Közép-Európa sem maradt le abban, hogy a múltját tematizálja. Olyan irányzat vált dominánssá, amely a történelmet nem annyira a társadalom alapjairól folytatott nyilvános viták szférájának tekinti, hanem egy elüzletiesedett világban az egyén identitásának megerősítésére szolgáló eszköznek, olykor túlságosan is üzleti módszereket használva.

Milyen jövőbeli tudományos tervei vannak?

Jelenleg, amikor csak időm engedi, egy Lengyelország 1989–1990-es történetére irányuló kutatási projekten dolgozom, mely terveim szerint nem csak a kommunista uralom végeként, hanem a szocialista érából a poszt-szocialistába vezető átmenet döntő időszakaként is láthatóvá teszi ezt a periódust.

2013. augusztus

Az interjút készítette: TOMKA BÉLA, fordította: TAMÁS ÁGNES

Joachim von Puttkamer műveinek bibliográfiája

Monográfiák

1. Fabrikgesetzgebung in Rußland vor 1905. Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung, Köln, Weimar, Wien 1996 [Beiträge zur Geschichte Osteuropas 20].
2. Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee, 1867-1914, München 2003 [Südosteuropäische Arbeiten 115].
3. Ostmitteleuropa im 19. und 20. Jahrhundert, München 2010 [Oldenbourg Grundriß der Geschichte 38].

Szerkesztett kötetek

4. Von Petersburg nach Weimar. Kulturelle Transfers 1800 bis 1860. Hrsg. mit Joachim Berger, Frankfurt am Main 2005 [Jenaer Beiträge zur Geschichte 9].
5. Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941. Hrsg. mit Peter Haslinger, München 2007 [Buchreihe der Kommission für Geschichte und Kultur der Deutschen in Südosteuropa 39].
6. „Schleichwege“. Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989. Hrsg. mit Włodzimierz Borodziej und Jerzy Kochanowski, Köln, Weimar, Wien 2010.
7. Kulturelle Orientierungen und gesellschaftliche Ordnungsstrukturen in Südosteuropa. Hrsg. mit Gabriella Schubert, Wiesbaden 2010 [Forschungen zu Südosteuropa. Sprache – Kultur – Literatur 4].
8. Sozialistische Staatlichkeit. Hrsg. mit Jana Osterkamp, München 2012 [Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum 32].
9. Europa und sein Osten. Geschichtskulturelle Herausforderungen: Hrsg. mit Włodzimierz Borodziej, München 2012 [Europas Osten im 20. Jahrhundert. Schriften des Imre Kertész Kollegs Jena 1].

Válogatott tanulmányok

10. Ungarische Schulpolitik und deutscher Schulalltag in Siebenbürgen und in der Zips 1867–1914, in: Südostdeutsches Archiv 40/41(1997/98), 32–57.
11. Mäzen der Revolution. Ein politisches Porträt Savva T. Morozovs, in: Berliner Jahrbuch für osteuropäische Geschichte 1997. Unternehmertum in Rußland, Berlin 1998, 69–90.
12. Die russische Justizreform von 1864. Eine Kontroverse, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 47 (1999), 405–409.
13. Slowakei/Oberungarn, in: Roth, Harald (Hrsg.): Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas, Köln, Weimar, Wien 1999, 379–386 [2. Aufl. 2009: 382–389].

14. Tschechoslowakei/Tschechische Republik, in: Roth, Harald (Hrsg.): Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas, Köln, Weimar, Wien 1999, S. 398–403 [2. Aufl. 2009: 402–408].
15. Ungarn, in: Roth, Harald (Hrsg.): Studienhandbuch Östliches Europa. Bd. 1: Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas, Köln, Weimar, Wien 1999, S. 411–430 [gemeinsam mit Zsolt Lengyel und Ralf Göllner] [2. Aufl. 2009: 416–434].
16. Zur Logik repressiver Gewalt in kommunistischen Regimen. Die Tschechoslowakei und Ungarn im Vergleich, in: Osteuropa 50 (2000), Heft 6, 672–682 [russisch: K voprosu o logike repressij v kommunističeskich stranach. Sravnitel'nyj analiz sobytij v Čechoslovakii i Vengrii, in: Creuzberger, Stefan u. a. (Hrsg.): Kommunizm, terror, čelovek. Diskussionnye stat'i na temu "Černoj knigi kommunizma", Kiev 2001, 118–128].
17. Ungarns eigenwillige Moderne. Die Epoche des Dualismus 1867–1918, in: Ungarn und Deutschland. Eine besondere Beziehung. Hrsg. vom Haus der Geschichte Baden-Württemberg und vom Kulturinstitut der Republik Ungarn, Tübingen 2002, 53–57.
18. The Russian Worker (rabochii) – The Meaningful Confusion of a Sociological Concept, in: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 50 (2002), 375–380.
19. Mehrsprachigkeit und Sprachenzwang in Oberungarn und Siebenbürgen 1867–1914. Eine statistische Untersuchung, in: Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 26 (2003), 7–40.
20. Kulturkontakte und Großmachtinteressen. Russische Heiratspolitik um 1800, in: Kulturkontakte und Großmachtinteressen. Weimar im Blickfeld russischer Heiratspolitik, in: Berger, Joachim und v. Puttkamer, Joachim (Hrsg.): Von Petersburg nach Weimar. Kulturelle Transfers von 1800 bis 1860, Frankfurt am Main 2005, 17–33.
21. Kein europäischer Sonderfall. Ungarns Nationalitätenproblem im 19. Jahrhundert und die jüngere Nationalismusforschung, in: Fata, Márta (Hrsg.): Das Ungarnbild der deutschen Historiographie, Stuttgart 2004, 84–98.
22. Rußland und die Ernestiner. Heiratspolitik und höfische Kultur um 1800, in: Scheurmann, Konrad und Frank, Jördis (Hrsg.): Neu entdeckt. Thüringen – Land der Residenzen. 2. Thüringer Landesausstellung Schloß Sondershausen, 15. Mai – 3. Oktober 2004, Bd. 3: Essays, Mainz 2004, 406–413.
23. Von dem Versuch "Hungarn dem Fäulnis zu entreissen". Nationalität und Gemeinsinn im östlichen Europa um 1830. Antrittsvorlesung an der Friedrich Schiller Universität am 15. April 2003, in: Jenaer Universitätsreden 17. Philosophische Fakultät. Antrittsvorlesungen VIII, Jena 2005, 167–193.
24. Die Museen des Kommunismus – ein Kommentar aus fachwissenschaftlicher Sicht, in: Knigge, Volkhard und Mählert, Ulrich (Hrsg.): Der Kommunismus im Museum. Formen der Auseinandersetzung in Deutschland und Ostmitteleuropa, Köln, Weimar, Wien 2005, 235–254.
25. Die tschechoslowakische Bodenreform von 1919. Soziale Umgestaltung als Fundament der Republik, in: Bohemia 46 (2005), 315–342.
26. Nationale Peripherien. Strukturen und Deutungsmuster im ungarischen Schulwesen 1867–1914, in: Hárs, Endre, Müller-Funk, Wolfgang, Reber, Ursula und Ruthner, Clemens (Hrsg.): Zentren, Peripherien und kollektive Identitäten in Österreich-Ungarn, Tübingen, Basel 2006, 97–110.
27. Alltägliche Inszenierungen. Kirchliche und nationale Schulfeste in Ungarn 1867–1914, in: Schulze Wessel, Martin (Hrsg.): Nationalisierung der Religion und Sakralisierung der Nation im östlichen Europa, Stuttgart 2006, 141–152.
28. Staatsmacht, Minderheit, Loyalität – konzeptionelle Grundlagen am Beispiel Ostmittel- und Südosteuropas in der Zwischenkriegszeit, in: Haslinger, Peter und von Puttkamer, Joachim (Hrsg.): Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941, München 2007, 1–16 [gemeinsam mit Peter Haslinger].

29. Irrwege des Erinnerns. Die Ausstellung „Erzwungene Wege“ im Berliner Kronprinzenpalais, in: Gibas, Monika, Stutz, Rüdiger und Ulbricht, Justus H. (Hrsg.): *Couragierte Wissenschaft. Eine, Festschrift für Jürgen John zum 65. Geburtstag*, Jena 2007, S. 174–190.
30. [auch in: *Przegląd Historyczny* 100 (2009), Heft 1, 141–157]
31. Ziele unterschiedlicher Reichweite? Die Arbeiter in der Revolution von 1905/06. Eine Übersicht, in: Kusber, Jan und Frings, Andreas (Hrsg.): *Das Zarenreich, das Jahr 1905 und seine Wirkungen. Bestandsaufnahmen*, Berlin 2007, 105–120.
32. Nationalismus in Ostmitteleuropa – Eine Zwischenbilanz, in: *zeitenblicke* 6 (2007), Nr. 2 [24. 12. 2007] (http://www.zeitenblicke.de/2007/2/puttkamer/index_html)
33. Strukturelle und kulturelle Grundlagen des Politischen in Ostmitteleuropa im 20. Jahrhundert, in: *Comparativ* 18 (2008), Heft 2, 87–98.
34. Magyarisierung! Sprachliche Assimilation und nationale Mobilisierung in Ungarn um 1900, in: Dahmen, Wolfgang, Himstedt-Vaidt, Petra und Ressel, Gerhard (Hrsg.): *Grenzüberschreitungen. Traditionen und Identitäten in Südosteuropa. Festschrift für Gabriella Schubert*, Wiesbaden 2008, 480–493.
35. Weimar und die Stephanskronen. Ungarische Hintergründe einer diplomatischen Episode, in: Ehrlich, Lothar und Schmidt, Georg (Hrsg.): *Ereignis Weimar-Jena. Gesellschaft und Kultur um 1800 im internationalen Kontext*, Köln, Weimar, Wien 2008, 263–277.
36. Zivilgesellschaft mit Hindernissen. Ungarn im 19. Jahrhundert, in: Sterbling, Anton (Hrsg.): *Zivilgesellschaftliche Entwicklungen in Südosteuropa. 46. Internationale Hochschulwoche der Südosteuropa-Gesellschaft in Tutzing*, 8. –12. 10. 2007, München 2009 [*Südosteuropa-Jahrbuch* 36], 171–181.
37. Die EMKE in Siebenbürgen und die FEMKE in Oberungarn. Die Tätigkeit zweier ungarischer Schutzvereine in ihrem regionalen Umfeld, in: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, Marburg 2009, 158–169.
38. Schooling, Religion and the Integration of Empire – Education in the Habsburg Monarchy and in Tsarist Russia, in: Leonhard, Jörn und von Hirschhausen, Ulrike (Hrsg.): *Comparing Empires. Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century*, Göttingen 2010, 359–372.
39. Sozialistische Staatlichkeit. Eine historische Annäherung, in: Osterkamp, Jana und von Puttkamer, Joachim (Hrsg.): *Sozialistische Staatlichkeit*, München 2012, 1–18.
40. Die ungarische Nation und ihre Geschichte. Blicke auf ein gespaltenes Land, in: *Osteuropa* 61 (2011), Heft 12, 9–28.
41. Gesellschaftliche Selbstbeschreibungen und soziales Krisenbewusstsein in den ostmitteleuropäischen Volksrepubliken, in: Raphael, Lutz (Hrsg.): *Theorien und Experimente der Moderne. Europas Gesellschaften im 20. Jahrhundert*. Köln, Weimar, Wien 2012, 229–251.
42. Schicksallosigkeit als historische Perspektive. Imre Kertész und sein Blick auf das 20. Jahrhundert, in: Borodziej, Włodzimierz und von Puttkamer, Joachim (Hrsg.): *Europa und sein Osten. Geschichtskulturelle Herausforderungen*, München 2012, 7–11 [gemeinsam mit Volkhard Knigge].
43. Russland und das östliche Europa, in: Borodziej, Włodzimierz und von Puttkamer, Joachim (Hrsg.): *Europa und sein Osten. Geschichtskulturelle Herausforderungen*, München 2012, 147–164.
44. Der schwere Abschied vom Volkseigentum. Wirtschaftliche Reformdebatten in Polen und Ostmitteleuropa in den 1980er Jahren, in: Frei, Norbert und Süß, Dietmar (Hrsg.): *Privatisierung. Idee und Praxis seit den 1970er Jahren*, Göttingen 2012, 158–183.

JOACHIM VON PUTTKAMER

Iskoláztatás, vallás és birodalmi integráció

Oktatásügy a Habsburg Monarchiában és a cári Oroszországban

A nevelés és az iskoláztatás a történeti kutatások bevett témáinak számítanak.¹ Sok információval rendelkezünk a 19. századi kelet-európai iskoláztatás intézményi fejlődéséről, a nyugat-európai modellek adaptálásáról a Habsburg Monarchia és Oroszország speciális körülményeinek megfelelően, valamint az oktatásnak a társadalmi és nemzeti emancipációra gyakorolt hatásáról.² Az 1760-as évektől a 19. században végig a hatékony oktatási rendszerek létesítése a társadalom és az állam modernizációjának központi elemét képezte.

Ennek megfelelően az oktatás a birodalmak összehasonlításának nyilvánvaló fontosságú kutatási területe.

Az alap-, közép- és felsőfokú oktatás biztosítása központi jelentőséggel bírt a közigazgatás, a helyi infrastruktúra fejlesztése és a nyilvános szféra térbeli elrendezése szempontjából. A régi iskolaépületek még ma is tükrözik a birodalmi államiság politikai igényeit és annak ígéretét, hogy az oktatás a birodalom legtávolabbi sarkába is eljut. Az iskolák továbbították a birodalom politikai egységének eszméjét s a társadalmi fejlődés és integráció reményét. Az iskoláztatás fejlődése azonban felvetette azt a kérdést, hogy miként lehet megbirkózni a kulturális, felekezeti és nyelvi különbségekkel, az eltérő történeti és politikai tradíciókkal. Amint látni fogjuk, a kulturális különbségeket nem feltétlenül kellett legyőzni a birodalmi integráció folyamatában. A vallási és felekezeti hagyományok sokkal inkább modellt kínáltak arra, hogy a nacionalizmus korában és az ipari modernizáció fellendülése időszakában hogyan lehet kezelni a nemzetiségi pluralizmust.

Ebből a szempontból az iskoláztatás története megkérdőjelezi a birodalmak összehasonlító vizsgálatára vonatkozó számos előfeltételezést. Első pillantásra úgy tűnik, az eredmények megerősítik a „fentről jövő reformok” bevett koncepcióját, oly reformokét, melyek célja a politikai stabilitás és a kulturális homogenitás megteremtése az etnikai csoportok ellenében, amelyek viszont erre az állampolgári önszerveződés új formáinak kialakításával válaszoltak. Az oktatás és az iskoláztatás fejlődése azonban nem írható le a kihívás és az arra adott válasz terminusaival. Ahogy látni fogjuk, az állam és a helyi társadalom viszonyát

¹ A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: *Schooling, Religion and the Integration of Empire – Education in the Habsburg Monarchy and in Tsarist Russia*. In: Leonhard, Jörn – von Hirschhausen, Ulrike (eds.): *Comparing Empires. Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century*. Göttingen, 2010, 359–372.

² Engelbrecht, Helmut: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Bd. 3.: *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien, 1984., Bd. 4.: *Von 1848 bis zum Ende der Monarchie*. Wien, 1986.; Nolte, H.-H. – Schramm, Gottfried: *Die Schulen und Hochschulen*. In: Schramm, Gottfried (Hrsg.): *Handbuch der Geschichte Russlands*. Bd. 3: 1856–1945. Von den autokratischen Reformen zum Sowjetstaat. Stuttgart, 1992. 1578–1661.

sokkal inkább a kooperáció, mintsem a konfliktus alakította. Végül is az iskoláztatás fejlődése azt az alapkérdést veti fel, hogy a birodalmak jártak-e előnyökkel ebből a szempontból a nemzetállamokhoz viszonyítva. Amennyiben a birodalmak összehasonlítása során a történeti tapasztalatokat és az alternatív lehetőségeket összevetjük a nemzetállam ismert formájával, az oktatás története jó vizsgálati területnek bizonyul.

Ezért a következő elemzésnek nemcsak az a célja, hogy tisztázza a hasonlóságokat és a különbségeket az oktatás és az iskoláztatás történetét illetően a Habsburg Monarchiában és a cári Oroszországban, hanem az is, hogy megvitasson a birodalmak összehasonlításából levonható néhány alapvető következtetést.³ A tisztánlátás kedvéért az alap- és középfokú oktatásra koncentrálunk, az egyetemeket kihagyjuk elemzésünkől. E hiányt ellensúlyozza az a tény, hogy Magyarország speciális eset a Habsburg Monarchián belül, s nem csupán oktatási ügyekben. Magyarország ugyanis a vizsgált időszakban majdnem minden szempontból nemzetállammá vált egy nagyobb birodalmi struktúrán belül, így esete veti fel a legélesebbet a problémát, hogy miként értékeljük a birodalmak teljesítményét a nemzetállamokkal összevetve.

A Habsburg Monarchia

A Habsburg Monarchián belül a német örökös tartományokban az oktatás és az iskoláztatás fejlődésének mozgatórugójaként az 1774-es általános iskolai rendtartásra (*Allgemeine Schulordnung*) tekinthetünk.⁴ Az iskolai reform ezen alapidokumentuma azt a radikális igényt fejezte ki, hogy az oktatásügy nem annyira felekezeti kérdés, hanem „politikum”, így kormányzati szabályozás tárgya.⁵ Az általános iskolai rendtartás bevezette az elemi (*Trivialschule*), a polgári (*Hauptschule*) és az úgynevezett mintaiskolákból (*Normalschule*) álló átfogó és egységes, három lépcsős rendszert. Ez utóbbiakat arra tervezték, hogy modelliskolaként és a tanárképzés intézményeként működjenek. A tanítás során egy általános tantervet kellett követni, mely azon a morális megfontoláson nyugodott, hogy a császár számára hasznos és hazafias alattvalókat képezzenek, másrészt tankönyvekről gondoskodtak, és fontos lépést tettek a tankötelezettség érvényesítése felé is. A felvilágosodás általános nevelési eszméire alapozva és kihasználva a Jezsuiták Társaságának feloszlása nyomán kínálkozó lehetőséget, a Habsburg Monarchia élen járt az átfogó közoktatás bevezetésében Európában. Hasonló, de elméletileg kevésbé megalapozott módon kezdett neki a Habsburg Monarchia a középfokú oktatás reformjának is a józan ész és a „jó rendszer” irányvonalait követve.⁶

³ A történeti összehasonlítás módszeréről lásd: Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen: *Historischer Vergleich. Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung*. In: Haupt, Heinz-Gerhard – Kocka, Jürgen (Hrsg.): *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main–New York, 1996. 9–45.

⁴ Engelbrecht: *Geschichte*, III. 102–117. 491–501. Rövid összefoglalást lásd: Scott, Hamish M.: *Reform in the Habsburg Monarchy, 1740–1790*. In: Scott, Hamish M. (ed.): *Enlightened Absolutism. Reform and Reformers in Later Eighteenth-Century Europe*. Basingstoke, 1990. 145–188., 172–177.

⁵ Engelbrecht: *Geschichte*, III. 490.

⁶ Grimm, Gerald: *Die Schulreform Maria Theresias 1747–1775. Das österreichische Gymnasium zwischen Standesschule und allgemeinbildender Lehranstalt im Spannungsfeld von Ordensschulwesen, thesianischem Reformabsolutismus und Aufklärungspädagogik*. Frankfurt am Main, 1987.; Engelbrecht: *Geschichte*, III. 146–170.

Az oktatás birodalmi integrációra gyakorolt hatásait ellentmondásosnak tekinthetjük.⁷ A törekvés arra, hogy kiépítsenek egy széles körű és egységesített oktatási rendszert minden koronaországban, melyek roppant eltérő tradíciókkal rendelkeztek, igen erőteljesnek és eredményesnek bizonyult.⁸ Az oktatás a reformmodellek területévé vált, s aki a strukturált államiság és infrastruktúra elemeit keresi a Habsburg Monarchiában a 18. század végén, az biztosan rábukkan az iskolarendszerre. Az új iskolák a hivatali elit képzésének fontos tényezőivé váltak, még akkor is, ha II. József elképzelését, hogy az iskolákat arra használják, hogy a német nyelv oktatását bevezessék közös és egységes hivatali nyelvként birodalom szerte, nem koronázta siker. Mária Terézia oktatási reformjai mégis inkább a különbségek megszilárdításához vezettek, különösképpen a nyelvhasználat területén. Lökést adtak a nemzeti nyelvek, mint például a cseh, rutén (ukrán) és szlovén kodifikálásának, ráadásul éppen a vezető oktatási reformerek – mint például Csehországban Ferdinand Kindermann – voltak azok, akik kiálltak a helyi nyelveken írott tankönyvek szükségessége mellett.⁹ Mária Terézia és II. József oktatási reformjai, melyek célja a birodalmi elit létrehozása volt az oktatás eszközével, a 19. századi nemzeti mozgalmak létrejöttéhez is előkészítették a talajt.¹⁰

Hasonló fejlődést figyelhetünk meg két generációval később, amikor az 1849-ben kiadott *Organisationsentwurf* a középfokú oktatás Európában úttörőnek számító rendszerét építette ki.¹¹ Az oktatási reform ismét arra az elképzelésre épült, hogy a birodalmi elitet a modern oktatás egységes rendszerének eszközeivel megerősítsék, s ezt ismét csak aláaknázták a nemzeti elitképzés formálódásának hatása.¹² A népiskolai törvény (*Reichsvolksschulgesetz*), mely 1869-ben már alkotmányos oltalom alatt született, Ausztriában az elemi oktatás biztosításának felelősségét teljes egészében a helyi önkormányzatok intézményeire ruházta át. Így teljessé tette a szekuláris, államilag finanszírozott oktatás modern rendszerének kiépítését, ami még 1774-ben kezdődött el.¹³

⁷ Melton, James van Horn: *Absolutism and the Eighteenth Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge, 1988.; Eder, Ulrike: „Auf die mehrere Ausbreitung der deutschen Sprache soll fürgedacht werden“. *Deutsch als Fremd- und Zweitsprache im Unterrichtssystem der Donaumonarchie zur Regierungszeit Maria Theresias und Josephs II.* Innsbruck–Wien–Bozen, 2006.

⁸ Lambrecht, Karen: *Tabelle und Toleranz. Johann Ignaz von Felbigers Reform der Volksschulbildung*. In: Scheut, Martin – Schmale, Wolfgang – Štefanová, Dana (Hrsg.): *Orte des Wissens*. Bochum, 2004. 153–167.

⁹ Teich, Mikuláš: *Vom Dunkel ins Licht. Die Aufklärung in Böhmen*. In: Matis, Herbert (Hrsg.): *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*. Berlin, 1981. 485–522.; Röskau-Rydel, Isabel: *Kultur an der Peripherie des Habsburgerreiches. Die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848*. Wiesbaden, 1993.; Schmale, Wolfgang – Dodde, Nan L. (Hrsg.): *Revolution des Wissens? Europa und seine Schulen im Zeitalter der Aufklärung (1750–1825). Ein Handbuch zur europäischen Schulgeschichte*. Bochum, 1991.

¹⁰ Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*. Bd. 3: *Die Völker des Reiches*. Wien, 1980.

¹¹ *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich*. Vom Ministerium des Cultus und Unterrichts. Wien, 1849.; Engelbrecht: *Geschichte*, IV. 147–156., 525–531.; Wozniak, Peter: *Count Leo Thun: A Conservative Savior of Educational Reform in the Decade of Neoabsolutism*. *Austrian History Yearbook*, vol. 26. (1995) 61–82.

¹² Cohen, Gary B.: *Education and Middle-Class Society in Imperial Austria, 1848–1918*. West Lafayette, 1996.; Frommelt, Klaus: *Die Sprachenfrage im österreichischen Unterrichtswesen 1848–1859*. Graz – Cologne, 1963.; Deák Ágnes: „Nemzeti egyenjogúsítás“. *Kormányzati nemzetiségpolitika Magyarországon 1849–1860*. Budapest, 2000.

¹³ Engelbrecht: *Geschichte*, IV. 111–116.

A kísérlet, hogy a magyar korona országait is beilleszték ebbe a kiépülő struktúrába, olyan eredményekkel járt, melyek sokat elárulnak a birodalmi kormányzat működésének sűrűlódásairól. Ausztriával, Csehországgal vagy Galíciával ellentétben a Magyar Királyságban két jól kiépült protestáns egyház – az evangélikus és a református –, továbbá a szerb ortodox egyház működött. Mindhárom egyház autonómiája hosszú tradíciókra tekintett vissza, s ezek szilárdan beépültek a magyar jogi rendszerbe. Ezek az autonómiák önkormányzatot foglaltak magukban az oktatási ügyek tekintetében, ezért a magyar Ratio Educationis, melyet rendeletként adott ki Mária Terézia ausztriai mintára 1777-ben, csak a katolikus iskolákra vonatkozhatott, mivel csak ezek tartoztak a kormányzat közvetlen hatáskörébe. A protestáns és az ortodox egyházak mégis kihívásként észlelték e kormányzati beavatkozást, s maguk is oktatási reformokba kezdtek.¹⁴

Az állami törvényhozó hatalom által szabályozott egységes oktatási rendszer eszméjét tehát Magyarországon felekezeti autonómiák korlátozták. Ez a helyzet magyarázza a jelzett különbségeket az iskoláztatás fejlődésében a Habsburg Monarchia ausztriai és magyarországi területei között. Magyarországon mind az alap-, mind pedig a középfokú oktatást már az 1770-es évektől teljesen eltérő irányvonalak mentén kellett megszervezni, mint Ausztriában, mivel Magyarországon az egyházat mint az iskolák alapvető intézményi fenntartóját a kormány nem tudta kiszorítani. Magyarországon ehelyett egyrészt a katolikus állami iskolák, másrészt az autonóm protestáns, ortodox s később zsidó iskolák együttélésének különböző változatai alakultak ki.¹⁵ A neoabszolutista kormányzat utolsó kísérlete arra, hogy egységesítse a Monarchia oktatási struktúráját, legfeljebb átmeneti sikert hozott. A fentebb említett *Organisationsentwurf* szabályozta a magyarországi középfokú oktatást is, de az eredmények itt még inkább ellentmondásosak voltak, mint Ausztriában, mivel itt tudatosan támogatták a román és a szlovák iskolákat, hogy ellensúlyozzák a magyar elit domináns pozícióját, s ez a politika további ösztönzést jelentett a nemzetiségi mozgalmak számára.

Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés végül olyan fejlődést szentesített, amely már csaknem egy évszázaddal korábban megindult. Az 1868-ban elfogadott magyar népiskolai törvény az iskolákat az egyházak fennhatósága alatt hagyta, egyértelmű előnyben részesítve az egyházakat az iskoláztatás alapvető intézményeiként az állammal szemben. A kormányzati hatalom általános kérdéseket (az iskolakötelezettség garanciái, az egységes tantervek alapvető irányvonalai, a tanárok szakképzése és az iskolaépületekkel szemben támasztott követelmények) szabályozó törvények meghozatalára korlátozódott.¹⁶ A középfokú oktatás hasonlóképpen a felekezetek mentén strukturálódott.

A politikai elképzelés, mely e törvénykezés mögött meghúzódott, Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez fűződött, aki azt remélte, a felekezeti autonómiát fel

¹⁴ *Ratio educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas.* Wien, 1777.; Csáky, Moritz: *Von der Ratio educationis zur educatio nationalis. Die ungarische Bildungspolitik zur Zeit der Spätaufklärung und des Frühliberalismus.* In: Klingenstein, Grete – Lutz, Heinrich – Stourzh, Gerald (Hrsg.): *Bildung, Politik, Gesellschaft. Studien zur Geschichte des europäischen Bildungswesens vom 16. bis zum 20. Jahrhundert.* Wien, 1978. 205–238.; Komlósi, Sándor: *Schule und Erziehung in Ungarn (1750–1825). Zwischen Systemerhalt und Modernisierung.* In: Schmale – Dodde: *Revolution des Wissens?* 255–293.; Kosáry, Domokos: *Die ungarische Unterrichtsreform von 1777.* In: Drabek, Anna – Plaschka, Richard G. – Wandruszka, Adam (Hrsg.): *Ungarn und Österreich unter Maria Theresia und Joseph II. Neue Aspekte im Verhältnis beider Länder.* Wien, 1980. 91–100.

¹⁵ Puttkamer, Joachim von: *Schulalltag und nationale Integration in Ungarn. Slowaken, Rumänen und Siebenbürger Sachsen in der Auseinandersetzung mit der ungarischen Staatsidee 1867–1914.* München, 2003.

¹⁶ 1868. évi 38. tc.; Puttkamer: *Schulalltag*, 70–74.

lehet használni arra, hogy megoldást találjanak a sürgető nemzetiségi kérdésre. Nem a helyi önkormányzati hatóságok, hanem az illetékes egyházak döntöttek az iskolák oktatási nyelvéről. Eötvös számára, aki mélyrehatóan elgondolkodott a modern nacionalizmus alapjairól, ez megfelelő megoldásnak tűnt a nemzetiségi tekintetben vegyes lakosságú területeken tapasztalható heves nyelvhasználati konfliktusokra.¹⁷ Annak ígéretét hordozta magában, hogy az oktatási nyelvről való döntés, mely a megelőző évtizedekben erőteljesen átpolitizált kérdéssé vált, a politikai szférából kiutasíthatóvá válik, és felekezeti kérdéssé, közönséges kulturális ügyé alakulhat át. Egy ilyen megközelítés gyakorlati megoldások sokféleségét tette lehetővé a helyi szükségletek és feltételek függvényében. Ez a remény nem volt megalapozatlan. Erdélyben a népoktatási törvény előkészítette a talajt három megszi-
lárdult iskoláztatási rendszer fejlődéséhez, melyek versenyeztek a magyar, román és német tanulókért. Felső-Magyarország szlovák túlsúlyú területein ellenben mind a protestáns, mind pedig a katolikus egyházak többsége a magyar nyelvű oktatás mellett tört lándzsát. Ez a döntés nem csupán az illető egyházakon belüli erőviszonyokat és a konfliktusok irányvonalait jelezte, hanem fényt vetett a szlovák és a rutén nemzetiségi mozgalmak intézményi és politikai gyengeségére is.¹⁸

A heves politikai konfliktusok az oktatás nyelve körül a nemzetiségileg vegyes lakosságú területeken, melyek olyannyira tipikussá váltak Csehországban és az osztrák–német–szlovén határvidéken a Habsburg Monarchia utolsó évtizedeiben, így nagymértékben elkerülhetők lettek volna Magyarországon. Inkább a magyar nyelv kötelező tantárgyként való bevezetése a népiskolai tantervekbe volt az, ami kiélezte a nemzetiségi konfliktust. Ez a törvény 1879-ben született a nemzetiségi képviselők heves támadásai ellenére, akik ezt a nemzetiségi elnyomás brutális törvényeként értelmezték.¹⁹ A nemzetiségi asszimiláció eszméje, mely meghúzódott ezen támadások mögött, valóban nem volt idegen a törvény néhány szerzőjétől. A józanabb támogatók inkább azt vallották, hogy e törvény lehetővé teszi a kommunikációt az állampolgárok között, megnyitja a magyarok által dominált elitbe vezető társadalmi mobilitás csatornáit, és megakadályozza nem magyar oktatási környezetek kialakulását. E pragmatikus megközelítéshez társultak további tendenciák, melyek a nemzetiségi pluralizmust pusztán nyelvi jelenségeként értelmezték, mindenféle kulturális vonások nélkül, nem is szólva a politikai dimenziókról.

A Habsburg Monarchián belül az a kezdeményezés, hogy strukturált, államilag ellenőrzött oktatási rendszert hozzanak létre, végül roppant eltérő fejlődést eredményezett. Fontos megjegyeznünk, hogy e széttartó folyamat gyökereit nem elsősorban a nemzetiségi pluralizmus különböző megközelítéseiben kell keresnünk, hanem a Habsburg Monarchia két részének felekezeti és vallási szerkezetének különbségeiben. Csak az 1867-es kiegyezést követően használták fel eredményesen e különbségeket arra, hogy eltérő megoldásokat alkalmazzanak a nemzetiségek integrációjára. Így érvelhetünk amellett, hogy a Habsburg Monarchia igencsak rugalmasnak bizonyult a történetileg más és más utat bejárt különböző területein egymástól eltérő oktatási rendszerek kifejlesztésében és fenntartásában.

Mégis megfigyelhetünk egy közös vonást: a 19. század folyamán az iskoláztatás, különösképpen az alapfokú oktatás a Monarchia egész területén nagyjelentőségű, nyilvános témává vált, ami mobilizálta a társadalmi elkötelezettséget. Az ausztriai nemzetiségi mozgalmak felfedezték az állampolgári önszerveződések előnyeit mint eszközt, hogy előkészít-

¹⁷ Eötvös József: *Die Nationalitätenfrage*. Pest, 1865.

¹⁸ Puttkamer: *Schulalltag*, 138–170.

¹⁹ Gottas, Friedrich: *Ungarn im Zeitalter des Hochliberalismus. Studien zur Tisza-Ära (1875–1890)*. Wien, 1976. 186–205.; Puttkamer: *Schulalltag*, 195–240.

sék a kisebbségi iskolák megalapítását, és hogy kikényszerítsék azok áthelyezését a helyi hatóságok jogkörébe. A polgári jogegyenlőségről szóló törvény 19. paragrafusa szerint a közoktatásban lehetőséget kellett teremteni az anyanyelven folyó iskoláztatásra.²⁰ Ezt a nemzetiségi csoportok úgy értelmezték, hogy a helyi önkormányzatoknak mindenhol létre kell hozni és finanszírozni a kisebbségi iskolákat, amennyiben az előző öt évben átlagosan negyven vagy annál több gyermeket számoltak össze az adott nemzetiségi csoport tagjai közül. Ezt az intézkedést csakhamar kiaknázták a nemzetiségi iskolai egyletek, melyek újonnan alapított német, cseh vagy szlovén magániskolákat működtettek addig, amíg a törvényi feltételek nem teljesültek.²¹ Így a nemzetiségi iskolák ügye a nemzeti presztízs igen vitatott tárgyává vált. Ahogy Miroslav Hroch is rámutatott, az oktatás a nemzeti propaganda terjesztésének nagyjelentőségű csatornájává lett a paraszti népesség körében, és fontos szerepet játszott az értelmiségi elit formálódásában.²² Ebből a szempontból a galíciai rutén mozgalom esete speciális.²³ Itt az állam úgy reagált, hogy megpróbálta beolvasztani a nemzetiségi narratívákat az uralkodó által megtestesített birodalmi egység eszméjébe.²⁴ Egy ilyen megoldási mód korlátai azonban nyilvánvalók voltak.

Magyarországon, ahol nagyrészt átengedték az iskolák működtetésével járó felelősséget az egyházaknak, a világi személyek szerepét is az egyháziakéhoz hasonlóan meg kellett erősíteni, hogy a helyi társadalmat fogékonyabbá tegyék az oktatás szükségletei iránt. Az egyházi autonómiát, melynek mintájául a protestáns felekezetek szolgáltak, kiterjesztették az ortodox egyházra és a zsidó egyházközösségekre is. Még arra is kísérletet tettek, hogy a katolikus egyházon belül is megteremtsék a világiak autonómiájának egyes elemeit oktatási ügyekben, de ezt csak Erdélyben sikerült megvalósítani.²⁵ Az állam csak ott lépett közbe, ahol az egyházak sikertelenek maradtak, s nem tudtak olyan oktatást nyújtani, ami megfelelt a törvényben lefektetett általános követelményeknek. Olyan jogi kereteket teremtettek tehát, melyek támogatták az oktatásügyben a különböző helyi kezdeményezéseket. Ausztriához hasonlóan e tevékenységet a különböző nemzetiségi egyletek szervezték, s az a nemzeti politika formáját öltötte magára. Miközben a helyi magyar elitek jutalmat ajánlottak fel azoknak a növendékeknek, akik fogékonyak bizonyultak a magyar nyelvű oktatás iránt, üdvözölték a magyar nemzeti költemények szavalását, a szlovák és a román nemzetiségi

²⁰ *Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867*, Regierungsblatt, Nr. 142. közli: Bernatzik, Edmund (Hrsg.): *Die österreichischen Verfassungsgesetze*. Wien, 1906. 366–371.; Stourzh, Gerald: *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten in der Verfassung und Verwaltung Österreichs 1848–1918*. Wien, 1985.

²¹ Burger, Hannelore: *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*. Wien, 1995. 85–130.

²² Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, 1985.

²³ Pacholkiv, Svjatoslav: *Emanzipation durch Bildung. Entwicklung und gesellschaftliche Rolle der ukrainischen Intelligenz im habsburgischen Galizien (1890–1914)*. Wien, 2002.; Sirka, Ann: *The Nationality Question in Austrian Education. The Case of the Ukrainians in Galicia 1867–1914*. Frankfurt am Main – Bern, 1980.

²⁴ Bruckmüller, Ernst: *Patriotic and National Myths. National Consciousness and Elementary Education in Imperial Austria*. In: Cole, Laurence – Unowsky, Daniel L. (eds.): *The Limits of Loyalty. Imperial Symbolism, Popular Allegiances, and State Patriotism in the Late Habsburg Monarchy*. New York – Oxford, 2007. 11–35.

²⁵ Schwicker, Johann Heinrich: *Die Katholiken-Autonomie in Ungarn. Wesen, Geschichte und Aufgabe derselben*. Pest, 1870.; Puttkamer: *Schulalltag*, 89–96.

mozgalmak pénzalapot gyűjtöttek, hogy támogathassák és kiterjeszthessék saját iskoláikat.²⁶

A kormányzat birodalom-szerte erősítette a helyi kezdeményezéseket, melyek nemso-kára túlléptek az állam és a társadalom oktatást szolgáló együttműködésének eszméjén. Ezek az iskolákat a társadalmi felemelkedést segítő intézményekből a nemzetiségi egyen-jőség és emancipáció eszközeivé formálták. Így az oktatás a nemzeti presztízs tárgyává vált, a nemzetiségi kérdés központ elemévé lett a Habsburg Monarchiában, s jelentősen hozzájárult a birodalom széthúzó erőihez. Ezért mind Ausztriában, mind pedig Magyaror-szágon nehéz olyan helyzetről beszélni, ahol a civil társadalom kezdeményezései a birodalmi kormányzat által támogatott centralizáció és integráció alternatívájaként értelmezhető. El-lenkezőleg, akarattuk ellenére mind az ausztriai, mind pedig a magyar kormányok olyan in-tézményi keretet teremtettek, melyben a helyi elitek konfliktusai nemzeti törésvonalak mentén keletkeztek.

A cári Oroszország

II. Katalin a cári Oroszországban tudatosan felhasználta az ausztriai tapasztalatokat okta-táspolitikájában. Theodor Jankovićot fogadta szolgálatába, egy szerb származású, kiemel-kedő ausztriai reformert, aki gazdag tapasztalatokat hasznosíthatott a közoktatás rendsze-rének kialakítása során görög-keleti felekezeti környezetben. Irányítása alatt a cári Orosz-ország megtette az első lépéseket az alapfokú oktatás szisztematikusan strukturált rendsze-re felé.²⁷ Katalin utódai mégis súlyosan elhanyagolták az elemi iskoláztatás további fejlesz-tését, s inkább a közép- és felsőfokú oktatásra koncentráltak. I. Sándor és I. Miklós uralko-dása alatt a gimnáziumok és egyetemek hálózatának kiépítése képezte a fő napirendi pon-tot az oktatásügyben.²⁸ Jan Kusber újabban rámutatott arra, hogy egy igen modern oktatá-si rendszer kiépítése milyen belső feszültségeket eredményez elmaradott társadalmi kö-rülmények között.²⁹

Az alapfokú oktatás területén a fejlesztések csak a 19. század második felében valósul-tak meg. Hosszú vitákat követően a Népművelési Minisztérium (*Ministerstvo Narodnogo Prosveshchenija*) tudatosan tartózkodott attól, hogy az iskolakötelezettségről rendeletet adjon ki. A népoktatásról szóló statútum, melyet végül 1864-ben bocsátottak ki, általános adminisztratív szabályozásokra korlátozódott, valamint lefektette a tanfelügyeleti rendszer alapjait.³⁰ Mégis e körülmények között önmegtartóztatás figyelembe vette azt a tényt, hogy az ál-lam egyértelműen nem rendelkezett azokkal a szükséges erőforrásokkal, melyekkel meg-

²⁶ Puttkamer: *Schulalltag*, 195–209.

²⁷ Polz, Peter: *Theodor Jankovic und die Schulreform in Rußland*. In: Lesky, Erna – Kostić, Strahinja K. – Matl, Josef – Rauch, Georg von (Hrsg.): *Die Aufklärung in Ost- und Südosteuropa. Aufsätze, Vorträge, Dokumentationen*. Cologne – Wien, 1972. 119–174.; Smagina, Galina I.: *Die Schulreform Katharinas II.: Idee und Realisierung*. In: Scharf, Claus (Hrsg.): *Katharina II., Rußland und Europa. Beiträge zur internationalen Forschung*. Mainz, 2001. 479–503.

²⁸ Flynn, James T.: *The University Reform of Tsar Alexander I, 1802–1835*. Washington D. C., 1988.; Whittaker, Cynthia H.: *The Origins of Modern Russian Education. An Intellectual Biography of Count Sergei Uvarov 1796–1855*. Dekalb, 1984.; Maurer, Trude: *Hochschullehrer im Zarenreich. Ein Beitrag zur russischen Bildungs- und Sozialgeschichte*. Cologne–Weimar–Wien, 1998.

²⁹ Kusber, Jan: *Eliten- und Volksbildung im Zarenreich während des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Studien zu Diskurs, Gesetzgebung und Umsetzung*. Stuttgart, 2004.

³⁰ Krumbholz, Joachim: *Die Elementarbildung in Russland bis zum Jahre 1864*. Wiesbaden, 1982. 266–274.

valósíthatta volna az iskolakötelezettséget, ehelyett inkább a helyi intézményekre kellett támaszkodnia, és nem gyakorolni túlságosan erős kényszert a nagy változatosságot mutató helyi kezdeményezésekkel szemben. A közvélemény kritikája azonban magasra hágott. A politika minden más területénél jobban számított a cári kormányzat oktatási ügyekben a civil társadalom erőire, és sehol máshol nem vette jobban számításba a regionális különbségeket.³¹

Az 1864-et követő fejlemények a kormányt igazolták, mivel megkezdődött a népoktatás dinamikus fejlődése, mely alapvetően három pillérre támaszkodott. Ezek egyikét az egyházak alkották. Az ortodox egyház nem arról volt ismert, hogy az általános oktatás iránt elkötelezett lenne, és fejlesztené nyája olvasási kompetenciáit. Ennek ellenére Oroszországban a 19. században az elemi iskolák körülbelül egyharmada egyházi kezelésben állt.³² Az egyházi iskolák, mint ahogy Magyarországon is, olyan oktatási rendszert alkottak, mely leginkább megfelelt a birodalom nemzetiségi és vallási sokszínűségének. A lutheránus egyház gondoskodott a legtöbb német iskoláról. A balti területeken a nagybirtokok (*Ritterschaften*), a városi tanácsok és az egyházak együttesen hozták létre a helyi német, észt vagy lett iskolákat.³³ Az iskolák felekezeti pluralizmusa a birodalom zsidó és a muzulmán lakosságának érdekeihez is illeszkedni látszott.

A második pillért a helyi paraszti közösségek képezték, különösképpen Észak-Oroszországban és a Moszkva körüli középső régióban. Itt a parasztok, akik nem tudtak megélni aprócska parcellájukon, vándorlásra kényszerültek, s ők különösen érdekelték voltak abban, hogy szert tegyenek legalább az írás és olvasás minimális ismeretére.³⁴ A harmadik pillért s a legdinamikusabb erőt a regionális önkormányzatok (*zemstvo*) intézményei jelentették. Különösképpen a járási zemsztvók játszottak igen aktív szerepet a népoktatás terén. Ők alkalmazták a tanfelügyelőket, és adókat vetettek ki iskolák építése céljából, továbbá támogatták a helyi paraszti és egyházi iskolákat, még akkor is, ha iskolaügyekben a *zemstvo* és a parasztok elvárásai távol álltak egymástól.³⁵ A 19. század végére birodalom szerte az iskolák negyven százalékát a *zemstvos* működtették, melyek országosan a kiadásaik körülbelül húsz százalékát költötték az iskoláztatásra.³⁶ Kevésbé sikeresnek bizonyult az a kezdeményezés, hogy gyári iskolákat hozzanak létre a munkások gyermekei számára, ezek csak kis számban jöttek létre.³⁷ Végül meg kell még említenünk a népművelési társaságok (*komitety gramotnosti*) tevékenységét, melyeket Szentpéterváron, Moszkvában és további nagyvárosokban hoztak létre az 1870-es évektől. Ezek esti tanfolyamokat kínáltak főként már dolgozóknak, és demonstrálták, hogy az átfogó alfabetizációt milyen nagy mértékben a közösségi felelősségvállalás ügyének tekintették.

³¹ Schramm: *Die Schulen und Hochschulen*, 1597–1598.

³² Schramm: *Die Schulen und Hochschulen*, 1600.

³³ Hirschhausen, Ulrike von: *Die Grenzen der Gemeinsamkeit. Deutsche, Letten, Russen und Juden in Riga 1860–1914*. Göttingen, 2006. 276–280.; Thaden, Edward: *Russia's Western Borderlands, 1710–1870*. Princeton, N. J., 1984. 172–175.

³⁴ Eklof, Ben: *Russian Peasant Schools. Officialdom, Village Culture, and Popular Pedagogy, 1861–1914*. Berkeley – London, 1986.

³⁵ Schedewie, Franziska: *Selbstverwaltung und sozialer Wandel in der russischen Provinz. Bauern und Zemstvo in Voronež*. Heidelberg, 2006. 272–295.; Brooks, Jeffrey: *The Zemstvo and the Education of the People*. In: Emmons, Terence – Vucinich, Wayne S.: *The Zemstvo in Russia. An Experiment in Local Self-Government*. London – New York, 1982. 243–278.

³⁶ Brooks: *The Zemstvo and the Education of the People*, 249.

³⁷ Puttkamer, Joachim von: *Fabrikgesetzgebung in Russland vor 1905. Regierung und Unternehmerschaft beim Ausgleich ihrer Interessen in einer vorkonstitutionellen Ordnung*. Cologne–Weimar–Wien, 1996. 141–143.

Végül a századfordulón a központi hatalom is újra aktívabbá vált az oktatás területén. Ettől kezdve a kormány is magára vállalta a terhek egy részét, és főként egyházi iskolákat támogatott. Ezeknek kellett ellensúlyozniuk a zemsztvók befolyását, melyeket politikailag megbízhatatlannak tartottak, ami nem is volt teljesen indokolatlan. Mégis a terv, hogy állami iskolahálózatot építsenek ki a Népművelési Minisztérium felügyelete alatt, papíron maradt, mint ahogy az is, hogy törvényben gondoskodjanak a népoktatás alapkövetelményeiről.

A cári Oroszország utolsó évtizedeit találóan nevezték az „alfabetizáció viharos szakaszának”.³⁸ Még akkor is, ha 1914-ig az elemi iskola négy osztályának elvégzése sem vált általánosan jellemzővé, a gyerekek aránya, akik valóban látogatták az általános iskolát, 1900 után folyamatosan meghaladta az 50%-ot. Sőt, a lányok is elkezdhettek élvezni az elemi oktatás előnyeit. Az első világháború előestéjére az általános alfabetizációhoz végre egészen közel került a birodalom. Ezt a fellendülést főként a versengő civil kezdeményezések serkentő készítése ösztönözte, a birodalmi kormányzat viszont hosszú ideig inkább passzív maradt. Mégis az elemi oktatásról szóló általános statútummal és az általános tanfelügyelet intézményével jelentős lökést adott. Az 1874-es katonai sorozásról szóló szabályozás is fontos privilégiumokat nyújtott az oktatás tekintetében, ráadásul a férfi népesség hét–kilenc százaléka a katonai szolgálat alatt tanult meg írni és olvasni.³⁹

Mi következik ezen megállapításokból az oktatás és az iskoláztatás potenciáljának mint a birodalom egyik integrációs elemének az értékelésére nézve a cári Oroszországot illetően? Jól ismert, hogy az egyetemek és a középiskolák a forradalmi feszültségek melegágyául szolgáltak mind a hallgatók, mind pedig a tanárok tekintetében, mégsem ez volt a birodalom legnagyobb problémája, hanem az autokrácia, melyet az elnyomás és az elmaradottság gyökerének tekintettek. Ha megvizsgáljuk a tankönyvek által közvetített tartalmat, az orosz népesség nagy része nem talált abban lázadásra ösztönzőt. Ahogy Ben Eklof kimutatta az orosz paraszti iskolák vonatkozásában, a tankönyveknek hasznos tudást kellett közvetíteniük, ezért legnagyobb részben az írás és az olvasás tanítására fókuszáltak. A paraszti, falusi iskolák nem nyújtottak olyan oktatást, amelytől a felfelé való társadalmi mobilitás csatornájának megnyitását várták volna, ennél fogva nem nagy gondot fordítottak ott a hazafias oktatásra.⁴⁰ A zemsztvók iskolai bizottságai által felügyelt tankönyvek már többet tartalmaztak az elitista oktatás eszményéből, s egy istenfélő, keményen dolgozó földműves erőit hirdették, aki hajlandó és képes is kihasználni a technikai fejlődés vívmányait.⁴¹ A cári hadsereg olyan tananyagról gondoskodott katonái számára, mely a cár szolgálatát népszerűsítette egy több nemzetiségű, oroszországi birodalmi közösségben.⁴² Úgy tűnik, az orosz nemzeti identitást sokkal inkább az iskolán kívüli populáris irodalom közvetítette.⁴³

A nemzetiségi és felekezeti pluralizmus integrációja a cári Oroszországban sokkal inkább a periféria problémája volt, mint a Habsburg Monarchiában. Különösképpen a nyugati és a balti tartományokban az orosz iskolákra a kulturális és nyelvi asszimiláció eszkö-

³⁸ Sinel, Allen: *The Campaign for Primary Education in Russia 1890–1914*. Jahrbücher für Geschichte Osteuropas, Jg. 30. (1982) 481–507.; Schramm: *Die Schulen und Hochschulen*, 1604.

³⁹ Benecke, Werner: *Militär, Reform und Gesellschaft im Zarenreich. Die Wehrpflicht in Russland 1874–1914*. Paderborn, 2006. 51–61., 178.

⁴⁰ Eklof: *Russian Peasant Schools*, 471–482.

⁴¹ Brooks, Jeffrey: *When Russia Learned to Read. Literacy and Popular Literature, 1861–1917*. Princeton, 1985. 343–344.; Eklof: *Russian Peasant Schools*, 152–153.

⁴² Benecke: *Militär*, 185–231.

⁴³ Brooks: *When Russia Learned to Read*, i. m.

zeként tekintettek. 1863 után az orosz vált az oktatás kizárólagos nyelvén a nyugati tartományokban és a Lengyel Királyságban. 1887-ben ugyanez következett be a balti területeken, azzal a deklarált céllal, hogy a konkurens kulturális identitásokat elfojtsák, melyek hívást jelentettek a birodalom koherenciájára nézve.⁴⁴ Így a perifériákon a cári Oroszország nyelvpolitikája még radikálisabb volt, mint Magyarországon, melynek magyarosító kormányzati politikája közismerten hírhedt volt. Mégis a cári Oroszországban hiányzott az elképzelés, hogy a népességet egy hosszú távú kulturális asszimiláció eredményeként homogén nemzeti társadalommá gyúrák. Amint Ulrike von Hirschhausen bemutatta Rigára vonatkozóan, helyi szinten inkább a pragmatikus megközelítés uralkodott. Számos iskola keresett menedéket a rugalmas átmeneti szabályozásokban, és a lett falusi népesség nagy része valóban élénk érdeklődést mutatott az orosz nyelv tanulása iránt, ami a tudáshoz és az ösztöndíjakhoz való hozzájutást ígérte.⁴⁵ Ezek az eredmények szépen összecsengenek a felvidéki magyar és erdélyi helyi folyamatokkal, ahol a tanárok és a növendékek egyaránt sokáig pragmatikusan kezelték a magyar nyelvet, s a kötelező magyar nyelvórákat is inkább lehetőségnek, mint fenyegetésnek tekintették.⁴⁶ Magyarországon és a balti tartományokban az iskolapolitika, melynek célja a nyelvi integráció volt, egyaránt nem a mindennapi iskoláztatásban okozott konfliktust, hanem alapvetően politikai természetű problémát jelentett. A politika területén ütköztek össze a konkurens elképzelések a kulturális intézményekről és a közigazgatási rendszerről a két birodalomban.

Az Oroszországról és Magyarországról szóló esettanulmányok talán azt sugallhatnák, hogy a jól fejlett oktatási infrastruktúrából adódó kohézió lehetséges előnyeit akkor tudták a legjobban kiaknázni, amikor a birodalmi kormányzat egy lépéssel hátrébb tudott lépni, és tartózkodott attól, hogy iskolapolitikáját összekösse a kulturális hegemonia megteremtésének céljával, s teljesen kihasználta a felekezeti és vallási autonómia nyújtotta előnyöket. Arra a következtetésre juthatnánk, hogy az iskoláztatás erősíthette a birodalmi integrációt, amennyiben számításba vette a nemzetiségi és felekezeti különbségeket. Ausztria esetéből azonban épp ezzel ellentétes következtetést vonhatunk le. Itt a különbségek messzemenő figyelembe vétele nem kínált lehetőséget a nacionalizmus centrifugális erőinek elnyomására, hanem pontosan ellenkezőleg, bátorította azokat.

Az iskoláztatás jelentősége a birodalmak összehasonlító története szempontjából

Milyen megállapításokat tehetünk az oktatásnak mint a birodalmi integrációt elősegítő eszköznek a szerepéről? Három aspektust szükséges figyelembe vennünk.

1. Kétséges, hogy a két birodalom összehasonlítását az állam és társadalom ellentétének dichotómiájára kell-e alapoznunk. A cári Oroszországban és a Habsburg Birodalomban is az állam nem csupán önálló erőként lépett fel, hanem a civil önszerveződés katalizátorként is megjelent az infrastruktúra fejlesztése területén. Az igen differenciált és átfogó oktatási rendszer létrehozása mindkét birodalomban közüggé vált, az egyesítette, mintsem elhatárolta az államot és a társadalom nagy részét. Továbbá a birodalmi államiság legitimitása forgott kockán, ami a kulturális potenciál mobilizálását illetve az elmaradottság legyőzése céljából és a külpolitikában az európai nagyhatalmi státusz fenntartása érdekében.

⁴⁴ Thaden, Edward Carl (ed.): *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*. Princeton, N. J. 1981.; Hirschhausen: *Die Grenzen der Gemeinsamkeit*, 280–300.; Dolbilov, Mihail – Miller, Alekszej (red.): *Zapadnye okrainy Rossijskoj Imperii*. Moszkva, 2006. 245–251.

⁴⁵ Hirschhausen: *Die Grenzen der Gemeinsamkeit*, 294–297.

⁴⁶ Puttkamer: *Schulalltag*, 210–251.

2. Az oktatás fejlődése teherré vált a birodalmi kohézió szempontjából, valahányszor ösztönzőket kínált a versengő politikai és társadalmi célok kifejezésre juttatására. Erre az iskoláztatás sokkal alkalmasabb volt, mint a közigazgatás és a kormányzati politika más területei. Úgy is érvelhetünk, hogy ez a fejlődés majdnem szükségszerűvé vált, pontosan azért, mert az iskoláztatás közüggé vált. A versengő politikai víziók az iskolák felett csaptak össze, és táplálták a nemzetiségi konfliktust nem csak átfogó szinten, hanem a helyi szférában is, amint ezt az ausztriai eset mutatja. A Habsburg Monarchia és a cári Oroszország összehasonlítása rávilágít arra is, hogy a politikai participáció szabadságára és a szólásszabadságra alapozott alkotmányos rendszer bevezetése táplálta a nemzetiségi konfliktusokat az oktatásügy esetében, így sokkal nagyobb kihívást jelentett a birodalom számára, mint magának az oktatási rendszernek a fejlesztése.

3. A nemzetiségi sokszínűséget, a heterogén struktúrák integrálását és változó határokat általában a birodalmakat a nemzetállamoktól megkülönböztető fő kritériumoknak szokás tekinteni.⁴⁷ Az oktatás és az iskoláztatás tekintetében azonban úgy tűnik, hogy ezek a szempontok kevésbé használhatók. Azzal, hogy az iskoláztatás szervezetében Magyarország és a cári Oroszország fontos szerepet biztosított a felekezeti iskoláknak, sokkal inkább figyelembe vették a különbözőségeket, mint Ausztria, mégis a nyelvi integrációt illetően lényegesen erőteljesebb nacionalista álláspontot követtek. Ha azonban a nyelvi különbségek figyelembe vétele az oktatási rendszerben a birodalmakra jellemző tényező, akkor nemcsak Ciszlajtánia egészét, hanem Csehországot, Morvaországot, Stájerországot és Galíciát is saját jogon birodalmaknak kell neveznünk. Ezért a különbségtétel birodalmak és nemzetállamok között nem bizonyul olyan gyümölcsözőnek, mint ahogy eredetileg feltételeztük. Mind a birodalmak, mint pedig a nemzetállamok számára a 19. században a legfontosabb ügy az államiság erősítése volt.

Ha közelebbről szemügyre vesszük tárgyunkat, a birodalmak közös vonásának tekinthetjük, hogy készek voltak tiszteletben tartani a különböző iskoláztatási tradíciókat és beilleszteni ezeket a kiépülő államiságukba. A felekezeti és vallási autonómiák hagyományai, mint Oroszország és Magyarország esetében, úgy tűnik, olyan szervezeti modellekként szolgáltak, melyek némileg kevésbé voltak fogékonyak a nacionalista propagandára és a nemzeti mozgósításra. Kétséges, hogy a sokféleség önmagában elégséges kritérium lehet-e a nemzetállam és a birodalom megkülönböztetésében. Mindenesetre úgy tűnik, hogy az államokká vált birodalmak támaszkodhattak olyan tradíciókra, melyek ellensúlyozták a nemzetállamiság egyesítő erejét. A birodalmak ezen sajátos lehetőségei minden bizonnyal megérdemelnék az alaposabb tanulmányozást.

Fordította: TAMÁS ÁGNES

⁴⁷ Barkey, Karen – Hagen, Mark von (eds.): *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building. The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*. Boulder, Col., 1997.; inkább kritikus az etnikai homogenitással szemben és különös hangsúlyt fektet a nagyhatalmak viszonyára: Münkler, Herfried: *Imperien. Die Logik der Weltherrschaft – vom Alten Rom bis zu den Vereinigten Staaten*. Berlin, 2005. 16–29.

GLANT TIBOR

Az értelmezés privilégiuma

Woodrow Wilson-viták az amerikai történetírásban

A rövid 20. század (1914–1989) egyik legfontosabb fejleménye az Amerikai Egyesült Államok felemelkedése és hegemoniájának megszilárdulása volt. A 19. század végén még szunnyadó óriásnak tekintett újvilági nagyhatalom döntően befolyásolta az első világháború alakulását és az azt követő békerendszerek kialakítását, majd főszerepet játszott a második világháborúban is a Tengelyhatalmak legyőzésével. A hidegháború idején Washington már a kommunista rendszer és ideológia egyes számú kihívójának számított, és tovább építette globális birodalmát. 1989-ben, a kommunista tábor összeomlását követően egyedüli szuperhatalomként maradt állva. Ezekben a folyamatokban meghatározó szerepet játszott Thomas Woodrow Wilsonnak (1856–1924), az Egyesült Államok 28. elnökének (1913–1921) politikai eszmevilága. A magyar történész szakma azonban eddig nem foglalkozott érdemben Wilsonnal, sem amerikai, sem amerikai–magyar kontextusban.¹ Ez a bibliográfiai esszé részben ezt a hiányt pótolja, s egyúttal megfontolásra ajánl számos, bennünket, magyarokat is érintő problémát.

Wilson szegény presbiteriánus családba született a polgárháborús Amerikai Délen. Diszlexiás volt, és tanulási zavarokkal küszködött, s ez komoly feszültségeket gerjesztett a családon belül. Apja, Joseph Ruggles Wilson lelkes maximalista követelményeket támasztott vele szemben, ez azonban Wilson kezeletlen diszlexiája miatt eleve irreális volt. Anyja, Jessie Janet Woodrow a másik végletet képviselte: mindig volt mentsége fia kudarcaira, és mindig másban kereste a hibát. Ezek az egymásnak ellentmondó szülői impulzusok alapvetően meghatározták a fiatal Wilson fejlődését: viselkedépszichológusok szerint erre a kettősségre vezethető vissza makacssága és kompromisszumképtelensége éppúgy, mint küldetéstudata. Először ügyvédnek tanult, de ez nem sikerült, így váltott, és politológiával kezdett foglalkozni. Ezen a téren jelentős sikereket ért el, és komoly nevet szerzett magának. Államelméleti munkái tankönyvként szolgáltak, de a köznapi diskurzust is befolyásolták. Tudósként és később politikusként is Wilson alapos volt, de nem volt a szó szoros értelmében vett eredeti gondolkodó: sokkal inkább mások gondolatait vette át és gondolta tovább.²

Ennek iskolapéldája két korai munkája, a *Congressional Government* (1885) és a *Constitutional Government in the United States* (1908) éppúgy, mint ötkötetes amerikai történelmi összefoglalója (*A History of the American People*, 1901–1902) vagy a háború idején az eredetileg brit liberálisok által felvetett népszövetségi gondolat kidolgozása és

¹ A rendszerváltás óta csak Magyarics Tamás és a jelen szerző publikáltak ebben a témában levéltári kutatásokra alapozva.

² Glant Tibor: *Kettős tükrökben: Magyarország helye az amerikai közvéleményben és külpolitikában az első világháború idején*. (Amerika tegnap és ma 1.) Debrecen, 2008. 60–61., 221–228.

nagypolitikai szintre emelése, amit Lloyd Ambrosius kiválóan bemutatott.³ A *Congressional Government*-ben még a brit típusú parlamenti demokráciát tekintette követendő modellnek, kedvenc politikusa ekkor még Gladstone volt. A századelőn az amerikai elnökök, első sorban Theodore Roosevelt azonban olyan aktivitást mutattak, melynek tükrében az amerikai Progresszív Mozgalom kulcsszereplői alapjaiban értékelték át a három hatalmi ág munkamegosztását. Az ekkor már politikusi pályára készülő Wilson az Alkotmányt „fejlődésben lévő, élő organizmus”-nak látta, az elnököt pedig a progresszió kulcsának és motorjának. Történeti összefoglalója narratív leírás, erős déli szimpátiával, ami a szerző háttérének ismeretében érthető. Ugyanakkor ebben a munkájában is állást foglal napi politikai kérdésekben: példa erre a kelet-európai bevándorlást és bevándorlókat mereven elutasító, sokak által idézett véleménye, mely komoly politikai vitákat váltott ki első választási kampánya során 1912-ben.⁴

Wilson tudósból lett egyetemi, majd állami s végül szövetségi politikus, így végigjárta az amerikai politikusi ranglétrát. 1902 és 1910 között a Princeton Egyetem elnöke (rektora) volt, később New Jersey állam kormányzója (1910–1913), majd az Amerikai Egyesült Államok 28. elnöke. Korábban már említett küldetéstudata és kompromisszumképtelensége politikai síkon úgy jelent meg, hogy a neki ellentmondó munkatársait marginalizálta, és azokat részesítette előnyben, akik azt mondták neki, amit hallani szeretett volna. Az előbbi kategóriába tartozott például második külügyminisztere, Robert Lansing, aki elismert nemzetközi jogász volt, de soha nem élvezte az elnök bizalmát. Wilsonnak egyetlen igazi bizalmasa volt, Edward Mandell House texasi ezredes (1858–1938), aki csak 1919 tavaszán Párizsban esett ki az elnök kegyeiből. A 28. elnök világmegváltó külpolitikáját a későbbiekben részletesen bemutatandó Arthur S. Link amerikai történész egyenesen „missziós diplomáciá”-nak nevezte.⁵ Wilson sokak által szóvá tett konokságának azonban egészségügyi okai is voltak: kezeletlen magas vérnyomása folyamatos fejfájást okozott, és türelmetlenné tette. Ehhez társult még különleges politikai helyzete is: az amerikai polgárháború óta ő volt az első igazi Demokrata Párti elnök, s ezzel félévszázados Republikánus uralmat tört meg.⁶ A Wilson vezetése alatt álló Demokratáknak bizonyítaniuk kellett, hogy méltók az amerikai választók bizalmára. Ez nem volt könnyű két igazán aktív, sikeres és népszerű Republikánus elnök, Theodore Roosevelt és William Howard Taft utódként. Wilson 1912-ben nem is nyert volna, ha ők ketten nem fordulnak egymással szembe, és nem osztják meg a Republikánusokat.

Ahogy a továbbiakban majd látni fogjuk, ezek a szempontok nem jelentek meg megfelelő hangsúllyal a Wilson-kutatás fővonalában. Ennek legfőbb oka az, hogy Wilson Lincolnhoz, Kennedyhez és Lyndon Johnsonhoz hasonlóan tragikus hősként él az amerikai köztudatban. Élete főműve, a Népszövetség létrehozása meghozta számára a Nobel-békedíjat (1919), de az azt övező belpolitikai vitákba csaknem belehalt: 1919. szeptember 2-án súlyos agyvérzést kapott, és közel fél éven át ágyából felkelni is alig tudott. Párizsi tar-

³ Ambrosius, Lloyd E.: *Woodrow Wilson and the American Diplomatic Tradition*. Cambridge, 1987.; uő.: *Wilsonian Statecraft: Theory and Practice of Liberal Internationalism during World War I*. Wilmington, 1991.

⁴ Glant: *Kettős tükörben*, 61–66.

⁵ Link, Arthur S.: *Wilson the Diplomatist*. Baltimore, 1957. Link a „missionary diplomacy” (küldetéstudatos diplomácia) kifejezést használta. Figyelemre méltó a kötet címe is: a „diplomatist” szó diplomácia-csinálót jelent, szemben a hagyományos „diplomat” (diplomata) kifejezéssel.

⁶ Természetesen Grover Cleveland is Demokrata Párti elnök volt, de róla a Republikánusok is azt tartották, hogy „repubikánusabb a Republikánusoknál”. Két cikluson át volt elnök, de négy év szünettel: 1885–1889 és 1893–1897 között.

tózkodása és betegsége miatt így 1918 decembere és 1920 nyara között nem tudta személyesen ellátni elnöki feladatait, amit a szakirodalom nem kezel megfelelő súllyal. A wilsoni 14 ponttal kapcsolatban megfogalmazott „új világrend” (kollektív biztonság, a tengeri kereskedelem szabadsága, a további háborúzás elkerülése, nyílt diplomácia stb.) viszont azóta is a nemzetközi kapcsolatok alakulásának meghatározó eleme.⁷ A békeszerződésért folytatott belpolitikai harc szintén rányomta bélyegét az amerikai politikára: 1919 óta mindkét nagy párt figyelt arra, hogy ne lehetetlenítsék el egymás külpolitikai elképzeléseit. Különösen igaz ez az 1945 utáni időszakra (lásd az 1948-as Vandenberg-határozatot).⁸

Az alapvetően mártírológiából táplálkozó amerikai történetírói hagyomány Woodrow Wilsont a „szentek” közé sorolja: az Alapító Atyák, Lincoln és Kennedy társaságába. A 28. elnökről gyakorlatilag kétevente jelenik meg új könyv, ám az életrajzok döntő többsége a hagiográfia határán mozog, míg a politikai elemzések az amerikai történetírás nagy fordulatait tükrözik. Ezzel párhuzamosan, bár nem angol nyelven, léteznek más Wilson-képek is. A magyar Trianon-mitológiában például elveit megtagadó, a magyarságot eláruló (egyesek szerint elpusztítani szándékozó) politikusként él, a „szalonképes” változat szerint egy ravasz szláv (Masaryk) ugyanúgy megvezette őt, a naiv idealistát, mint később Sztálin Rooseveltet Jaltában.⁹ A magyar vereség-narratívával szembenáll az utódállamok Wilson-kultusza. Prágában pályaudvart neveztek el róla és szobrot állítottak neki, míg Varsóban szobor és park tiszteleg a lengyel függetlenség helyreállítójának tekintett amerikai elnök emléke előtt. Ez együtt járt azzal is, hogy az utódállamokban már az 1970-es évek óta komoly kutatások folytak a témában, míg Magyarországon a „Trianon” szót le sem nagyon volt szabad írni az 1980-as évek közepéig.

Az amerikai történetírás érdekes fejleménye, hogy a témaként igen népszerű Wilsonnal komoly szakmai díjat nem vagy alig lehet nyerni. A három nagy történész szakmai díj a *Pulitzer* (1917 óta: történelmi munkáért és életrajzért/önéletrajzért), a *Bancroft* (1948 óta: a Columbia Egyetem adja ki amerikai történelmi és/vagy diplomáciatörténeti munkáért) és a *National Book Award* (1950 óta: történelem, életrajz és általános tudományos „nonfiction” művekért). A három nagy díj történettudományi díjazottjainak döntő többsége négy nagyobb témakör köré csoportosítható: (1) az Alapító Atyák kora (különösen Jefferson és Washington), (2) a Polgárháború kora (rabszolgaság, háború és Lincoln), (3) az 1930–1940-es évek (válság, háború, Franklin Rooseveltt) és (4) a hatvanas évek (polgárjogi mozgalom, King, Johnson, Kissinger és Vietnam). A második vonalat Theodore Rooseveltt vezeti, s ide tartozik témaként Wilson és kora is.¹⁰

Történelem kategóriában Pulitzer-díjat Wilsonhoz kapcsolódó témával 1957 előtt öten nyertek, azóta senki. 1931-ben Benadotte E. Schmitt nyert a háború előzményeiről írott munkájával, 1923-ban Pershing tábornok háborús visszaemlékezéseivel, 1945-ben Stephen

⁷ Erről általában, illetve magyar vonatkozásairól lásd: Glant Tibor: *A 14 pont története és mítosza*. Külügyi Szemle, 8. évf. (2009) 4. sz. 84–99.

⁸ Ez volt a hidegháború kulcsfontosságú kompromisszuma, amit csak a Vietnami Háború oldott fel. A két nagy párt abban állapodott meg, hogy egymás külpolitikai döntéseit nem teszik kongresszusi vita tárgyává, ellentétben azzal, ami 1919-ben történt a békeszerződés vitája során. A részleteket lásd: LaFeber, Walter: *The American Age. United States Foreign Policy at Home and Abroad Since 1750*. London – New York, 1989. (2. edition. 1994.) 477.

⁹ A Trianon-mitológiáról lásd: Ablonczy Balázs: *Trianon-legendák*. Budapest, 2010. A Wilsonnal kapcsolatos mítoszokról lásd: Glant: *Kettős tükörben*, 61–77.

¹⁰ A teljes listák a három díj honlapján tekinthetők meg: <http://www.pulitzer.org/bycat>; http://en.wikipedia.org/wiki/Bancroft_Prize; és <http://www.nationalbook.org/nba.html> (elérve: 2012. június 13.)

Bonsal a Párizsi Békekonferenciáról szóló memoárjával, 1956-ban pedig Richard Hofstadter ikonikus művével az amerikai reformmozgalmakról (benne Wilson Új Szabadság programjának elemzésével).¹¹ 1957-ben George F. Kennan elnyerte mindhárom nagy szakmai díjat az 1917–1920 közti szovjet–amerikai kapcsolatok történetéről írt elemzésének első kötetével.¹² Wilson-életrajzzal Ray Stannard Baker (1940) és Arthur Walworth (1959) nyert, 2010-ben finalista volt John Milton Cooper, Jr.¹³ Wilsonhoz kapcsolódó ön/életrajzzal nyert továbbá Michael I. Pupin (1924) és Burton J. Hendrick (kétszer is: 1923-ban és 1929-ben).¹⁴ Bancroft-díjat Arthur Stanley Link nyert kétszer is, ötkötetes Wilson-életrajzának 2. és 3. kötetével (1957-ben és 1961-ben),¹⁵ továbbá Kennan (1957) és N. Gordon Levin, Jr. (1969), valamint Ronald Steel kiváló Walter Lippmann-életrajzával (1981), mely Pulitzer finalista is volt.¹⁶ *National Book Award*ot történelmi és életrajzi kategóriában senki nem nyert Wilsonhoz köthető témával, sőt finalista sem volt. *Nonfiction* témában egyedül Kennan nyert a fentebb már említett történeti munkával.

A Wilson-kutatás népszerűsége és szakmai elismertsége közti szakadékot csak részben magyarázza a díjak odaítélésének nyilvánvaló (tudomány)politikai dimenziója, hiszen a díjazottakhoz hasonló színvonalú munkák egész sora létezik, például Llyod E. Ambrosius, Thomas A. Bailey, August Heckscher vagy Arno J. Mayer tollából. Feltűnő továbbá, hogy a fenti listában alig találunk a Párizsi Békekonferenciához kapcsolódó munkát (Baker és Bonsal, tágabb értelemben Levin). House ezredesről egyetlen mű sem szerepel a fenti három listában, ahogyan a békeszerződés ratifikálását megakadályozó belpolitikai harc (*treaty fight*) sem díjazott téma. Feltűnő hiányosság a Link által szerkesztett és hatvankilenc kötetben megjelent Wilson-iratok kritikai kiadása (illetve az ahhoz tartozó, másodlagos munkákból álló könyvsorozat) elismerésének az elmaradása.¹⁷

Mi tehát a magyarázat mindeerre? Leginkább az, hogy Wilson tragikus hős-képe kikezdetlen, mert egyfelől legitim értelmezés és nemzeti konszenzuson alapul, másfelől az amerikai identitást meghatározó, populáris nemzeti narratíva szerves részét alkotja. Más-

¹¹ Schmitt, Bernadotte E.: *The Coming of the War, 1914*. New York, 1930.; Pershing, John J.: *My Experiences in the World War*. Vol. 2. New York, 1931.; Bonsal, Stephen: *Unfinished Business*. New York, 1944.; Hofstadter, Richard: *The Age of Reform. From Bryan to F.D.R.* New York, 1955. Ennek a könyvnek saját wikipedia-oldala is van.

¹² Kennan, George F.: *Russia Leaves the War*. Princeton, 1956. A második kötet 1958-ban jelent meg *The Decision to Intervene* címmel. Ez a két könyv sem jelent meg magyarul.

¹³ Baker, Ray Stannard: *Woodrow Wilson: Life and Letters*. 8 vol. New York, 1927–1939. A Pulitzer-díjat a háború végét és a fegyverszünetet feldolgozó, 7-8. kötetre kapta. Walworth, Arthur: *Woodrow Wilson: American Prophet*. New York, 1958. A második kötet *World Prophet* címmel ugyanabban az évben jelent meg, de a díjat nem vonták össze a két kötetre. A Cooper-kötetről külön szó esik a jelen tanulmány végén.

¹⁴ Pupin, Michael I.: *From Immigrant to Inventor*. New York, 1924. Hendrick két kötetben dolgozta fel Walter Hines Page életét. Page Wilson egyik kiadója, a háború idején pedig londoni nagykövete volt. 1918-ban halt meg.

¹⁵ A szakmában megkerülhetetlen öt kötet sorrendben: Wilson: *The Road to the White House* (Út a Fehér Házba: 1947), Wilson: *The New Freedom* (1956), Wilson: *The Struggle for Neutrality* (1960), Wilson: *Confusions and Crises* (1964) és Wilson: *Campaigns for Progressivism and Peace* (1965).

¹⁶ Levin, Norman Gordon, Jr.: *Woodrow Wilson and World Politics: America's Response to War and Revolution*. New York, 1968.; Steel, Ronald: *Walter Lippmann and the American Century*. New York, 1981.

¹⁷ *The Papers of Woodrow Wilson*. Vol. 69. Ed. by Arthur S. Link et al. Princeton, 1966–1994. (a továbbiakban: *Wilson Papers*). A sorozat: *Supplementary Volumes to The Papers of Woodrow Wilson*.

képpen megfogalmazva: Wilson világmegváltó idealizmusa egybeesik az amerikaiak önmaguk egyediségébe (*exceptionalism*) vetett hitével. Az elnök a Nagy Háborút a háborúskodás befejezéséért vívott háborúnak (*the war to end all wars*) nevezte, s egy új (ám soha meg nem valósult) világrend prófétája volt. A mai magyar olvasó számára talán hihetetlennek tűnik, de 1918–1919 fordulóján, a békekonferencia idején Wilson nagyobb médiasztár volt, mint Chaplin. Párizsban azonban nem az amerikai elnök által képviselt „tudományos béke” valósult meg, hanem az angol–francia–olasz követelések kompromisszumokkal terhelt egyvelege. Így Wilson új világról alkotott képe átkerült a „mi lett volna ha” kategóriába, tovább táplálva az amerikai külpolitikai gondolkodás idealista vonalát. Wilsonra világszerte a 14 pont miatt emlékeznek, de a 20. század történetét meghatározó retorikai mesterműve valójában egy korábbi beszéde volt. Újraválasztását követően, 1917. április 2-án a Kongresszus alsó- és felsőházának közös ülésén elmondott beszédében hadüzenetet kért Németország ellen, s a háborút a demokratikus és autokratikus erők konfliktusaként definiálta. Ekkor hangzott el az elmúlt száz év amerikai külpolitikájának retorikai–ideológiai alapvetése: „A világot biztonságossá kell tennünk a demokrácia számára.” (*The world must be made safe for democracy.*) Ha továbbá figyelembe vesszük, hogy Wilson (nőügyei részleteinek kivételével) mindig is jól dokumentált politikus volt, könnyen megérthetjük, hogy az ő esetében miért nincs tere a manapság oly divatos „bátor újraértelmezések”-nek.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy csak a tragikus hős képe él: kritikusai mindig is voltak (Keynes, Bullitt és Freud), s az angol nyelvű szakirodalomban markánsan jelen van forradalom- és szovjetellenes (gonosz) imperialista képe is. Azért beszélhetünk mégis az értelmezés privilégiumáról, mert a Wilsonról szóló diskurzust megalapozó narratíva a tragikus hős imázsa, s az alternatív értelmezés csupán ezzel áll vitában. Az előbbi önmagában is létezik, az utóbbi azonban csak ennek tükrében. A tragikus hős kép két forrásból táplálkozik: a kortárs írások döntően pozitív hangvételéből, valamint a Link által szerkesztett forráskiadvány- és könyvsorozatból.

Amikor korábban azt írtuk, hogy Wilson jól dokumentált politikus, arra utaltunk, hogy kabinetjének szinte minden tagja írt memoárt, ahogyan második felesége, személyi titkára, 1912. évi kampányfőnöke, valamint a vele szorosan együttműködő, az amerikai segélyakciókat felügyelő későbbi elnök, Herbert Clark Hoover, valamint csapatának számos tagja is.¹⁸ Wilson párizsi sajtófőnöke, Ray Stannard Baker három- és nyolckötetes munkában ismertette főnöke életét és munkáját, míg House ezredes naplójából négykötetes válogatás jelent meg.¹⁹ Második külügyminisztere, Robert Lansing három könyvet is írt Washingtonban és Párizsban szerzett tapasztalatairól és sérelmeiről.²⁰ Soha egyetlen más amerikai elnökről sem írt visszaemlékezést ennyi munkatársa. Párizshoz köthető az első kritikus hangok megjelenése is: Wilson legismertebb kritikusa John Maynard Keynes brit gazdasági szakértő és diplomata volt, aki a békekötés várható, kedvezőtlen gazdasági következményeit hangsúlyozta.²¹ Hasonlóan jelentős kritikus a korábban már említett Lansing külügyminiszter, valamint a William C. Bullitt – Sigmund Freud páros, akik azonban csak 1966-ban

¹⁸ Ez több mint ötven tételt tesz ki. A teljes listát hely hiányában itt nem tudjuk közölni.

¹⁹ Baker nyolckötetes munkáját a Pulitzer-díj kapcsán már említettük: lásd a 13. jegyzetet. A háromkötetes munka a békekonferenciáról szól: *Woodrow Wilson and World Settlement*. New York, 1922.; House naplója: *The Intimate Papers of Colonel House*. Vol. 4. Ed. by Charles Seymour. Boston, 1926–1928.

²⁰ Lansing, Robert: *The Peace Negotiations. A Personal Narrative*. Boston – New York, 1921.; *The Big Four and Others at the Peace Conference*. Boston – New York, 1921.; *War Memoirs of Robert Lansing, Secretary of State*. New York, 1935.

²¹ Az 1919 nyarán írt, 1920-ban megjelent könyvet magyar nyelven is kiadták (Révai, 1921).

álltak a nyilvánosság elé személyeskedő hangvétellű Wilson-életrajzokkal.²² A korszak kiemelkedően fontos munkája Thomas A. Bailey kétkötetes mélyelemzése a békekonzferenciáról és a békeszerződésért folyó belpolitikai harcról, mely a második világháború végén (1944–1945) jelent meg. A címek önmagukért beszélnek: *Woodrow Wilson and the Lost Peace* („elveszett” vagy „elveszített béke”) és *Woodrow Wilson and the Great Betrayal* („a nagy árulás”).

A hidegháború kialakulása és a „vörös fasizmus” toposzának megjelenése utat nyitott az alternatív Wilson-értelmezések számára, miközben születésének centenáriuma is közelgett. Az 1950-es években kezdte meg publikációs tevékenységét Arthur Walworth, Arthur S. Link és George F. Kennan is. Az egyre szélesebb körben elérhető forrásokkal (többek között saját moszkvai tapasztalataival és információival) dolgozó Kennan első könyve (Oroszország kilép a háborúból), ahogyan már jeleztük, minden díjat elnyert, amit elnyerhetett, az amerikai katonai beavatkozást elemző második kötet viszont egyet sem. Link ötkötetes, befejezetlenül maradt munkájának első kötete még 1947-ben megjelent (*Út a Fehér Házba*), a Bancroftot elnyerő második és harmadik azonban csak 1954-ben, illetve 1960-ban. Link végül csak az Egyesült Államok hadba lépéséig vitte el a történetet további két kötetben (1964–1965), majd hozzákezdett a *The Papers of Woodrow Wilson* című forráskiadvány szerkesztéséhez (1966–1994). Ahogyan már láttuk, Walworth 1958-ban tette közzé kétkötetes Wilson-életrajzát, mely az első teljes, tudományos igényű munka e témában. Az első kötet („Amerikai próféta”) a mai napig az egyetlen Pulitzer-díjas Wilson-életrajz. Míg Kennan megpróbált tárgyilagos maradni, Link és Walworth, korántsem alaptalanul, a tragikus hős toposza felől közelítette meg Wilsont. Ezt a vonalat erősítette Gene Smith 1964-ben megjelent munkája,²³ valamint a Link köré szerveződő kutatócsoport publikációs tevékenysége, melynek legfontosabb fóruma a *Wilson Papers* kiegészítő szakkönyvsorozata volt. Ebből a körből nőtt ki Link „trónörököse”, John Milton Cooper, Jr., a 2010-ben Pulitzerre jelölt Wilson-életrajz szerzője.

Az utolsó idealista és tragikus hős képét ápoló Link és köre mellett ekkor jelentek meg az első olyan szakmunkák, melyek a hidegháborús konfliktust visszavetítve elemezték Wilson tevékenységét, azzal érvelve, hogy a szovjet–amerikai konfliktus forrása a Wilson által nyíltan hirdetett (be nem avatkozási) elvekkel ellentétes szibériai katonai intervenció volt. Ez természetesen az újbaloldali történetírás egyik legtöbbet vitatott tézise, különösen annak tükrében, hogy a mozgalom egyes tagjai (Kolko) az amerikai gazdasági érdekeket (értsd: imperializmust) tekintették a hidegháború és az azt megelőző konfliktusok legfőbb okának.²⁴ 1959-ben jelent meg az újbalos iskola alapműve, William Appleman Williams *The Tragedy of American Diplomacy* című munkája. Még ugyanebben az évben a Yale egyetemi kiadója hozta ki Arno J. Mayer első írását, mely Wilson „új diplomácia”-jának forrásait vizsgálta. Nyolc évvel később Mayer még világosabban fogalmazott: a békekonzferenciát „ellenforradalom”-nak és „feltartóztatás”-nak nevezte (s ezzel megpróbálta kivonni a diskurzusból a német keleti terjeszkedés megállításának igényét).²⁵ A wilsoni retorika és

²² Freud, Sigmund – Bullitt, William C.: *Woodrow Wilson: Twenty-eighth President of the United States. A Psychological Study*. Cambridge, 1966.

²³ Smith, Gene: *When the Cheering Stopped. The Last Years of Woodrow Wilson*. New York, 1964. Ez az egyetlen munka, amely érdemben foglalkozik Wilson ex-elnöki éveivel (1921–1924) is.

²⁴ Kraus, Michael – Joyce, Davis D.: *The Writing of American History*. Revised edition. Norman – London, 1990.

²⁵ Mayer, Arno J.: *Political Origins of New Diplomacy, 1917–1918*. New Haven, 1959.; *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counterrevolution at Versailles, 1918–1919*. New York, 1967. A fentebb már tárgyalt Kennantól származó *containment* szó az amerikai hideghábo-

tettek közti szakadékot elsőként Levin elemezte valóban tudományos igénnyel 1968-ban, (lásd a 16. jegyzetet), és ő volt az első amerikai történész, aki rámutatott a Wilson és Lenin retorikája közti hasonlóságokra, majd elemezte ennek következményeit. Húsz évvel később Lloyd C. Gardner folytatta ezt a gondolatmenetet, ezúttal az angol–amerikai viszony összefüggésében.²⁶

A Link kontra újbalos vita az amerikai történetírás nagy fordulatát tükrözi. A hatvanas évek ideológiailag túlfűtött, gyakran önkényesen értelmezett marxizmusba átesapó vitái idézték elő a konszenzusos történetírás monopóliumának bukását és a konfliktusos történetírás felvirágzását. Az újbaloldali mozgalom azonban más, radikális kezdeményezésekhez hasonlóan túlzásokba is esett. Sőt néha átesett a ló másik oldalára, s (Moszkva nagy öröme-re) minden baj forrását az amerikai imperializmusban látta. Ennek jelentős mértékben az volt a kiváltó oka, hogy a Vietnami Háború világosan megmutatta, hogy az amerikai (birodalmi) rendszer is megkérdőjelezhető háborúkra épül. A „Wilson az utolsó idealista és tragikus hős” kontra a „Wilson a gonosz imperialista” vita legalább annyira az Egyesült Államok önképéről szólt és szól, mint magáról a 28. elnökről. A vita akutságát jelzi, hogy a rendszerváltás idején Paul Kennedy könyve a birodalmak bukásáról (benne az amerikai birodalom bukásának megjósolásával) napok alatt *bestseller* lett Nyugaton, sőt magyarrá is lefordították.²⁷

Az értelmezés privilégiuma komoly veszélyeket is hordoz magában. Link szorosabb köréhez a hetvenes–nyolcvanas évek fordulóján csatlakozott Edwin A. Weinstein neurológus. A kutatóorvos hivatalos orvosi vélemények, jelentések és Wilson boncolási zárójelentésének ismerete nélkül is arra a merész következtetésre jutott, hogy az elnök sorozatos agyvérzéseket szenvedett már az 1880-as évek közepétől kezdve, s ez jelentős mértékben befolyásolta döntéshozatali képességét.²⁸ Ezt Link készpénznek vette, és a *Wilson Papers* kritikai jegyzeteit is ehhez a tézishoz igazította. A szintén Wilson születésének centenáriuma óta publikáló George és George páros (akik elsőként világítottak rá Wilson édesanyjának szerepére 1956-ban megjelent, majd 1964-ben jelentős mértékben átdolgozott monográfiájukban²⁹) azonban vitába szállt Weinsteinnel, és szakértők bevonásával cáfolta Link munkatársának diagnózisát. Az amerikai történetírás legérdekesebb, nem elsősorban történelmi szakmai folyóiratban folytatott, személyeskedéstől sem mentes vitája (1978–1984) a Link-tábor vereségével ért véget, hiszen a két George és klinikai pszichológus szakértőik sikerrel kérdőjelezték meg Weinstein kategorikus „legrosszabb változat” elméletét, és ismertették meg a vita iránt érdeklődő történészeket Occam borotvájának elméletével.³⁰ Mindez telje-

rús külpolitika sarokköve volt; az „ellenforradalom” kifejezés politikai töltetét aligha szükséges magyaráznunk.

²⁶ Gardner, Lloyd C.: *Safe for Democracy. The Anglo-American Response to Revolution, 1913–1923*. Oxford, 1987. Érdemes megfigyelni, hogy itt már közös angol–amerikai politikáról van szó.

²⁷ Kennedy, Paul: *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York, 1987. A könyvet az 1989-ben megjelent puhafedelű kiadás (és „a csodák éve”) tette bestsellerré. Magyar nyelven 1992-ben jelent meg.

²⁸ Weinstein, Edwin A.: *Woodrow Wilson: A Medical and Psychological Biography*. Princeton, 1981.

²⁹ George, Alexander L. – George, Juliette L.: *Woodrow Wilson and Colonel House. A Personality Study*. New York, 1956., 1964.

³⁰ A vita a *Political Science Quarterly* (93: 4. sz. 1978 és 96: 4. sz. 1981), a *Political Psychology* (4: 2. sz. 1983; egy cikk és öt hozzászólás) és a *New England Journal of Medicine* (307. sz. 1982. augusztus 26.) hasábjain zajlott. A részleteket lásd: Glant Tibor: *Woodrow Wilson, Women and Illness: The Human Dimensions of the Man Who Shaped the 20th Century*. In: Németh Lenke – Simon

sen új megvilágításba helyezte a Link által szerkesztett *Wilson Papers* értelmező jegyzetapparátusát és a dokumentumok kiválogatásának logikáját.³¹ Ahogyan azt Cooper legfrissebb Wilson-életrajza kapcsán látni fogjuk, a vita tovább él: a tragikus hős képének őrzői maradnak Weinstein értelmezésénél, a szekértáborokon kívülről írók viszont tárgyilagosabbak. Ide tartozik például Rose McDermott igen érdekes elemzése az elnöki döntéshozatal és a betegségek közti kapcsolatról.³²

A *Wilson Papers* kiadása kapcsán kialakult vitákon túl további érdekes tendenciákat is megfigyelhetünk. Ezek közé tartozik az amerikai diplomáciatörténet egyoldalúsága és Wilson eszmévilágának rendszeres „újragondolása”. A 20. századi amerikai külpolitikát átfogóan bemutató szakirodalom többsége Wilson, a tragikus hős/utolsó idealista képét visszahangozza, és nem vagy csak érintőlegesen foglalkozik a párizsi békekonferencia mellékszálával, Közép-Kelet-Európa sorsának rendezésével. Általában szó esik a német és szovjet problémáról és a török kérdésről, de a Monarchia utódállamairól vagy a délszláv kérdésről nem, vagy csak említés szintjén.³³ Ezért jelent meg alternatív tendenciaként az 1919. év történetének feldolgozása. A nyolcvanas években 1919-et még „mai világunk genezise”-ként értelmezték, újabban (elsősorban Jugoszlávia robbanásszerű felbomlása és Csehszlovákia kettéválása következtében) azonban már „vad” és „öszetört béké”-ről írnak. Ez sem új keletű dolog: George Goldberg már 1970-ben „a béke végét jelentő béké”-nek nevezte a párizsi békekonferenciát.³⁴ Újabban a békekonferenciát, a korai újbalos hagyományokat követve, a hidegháború első szakaszának is tekintik, de itt már sokkal meggyőzőbb az érvelés és a dokumentáció, mint Mayer korábban említett (lásd a 25. jegyzetet) műveiben.³⁵ Űde és magyar szempontból fontos színfolt Aviel Roshwald 2001-ben megjelent munkája, melyben a birodalmak (Németország, a Monarchia, Oroszország és Törökország) bukását vizsgálja az etnikai nacionalizmus kontextusában.³⁶ A békekonferencia amerikai vonatkozásairól az

Zoltán – Tarnóc András – Varró Gabriella (szerk.): *Mítoszok bővületében. Ünnepi kötet Virágos Zsolt Kálmán 70. születésnapjára*. Debrecen, 2012. 122–128.

³¹ George, Juliette L. – Marmor, Michael F. – George, Alexander L.: *Research Note/Issues in Wilson Scholarship: References to Early „Strokes” in the Papers of Woodrow Wilson*. *Journal of American History*, vol. 70. (1984) no. 4. 845–853. Ez viszont újra felvetette a forráskiadványok hitelessége körüli diskurzust is, mely korábban a *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States* (FRUS) kapcsán is felmerült.

³² McDermott, Rose: *Presidential Leadership, Illness, and Decision Making*. Cambridge, 2007. A szerző csak 20. századi elnökökkel foglalkozik, a Wilsonról szóló részt lásd: 45–82.

³³ A teljesség igénye nélkül: LaFeber: *American Age*, 316–325.; Smith, Tony: *America’s Mission. The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century*. Princeton, 1994. 102–109.; Mead, Walter Russell: *Special Providence: American Foreign Policy and How It Changed the World*. New York, 2001. 166–173.; Hoff, Joan: *A Faustian Foreign Policy. From Woodrow Wilson to George W. Bush: Dreams of Perfectibility*. Cambridge, 2008. 50–51., 58–64.

³⁴ Goldberg, George: *The Peace to End Peace. The Paris Peace Conference of 1919*. New York, 1969.; Mee, Charles L., Jr.: *The End of Order: Versailles, 1919*. New York, 1980.; Klingaman, William: *1919: The Year Our World Began*. New York, 1987.; Hagedorn, Ann: *Savage Peace. Hope and Fear in America, 1919*. New York, 2007.; Andelman, David A.: *A Shattered Peace. Versailles 1919 and the Price We Pay Today*. Hoboken, 2008.

³⁵ Davis, Donald E. – Traini, Eugene P.: *The First Cold War. The Legacy of Woodrow Wilson in U.S.-Soviet Relations*. Columbia–London, 2002.; Reed, Anthony: *The World on Fire. 1919 and the Battle with Bolshevism*. London, 2008.

³⁶ Roshwald, Aviel: *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires. Central Europe, Russia and the Middle East, 1914–1923*. London – New York, 2001.

egyetlen Pulitzer-díjas Wilson-életrajz szerzője, Arthur Walworth írt megkerülhetetlen monográfiát 1986-ban.³⁷

Wilson politikai nézeteinek és eszmevilágának elemzése népszerű téma amerikai történetírói körökben. A korábban már említett politikai elemzéseken és életrajzokon túl külön említést érdemel George C. Osborn munkája Wilson korai éveiről, valamint a korábban már említett és később még tárgyalandó Cooper összehasonlító elemzése Woodrow Wilsonról és Theodore Roosevelttről.³⁸ Wilson politikai gondolkodásának fejlődéséről friss és érdekes mélyelemzéseket tesz közzé a nyolcvanas évek vége óta folyamatosan publikáló Lloyd E. Ambrosius, aki többek között a „*Wilsonianism*” (a wilsoni elvek izmusként kezelése) kifejezést is megalkotta.³⁹ Ezeket a vitákat (különös tekintettel Wilson népszövetségi gondolatának fejlődésére és Közép-Európával kapcsolatos politikájának alakulásra) *Kettős tükörben* (2008) című könyvemben foglaltam össze.

A hidegháború vége és a Szovjetunió széthullása ismét felvetette a genezis, a bolsevik forradalom elleni nyugati intervenció kérdését s ezen belül Wilson szerepét. 1986-ban a Kent State Egyetem (itt lőttek le három háború ellen tüntető diákot 1970. május 4-én) adta ki Fredrick. S. Calhoun kiváló elemzését Wilson katonai intervencióiról *Power and Principle* címmel.⁴⁰ 1989-ben Betty Miller Unterberger tett közzé monográfiát a Link-féle sorozatban, elsősorban Szovjet-Oroszországra és Csehszlovákiára összpontosítva. Az egyébként alapos munka sajnálatos módon alkalmanként mások által már feltárt és elemzett források figyelmen kívül hagyásával is próbálta védeni a „Wilson az utolsó idealista” képet és bagatellizálni az amerikai elnök forradalomellenességét.⁴¹ 1995-ben jelent meg David S. Foglesong „perdöntő” monográfiája, természetesen a Link-féle könyvsorozaton kívül. Az oroszul is kiválóan beszélő Foglesong a szovjet levéltárak megnyitását nem hidegháborús témák, hanem az 1917 és 1920 közti politikai és katonai intervenciók vizsgálatára használta fel. Ráadásul további alapkutatásokat végzett, és magánkézben maradt, de a téma feldolgozásához elengedhetetlenül szükséges iratokat is feltárt. Foglesong arra a következtetésre jutott, hogy Wilson „titkos háborút vívott a bolsevizmus ellen” 1917 és 1920 között.⁴²

A Wilson–House barátság (ellentétben Lincoln és J. Edgar Hoover magánéletével⁴³) eddig szerencsére elkerülte a minden férfiak közti baráti kapcsolat mögött homoszexuális vonzalmat sejtő „bátor, új értelmezések” szerzőinek figyelmét. Érdekes továbbá, hogy a

³⁷ Walworth, Arthur: *Wilson and His Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919*. London – New York, 1986.

³⁸ Osborn, George C.: *Woodrow Wilson: The Early Years*. Baton Rouge, 1968.; Cooper, John Milton, Jr.: *The Warrior and the Priest. Woodrow Wilson and Theodore Roosevelt*. Cambridge, Ma., 1983.

³⁹ Ambrosius könyveit lásd a 3. jegyzetben, valamint uő.: *Wilsonianism. Woodrow Wilson and His Legacy in American Foreign Relations*. New York, 2002.

⁴⁰ Calhoun, Frederick S.: *Power and Principle: Armed Intervention in Wilsonian Foreign Policy*. Kent, 1986.

⁴¹ Unterberger, Betty Miller: *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. Chapel Hill – London, 1989. Unterberger ezt követően a Link-féle csoport tagja lett, és velük publikált tovább.

⁴² Foglesong, David Scott: *America's Secret War Against Bolshevism: U. S. Intervention in the Russian Civil War, 1917–1920*. Chapel Hill – London, 1995. Ezt a könyvet részletesen ismertetem: KLIO, 6. évf. (1997) 3. sz. 90–93.

⁴³ A Lincolnnal kapcsolatos vitákról magyar nyelven lásd: Vida István Kornél: *Egy ágyban Abraham Lincolnnal, avagy homoszexuális volt-e az Egyesült Államok tizenhatodik elnöke?* Aetas, 13. évf. (1997) 1. sz. 86–103. Hoover-ról lásd a legújabb mozifilmet Leonardo DiCaprióval: J. Edgar (2011).

Franklin Rooseveltt és Harry Hopkins barátságát bemutató kötet (1948) azonnal Pulitzer-t nyert, míg a Wilson–House kapcsolatot elemző munkák, melyek színvonala semmivel nem gyengébb, szóba sem kerültek a három nagy szakmai díj odaítélésekor. House kínos gondossággal (de manipulatív hátsó szándékkal is) vezetett naplójának egyes részleteit Charles Seymour (az *Inquiry* egyik tagja, aki Párizsban a magyar határokról döntő albizottságokban is dolgozott, majd a Yale Egyetem elnöke lett) rendezte sajtó alá négy kötetben, 1926–1928 között. A tendenciózusan összevágott napló-kiadvány azonban sem a Wilson–House kapcsolat alakulása, sem Wilson nézeteinek fejlődése szempontjából nem megbízható forrás, Seymour ugyanis a történelmi hitelességnél jobban figyelt arra, hogy Wilson imázsát védje és House-t rehabilitálja.⁴⁴ A két George (mindketten viselkedéskutató politológusok) korábban már említett (1956-ban megjelent, 1964-ben átdolgozott) munkája volt az első tudományos igényű elemzés a témában, de az igazi áttörést egy dán történész, Inga Floto monográfiája hozta. Ez először Dániában jelent meg angol nyelven (1973), majd Link újra kiadta (1980) a „Wilson Papers” kiegészítő könyvsorozatában.⁴⁵ Egy viszonylag friss, ismét House rehabilitálását zászlajára tűző monográfia jelent meg 2006-ban Godfrey Hodgson tollából, aki ugyan több életrajzot is írt már, de ezzel a korszakkal még nem foglalkozott. A kötet fontosságát az adja, hogy a Floto kutatásai óta eltelt harminc év során elérhetővé vált (pontosabban azok közül az angol nyelven, elsősorban a Yale-en, a House-gyűjteményben található) források felhasználásával készült, és ez az első igazi House-életrajz.⁴⁶

Végül vessünk rövid pillantást a két utolsó, igazán komoly Wilson-életrajzra, melyek közel húsz év különbséggel jelentek meg, az előbbi 1991-ben, az utóbbi 2009-ben. August Heckscher a Princetonon működő *Woodrow Wilson Foundation* korábbi elnöke és Link munkatársa volt, Cooper pedig Link „trónörökösé”-nek tűnik. A két kötet terjedelmében, szerkezetében és mondanivalójában is jelentős hasonlóságot mutat. Heckscher 750 oldal terjedelmű munkájában 200 oldalban tárgyalja Wilson korai pályafutását és családi hátterét, 50 oldalban kormányzóságát, 400 oldalban elnöki teljesítményét, és rövid kitekintést ad utolsó éveiről (30 oldal).⁴⁷ Cooper 702-ből 120 oldalt szentel Wilson korai pályafutásának, 20 oldalt kormányzóságának, 400 oldalt elnökségének, és az utolsó 20 oldalon tárgyalja az 1920–1924 közti időszakot.⁴⁸ Mindketten a tragikus hős és utolsó idealista képet hangsúlyozzák, de (végre) megjelenik műveikben a forradalomellenesség és Wilson egészségi állapotának neuralgikus témája is. Heckscherrel ellentétben Cooper csak végjegyzeteket közöl, bibliográfiát sajnos nem. Így a forrásokra is kíváncsi olvasó a közel 70 oldal terjedelmű (601–668. oldal) jegyzetapparátusból kénytelen kibogarászni a számára érdekes (vagy annak tűnő) információkat. Weinstein és Unterberger megkérdőjelezhetetlen autoritásként szerepel, miközben a két George és Foglesong például kimaradt: a szekértáborok közti háború tehát folytatódik a második generációk között is.⁴⁹ A tragikus hős és utolsó idealista imázsa továbbra is szent és sérthetetlen.

Az amerikai Wilson-kép szervesen illeszkedik az amerikai nemzeti történetírás vonalába, és semmi nem utal arra, hogy onnan belátható időn belül ki lehetne mozditani. Gyáni

⁴⁴ Lásd a 19. jegyzetet.

⁴⁵ Floto, Inga: *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference, 1919*. Aarhus, 1973., Princeton, 1980.

⁴⁶ Hodgson, Godfrey: *Woodrow Wilson's Right Hand. The Life of Colonel Edward M. House*. Yale, 2006.

⁴⁷ Heckscher, August: *Woodrow Wilson. A Biography*. New York, 1991.

⁴⁸ Cooper, John Milton, Jr.: *Woodrow Wilson. A Biography*. New York, 2009.

⁴⁹ A kötet egyik legfőbb erőssége a végén olvasható rövid bibliográfiai esszé: 669–675.

Gábornak igaza van abban, hogy a nemzeti történeti narratívák kora lejárt,⁵⁰ de a mi fiatalabb generációnk súlyos felelőssége bepótolni az elmúlt évtizedek lemaradásait és vizsgálni a két- és többoldalú kapcsolatokat is. A kívülálló (nem fősodrásbeli és nem amerikai) történész megengedheti magának, hogy rámutasson a tragikus hős személyiségének konfliktusokkal terhelt oldalaira is, s hogy se gonosz imperialistának, se tragikus hősnek ne láttassa az Egyesült Államok 28. elnökét. Az első világháború közelgő centenáriuma kiváló alkalmat biztosít erre. Aggasztó tendenciának tűnik ugyanakkor, hogy manapság a populáris médiákban nyilatkozó magyar történészek egyre gyakrabban állítják, hogy Trianonról (a magyar köztudatban ez az egyetlen Wilsonhoz kapcsolódó témakör) már „nem lehet újat mondani”, és hogy a témát „agyonkutatták”. Ezt azért tartjuk veszélyesnek, mert nem bátorítja a korábban még nem is tárgyalt kérdések felvetését, sőt (nyilvánvalóan nem szándékosan) megpróbálja elejét venni a korábbi viták folytatásának. Amíg ezekre a szakmai vitákra nem kerül sor, nem várhatjuk a közoktatástól, hogy rendbe tegye e témát a mai fiatalok fejében. S nem várhatjuk a politikától sem, hogy szakmai szempontok alapján ítélje meg Károlyi Mihály, Kun Béla, Teleki Pál vagy Horthy Miklós szerepét. Addig maradnak a szélsőjobboldali „alternatív” történelmek vélt zsidó- és szabadkőműves összeesküvésekről, és maradnak a közéletet mérgező szoborviták is.

⁵⁰ Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt*. Budapest, 2010., különösen: 12–31.

A magyar történelem „hosszú” 19. százada – francia nyelven

Charles Kecskeméti: *La Hongrie des Habsbourg, Tome II: de 1790 à 1914. Préface de Sándor Csernus et de Noël-Yves Tonnerre. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2011. 405 oldal*

A jelen kötet Jean Béranger: *La Hongrie des Habsbourg de 1526–1790* (PU de Rennes, 2010) folytatásaként olvasandó. A 2011-ben elhunyt Habsburg Ottó emlékének ajánlott könyv előszavában Kecskeméti Károly¹ azt emeli ki, hogy műve az érdekelt kultúrákban mély gyökerekkel bíró előítéletek árnyalását célozza: míg a magyar historiográfia előszeretettel beszél „osztrák elnyomásról”, melynek az 1867-es kiegyezés csak új formát adott, addig az osztrák történetészek szívesen hangsúlyozzák (vagy túlozzák el) Budapest súlyát a kettős monarchia politikájának formálásában. Szerzőnk arra figyelmeztet, hogy a magyar iskolákban tanítottaktól helyenként eltérő szellemben tárgyalja majd a hosszú 19. század történelmét (a magyar olvasók természetesen tudják, hogy iskoláinkban nincs feltétlenül konszenzus az itt tárgyalt kérdésekben). A hiánypótló könyv persze elsősorban a francia vagy frankofón olvasóknak szól, márpedig a francia közvélemény beidegződései szintén helyesbítésre szorulnak, hiszen a párizsi sajtótermékek többsége a 19. század közepétől fogva igen fogékony volt a Habsburgokkal szembeni magyar „ellenzékiség” nacionalista, sőt sovén felhangjainak kiemelésére és a Magyarországon élő nemzetiségek viktimizálására. A túl egyszerű beállítások árnyalása, a korszak Magyarországot jellemző politikai, gazdasági, vallási és kulturális sokszínűség felelevenítése tehát a

könyv vállalt célkitűzése. Feltűnő, hogy Kecskeméti nagy figyelmet szentel a nemzetiségi kérdésnek (tehetne-e persze másképpen?), amelynek higgadt, tényszerű és elfogulatlan tárgyalása üdítően hat az elmúlt évek Trianon-gyászába kissé belefásult frankofón magyar olvasóra.

A könyv szellemiségét meghatározó történetfelfogás szembeötlő vonása, hogy szerzőnk a magyarországi történeteket és jelenségeket az európai diplomácia-, gazdaság- és esztétörténeti kontextus legteljesebb figyelembevételével tárgyalja. Ennek megfelelően minden fejezet alaphangját az adott korszak Európájának eszme- és intézménytörténeti bemutatása adja meg. Mondanivalóját illusztrálандó Kecskeméti egyébként feltűnően gyakran hivatkozik a Magyarországon megforduló nyugat-európai utazók feljegyzéseire, aminek oka nyilván nemcsak az, hogy szerzőnk korábban szerkesztett egy ezeket összefoglaló könyvet,² hanem azon feltételezhető meggyőződése is, hogy a külső, elfogulatlan szemlélők tapasztalatai fontos információértékkel bírnak. A könyv szerzője igen előzékeny a magyar történelem iránt érdeklődő és további információkra vágyó olvasókkal szemben, hiszen a könyv bibliográfiája elsősorban angol vagy francia nyelvű munkákat tartalmaz, a francia történelem egyes epizódjaival és nagy alakjaival való párhuzamok (például a *chambre introuvable*-ra³ történő utalások, Károlyi Sándor Le Play-hez, Bangha Béla és a századforduló „új jobboldalának” pedig Charles Maurras-hoz való hasonlítása) pedig biztosan közelebb hozzák a francia olva-

¹ A Franciaországban élő levéltáros-történész szerzővel az AETAS 2000. évi 1-2-es számában olvasható életút-interjú.

² *Notes, rapports et témoignages français sur la Hongrie, 1717–1809*. Paris–Budapest–Szeged, 2006.

³ Ezen a néven híresült el az 1815-ös Restauráció képviselőháza, amelynek tagjai királypártibb voltak magánál XVIII. Lajosnál is.

sóhoz a magyarországi történeteket. Kiemelendő végül szerzőnknek az eszmetörténeti mozgások iránti kitüntetett figyelme és a magyar politikai gondolkodás baloldali-progresszív hagyománya iránt tanúsított szimpátiája.

A könyvet alkotó három nagy fejezet közül az első a *Régi rend utolsó évtizedei* címet viseli, és az 1848-ig tartó korszakot tárgyalja. Az 1790-es országgyűlés eseményeit igen hosszan elemzi, arra hivatkozván, hogy ekkor kezd kifomálódni a későbbi bal- és jobboldal, a haladók és konzervatívok táborra. Mérsékelt „labanc” kiindulópontjának megfelelően a reformjavaslatok inspirálójának az esetek többségében a dinasztíát tartja – hangsúlyosan így van ez a toleranciáról szóló (józsefi rendelkezéseket megerősítő) 1790:26-os törvény esetében. A fejezetben sok szó esik a rendszeres bizottságok javaslatairól, elsősorban Skerlecz Miklóseiról, amelyekben Kecskeméti a későbbi magyar liberalizmus legfontosabb gazdasági és politikai követeléseinek korai szintézisét látja: a magyar szabadelvűek a 19. század első felében is ezek szellemében próbálták dualizmussá alakítani az osztrákokkal való együttélést és nemzeti érdekkörbe vonni a magyar gazdaságot. Bár e javaslatok 1795-ben eltemtetnek, és csak 1826-ban kerülnek elő, mégis megtermékenyítő hatást fejtenek ki a reformkor politikai–gazdasági útkeresésére.⁴ A reformokra való hajlandóságot a francia forradalomtól való félelem öli ki Bécsből és a magyar politikai elitből. Az események híre felmérhetetlen izgalmat vált ki a magyarokból is: Kecskeméti a lipóti időkben megjelent nagyszámú politikai pamfletből és értekezésből Hajnóczy József és Berzevich Gergely radikális szellemű írásait emeli ki. A magyar jakobinusok (akiket szerinte pontosabb lenne *filo-jakobinusoknak* nevezni) kapcsán egyfelől aláhúzza, hogy milyen szoros szellemi rokonságban álltak a

londoni, bécsi, zürichi és varsói „jakobinusokkal”, másfelől pedig kiemeli a két fázisban zajló demokratikus felkelés forogatókönyvének tökéletes irrealitását. Ennek megfelelően Kecskeméti szerint a kegyetlen megtorlásnak leginkább üzenetértéke van, melynek címzettje a magyar politikai elit: a hatalom egyszerűen példát akart statuálni. A Batsányi János által magyarra fordított 1809-es schönbrunni nyilatkozatig tartó korszak fő kérdése Kecskeméti számára az, hogy miképpen reagál a magyar politikai elit a felkelésre felhívó francia szíreňhangokra, s miképpen látják a Lacuée és Lezay-Marnesia féle utazók a magyarok erejét és lojalitását. A napóleoni idők országgyűlésein meglehetősen céltalan közjogi kötéľhúzás zajlik az ellenzék és az udvar között. A bécsi tanácsadók egy része szerint az Osztrák Császárság 1804-es életre hívása a régi alkotmányos rend végét jelenti. A Napóleonnal kiegyező I. Ferenc kísérletet is tesz egy abszolutisztikus uralmi rendszer életre hívására, ám ennek működtetését (hosszú távon legalábbis) a mélyen gyökeredző magyar alkotmányos hagyományok nem teszik lehetővé. A következő – Magyarország történetét a bécsi Kongresszus Európájában tárgyaló – részfejezet teremt alkalmat arra, hogy Kecskeméti alapos és viszonylag friss statisztikákkal illusztrálja az ország etnikai és felekezeti sokszínűségét és persze azt a közismert tény, hogy a magyar etnikum csak relatív többséggel rendelkezett Magyarországon. Kitér a parasztság és a nemesség gazdasági és társadalmi helyzetének alapos tárgyalására is. Kiemeli, hogy gazdasági szempontból Magyarország ezekben az időkben integrálódott az ipari forradalom Európájának munkamegosztásába (igaz ugyan, hogy szinte kizárólagosan Ausztrián keresztül, ám ez is nyilvánvalóan jobb, mint a semmi). A gazdaság fejlesztésére irányuló magyar kezdeményezéseket nehéz helyzetbe hozó (esetenként teljességgel ellehetetlenítő) függőség és alárendeltség kapcsán képzelenség nem felvetni a *felelősség* kérdését. Nos, Kecskeméti elveti a *gyarmati függő-*

⁴ Mindez összhangban van korábbi könyvének (*A magyar liberalizmus 1790–1848*, 2008) a kontinuitásról szóló tézisével.

ség kifejezés használatát, amely véleménye szerint nem fedi le az örökös tartományok és Magyarország között fennálló viszony komplexitását. Kétségtelen tény ugyan, hogy Bécsben dogmaértékű meggyőződés volt, hogy a politikai *status quo* csak akkor tartható fenn, ha a magyar gazdaság fejlettsége nem halad meg egy bizonyos szintet. Magyarországnak azonban voltak örökölt és a bécsi politikától tökéletesen független bajai is: a hihetetlenül gyenge infrastruktúra, a hitel hiánya az ósiség folytán, s végül a kereskedelmi gyengeség, amelyet a zsidóság csak részben orvosolt. Az ország népességét alkotó nemzetek nyelvi–kulturális törekvéseiről adott beszámolójában – nagyon helyesen – a magyarokéval párhuzamosan (és majdnem ugyanakkora terjedelemben) mutatja be a szlovák, román, szerb és horvát fejleményeket. Megjegyezhető ugyanakkor, hogy a műben nem kapnak kellő figyelmet azok az újabb – irodalomtörténeti berkekből, elsősorban Bíró Ferenc tollából származó – meglátások, amelyekből kiderülhetne, hogy a magyar nyelv felemelésének kérdése sokáig tökéletesen hidegen hagyta a magyar nemességet, és kizárólag a polgári származású értelmiséget érdekelte.

A 19. század első évtizedeiben a besúgók tömegeit foglalkoztató metternichi titkosrendőrség működése – természetesen az elnyomáson túl – bizonyos értelemben azt a célt is szolgálja, hogy a hatalom tájékozódjon az alattvalók hangulatáról: a nemzeti konzultáció sajátos formájáról van tehát szó. (75. old.) 1812 és 1825 között nem hívatik össze a diéta, ami nem az udvar pillanatnyi sértődöttségének eredménye, hanem az autoriter metternichi politikai filozófia lényege. Bár a felszínen működőképesnek tűnik a domesztikált Magyarország ideálja, a háttérben az ókori és a felvilágosodáskori filozófia táplálja az ellenállást. Az 1820-as években fokozatosan formálódik ki az a független értelmiségi réteg, amelynek befolyása ellen a kormányzat gyakran a vármegyei nemességet veti be. Az 1825-ös diéta működésének jelentőségét Kecskeméti elsősorban

a későbbi korok alkotmányos–parlamentari technikáinak kidolgozásában látja. Külön – ismét csak az európai kontextus bemutatásával felvezetett – részfejezetet kapnak az 1830-as évek. A lengyelkérdés jól illusztrálja az európai szövetségi rendszer erejét és problémáit, a magyarok lengyelek iránti tehetetlen szimpátiája pedig azt, hogy semmiféle befolyásuk nincs Ausztria politikai orientációjára. Széchenyi *Hiteljét* Kecskeméti – hangsúlyosan – nagyszabású *liberális és progresszív*, a magyar politikát teljességgel új irányba állító műként értelmezi, s ennek megfelelően a Kelet Népe-vitát is a *liberalizmuson belüli*, a szabadelvűség „filozófiai” és „radikális” (kossuthi) változata közötti összecsapásként interpretálja. (117. old.) Bár Széchenyi progresszív liberálisként való besorolása – amely némiképp szembemegy az elmúlt évtizedeket uraló értelmezésekkel – feltétlenül üdvözlendő, a (*radikálissal* szembeállított) *filozófiai* jelzővel, bevallom, nem tudok sokat kezdeni. Kossuth liberalizmusa vajon nem filozófiai forrásokból táplálkozott? Mitől volna filozofikusabb a legnagyobb magyar politika-felfogása, mint a későbbi kormányzó-elnöké?

Az 1832–1836-os diéta, kudarcos volta ellenére, igen fontos állomása a magyar politikai–alkotmányos fejlődésnek, mert világossá teszi a mély változtatások szükséges voltát, és hozzájárul a liberális politikai elit kialakulásához. Az 1839–1840-es diétát az teszi a korábbiaknál sikeresebbé, hogy a kormányzat is felismeri: az autoriter hatalomgyakorlási technikák működtetése nem megoldás a problémákra. A *Vormärz hongrois* címet viselő részfejezet az ipari forradalom első lépéseit mutatja be, aláhúzván, hogy Magyarország komoly lemaradásban van Európától és Ausztriától. A Védegyelet – és a vele összekapcsolódó „civil” kezdeményezések – kudarca Kecskeméti szerint arra mutat rá, hogy kormányzati támogatás, bankrendszer és infrastrukturális fejlesztések nélkül, továbbá az öröklött feudális struktúrák mellett aligha lehet komoly gazdasági előrehaladást elérni. A halálbüntetés

1843-ban bekövetkező eltörlése persze nem 254, hanem csak 154 évvel követi a Kolonich-féle *Einrichtungswerket*.⁵ (128. old.) Igen alapos és adatgazdag – talán túlzottan is – a kor szellemi életét bemutató fejezet. A recensens szívesen elismeri, hogy a kulturális sokszínűség bemutatása nem képzelhető el az azt hordozó személyek és intézmények részletes felsorolása nélkül, ám a magyar történelemmel és kultúrával ismerkedő francia vagy frankofón olvasó fejbekölintő mennyiségű adattömeggel fogja szembetalálni magát a 131. és 139. oldal között. Példáan kiegyensúlyozottnak látom viszont a nemzetiségi kérdés tárgyalását: Kecskeméti aláhúzza, hogy a magát szabadságában és önrendelkezésében korlátozottnak gondoló magyar nemzet igen keményen bánik a nemzetiségekkel, amit a bécsi kormányzat persze kihasznál – a helyzetet a pánszláv és orosz fenyegetés teszi még hangsúlyosabbá. Szerzőnk itt emeli ki először – s a későbbi fejezetekben rendre visszatér erre –, hogy a magyar politikai elit számára oly kedves, az ezeréves közös haza képét a diskurzus középpontjába helyező *történeti argumentáció* a nemzetiségi elitek számára tökéletesen irreleváns volt.

Forradalom, megtorlás, kiegyezés: ez a könyv második – az elsőnél jelentősen rövidebb – részének címe. 1848, joggal, az európai forradalmak éveként marad fenn a történeti emlékezetben. Kecskeméti azonban ezzel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy – Metternich meggyőződésével ellentétben – alig-alig volt kapcsolat és együttműködés az egyes országokat (vagy inkább csak városokat!) lángra lobbantó forradalmárok között. A nemzeti érzelmektől fűtött felkelőknek általában sem idejük, sem energiájuk nem maradt arra, hogy komolyabban egyeztessenek egymással – Kecskeméti ezt a jelenséget azzal illusztrálja, hogy az 1848 márciusában megalakult magyar felelős kormány és a szinte ugyanazokban a na-

pokban kikiáltott Velencei Köztársaság vezetői csak 1849 júniusában, azaz közvetlenül a bukás előtt lépnek szövetségre egymással. A felelős magyar kormány által beterjesztett és az országgyűlés által elfogadott áprilisi törvények a reformkor legszebb eszméinek megvalósulását jelentik Kecskeméti szerint. Részletesen beszámol a konkrét diplomáciai helyzet alakulásáról, arról tehát, hogy csak hónapokig él az az illúzió, mely szerint Ausztria csatlakozna a Német Szövetséghez (ami azt jelentené, hogy kizárólag perszonálunió kapcsolja össze Budát Béccsel). Kitér a magyar ügy rossz nemzetközi megítélésére: az európai közvélemény mindenhol a nemzetiségek elnyomóját látja a magyarokban, és Ausztria fennmaradását elkerülhetetlenül fontosnak véli az oroszok féken tartásában. Nem hallgatja el az erdélyi eseményeket és mérsárlásokat sem, Hermann Róbert tanulmányára hivatkozva elutasítja ugyanakkor a román történeti művekben megjelenő – 40 ezer áldozatról szóló –, minden bizonnyal túlzó becsléseket. Az értékelés kulcsmondata: abszurd, hogy a liberális magyar politikai elit úgy kívánta nagyra tenni az országot, hogy közben lemondott a lakosság felének lojalitásáról. (190. old.) Bár árnyaltan fogalmazva mutatja be a forradalom táborán belüli erőviszonyokat, érzékelhető szimpátiával beszél a Békepárttról, akik tisztességes és realiztikus álláspontot foglaltak el a hagyományos jobboldal és a függetlenségpárti „jakobinusok” között. (190. old.) A forradalmat követő megtorlást az indokoltnál jóval brutálisabbnak nevezi, különösen, ha azt összehasonlítjuk az itáliaival. Alaposan elemzi a forradalom bukását követően ideiglenesen kiépülő neo-abszolutizmus elveit és gyakorlati működését (ellenvetésként csak annyit: nem tűnik szerencsésnek az autoriter rendszer központosító változatát pártolókat „a felvilágosodás iránti vonzalmától megszabadult jozefinizmus” [*jozéphisme débarras-sé de son penchant pour les Lumières*] híveiként meghatározni). A rendszer ideológiai alapjai: a jogeljátszás elmélete, a kisebb-

⁵ Jean Bérenger jóvoltából létezik latin–francia kétnyelvű kiadása is.

ségek védelme és végül a (fél-)ázsiai magyarság civilizálásának szükséges volta. Kecskeméti a Kövér György, Gerő András és Deák Ágnes nevével fémjelzett új magyar historiográfiának tulajdonítja annak elismerését, hogy az abszolutizmus korszakában sok olyan intézkedés történt, amely Magyarország társadalmának és gazdaságának modernizálása felé mutat. A fejezet végén az olvasó kiegyensúlyozott beszámolót talál a Kiegyezéshez vezető bel- és külpolitikai okokról és az igen bonyolult közjogi helyzetéről.

A *dualista korszak Magyarországa* címet viselő harmadik nagy fejezet a kiegyezés értékelésével kezdődik. 1867 nyilván értelmezhető nagy magyar politikai győzelemként, ahogyan azt az osztrák és a nemzetiségpárti historiográfia teszi. Kecskeméti azonban azt is elmondja, hogy legnagyobb haszonélvezői miért nem érezték a sajátjuknak a rendszert, amelynek fő problémájaként a közjogi kérdéseken való huzakodás és a nemzeti–nemzetiségi problematika túlsúlya sokáig nem tette lehetővé a világnézeti pártok létrejöttét, és meggátolta a politikai berendezkedés demokratizálódását. Nem tagadható ugyanakkor, hogy a gazdaság sohasem látott fellendülésen ment keresztül, és a nemzeti kultúra is virágkorát élte. Kecskeméti egy bővített mondatban (246. old.) megemlíti a szabadkőművesek közéletbe való visszatérését, a gondolatmenetbe kicsit szervesen illeszkedő passzusból azonban nem derül ki, hogy a páholyok szerepe fontos szerepet töltenek-e be a korban vagy sem. Aláhúzza, hogy a dualista rendszer nem demokratikus, ám kétségtelenül jogállami jellegű. A magas cenzuson alapuló, korlátozott participáció ugyan a 19. századi liberális politikai berendezkedések általános jellemzője, ám Magyarországon a rendszer fokozatos demokratizálását ellehetetlenítette az a megfontolás, hogy az általános (vagy az ahhoz közelítő) választójog megingatná a magyar etnikum uralmát a nemzetiségek felett. A dualista rendszerben a nagykorú férfiaknak mintegy a negyede

szavazott, a hatalomgyakorlás alsóbb szintjein működő virilista rendszer pedig már mindenféle európai mércével tarthatatlan. A helyzetet különféle perspektívákból láttatni kívánó Kecskeméti kifejti, hogy amit a magyarok fejlődésnek és szabadságnak látnak, az a nemzetiségek számára kulturális és politikai elnyomás – például jogosan hívja fel a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi iskolák működésének kormányzati szabotálása vonatkozásában 1920 és 1945 után a románok és a csehszlovákok ugyanazt tesszik, amit a Trianon előtti magyar politika. (285. old.) A kifulladás liberalizmus romjain felépülő – antiszemita, ultramontán és agrárius – századvégi új jobboldalt is nemzetközi (európai és osztrák) kontextusban tárgyalja. Prohászka Ottokár és Bangha Béla kapcsán kiemeli, hogy különböző irányokból lehet megérkezni az antiszemitizmushoz, amely a kor európai jobboldali mozgalmainak nélkülözhetetlen eleme. Kecskeméti szerint a magyar jobboldalnak azért van különös szüksége egy új, organikus nemzetfogalomra, mert a korábbi időkben egyértelműen a baloldal és a liberálisok vitték a nemzeti ügyeket. Elsősorban Kövér György tanulmányaira támaszkodva tárgyalja a korszak gazdasági fejlődését, aláhúzza, hogy a legújabb eredmények szerint nem volt ez olyan fényes, mint amilyennek sokáig látszott. Nem mulasztja el bemutatni az érme másik oldalát sem: beszél a felfoghatatlan szegényparaszti szegénységről, a kivándorlók tömegeiről és a képvisellettől megfosztott rétegek politikai mozgalmairól is. A bérköveteléseket képviselő és az általános választójogot követelő magyarországi szociáldemokrácia fő problémájának az tűnik, hogy a polgári és függetlenségpárti baloldallal való taktikai szövetségük nem teszi a számukra lehetővé az őszinte nyitást a nemzetiségek felé, azaz Otto Bauer és Karl Renner elveinek elfogadását. (304. old.) Kecskeméti bevezeti a francia olvasókat a kegyelmes–méltóságos–nagyságos–tekintetes úri lét rejtelmeibe is. A magyar politikai elitet a nemzeti megfontolások mellett a

szocialistáktól való félelem is meggátolja a demokratikus eszmék felé való nyitásban (lásd Andrássy javaslatait, 317. old.). Kitér – talán elsősorban a francia olvasók kedvéért – a Budapesten működő Francia Irodalmi Társaságra és a *Revue de Hongrie*-ra is. A háború előtti években egész Európa meg volt győződve arról, hogy a magyarok menyire elnyomják a nemzeti kisebbségeket. Nincs jó ellenérv: a történeti jogokra való hivatkozás irreleváns, a kultúrfölény elve viszont kifejezetten kontraproduktívnak tűnik, hiszen egyfelől sértő, másfelől pedig áthallásos, hiszen a germán világ magyarokkal szembeni fölényének eszméjét is felidézi. Kevesen – Mocsáry Lajos, Justh Gyula és Jászi Oszkár – szegülnek szembe a legdurvábban nemzetiségellenes intézkedésekkel. Kecskeméti elítélően értékeli a velejéig antidemokratikus tiszai politikát, amely a 20. századi autoriter rendszereknek készítette

elő a terepet ideológiailag, igen rokonszenvezően mutatja be viszont Jászit és körét. A kötet végén kronológiai útmutatót, név- és helymutatót találunk, valamint egy felsorolást a magyar nevek francia megfelelőiről, (amelyből kiderül például – amire a recenziens sohasem gondolt, pedig kézenfekvő –, hogy a Manó a Manuelből származik).

A kifejezetten választékos francia nyelven írott munka minden bizonnyal elérte célját: a francia olvasók ezentúl olyan könyvből tájékozódhatnak Magyarország (hosszú) 19. századi történetéről, amely árnyaltan és a nemzeti elfogultság minden formájától mentesen, a demokratikus és szabadelvű ideálokat azonban folyamatosan szem előtt tartva rekonstruálja nemzetünk történetének talán legszebb korszakát.

BALÁZS PÉTER

Metamikrotörténelem

*Mikrotörténelem másodfokon. Szerk.:
Papp Gábor – Szijártó M. István,
L'Harmattan, Budapest, 2010. 304 oldal*

A múlt – mint valami puzzle – egészében nem rekonstruálható, minthogy egy hajdan-volt egész és kerek múlt léte is csupán illúzió. Van azonban hasonlóság ezen látens reprezentáció és a mikrotörténelem (tehát a múlt egy önmagában megragadható darabjáról szóló történelem, azaz szintén reprezentáció) között: a történész feladata megtalálni azt a mintázatot, amely mind a vizsgált konkrét esetben, mind a képzeletbeli egész és kerek Történelemben is megmutatkozik. Az így kapott mikrotörténelmek – amellet, hogy gyakran a nagy Egészre vonatkozó kérdéseinkre is választ adnak – valódiabbak, érdekesebbek, élményszerűbbek és szerteágazóbbak. A kötet egyik szerkesztője, Szijártó M. István röviden összefoglalva ezekkel a gondolatokkal vezeti fel a *Mikrotörténelem másodfokon* című kötet tanulmányait. Amit viszont kifejejt: a mikrotörténelmek gyakran vitára is ingerelnek, s ez a jellemzőjük az, amely megalapozza a kötet koncepcióját.

A *Mikrotörténelem másodfokon* mikrotörténelmi munkákat elemző tanulmányok és az ezekre reflektáló referátumok összessége. Többedik fok ez már, mint a második, a kötet mindenesetre valóban nem a mikrotörténelemmel csak most ismerkedőknek szól. Alapötlete az Eötvös Loránd Tudományegyetem Történettudományi Doktori Iskolájának egyik kurzusán fogant meg 2007-ben: a vizsgált mikrotörténelmi munkák nem egymagukban, hanem párba állítva, esetleg harmadmagukkal versengve, különböző elméleti–metodológiai kérdések megvilágításával válnak elemzés tárgyává az egyes tanulmányokban (többek között Szijártó M. István Barátok, apácák, mikrotör-

ténelem című munkájában). Így lehetséges például az is, hogy ugyanazon elemzés keretein belül jelenik meg Giovanni Levi Egy falusi ördögűző és a hatalom, a Boyer–Nissenbaum szerzőpáros Boszorkányok Salem-ben, valamint Arthur E. Imhof Elveszített világok című munkája, amelyek segítségével Simon Zoltán Boldizsár a mikrotörténelemről leggyakrabban hangoztatott „gumicsont-állításokat” igyekszik cáfolni (Mi nem a mikrotörténelem?).

A koncepciót egy végső csavar teszi igazán páratlanná: az egyes munkákhoz tartozik egy-egy azokra reflektáló, többnyire polemizáló, kisebb terjedelmű referátum is. Különösen érdekes ez a valóban ellentétes véleményt megfogalmazó szerzők írásai esetében, s legfőképpen érvényes a Jan T. Gross Szomszédok című munkáját tárgyaló Bolgár Dániel tanulmányára (Incidenstörténelem és mikrotörténelem) és Simon Zoltán Boldizsár referátumára (Vizsgálóbíró-e a történész?), amelyek után az olvasó szinte áhítja a viszontválaszt az opponens ellenvetéseire. Ugyanakkor a nagy egymásra találások és szellemi összeborulások már kevésbé érdekesek: Simon Zoltán Boldizsár Mi nem a mikrotörténelem? című tanulmánya és az ebben megfogalmazott állításokra bólogató, Fenyves Katalin tollából származó Mire nem való a mikrotörténelem – és mire igen párosa ezért kissé „kilóg” a kötet egyébként remek összeállításából. Mindez kidomborítja a történelem diskurzus-jellegét, s emellett a történelmi munkák és a történész módszerek, eljárások megítélésének különböző „hihető” változatain keresztül sokszorosan aláhúzza a múltbeli események, jelenségek változatos interpretációs lehetőségeit. A könyv koncepcióját illető, előzetesen felmerülő halvány szkepticizmus az olvasás során hamar rendkívüli szellemi izgalmakat ígérő és

azokat többnyire valóra váltó élménnyé alakul.

A tanulmányok fő funkciója Szijártó M. István előszavának tanúsága szerint „a mikrotörténelem természetének bemutatása, ezért az értékelő vonulat mellett a tartalmi ismertetéseken van mindvégig a hangsúly”. (7. old.) Egy alapvetően elemző, argumentatív jellegű kötet legfőbb funkciója azonban nem lehet a tartalmi ismertetés, főleg akkor nem, ha a címe szerint is túllépett a mikrotörténelembe bevezető szinten. Ekképpen tehát a kötet fő értékei nem egyeznek a szerkesztők által kitűzött célokkal, a tárgyalt művek tartalmának ismertetése rendszerint csak felvezetésül szolgál az értékeléshez. De a kötet egésze egyébként is több, mint a részek, azaz a tanulmányok összessége: lüktető, továbbgondolásra készítő szakmai párbeszéd, amelynek résztvevői a mikrotörténelem fő elméleti és módszertani kérdéseit vitatják meg. Mindezek fényében érthetetlen az előszó szerénysége.

A nyolc tanulmányíró összesen 20 ismertetést ad 17 többé-kevésbé mikrotörténelmi műről. A bemutatott könyvek ismétlődése az ismertető részekben felesleges, az elemzések szempontjából viszont ugyanez előnyt jelent: nemcsak az egyes munkák adott szempontú elemzéséből kapunk egy-egyel többet a tanulmányokhoz csatlakozó referátumokon keresztül, de a többször (tehát több párosnál is) feltűnő könyvek legalább egy-egyel több elemzési szempont szerint

válnak láthatóvá. Például Giovanni Levi Egy falusi ördögűző és a hatalom című könyvét Bolgár Dániel mintegy etalonként tárgyalja, amelyhez viszonyítva mint mikrotörténelem más munkák elhalványulnak. Simon Zoltán Boldizsár – két másik mellett – ugyanezt a művet veszi górcső alá, csak éppen megközelítése más: tanulmányából kiderül, hogy Levi könyve nem felel meg a mikrotörténelmi historiográfiai irodalom kategóriáinak.

Az elemzési szempontok és a körüljárt témák rendkívül változatosak: a tisztán komparatív elemzések mellett a szerzők foglalkoznak a mikrotörténelem leggyakrabban felmerülő önmeghatározási problémáival (például a reprezentativitás kérdésével), kitérnek a mikrotörténelemnek a történeti antropológiával vagy éppen a szépirodalommal szomszédos határait, valamint kitérnek a mikrotörténelem hasznából részesedő más tudományterületek (például a mikroszemléletű történeti demográfia) felé is.

A könyv tehát a mikrotörténelem reflexióinak mozaikjaiból áll. S bár világosan láttuk, hogy a történelem nem puzzle, Papp Gábor gondolatának (106. old.) köszönhetően mégis legalább eljátszhatunk a gondolattal, hogy a mikrotörténelemek egyszer mind összeérnek.

MOLNÁR ESZTER EDINA

„...tények aligha formálják a történelmet – de eszmék igen”

Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies by László Péter. Edited by Miklós Lojtkó. Brill, Leiden–Boston, 2012.
(= *Central and Eastern Europe. Regional Perspectives in Global Context*, vol. 1.)
477 oldal

Új könyvsorozat első kötetét tartja kezében az olvasó: A budapesti Central European University (CEU), az *East Central Europe* című folyóirat és a leideni Brill Kiadó együttműködésével könyvsorozat indul, mely „Közép- és Kelet-Európa” 19–21. századi történeti problémáit kívánja európai vagy akár globális történeti perspektívából vizsgálni. A nemzeti történetírások „nagy narratíváinak” szűk kereteiből kilépve, a regionális komparatív vizsgálatok révén az összeurópai folyamatokról alkotott képünk is árnyaltabbá és gazdagabbá válhat. Emellett a szerkesztők az interdiszciplináris szemléletmód jegyében a történelem mellett a társadalomtudományok széles köre művelőinek részvételére is számítanak.

Péter László sajátos helyet foglalt el a magyar történettudomány művelői között. 1956-ban fiatal pályakezdőként hagyta el az országot, Oxfordban tanult, majd hosszú évekig Londonban a School of Slavonic and East-European Studies professzora volt. 1965-től kezdve, kényszerű megszakításokkal, rendszeresen hazalátogatott, intenzív könyvtári kutatásokat folytatott, személyes, sőt baráti kapcsolatot ápolt egészen haláláig a magyarországi történészek közül jó néhányal. Mégsem beszélhetünk arról, hogy kutatási eredményei integrálódtak volna a magyarországi történeti irodalomba. Ennek fő oka az volt, hogy mind témája, mind pe-

dig szemléletmódja idegennek tűnt. Tanulmányainak kiadója, Lojtkó Miklós találóan „old-fashioned traveller”-nek nevezi a könyv szerkesztői előszavában. S Péter László maga is büszkén vállalta különállását. Carlile Aylmer Macartneyről, a történelemszé formálódásában döntő szerepet játszó oxfordi professzorról megjegyezte egy interjúban, hogy őt látva „a függetlenségét, az integritását megőrző történész lett az ideálja”, s valóban maga is ezt a modellt követte.

Az alkotmánytörténet állt érdeklődésének előterében, amely 1945 után nem tartozott a támogatott és preferált területek közé Magyarországon. Nem steril jogtörténetet kívánt azonban művelni, hanem a politikai intézmények története inspirálta, az azokhoz kötődő konvenciók, mentalitás, eszmék vizsgálata, s hogy azok hogyan befolyásolják a politikai folyamatokat rövid és hosszú távon egyaránt. „Tények aligha formálják a történelmet – de eszmék igen” – fogalmaz egyik itt közölt írásában (*Lajos Kossuth and the Conversion of the Constitution*). (211. old.) Péter László soha nem „témát”, hanem „problémát” kívánt vizsgálni munkáiban, perspektívája szigorúan történeti, szemléletmódja pedig analitikus jellegű volt. Történeti, hiszen bár kutatásainak időbeli súlypontja a 19. századra, az 1790-től 1918-ig terjedő hosszú évszázadra esett, ahogy a szóban forgó kötet címe is jelzi, de a folyamatok felvázolása és megértése végett fejtegetései évszázadokkal korábbra (esetenként egészen Szent István időszakáig) visszanyúlhatnak, s elemzéseinek tanulságait igyekszik levonni akár az 1990-es évek politikai átszerveződésére vonatkozóan is, azaz megpróbálja a történeti kutatásaiban alkalmazott fogalmi apparátussal leírni és értékelni a „mai” folyamatokat is. Analitikus

módszerének magvát a politikai nyelv fogalmainak és e fogalmak állandó és változó elemeinek vizsgálata alkotta. Kiindulópontként a korabeli alkotmányjogi és politikai gondolkodás fogalmi apparátusának, terminológiájának rekonstrukcióját választotta, elutasítva későbbi korok fogalmi készletének alkalmazását az elemzés során.

Péter László nem írt monográfiákat, egyetlen hosszú lélegzetvételű összefoglalása a magyarországi alkotmányfejlődésről a „*Die Habsburgermonarchie 1848–1918*” című sorozat hetedik kötetében jelent meg német nyelven. Életművének túlnyomó részét tanulmányok és esszék alkotják, melyből egy kötetre való válogatás jelent meg tizenöt évvel ezelőtt magyar fordításban.¹ Angol nyelven pedig a most tárgyalt kötet az első kiadvány, amely áttekintést nyújt írásai közül. Az általa írt bevezető mintegy összeköti a tanulmányokat, röviden megjelölve a súlypontokat és nyomatékosítva a legfontosabbnak ítélt megállapításokat. Lojtkó Miklós előszava pedig a személyiség finom rajzát helyezi a tanulmányok mögé, felvilágosítva a 2008-ban elhunyt történész portréját.

A kötet tanulmányait a szerző és kiadó nem tagolta nagyobb fejezetekbe, ugyanakkor az egykor külön születtett írásokat folyamatos fejezetszámozással ellátva az egységességet, a mondanivaló tanulmányokon átívelő voltát hangsúlyozta. Az első három tanulmány („*The Holy Crown of Hungary, Visible and Invisible*”, „*Ius Resistendi in Hungary*”, „*The Irrepressible Authority of Werbőczy's Tripartitum*”), melyek közül még egyik sem jelent meg magyar nyelven, időben korábbi évszázadokba kalauzolja az olvasót, a 19. században testet töltött Szent Korona-tan történeti előzményeinek, az ellenállási jognak és Werbőczy István Tripartituma nemesi kultuszának vizsgálatával. Az alkotmánytörténeti hagyomány összetevői-

ként valóban valamennyit a 19. századi magyarországi alkotmányjogi gondolkodás fontos elemeként kell számon tartanunk.

A kötet gerincét a 19. századi alkotmányfejlődés egy-egy részkérdését vizsgáló írások alkotják, melyek közül alig három („*The Aristocracy, the Gentry and Their Parliamentary Tradition in Nineteenth-Century Hungary*”, „*Law XLIV of 1868 'On the Equality of Nationality Rights' and the Language of Local Administration*”, „*Church-State Relations and Civil Society in Hungary: A Historical Perspective*”) jelent meg a korábban már említett magyar nyelvű tanulmánykötetben. A motívumok és kutatási problémák ismerősek lehetnek a magyarul már napvilágot látott írásokból, mégis ez az angol nyelvű gyűjtemény a legkifejtettebb és legveretesebb tanulmányokat közli, a legrészletesebben kifejtett érvelésekkel, átvéve egyes részeket a német nyelvű nagy összefoglalóból.

A magyar történettudomány szempontjából Péter László legmarkánsabb megállapításaiként hármat emelhetünk ki, melyek különböző perspektívából megvilágítva, az érvelés különböző elemeit hangsúlyozva, de újra és újra feltűnnek tanulmányaiban.

Egyrészt Péter László méltán központi jelentőséget tulajdonít a 19. századi magyarországi alkotmányos gondolkodás vizsgálatában az 1848. évi áprilisi törvények értelmezéseinek, s abból kifejtve az 1867-es Kiegyezés alkotmányjogi elemzésének és értékelésének. (A kötetben lásd mindennek előtt a „*The Dualist Character of the 1867 Hungarian Settlement*” című fejezetet.) Megállapítása szerint a kor nemesi politikusainak gondolkodását alapvetően a régi nemesi alkotmányjogi és politikai fogalmak határozták meg, még ha meg is jelentek már olyan új fogalmak és eszmék, mint ’állami függetlenség’, ’perszónálunió’ stb. Mindezekelőtt a szokásjog fontos szerepét hangsúlyozza a törvényekkel szemben; továbbá a korona (király)–ország (a nemesség politikai közössége) kettősségét mint a nemesi alkotmányfelfogás alapját: az alkotmányos-

¹ Péter László: *Az Elbától Keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből*. Budapest, 1998.

ság eszerint nem más, mint a „korona”, illetve az „ország” jogainak kölcsönös elismerése és tiszteletben tartása. A „korona” és az „ország” konfliktusok sorozatán keresztül újra- és újraszabályozta egymáshoz fűződő viszonyát 1608-ban, 1681-ben, 1711-ben, 1790-ben, s ez történt 1848-ban, majd 1867-ben is. Határozottan tagadja Péter László, hogy az áprilisi törvények „perszonálunió”-vá alakították volna át a magyar korona országai és a dinasztia többi tartományai és országai közötti közjogi viszonyt, s ennek fényében persze határozottan tagadja, hogy a Kiegyezés az 1848-ban kivívott jogok egy részéről való lemondást jelentette volna. Sokkal inkább 1848 folytatójaként és betetőzőjeként értékeli 1867-et, amely ismét biztosította az „ország” hagyományos jogainak érvényesítését, miközben a korábban a „korona” jogaiként elismert jogok egy részének a megosztását is elérte az uralkodó és az „ország”-ot az állampolgári jogegyenlőség megteremtése után immár megtestesítő népképviselői parlament között.

Péter László másik fontos kutatási témája a dualizmus kori politikai intézményrendszer jellege és működése. (A tárgyalt kötetben lásd mindenekelőtt a *„The Aristocracy, the Gentry and Their Parliamentary Tradition in Nineteenth-Century Hungary”* című fejezetet.) Megállapítja, hogy az nem alkotmányos, inkább kevert jellegű volt. A hatalomgyakorlás őrizte a hagyományos kettős tagolódást a parlament és a korona kettősségében, ahol az utóbbi a korábbi *Reservata* jogaiból sokat megtarthatott. A kormányzat alkotmányos, képviselői és felelős volt, de nem parlamentáris. A felelősség is dualisztikus jelleget öltött: a mindenkori kormány egyszerre volt felelős a parlamentnek és az uralkodónak; ehhez járult a szűk választójog, a választási visszaélések – mindezek következtében a nyugati alkotmányos formák ellenére a kialakuló politikai intézményrendszer „a földbirtokos nemesség parlamenti oligarchiáját” eredményezte. A századfordulóra azután a hagyományos elemek elhalványulnak, az ál-

lami szuverenitás, nemzeti függetlenség eszméi a nacionalizmussal együtt átalakítják a közgondolkodást – ezzel magyarázza Péter László, amit a „dualizmus válságá”-nak neveztek korábban.

A harmadik súlyponti elem kutatásaiban a „jog autokratikus felfogásának” vizsgálata a dualizmus kori politikai intézményrendszerben (a kötetben lásd mindenekelőtt a *„The Autocratic Principle of the Law and Civil Rights in Nineteenth-Century Hungary”* című tanulmányt, vagy a magyar nyelvű kötetbe is belefoglalt *„Montesquieu’s Paradox on Freedom and Hungary’s Constitutions 1790–1990”* című esszét), melynek jegyében az állampolgári egyéni politikai jogok (sajtószabadság, egyesülés joga, gyűlekezési jog, vallásszabadság) törvényi szabályozása vagy teljes egészében, vagy részben elmaradt még a liberális elveken nyugvó alkotmányosság időszakában is. A jog autokratikus felfogása Péter László véleménye szerint összeköt olyan egymástól sok tekintetben különböző történeti időszakokat, mint a dualizmus, a két világháború közötti periódus vagy az 1945 utáni átalakulás évei, de akár az 1990-es évek politikai újjárendeződését is. Igen tanulságos a kísérlet századokon átívelő folyamatok azonosítására az egyébként nagyon fordultatos és eseményteli modern századainkban – még ha tanácsos is a determinisztikus szemlélet lehetséges buktatóira is figyelniük. Péter László azonban igyekszik ezeket a buktatókat elkerülni, tendenciák mellett egyúttal alternatívákat is felvázolni.

Az első két témacsoport vizsgálatában központi szerepet játszik Péter László munkáiban a 19. századi nemzeti eszme szerepének és a nacionalizmusok színre lépése történeti következményeinek gondos elemzése. Néhány írásában ezt választotta fő vizsgálati tárgyal („*Language, the Constitution, and the Past in Hungarian Nationalism*”, „*Law XLIV of 1868 ‘On the Equality of Nationality Rights’ and the Language of Local Administration*”). Lojtkó Miklós előszavában éles szemmel rámutat Péter Lász-

ló életművének egyik „paradoxon”-ára: tudományos életműve végtelenül magyaros, amennyiben szinte kizárólag magyar történeti problémák vizsgálatát tartalmazza, ugyanakkor szemlélete határozottan antinacionalista, s következetesen igyekezett a magyar nemzeteszmével és nemzeti mozgalom történetével kapcsolatos általánosan elfogadott tételeket részben vagy egészben felülvizsgálni, de legalábbis megkérdőjelezni. Ebben a vonatkozásban sem volt hajlandó

elismerni egyetlen szakmai dogmát sem alapos vizsgálat nélkül. De ahogy nem idealizált, úgy nem is démonizált. Véggkövetkezései egyes ponton lehetnek megkérdőjelezhetők, de elkötelezettsége a következetes és elfogulatlan tudományos elemzés iránt semmiképpen.

DEÁK ÁGNES

A magyarországi németek történetének szintéziséről

Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860.; Band 2: 1860 bis 2006. Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2012. 540 oldal, 654 oldal

A kétkötetes, függelékekkel együtt több mint ezer oldalas szintézis, melyet most az olvasó figyelmébe ajánlunk, célkitűzésének megfelelően hiánypótló munka, mely a magyarországi „németek” történetét mutatja be a betelepítésüktől a parlamenti demokratikus keretek kialakulásáig, a kisebbségi önkormányzatok működésének kezdeti nehézségeit is feltárva. Az összefoglalást Gerhard Seewann – a bevezetőjében megfogalmazottakat alapul véve – a németországi és a magyarországi publikum számára készítette, ezért hosszabb fejezeteket szentelt a magyarországi politikatörténet tárgyalásának is. Emiatt a magyar olvasóközönség számára bizonyos történeti fejezetek túl terjedelmesnek tűnnek, jóllehet a külföldi olvasónak szükségesek lehetnek az általa közölt információk. Mindkét kötetben tetten érhető a szerző azon igénye, hogy a magyar történettudomány eredményeit megújítsa, árnyalja, s rámutasson hiányosságaira, és további kutatásra érdemes témákra irányítsa a figyelmet a magyarországi németiséggel kapcsolatosan.

A szerző a szöveget számos alfejezetre és további alárendelt egységekre bontotta, melyeket számozott. Ennek ellenére – a mű terjedelméből adódóan – az olvasónak nincs könnyű dolga a szerkezet követésében, ezért a továbbiakban a recenzens sem kívánja minden (al-)fejezet határát jelezni, mivel egy-egy szakasz gyakran csupán két-három oldalt tesz ki; mint ahogy a tartalom részle-

tes ismertetésére sem vállalkozhat. Az első kötet mondanivalóját Seewann a magyar történelem fontos eseményeit követve osztotta fejezetekre. A második kötet fő szerkezeti elemeit viszont azok már csak részben határozták meg, mivel emellett a magyarországi németek életét befolyásoló sorsfordulók (például: kiűzésük) alakították.

Az első kötetet harminchat német nyelvű forrás zárja, melyek mindegyike újraközlés, majd egy terjedelmes forrás- és irodalomjegyzék következik, melynek jelentős része nem a kötetben tárgyalt korszakra vonatkozik. Végül négy térképet fedezhetünk fel, melyek közül az első és a harmadik a német településeket mutatja Európában a 11–15. században, illetve Magyarországon a 19. században. A másik két térkép – céljuk kevésbé egyértelmű – a Habsburg Birodalom (1699–1795) és Magyarország (1867–1914) térképe, de egyik sem tartalmaz nemzetiségi megoszlásra vonatkozó adatokat (a Magyar Királyságot ábrázoló ráadásul a második kötetbe szervesebben illeszkedne). A második kötetben egyetlen térképre sem bukkanhatunk, ami miatt – az első világháborút követő határváltozások ismeretében – hiányérzetünk támadhat. A recenzens szívesen vette volna, ha – akár a főszövegben, akár függelékben – több térképet s esetleg néhány illusztrációt is talál. A források a második kötet végén is jórészt újraközlések, a kútfők több mint felét csak magyarul publikálta a szerző, így a német olvasóközönség számára ezek kevésbé használhatók, érdemes lett volna lefordítani őket. Végül egy hosszú – az első kötetben szereplő művek listájával majdnem teljesen azonos – irodalomjegyzék zárja a munkát.

Ha a szerkezetet követően a tartalom felé fordítjuk figyelmünket, észlelhetjük, hogy az első kötetben a középkori betelepítéseket

tárgyaló egységet követő koraújkorról szóló fejezetben Seewann cáfolja azt a magyar historiográfiában „máig domináns nemzeti romantikus” (79. old.) történeti klisé, mely szerint Magyarország bizonyos területei teljesen elnéptelenedtek volna. Ezt követően tárgyalja a szerbek betelepülést Magyarországra a 18. század elejéig, majd azt, hogy a katonai jelentőségüket elveszített szerbek helyére, illetve mellé németek betelepítése kezdődött meg, mely nagy jelentőséggel bírt a mezőgazdaság fejlődése, a munkamorál javulása, a garantálható adóbevételek és földesúri szolgáltatások beszédhetősége szempontjából.

A „letelepülés évszázad”-áról (1711–1790) szóló részben az első alfejezet érdekes részletekkel szolgál a letelepedés körülményeiről: a kivándorlás motivációival és a toborzás módszerével kezdve a „paradicsomi” (124. old.) Magyarország-képeken át az utazás embert próbáló nehézségeig és költségeiig. Megtudhatjuk, hogy mit hoztak magukkal a telepesek (anyagi javak és tudás), s mi várta őket új hazájukban (a röghöz kötött jobbágyétól kedvezőbb jogi helyzet), majd kifejti Seewann, hogy a 18. század folyamán hogyan változott a feudális szolgáltatások mértéke, mennyire nehezen követhető volt ezek rendszere egészen az Urbáriumig. Amellett érvel a szerző, hogy nem különbözött jelentősen a telepesek és a nem telepes jobbágyok helyzete, mégis, a szabad költözködés joga a feudális világban kiváltsággként értékelendő, s e státusz elérése is szólhatott a kivándorlás melletti érvként, nem csupán a földéhség és a gazdasági felemelkedés lehetősége. A recenzens érdeklődését az első kötetben e társadalom- és mentalitástörténeti fejezetek keltették fel leginkább, ezek szolgáltak a legtöbb új, „emberközeli” információval a telepesek utazási és életkörülményeiről.

A következő egységben tárgyaltak már a magyarországi németek integrációját bizonyítja Seewann véleménye szerint: 1766-ban a Dunántúlon jobbágyfelkelés tört ki, mert egy birtokos korlátozta az erdőhaszná-

lati jogot. E felkelés menetével ismerkedhetünk meg, majd a nem állami, hanem földesúri telepítések motivációit és rövid történetét olvashatjuk, ami után a szerző rátér a németek betelepülésének pozitív következményeire, majd felsorolja megyénként azokat a településeket, ahová németek érkeztek. Eredményei alapján a földesúri telepítések esetében jórészt nem új falvak alapításáról beszélhetünk, hanem arról, hogy a németek beköltöztek a már meglévő településekre. Az oktatásról és annak reformjáról szóló fejezet tárgyalja a magyar történetírás egyik hiányosságát: utóbbi Seewann véleménye szerint átsiklik afölött, hogy a *Ratio Educationis* – minden nemzetiségnek lehetőséget adva elméje pallérozására – kötelezővé tette az anyanyelvi oktatást, s ezen II. József reformja sem változtatott, mely nem magyar-, hanem latinellenes volt. Ezt követően a Bánságban és a Bácskában lezajlott állami telepítésekről, illetve Mária Terézia merkantil szellemiségű és II. József ettől eltérő, a fiziokratizmus által vezérelt telepítési politikájáról tudhatunk meg részleteket. A józsefi telepítések célpontja a Bánság helyett már inkább a Bácska volt mezőgazdasági fejlesztésre érdemes jó termőföldjei miatt, s mindezen túl a 18. század végén már megfigyelhetünk egy Bánság – Bácska irányú belső migrációt is a telepesek között. A bánsági telepítések menetének leírásakor a szerző azt hangsúlyozza, hogy a Habsburg Birodalom e keleti területe Mária Terézia politikai koncepciójában hasonló szerepet töltött be, mint Szibéria Oroszország esetében, mivel ide azok az „engedetlen” alattvalók kényszerültek költözni, akik – elsősorban felekezeti okokból – nem maradhattak a Birodalom nyugati területein. Seewann felhívja a figyelmet arra is, hogy a magyar történetírás azon álláspontja, mely szerint a telepesek római katolikusok voltak, akik eszközként szolgáltak a rekatolizációhoz, nem tartható fenn, mert nagy számban érkeztek Magyarországra nem katolikus alattvalók is. A *cuius regio eius religio* elve következtében – a falun belüli ellentétek ki-

alakulását elkerülendő – nem etnikailag, hanem a felekezet szempontjából egységes települések kialakítására törekedtek a földesurak.

Az ötödik nagy egység (*A magyar nemzeti mozgalom egy soknemzetiségű állam-ban 1790–1848*) bemutatja a magyar nacionalizmus két fajtáját és annak képviselői, például Kossuth Lajos és gróf Széchenyi István elképzeléseit, majd a német polgárság társadalmi szerepvállalását és kapcsolatukat a magyar nemzeti mozgalom egyes szereplőjéhez. *A magyarosítás politikája 1790–1848* című fejezet felsorolja a magyar nyelv jogait biztosító törvényeket, s ezt a korai magyarosítás időszakát Seewann a kutatások kevésbé vizsgált korszakának tekinti – amivel a recenzens nem tud teljesen egyet érteni, annak ellenére, hogy a dualizmus kori magyarosító politika valóban napjainkban is sokkal inkább a kutatás fókuszában lévő kérdés.

A hatodik nagy fejezet az *1848–49-es forradalom* címet viseli: ismerteti az áprilisi törvényeket, a fegyveres összecsapások kezdetének körülményeit, a szlovák, szerb, román és szász nemzetiségi mozgalmak követeléseit. Ezt követően Seewann a forradalom és szabadságharc magyar nemzetiségi politikáját bírálja (a magyar politikai elit nem rendelkezett koncepcióval egészen a harcok végnapjaiig, alulbecsülte a „nemzetiségi problémát”, csak a nemzeti egységálmam ethoszát hangsúlyozta), majd a magyar szakirodalom félrevezető megjegyzésére irányítja a figyelmet, mely szerint nemzetiségi törvény született Szegeden. A „nemzetiségi törvény” megnevezés a régebbi szakirodalomban valóban megtalálható – tehetjük hozzá –, de az új szövegekre ez már kevésbé jellemző. A következő alfejezet (*A német polgárság*) a német városok sajtóját, egyesületi életét tárja olvasói elé, majd azt domborítja ki a szerző, hogy a németség nagy része végig kitartott a forradalom eszméje mellett, sőt hajlandó volt fegyvert fogni annak védelmében – a császári udvarral szemben. A honvédségben harcoló németek

nevét, létszámukat ismertető részt a bánági és bácskai „svábok” császárnak címzett, kevésbé ismert petíciójának bemutatása követi, akik a szászokhoz hasonló privilégiumokat kívántak.

A második kötetben az első nagy szerkezeti egység a magyar nemzetállam kialakítását, a kiegyezés létrejöttét, az asszimilációra való magyar törekvést, a nemzetiségi és oktatási törvényeket és azok eredményeit, hatását veszi számba. A magyar nemzetiségi törvény (1868) és annak magyar szakirodalmi megítélése Seewann szerint a „saját [csoport] túlértékelése”-nek (10. old.) lehet az egyik mutatója. Tárgyalja a Tisza Kálmán vezette kormányzat – magyarosító – tevékenységét, első helyen említve a három felvidéki szlovák gimnázium bezárását (ez azonban még nem Tisza kabinetjéhez köthető). Ezután görcső alá veszi a nemzetiségi nyelvhasználati jogokat korlátozó oktatási törvényeket és az iskolarendszert, a sajtót és a sajtópereket a nemzetiségi közszereplők ellen, az egyletek szerepét, a helység- és személynevek magyarosítását, valamint az asszimiláció eredményét – elsősorban a nyelv váltás és a többnyelvűség optikáján keresztül –, végül Jászi Oszkár kritikai nézeteit ismerteti.

Ezt követően vizsgálja a dualizmus kori társadalmi kereteket és a németek tevékenységét a társadalmi életben, majd az integráció és az identitásváltás kapcsolatát elemzi. Az ismét politikatörténeti témájú fejezetek a magyarországi németek első fellépéseit mutatják be az országos politika színpadán. A magyarországi német politikai mozgalom eredményeit összegző fejezet után Seewann egy külön egységet szentelt az erdélyi szászok történetének, melynek tárgyalását – az eseménytörténetet a középpontba helyezve – a középkortól kezdi s a 19. század végi pártprogramok ismertetésével zárja, majd röviden bemutatja Erdélyben elfoglalt társadalmi–gazdasági pozíciójukat. A szászok története valóban hozzátartozik a Magyar Királyság területén élő né-

metek históriájához, mégis e helyen ez némileg megtöri a kötet koherenciáját.

A *politikai mozgósítás időszaka 1914–1945* című fejezet az első világháborút követő társadalmi–gazdasági megrázkódtatások bemutatásával kezdődik, majd Seewann kronologikusan vizsgálja a magyarországi németek helyzetét a magyar politikatörténet eseménysorainak láncolatában, kitérve a magyar–német külpolitikai kapcsolatokra is. Ezt követően a magyarországi kisebbségpolitikát elemzi Bethlen István gróf bukásáig (1931), aki a szerző szerint csupán külpolitikai számításból követte a „figyelembevétel politikáját” (232. old.), lényegi előremozdulásra a kisebbségek jogi és kulturális helyzetében őszintén sohasem törekedett. A miniszterelnök intézkedései között mégis megemlítsre kerül, hogy 1923-ban lehetővé tette az *Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein* (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) megalapítását, igaz, amint a szervezet tagjai helyi választmányokat kívántak létrehozni, a magyar hatóságok azonnal akadályt gördítettek eléjük. Ugyanebben az évben kormányrendelet garantálta a kisebbségi nyelvhasználati jogokat a közigazgatás, valamint az oktatás területén és a sajtóban.

A Bethlent követő magyar kormányzatok taktikájáról is olvashatunk: támogatták a német nemzeti mozgalom Gratz Gusztáv által vezetett mérsékeltebb szárnyát, míg a radikálisabb nézeteket vallókat kriminalizálták, s minden lehetséges eszközzel felléptek ellenük, nemzetiszocialistának és hazáárulónak titulálva őket. A szerző hangsúlyozza a magyar kormányok felelősségét a magyarországi németek radikalizálódási folyamatában: ismét nem rendelkeztek semmilyen kisebbségpolitikai koncepcióval, de türelmetlenséget tanúsítottak a kisebbségek irányába, így elveszítették az ellenőrzést a magyarországi németek fölött, mert azok – elsősorban a Franz Basch köré tömörült radikális csoport – egyre inkább a Harmadik Birodalom felé fordultak. Az első bécsi döntést követően Basch szervezetét Magyaror-

szág elismerte (már új névvel új alapítóülést követően: *Volksbund der Deutschen in Ungarn*; Magyarországi Németek Népi Szövetsége), s a következő fejezetekben az olvasó a *Volksbund* történetével ismerkedhet meg.

További nagy egységet szentelt a szerző a magyarországi németek 20. századi története talán legmegrázóbb eseményének: a kiűzésüknek. E fejezetekben nem csak a hazájuk elvesztésének folyamatát mutatja be Seewann, hanem a magyar politikai elit felelősségén kívül rámutat a szövetségesekre is, miután vázolta a kollektív bűnösség elve alapján lezajlott tömeges kitelepítés fő motívumait. Megállapítja, hogy a kitelepítés gazdasági következményeit ugyan alaposabban még nem kutatták, de a pszichológiai traumák, a családok szétválasztása, a diszkrimináció és a településstruktúra szétrombolása is komoly károkat okozott. Egy rövid fejezet erejéig említést tesz a németek deportálásáról a Szovjetunióba (s felhívja a figyelmet arra, hogy a nevek között alig találunk németeket), majd áttér a hazájukba, Magyarországra visszatért németek megpróbáltatásainak és az ő visszaemlékezéseiknek az ismertetésére. Számba veszi az emlékműveket és azokat a kutatásokat, melyek törekedtek az emlékezet tudományos igényű feldolgozására.

Az utolsó nagy egység az államszocializmus időszakát tárgyalja. E korszakra vonatkozóan is az oktatás áll a szerző érdeklődésének középpontjában, ahol bizonyos eredmények tetten érhetők már az 1950–1960-as években. Az 1980-as éveket és a rendszerváltást elemző fejezetek is az oktatás és az identitás kérdése felé orientálják az olvasót, a rendszerváltást követő periódust tárgyaló szakaszok pedig a kisebbségi önkormányzatok és az önkormányzati választások ki- és átalakulásának rendszere irányába, rámutatva a kezdeti nehézségekre.

Seewann kritikája a magyar történetírás nemzeti látószögével és hiányosságaival kapcsolatban több ponton helytálló, de néhol érezhető, hogy inkább a tudomány

1990-es évek körüli álláspontját bírálja, mint a 21. századi vélekedéseket. Ezt tükrözi a bibliográfia is, mivel a Magyarország történetére vonatkozó szakirodalom – a külföldi megjelenésű kötetektől és az újrakiadásoktól eltekintve – jórészt 2000 előtti megjelenésű, míg a magyarországi németek történetéről 2010 után publikált írásokat is találhatunk. Végül azt is meg kell jegyeznünk, hogy a szerző egyes fejezetekben némileg számon kérő a magyar politikai elittel

szemben – az utókor bölcsességének birtokában.

Mindezen kritika ellenére e két kötet a magyarországi németek történetéről a napjainkig fellelhető szakirodalom átfogó szintézise, és kétségtávol alapmű a magyarországi németek történetét illetően, ezért jó szívvel ajánlható a téma iránt érdeklődők figyelmébe.

TAMÁS ÁGNES

Számunk szerzői

APOR PÉTER	történész, MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest
BALÁZS PÉTER	eszméletörténész, Szegedi Tudományegyetem, Francia Nyelvi Tanszék, Szeged
BOTYÁNSZKI ALEXANDRA	PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Szeged
CSUNDERLIK PÉTER	PhD-hallgató, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Program, Budapest
DEÁK ÁGNES	történész, Szegedi Tudományegyetem, Történeti Intézet, Szeged
DÉNES IVÁN ZOLTÁN	eszméletörténész, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest
GLANT TIBOR	történész, Debreceni Egyetem, Észak-amerikai Tanszék, Debrecen
MOLNÁR ESZTER EDINA	PhD-hallgató, ELTE Történettudományi Doktori Iskola, Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Program, Budapest
ORBÁN RÓBERT	helytörténész, Szombathely
PÉTER LÁSZLÓ	irodalomtörténész, Szeged
JOACHIM VON PUTTKAMER	történész, Friedrich-Schiller-Universität, Historisches Institut/Imre Kertész Kolleg, Jena
RÉVÉSZ BÉLA	egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem, Politológiai Tanszék, Szeged
TAMÁS ÁGNES	történész, Szeged
PHILIPP THER	történész, Universität Wien, Institut für Osteuropäische Geschichte, Bécs
VALUCH TIBOR	történész, MTA TK Politikatudományi Intézet, Budapest; Debreceni Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék, Debrecen
VÁRI LÁSZLÓ	művelődéstörténész, független kutató, Budapest

A fordításokat BARNA JÓZSEF és TAMÁS ÁGNES készítette.

Contents

Essays

PHILIPP THER

Divergence in Convergence: The East Central European Transformation since the 1980s in Historical Perspective	5
---	---

PÉTER APOR

Authentic Community and Autonomous Individual: A Pre-History to 1989	22
--	----

ALEXANDRA BOTYÁNSZKI

The Concept of “National Reconciliation” and the Hungarian Transition	40
---	----

BÉLA RÉVÉSZ

Constitution-making and State Security: Attempts at Adhering to the Constitution in the State Security Reform Concepts of 1989–1990	63
---	----

TIBOR VALUCH

Some Peculiarities of the Social Structure in Hungary after the Democratic Transition	101
---	-----

Workshop

PÉTER CSUNDERLIK

From buffoon to icon – the metamorphoses of Gyula Szekfű’s image of Rákóczi	119
---	-----

IVÁN ZOLTÁN DÉNES

István Bibó – a resistant saving lives in 1944	131
--	-----

LÁSZLÓ VÁRI–RÓBERT ORBÁN–LÁSZLÓ PÉTER

The Reform Grand Lodge of Hungarian Freemasonry	145
---	-----

Beyond our borders

“Eastern European history proves to be one of the most innovative areas in German historical research.” Interview with Joachim von Puttkamer	166
--	-----

Bibliography of Joachim von Puttkamer	170
---	-----

JOACHIM VON PUTTKAMER

Schooling, religion and imperial integration. Education in the Habsburg Monarchy and Tsarist Russia	173
---	-----

Outlook

The privilege of interpretation: Debates on Woodrow Wilson in American historiography	
---	--

TIBOR GLANT	184
-------------------	-----

Reviews

The long 19th century of Hungarian history – in French <i>(Charles Kecskeméti: La Hongrie des Habsbourg, Tome II: de 1790 à 1914. Préface de Sándor Csernus et de Noel-Yves Tonnerre. Presses Universitaires de Rennes, Rennes, 2011)</i>	
PÉTER BALÁZS	195
Meta-microhistory <i>(Mikrotörténelem másodfokon. Eds.: Gábor Papp and M. István Szijártó. L'Harmattan, Budapest, 2010)</i>	
ESZTER EDINA MOLNÁR	201
„...facts hardly shape history – but ideas do” <i>(Hungary's Long Nineteenth Century. Constitutional and Democratic Traditions in a European Perspective. Collected Studies by László Péter. Edited by Miklós Lojkó. Brill, Leiden–Boston, 2012)</i>	
ÁGNES DEÁK	203
On the synthesis of the history of Germans in Hungary <i>(Seewann, Gerhard: Geschichte der Deutschen in Ungarn. Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860.; Band 2: 1860 bis 2006. Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24. Verlag Herder-Institut, Marburg, 2012)</i>	
ÁGNES TAMÁS	207
<i>Authors</i>	213

Következő számunk tartalmából

„Elbeszélés a középkorban”

CONTI, FABRIZIO

Bűn, gyónás és prédikáció a kései középkorban

SÁGHY MARIANNE

Hagyomány és újítások a szentéletrajzokban

FONT MÁRTA

Kódex - szöveg - szöveg-hagyomány. Az óorosz krónikakutatás problémái

GYÖRKÖS ATTILA

Foix-Candale-i Anna: egy ismeretlen magyar királyné a források és a szakirodalom tükrében

PÓSÁN LÁSZLÓ

A narráció változása a középkori Poroszország történetéről szóló krónikákban

PRAJDA KATALIN

Ozori Pipó: egy életút kihagyott részletei

NAGY EMŐKE

Szent Anna legendája két magyar prédikátor beszédeiben

SZOLNOKI ZOLTÁN

A vérbosszúk elbeszélései a firenzei történetírásban

Határainkon túl: Bemutatjuk Bozóky Edinát

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

*

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén.

A folyóirat előfizetési díja egy évre 4000 Ft.

A lap ára egy szám megrendelése esetén 1000 Ft + postaköltség,
könyvesboltban 1100 Ft.

*

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: ELTE BTK könyvtár, VIII. ker., Múzeum krt. 6–8.;

Gondolat Könyvesház, X. ker., Károlyi Mihály u. 16.;

Írók Boltja, Parnasszus Kft., VI. ker., Andrássy út 45.;

Könyvtárellátó Kht., XIII. ker., Váci út 19.

MNM Verano Könyvesbolt, V. ker. Magyar u. 40.;

Párbeszéd Könyvesbolt, VIII. ker. Horánszky u. 20.;

Teleki Téka, VIII. ker., Bródy Sándor u. 46.

Szeged: Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.;

Katedrális Bt., Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27.;

Könyv- és Jegyzetbolt, Vitéz u.

Miskolc: Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.;

Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház.

Pécs: PTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.;

PTE Társadalomtudományi Szakkönyvtár, Rókus u. 2.

*

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

e-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

<http://www.aetas.hu>

Felelős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Horváthné Szélpál Mária

Szerkesztőségi titkár: Tóth Hajnalka

Telefon: 70/247-0459

A borítót tervezte: Annus Gábor

Nyomdai munkálatok: E-press Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

